

ULUSLARARASI HUKUKTA GIDA HAKKI

Doktora Tezi

RABİA İLAY PEERZADA

Hukuk Bölümü

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara

Temmuz 2019

RABİA İLAY PEERZADA

ULUSLARARASI HUKUKTA GIDA HAKKI

BİLKENT ÜNİVERSİTESİ 2019

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

ULUSLARARASI HUKUKTA GIDA HAKKI

RABİA İLAY PEERZADA

Hukuk Bölümü

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara

Temmuz 2019

*Sevgili eşim Muhammad Saad'a ve
canım oğlum Yaseen Raheel'e...*

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....

Prof. Dr. Erdal ONAR

Tez Danışmanı

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....

Prof. Dr. Yücel ACER

Tez Jüri Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....

Doç. Dr. Gülüm BAYRAKTAROĞLU ÖZÇELİK

Tez Jüri Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....

Doç. Dr. Cavid ABDULLAHZADE

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....

Doç. Dr. Ali İbrahim AKKUTAY

Ekonomi ve Sosyal Enstitüsü Müdürü'nün Onayı

.....

Prof. Dr. Halime DEMİRKAN

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: KÜRESEL AÇLIK SORUNU VE GIDA HAKKI KAVRAMI	10
I. Küresel Açlık Sorunu	10
A. Açlık Kavramı ve Türleri.....	10
1. Şiddetli Açlık.....	13
2. Kronik Açlık.....	16
3. Gizli Açlık	18
B. Açlığın Ortadan Kaldırılması Önündeki Engeller	21
1. İklim Değişikliği ve Çevresel Sorunlar.....	21
2. Silahlı Çatışmalar.....	28
3. Kaynaklara Erişim Sorunu ve Yoksulluk.....	31
4. Endüstriyel Gıda Sistemine Geçiş	38
C. Açlıktan Özellikle Etkilenen Gruplar	43
1. Yerli Halklar.....	45
2. Küçük Çiftlik Sahibi/ Aile Çiftliği Sahibi Kişiler	49
3. Tarım İşçileri	53
4. Kadınlar.....	58
5. Çocuklar	68
6. Yaşlılar ve Engelli Kişiler	73
7. Mülteciler ve Ülke İçinde Göç Etmiş Kişiler	77
II. Gıda Hakkının Gelişim Süreci ve Temel Kavramlar	83
A. Gıda Hakkının Tarihsel Gelişim Süreci	84
B. Gıda Hakkı ve Benzer Kavramlar	89
1. Gıda Güvencesi	89
2. Gıda Güvencesizliği	94
3. Gıda Egemenliği.....	95
4. Gıda Güvenliği	97
III. Gıda Güvencesine Hak Temelli Yaklaşım	99

IV. Gıda Hakkının Diğer İnsan Hakları ile İlişkisi	112
İKİNCİ BÖLÜM: ULUSLARARASI HUKUK KAYNAKLARINDA GIDA HAKKI	122
I. Genel Nitelikli Uluslararası Antlaşmalarda Gıda Hakkı	123
A. Birleşmiş Milletler Şartı	123
B. Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme	125
C. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme	128
1. ESKHUS Md. 11'in Yazılış Süreci	130
2. Gıda Hakkının Normatif İçeriği	135
a. Yeterli Gıda Hakkı	142
aa. Yeterlilik	145
ab. Sağlanabilirlik	146
ac. Erişilebilirlik	146
ad. Sürdürülebilirlik	149
b. Açlıktan Kurtulma Hakkı	150
3. Gıda Hakkı Bakımından Hak Sahipleri	153
4. Gıda Hakkı Bakımından Yükümlülük Sahipleri	153
a. Devletler ve Gıda Hakkına İlişkin Yükümlülükleri	154
aa. Genel Olarak	154
i. Saygı Duyma Yükümlülüğü	156
ii. Koruma Yükümlülüğü	157
iii. Yerine Getirme Yükümlülüğü	161
ab. Aşamalı Sağlama Kavramı	163
ac. Devletlerin Gıda Hakkına İlişkin İç Yükümlülükleri	171
i. Tedbir Alma Yükümlülüğü	171
ii. Mevcut Kaynakların Azami Biçimde Kullanılması Yükümlülüğü	191
iii. Ayrımcılık Yasağı	198
iv. Asgari Çekirdek Yükümlülük	203
ad. Devletlerin Gıda Hakkına İlişkin Sınır-Ötesi Yükümlülükleri	206
i. Sınır-ötesi Saygı Yükümlülüğü	215
ii. Sınır-ötesi Koruma Yükümlülüğü	217
iii. Sınır-ötesi Yerine-Getirme Yükümlülüğü	221
b. Uluslararası Örgütler ve Gıda Hakkına İlişkin Yükümlülükleri	230
ba. Uluslararası Örgütlerin Gıda Hakkına Saygı Duyma Yükümlülüğü	231
bb. Uluslararası Örgütlerin Gıda Hakkını Koruma Yükümlülüğü	232
bc. Uluslararası Örgütlerin Gıda Hakkını Yerine Getirme Yükümlülüğü	233
c. Özel Hukuk Kişileri ve Gıda Hakkına İlişkin Sorumlulukları	234
ca. Bireyler	235
cb. Çok Uluslu Şirketler	236
II. İnsan Haklarına İlişkin Özel Konulu Uluslararası Antlaşmalarda Gıda Hakkı	239
A. Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi	239
B. Çocuk Haklarına Dair Sözleşme	241
C. Diğer Özel Konulu Uluslararası Antlaşmalar	242
III. Uluslararası İnsancıl Hukuka İlişkin Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri	243

A. Önleyici Nitelikte Kurallar	249
1. Açlığın Sivil Halka Karşı Silah Olarak Kullanılması Yasağı	249
2. Zorla Yer Değiştirme Yasağı	252
3. Belli Kategorideki Kişilerin Korunmasına İlişkin Kurallar	253
B. İnsani Yardıma İlişkin İlke ve Kurallar.....	256
III. Bölgesel Antlaşmalar ve Faaliyetler.....	263
Gıda hakkı, genel ve özel nitelikli uluslararası antlaşmaların dışında, insan haklarını korumaya yönelik bölgesel antlaşmalarda da açık bir şekilde tanınmış veya diğer insan hakları ile olan ilişkisi bağlamında dolaylı olarak korunmuştur. Ayrıca, açlıkla mücadele ve herkes için gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanmasına ilişkin bölgesel faaliyetlerin yürütüldüğü de görülmektedir.	
A. İnsan Haklarının Korunmasına İlişkin Bölgesel Antlaşmalar.....	264
B. Avrupa Birliği Tarafından Yürütülen Faaliyetler.....	268
IV. Yumuşak Hukuk Belgeleri.....	276
A. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi	276
B. Açlık ve Kötü Beslenmeyi Yok Etme Hakkında Evrensel Deklarasyon	278
C. Dünya Gıda Zirvesi ve Roma Deklarasyonu.....	279
D. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin Gıda Hakkına İlişkin 12 No'lu Genel Yorum.....	281
E. Dünya Gıda Zirvesi: Beş Yıl Sonra.....	282
F. Binyıl Kalkınma Hedefleri	284
G. Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanmasının Desteklemesi Hakkında Rehber İlkeler	285
H. 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri	289
VI. Gıda Hakkının Örf-Adet Hukuku Kuralı Olması.....	291
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ULUSLARARASI HUKUKTA GIDA HAKKI İHLALLERİNİN	
ELE ALINIŞI	298
I. Gıda Hakkı İhlalleri.....	298
A. Açlıktan Kurtulma Hakkının İhlali	302
B. Gıdaya Erişim İçin Gerekli Kaynaklardan Mahrum Bırakılma	303
C. Zayıf ve Dezavantajlı Grupların Gıda Haklarından Mahrum Bırakılması.....	305
D. Kıtlık	306
E. Açlığın Sivil Halka Karşı Silah Olarak Kullanılması.....	311
F. İnsani Yardımın Engellenmesi	315
III. Gıda Hakkının “Yargı Önüne Taşınabilir” Olup Olmadığı üzerine Tartışmalar	
.....	319
A. Yargı Önüne Taşınabilirlik Kavramı	320
B. Gıda Hakkının Yargı Önüne Taşınabilirliği Üzerine Görüşler	322
C. Bölgesel Düzeyde Koruma Mekanizmaları ve Örnek Kararlar	333
1. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu Kararları.....	333
2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları	335
3. Amerikalılar-arası İnsan Hakları Mahkemesi Kararları.....	337

D. Uluslararası Hukukun Ulusal Hukuka Yansıması ve Ulusal Mahkemelerin Örnek Kararları	339
1. Hindistan Yüksek Mahkemesi ve <i>PUCCL</i> Davası	340
2. Güney Afrika Anayasa Mahkemesi ve Örnek Davalar	344
3. Almanya Federal Mahkemesi ve Mülteci Davası	348
4. İsviçre Federal Mahkemesi ve Mülteci Davası	350
5. Brezilya ve <i>Orla Lagunar</i> Davası	351
6. Arjantin Yüksek Mahkemesi Kararları	352
7. Kolombiya Anayasa Mahkemesi Kararları	354
8. Guatemala ve Çocukların Gıda Hakkının Korunması Davası	357
9. Uganda Yüksek Mahkemesi- <i>Baleke ve Diğerleri</i> Davası.....	358
III. Gıda Hakkı İhlalleri Karşısında Başvurulabilecek Uluslararası Hukuk Mekanizmaları	358
A. BM Antlaşma Organları	359
1. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi	359
2. İnsan Hakları Komitesi.....	363
3. CEDAW Komitesi.....	364
4. Diğer Antlaşma Organları	364
B. Uluslararası Adalet Divanı	365
C. Uluslararası Ceza Mahkemesi	367
D. BM Gıda Hakkı Özel Raportörünü Bilgilendirme	372
E. BM İnsan Hakları Konseyi Bünyesinde Evrensel Periyodik Gözden Geçirme Usulü	373
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: GIDA HAKKININ ETKİN BİR BİÇİMDE SAĞLANMASI	
İÇİN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ.....	380
I. Uluslararası Hukuk Kapsamında Çözüm Önerileri	380
A. Gıda Hakkı Üzerine Yeni Bir Uluslararası Antlaşmanın Gerekliği	380
B. Dünya Gıda Bankası'nın Kurulması	389
C. Çok Uluslu Şirketlerin ve Uluslararası Finans Kuruluşlarının Gıda Hakkına İlişkin Sorumluluklarının Güçlendirilmesi.....	393
II. Ulusal Hukuk Kapsamında Çözüm Önerileri	401
A. İnsan Haklarına Bütüncül Yaklaşım	402
B. Gıda Hakkının Yasal Düzenlemelerle Güçlendirilmesi	405
1. Gıda Hakkının Ulusal Anayasalarda Tanınması	408
a. Açık Tanıma	409
b. Zımni Tanıma	411
c. Devlet Politikalarına Yol Gösteren İlke Olarak Tanıma.....	412
2. Gıda Hakkına İlişkin Çerçeve Yasa Hazırlanması	412
3. Gıda Hakkının Sektörel Yasalarda Korunması	416
C. Kadına Karşı Ayrımcılıkla Mücadelenin Güçlendirilmesi.....	417
D. Gıda Hakkına Demokratik ve Adalet Temelli Bir Yaklaşımın Benimsenmesi	426
1. Demokratik Kurumların ve Hesap Verilebilirliğin Güçlendirilmesi.....	430

2. Adalete Erişimin Güçlendirilmesi	436
a. Taraf Ehliyetinin Genişletilmesi	436
b. Hukuki Formalitelerin Azaltılması	440
c. Kurumsal ve Yapısal Engellerin Kaldırılması	441
3. Hak Sahiplerinin Güçlendirilmesi	442
4. Gıda Egemenliğinin Desteklenmesi	444
5. Sivil Toplum Kuruluşlarının Desteklenmesi	446
E. Gıda Hakkının Eğitim Müfredatına Dahil Edilmesi	448
SONUÇ	452
KAYNAKÇA	460

ÖZET

ULUSLARARASI HUKUKTA GIDA HAKKI

PEERZADA, Rabia İlay

Doktora, Hukuk Bölümü

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erdal ONAR

2. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hilal ELVER

Temmuz 2019

Bu çalışmada, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme başta olmak üzere insan haklarını korumaya yönelik farklı uluslararası antlaşmalarda ve yumuşak hukuk belgelerinde tanınmış olan gıda hakkının, normatif içeriği ve devletlere yüklediği yükümlülükler ele alınmıştır. Bu çerçevede, açlığın farklı biçimleri ve boyutları değerlendirilmekle birlikte, günümüzde gıda hakkı ihlallerinin ne şekillerde tezahür ettiği ortaya konulmuştur. Ayrıca, ihlaller karşısında uluslararası hukukta hâlihazırda var olan mekanizmalar kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiştir. Son olarak, gıda hakkının herkes için etkin bir şekilde sağlanabilmesi için gerek uluslararası hukukta gerekse uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri yerine getirmenin araçlarından biri olan ulusal hukukta atılması gereken adımlar, olası çözüm önerileri olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Açlık, Açlıktan Kurtulma Hakkı, Gıda Hakkı, İnsan Hakları, Yetersiz Beslenme.

ABSTRACT

THE RIGHT TO FOOD IN INTERNATIONAL LAW

PEERZADA, Rabia İlay

Ph.D., Department of Law

Supervisor: Prof. Dr. Erdal ONAR

2nd Supervisor: Prof. Dr. Hilal ELVER

Temmuz 2019

In this study, the normative content of the right to food, which is recognized particularly in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, various international human rights treaties and soft-law instruments, and the obligations arising from the relevant right are scrutinized. In this context, along with the evaluation of different forms and levels of hunger, in what ways the violations of the right to food occur are set forth. Furthermore, the existing mechanisms of international law for violations of the right to food are evaluated in a comprehensive manner. Finally, the steps to be taken for the realization of the right to food for all in an efficient manner, both in international law and national law, which is one of the instruments for the fulfilment of the obligations arising from international law, are offered as possible solutions.

Key words: Freedom From Hunger, Hunger, Human Rights, Malnutrition, The Right To Food.

TEŞEKKÜR

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ndeki birinci yılımdan, bugüne kadarki akademik hayatımın her aşamasında varlığının büyük bir nimet ve talih olduğunu düşündüğüm kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Erdal ONAR’a bu süreçteki desteği ve emekleri için sonsuz şükranlarımı sunarım.

Tüm yoğunluğuna rağmen ikinci tez danışmanım olmayı kabul eden, bütün sorularıma büyük bir özenle cevap veren, bilgi birikimini ve zamanını paylaşmakta büyük cömertlik gösteren kıymetli hocam BM Gıda Hakkı Özel Raportörü Prof. Dr. Hilal ELVER’e benim için paha biçilmez olan desteği ve katkıları için sonsuz şükranlarımı sunarım.

Tezimin yazımı sürecinde, fahri olarak danışmanlığımı üstlenen, tüm yoğunluğuna rağmen her zaman ulaşılabilir olan, değerli yorumları ile ufkumu açan ve tezime şekil vermemi kolaylaştıran kıymetli hocam Prof. Dr. Yücel ACER’e de sonsuz şükranlarımı sunarım.

Tez izleme komitemde ve tez savunma jürimde yer alan, çalışmamı büyük bir ilgi ile takip eden, değerli yorumları ve titizliği ile iyi bir eserin ortaya çıkması için büyük katkı sağlayan kıymetli hocam Doç. Dr. Gülüm BAYRAKTAROĞLU ÖZÇELİK’e bu süreçteki desteği ve ilgisi için sonsuz şükran borçlu olduğumu ifade etmek isterim.

Tez savunma jürimde yer alarak değerlendirmeleri ve yorumları ile büyük katkı sunan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Cavid ABDULLAZADE’ye ve Doç. Dr. Ali İbrahim AKKUTAY’a çok teşekkür ederim.

Tez çalışmasının araştırma aşaması, “Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı” kapsamında TÜBİTAK tarafından sağlanan burs sayesinde Cambridge Üniversitesi’ne bağlı olarak çalışmalarını yürüten Lauterpacht Centre for International Law

isimli araştırma merkezinde gerçekleştirilmiştir. Bu ziyareti yapamamış olsaydım, tez çalışmam muhakkak eksik kalacaktı. Bu nedenle, sağlamış olduğu destekten ötürü TÜBİTAK’a çok teşekkür ederim.

Yüksek lisans tecrübemin ardından bir kez daha parçası olmak istediğim Cambridge Üniversitesi’nin sunmuş olduğu araştırma olanaklarından ve Lauterpacht Centre for International Law’un birbirinden değerli akademisyenlerle buluşma fırsatı sunan ortamından yararlanmama imkan veren Prof. Dr. Eyal Benvenisti’ye, Dr. Sarah Nouwen’e ve Dr. Michael Waibel’e teşekkürü borç bilirim. Lauterpacht Centre for International Law’da yürüttüğüm araştırmam süresince danışmanlığımı yürüten Dr. Brendan Plant’e tezime sunduğu katkılarından ve ziyaretim boyunca göstermiş olduğu yakınlıktan dolayı çok teşekkür ederim.

Meslek hayatımı sürdürdüğüm Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı kıymetli Hocam Prof. Dr. M. Fatih UŞAN’a akademik hayata döndüğüm günden beri şahsıma göstermiş olduğu destek ve teveccüh için teşekkür etmeyi borç bilirim. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Hukuk kürsüsünde huzurlu bir çalışma ortamı sağlayarak doktora sürecini kolaylaştıran kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Yasin POYRAZ’a ve herhangi bir sorum olduğunda kapılarını rahatça çalabildiğim değerli kürsü arkadaşlarım Öğr. Gör. Dr. Hatice Kübra ECEMİŞ YILMAZ’a, Arş. Gör. Saadet KÖK DEĞERLİ’ye, Arş. Gör. Ömer ÜNLÜ ‘ye ve Arş. Gör. Ömer Vehip ÖNEN’e teşekkür etmeyi borç bilirim.

Fakülte’deki varlıkları ile beni mutlu eden, gösterdikleri mesleki dayanışma ile akademik hayatı yaşanabilir kılan ve ne zaman bir sorum ya da sıkıntım olsa yanımda olan sevgili meslektaşlarım Arş. Gör. Dr. Melike Özge ÇEBİ BUĞDAYCI’ya, Arş. Gör. Emine Feyza TİRYAKİOĞLU’na ve Arş. Gör. Dr. Yavuz Selim DEĞERLİ’ye benim için çok kıymetli olan arkadaşlıkları ve destekleri için çok teşekkür ederim.

Zorlu zamanlarımda her zaman anlayış ve desteği ile yanımda olan sevgili oda arkadaşım Arş. Gör. Nevin MERAL'e de çok teşekkür ederim.

Yardıma ihtiyacım olan her zaman hiç çekinmeden arayabildiğim, varlığı ile bu süreçteki yükümü hafifleten sevgili Arş. Gör. Dr. Mustafa Mert ALPBAZ'a da kıymetli arkadaşlığı ve desteği için teşekkür etmeyi borç bilirim.

İngiltere'deki araştırma sürecinde tanıştığım, desteği, sohbetleri ve varlığı ile hayatıma anlam katan sevgili Paulina SMITH'e de eşsiz dostluğu için çok teşekkür ederim.

Ayağımın tökezlediği ve yorulduğum her an elimden tutan, varlığı ile hayatımı anlamlandıran sevgili öğrencim Aslıhan COŞKUN'a da çok teşekkür ederim.

Hayatı anlamlandırma yolculuğumda dostluğuyla bana eşlik eden sevgili Abdullah Enes KARACAN'a bu süreçteki desteği ve birbirinden kıymetli sohbetlerimiz için müteşekkirim olduğumu ifade etmek isterim.

Dostluğu ile bana bir kız kardeşim olmamasının eksikliğini unutturan, hayatımdaki tüm acı ve sevinçlerime ortak olan, bu süreçte de manevi olarak desteğini her an hissettiğim, sevgili dostum Saniye GÜNAL'a sonsuz teşekkür ederim.

Sevgili kardeşim Osman Batur AKBULUT'a bana güç veren varlığı ve desteğine muhtaç olduğumuz için paylaşmakta zorlandığımız annemizi benimle paylaştığı her an için ayrıca çok teşekkür ederim. Hayatımın her aşamasında varlığı ve sevgisi ile kendimi güçlü hissettiren, hakkını ödememin mümkün olmadığı biricik annem Tekmile AKBULUT'a ne kadar teşekkür etsem az olacağını biliyorum. Teşekkürlerimin yetersiz kalacağını bildiğim halde, bana göstermiş olduğu emsalsiz sabrı, desteği ve sevgisi için minnettar ve müteşekkirim olduğumu bilmesini isterim. Bana okuma ve öğrenme sevgisi veren sevgili babam İbrahim

AKBULUT'un bugünleri görebilmesini çok isterdim. Kendisini rahmet ve özlemle anarken, bana kattığı her şey için müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

“Biz birbirimizin hayallerine engel olmak için değil, hayallerimizi birlikte gerçekleştirmek için beraberiz.” diyen ve bu cümlesinin hakkını vererek akademik hayata dönme ve doktoramı tamamlama hayalimi gerçekleştirmemde en büyük destekçim olan sevgili eşim Muhammad Saad PEERZADA'ya göstermiş olduğu eşsiz sabrı, emsalsiz desteği ve tükenmez sevgisi için kelimelerin yetmeyeceğini bilsem de çok teşekkür ederim.

Her gün kaç sayfa yazdığımı merakla soran, *“Her gün iki sayfa yazsan şimdiye kadar bitmesi gerekirdi.”* diyerek beni sık sık tebessüm ettiren, hayatımdaki yerinin ve sevgisinin hiçbir şey ile mukayesesiz mümkün olmayan, canım oğlum Yaseen Raheel PEERZADA'ya hayatıma kattığı saflık, neşe, ümit ve tarifi zor pek çok güzellik için sonsuz teşekkür ederim. Muhakkak ki bu süreçte, iyi bir anne olmak için elimden gelen gayreti göstermiş olsam da onun vaktinden çaldığım, yorgunluğumu ve stresimi kendisine yansıttığım anlar olmuştur. Bu anlar için beni affetmesini diliyorum, büyüdüğü zaman ne kadar zor bir süreci onun desteği ile birlikte atlattığımızı daha iyi anlayacağını biliyorum.

KISALTMALAR*

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ACHPR	: African Commission on Human and People's Rights
AİHHKom.	: Afrika İnsan ve Hakların Hakları Komisyonu
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AİHHS	: Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi
AJIL	: American Journal of International Law
Ame.İHM	: Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi
Ame.İHS	: Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi
ASŞ	: Avrupa Sosyal Şartı
BM	: Birleşmiş Milletler
BMİHYK	: Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği
BKH	: Binyıl Kalkınma Hedefleri
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt.
CCPR	: International Covenant on Civil and Political Rights
CEDAW	: Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi (<i>Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women</i>)

* Tez çalışmasında uluslararası örgütlerin, BM bünyesindeki uzmanlık kuruluşlarının ve uluslararası antlaşmaların kısaltmalarında dilimizde yaygın olarak kullanılan kısaltmaları tercih edilmiştir. Bu nedenle bazı örgütler, kuruluşlar veya uluslararası antlaşmalar bakımından Türkçe çevirisinin kısaltması tercih edilirken, bazılarında İngilizce adlarının kısaltması kullanılmıştır. Kısaltmalar cetveli hazırlanırken, metin içinde İngilizce kısaltmaları tercih edilen uluslararası örgüt, BM bünyesindeki uzmanlık kuruluşları ve uluslararası antlaşmaların hem İngilizce hem Türkçe karşılıkları verilmiştir. Metin içinde yalnızca İngilizce ifade edilen, Türkçe karşılıklarına gönderme yapılmayan kullanımların ise İngilizce karşılıkları verilmekle yetinilmiştir.

CERD	: Committee on the Elimination of Racial Discrimination
CESR	: Committee on Economic, Social and Cultural Rights
ÇHS	: Çocuk Hakları Sözleşmesi
ECHR	: European Court of Human Rights
EFFL	: European Food and Feed Law Review
EFSA	: Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi (<i>European Food Safety Authority</i>)
EPPG	: Evrensel Periyodik Gözden Geçirme
ESK	: Ekonomik ve Sosyal Konsey
ESKHK	: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi
ESKHUS	: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
FIAN	: Food First Information and Action Network
FSIN	: Food Security Information Network
ICJ	: International Court of Justice
ICRC	: Uluslararası Kızılhaç Örgütü (<i>International Committee of the Red Cross</i>)
ICTY	: International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia
IDLO	: International Development Law Organization
IDS	: Institute of Development Studies
IFAD	: Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (<i>International Fund for Agricultural Development</i>)
IFPRI	: International Food Policy Research Institute
IFST	: International Food Security Treaty
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
İHK	: İnsan Hakları Komitesi
İHKom.	: İnsan Hakları Komisyonu
İHKon.	: İnsan Hakları Konseyi
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü (<i>International Labour Organization</i>)

IMF	: Uluslararası Para Fonu (<i>International Monetary Fund</i>)
IACtHR	: Inter-American Court of Human Rights
md.	: Madde
MSHUS	: Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
No.	: Number
OCHA	: BM İnsani İlişkiler Koordinasyon Ofisi
OECD	: Organization for Economic Co-operation and Development
OHCHR	: Office of the High Commissioner for Human Rights
par.	: Paragraf
PUCL	: People's Union for Civil Liberties
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SERAC	: Social and Economic Rights Action Centre
SKH	: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri
TAC	: Treatment Action Campaign
TBB	: Türkiye Barolar Birliği
UAD	: Uluslararası Adalet Divanı
UCM	: Uluslararası Ceza Mahkemesi
UHK	: Uluslararası Hukuk Komisyonu
UN	: United Nations
UNDP	: BM Kalkınma Programı (<i>United Nations Development Programme</i>)
UNESCO	: BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (<i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization</i>)
UNHCHR	: United Nations High Commissioner for Human Rights
UNICEF	: BM Çocuk Fonu (<i>United Nations Children's Fund</i>)
VAHS	: Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi
Vol.	: Volume

WB : Dünya Bankası (*World Bank*)
WFP : Dünya Gıda Programı (*World Food Programme*)
WHO : Dünya Sağlık Örgütü (*World Health Organization*)

GİRİŞ

*“I held an atlas in my lap, ran my fingers
across the whole world and whispered
where does it hurt? The world responded:
everywhere, everywhere.” Warsan Shire*

Günümüzde gerek insan hakları hukuku alanında yaşanan gelişmeler gerekse ekonomik refahın küresel ölçekte artmış olması, yeryüzünde süregelmekte olan yoksulluk ve açlık sorunlarının gölgede kalmasına neden olmaktadır. Oysa ki insan hakları ve ekonomik refah, halen pek çok insan bakımından pratikte bir anlam ifade etmemekte olup küresel açlık sorunu bu durumu en açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bir yandan insan hakları hukuku uluslararası toplumun her an gündeminde olmasına, diğer yandan dünya genelinde herkese yetecek kadar gıda üretimi yapılıyor olmasına rağmen,¹ halen 820 milyondan fazla insan aç yaşamaktadır.² Kronik açlık içinde bulunan bu nüfusun yanı sıra, yaklaşık 2 milyar insan mikro besin eksikliği yaşarken,³ 600

¹ Hunger Notes, 2018 World Hunger and Poverty Facts and Statistics, <https://www.worldhunger.org/world-hunger-and-poverty-facts-and-statistics/>, s.e.t. 17.04.2019.

² FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, The State of Food Security and Nutrition in the World 2019, Safeguarding against economic slowdowns and downturns, FAO, Rome, 2019, <http://www.fao.org/3/ca5162en/ca5162en.pdf>, s.e.t. 06.08.2019. 2016 yılında aç insan nüfusu 815 milyon iken, bu rakamın 2017 yılında 821 milyona çıktığı görülmektedir. 2017 verileri için bkz. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, The State of Food Security and Nutrition in the World 2018, Building climate resilience for food security and nutrition, FAO, Rome, 2018, <http://www.fao.org/3/i9553en/i9553en.pdf>, s.e.t. 17.04.2019. 2016 yılı verileri için bkz. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, The State of Food Security and Nutrition in the World 2017, Building Resilience for Peace and Food Security, FAO, Rome, 2017, <http://www.fao.org/3/a-i7695e.pdf>, s.e.t. 17.04.2019. Son yılların verilerine bakıldığında açlığın 2016 yılından beri artan bir trend izlediği görülmektedir. 2015 yılında toplam aç nüfus 795 milyon olarak açıklanmıştır. Bkz. FAO, IFAD and WFP, The State of Food Insecurity in the World: Meeting the 2015 International Hunger Targets: Taking Stock of Uneven Progress, FAO, Rome, 2015, <http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf>, s.e.t. 17.04.2019. (Bundan sonra Food Insecurity in the World 2015).

³ Ritchie, H./ Roser, M.: Micronutrient Deficiency, Our World in Data, 2017, <https://ourworldindata.org/micronutrient-deficiency>, s.e.t. 10.08.2018.

milyon insan ise obezdir.⁴ Tüm bu rakamlar, küresel ölçekte açlıkla mücadele ve yeterli gıda hakkının etkin bir biçimde sağlanması konusunda arzu edilen başarının elde edilemediğini göstermektedir.

Dünya Gıda Programı (*World Food Programm, WFP*)⁵ verilerine göre, her yıl açlık nedeniyle meydana gelen ölümlerin oranı, AIDS, sıtma ve tüberküloz nedeniyle ölen kişilerin oranından daha fazladır.⁶ Bu ölümlerin yarıya yakını %46 oranı ile beş yaşın altındaki çocuk ölümleri oluşturmaktadır. Açlık (*hunger*) ve kötü beslenme (*malnutrition*) koşulları altında hayatını sürdürebilen çocuklar ise yaşlılarıyla mukayese edildiklerinde hem fiziksel hem zihinsel gelişim olarak geride kalmaktadır. Açlık nedeniyle yaşlılarının gerisinde kalan bu çocuklar geleceklerine şekil verecek olan eğitim hayatlarında başarısız olmakta, buna bağlı olarak da yetişkin olduklarında vasıfsız ve düşük ücretli işlerde çalışmaya mecbur kalmaktadırlar.⁷ Sonuç olarak açlık sorunu, kendisi aç yaşayan nesillerin, aç nesilleri doğurması suretiyle kısır bir döngünün oluşmasına neden olmaktadır.

Gıda üretimi, artan dünya nüfusu ile uyumlu olarak artarken, üretilen gıdanın ihtiyaç sahiplerine ulaşamamasının en temel nedenlerinden birinin küresel gıda sistemlerindeki aksaklıklar olduğu söylenebilir. Öyle ki, küresel gıda sistemlerinin durumu iyileştirmek yerine, farklı ilişkiler bazında var olan üretici- tüketici, büyük

⁴ World Health Organization, Obesity and Overweight, 16. February. 2018. <http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight>, s.e.t. 10.08.2018.

⁵ Tez çalışmasında uluslararası örgütlerin, Birleşmiş Milletler bünyesindeki uzmanlık kuruluşlarının veya uluslararası antlaşmaların kısaltmalarında dilimizde yaygın olarak kullanılan kısaltmaları tercih edilmiştir. Bu nedenle bazı örgütler veya kuruluşlar bakımından Türkçe çevirisinin kısaltması tercih edilirken, bazılarında İngilizce adlarının kısaltması kullanılmıştır.

⁶ WFP, News, “WFP says hunger kills more than AIDS, malaria, tuberculosis combined”, 4 June 2009. <https://www.wfp.org/content/wfp-says-hunger-kills-more-aids-malaria-tuberculosis-combined>, s.e.t. 17.04.2019.

⁷ Genel olarak bkz. WFP, Hunger Statistics, 2015, <http://www.wfp.org/hunger/stats>, s.e.t. 17.04.2019.

şirketler- küçük çiftçiler ve zengin-fakir arasındaki güç asimetrisini ve eşitsizliği arttıran bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.⁸

Açlıkla mücadelenin sadece ahlaki gerekçeler nedeniyle değil, aynı zamanda ekonomik gerekçeler nedeniyle de gerektiğini söylemek mümkündür. Zira, aç bir toplumdaki nüfusun fiziksel ve zihinsel olarak güçsüz durumda olması, toplumun üretim kapasitesini düşürmekte olup bu durum gelişmekte olan ülkelerde büyük üretim kaybına neden olmaktadır. Buna karşın, aç insan nüfusunu azaltmanın maliyeti, açlık nedeniyle ortaya çıkan maliyetten daha düşük görülmektedir.⁹ Mevcut tablo, açlık sorununun ekonomik refah bağlamında da büyük kayıplara neden olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu durum makro düzeyde düşünüldüğünde, bireylerin açlık kısır döngüsüne düştükleri gibi, yoksul ülkelerin de yoksulluk ve az gelişmişlik kısır döngüsü içine düştüklerini söylemek mümkündür.

Genel kanı, yeryüzünde yeterli gıdanın bulunmadığı veya yoksulluk ve kıtlık gibi sorunların açlık ve yetersiz beslenmenin temel nedeni olduğu yönündedir. Bu doğru bilinen yanlışın aksine, yeryüzünde herkesi doyuracak kadar gıda üretimi yapılmakta, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi dünyanın en zengin ülkelerinde dahi yaklaşık 40 milyon insan açlık ve yetersiz beslenme sorunları ile karşı karşıya bulunmaktadır.¹⁰ Bu durum açlık ve yetersiz beslenme sorununun, sadece yoksulluk, kıtlık ve iç çatışmalar gibi

⁸ Genel olarak bkz. Food Insecurity in the World 2015.

⁹ FAO, The State of Food Insecurity in the World 2004, monitoring progress towards the World Food Summit and Millennium Development Goals, Rome, 2004, s. 4-5, <http://www.fao.org/3/a-y5650e.pdf>, s.e.t. 09.10.2018.

¹⁰ U.S. News, “Food Insecurity in America Tied to Prices, Poverty”, 01 May 2019, <https://www.usnews.com/news/healthiest-communities/articles/2019-05-01/food-insecurity-in-america-tied-to-food-prices-poverty>, s.e.t. 06.08.2019. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. USDA, United States Department of Agriculture Economic Research Service, Key Statistics & Graphics, <https://www.ers.usda.gov/topics/food-nutrition-assistance/food-security-in-the-us/key-statistics-graphics.aspx#foodsecure>, s.e.t. 06.08.2019.

nedenlerle açıklanamayacağını göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde de bu sorunun gözleniyor olması, sorunun temelinde gıda yetersizliğinin değil, fakat yoksulluk ve benzeri nedenlerle mevcut gıdaya erişim olanaklarının yetersizliğinin var olduğunu göstermektedir.

Bu vahim tabloyu daha da vahim ve ironik hala dönüştüren bir başka husus ise, açlığın bir insan hakkı ihlali olmasından ziyade, bunun kötü yazgının bir sonucu olduğuna yönelik yaygın kanaattir. Bu kanaat, açlıktan kurtulma hakkı uluslararası hukukta temel bir hak olarak tanınmış olmasına rağmen, uluslararası hukukun mevcut mekanizmalarının yetersizliğinden de beslenmektedir. Gıda hakkının yaygın ve ağır biçimde ihlal edilmesinin kanıksanması, gerçekte öyle olmadığı halde, açlığın hayatın kabullenilmesi gereken acı bir gerçeği olduğu fikrini yaygınlaştırmaktadır. Bu yaygın kanaatin aksine, devletlerin açlıkla mücadelede gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerin derhal yerine getirilmesi gereken yükümlülükler olduğuna vurgu yapmak ve hakkın ihlali durumunda devreye girecek koruma mekanizmalarını güçlendirmek suretiyle insan onuruna uygun bir dünyanın kurulması bir hayal değildir.

Birleşmiş Milletler (BM) sisteminin kuruluşundaki temel amacın uluslararası dostça ve barışçıl ilişkilerin korunması ve sürdürülmesi olduğunda şüphe yoktur. Bu amacı gerçekleştirmek üzere kuvvet kullanımının yasaklanması başta olmak üzere insan haklarının uluslararası düzeyde korunması fikrinin kabul edilmesi ve küresel sorunların çözümünde uluslararası iş birliğine vurgu yapılması atılan önemli adımlardır.

BM sisteminin kurulmasının ardından geçen yetmiş yıllık süre içinde, dünya üzerinde çözüm arayan sorunlar çeşitlenmiş, uluslararası toplumun birbiriyle olan ilişkisi ve etkileşimi artmış, gelişen teknoloji ile beraber dünyanın bir ucunda gerçekleşen acı bir

hadise tüm dünya kamuoyu tarafından takip edilebilir bir hale gelmiştir. Bu durum hem devletlerin hem de küresel sivil toplumun dünyada süregelen sorunlara karşı daha duyarlı davranma sorumluluğunu beraberinde getirmiştir. Açlık ve yetersiz beslenmenin dünya nüfusu ve genel olarak uluslararası alanda sağlanmak istenen refah ve istikrar üzerinde yarattığı tahribat ise yetersiz mekanizmalar nedeniyle çözümsüz kalmıştır.

Dünya nüfusunun artmaya devam ettiği, gıdaya erişim imkânına sahip olan insanların israfa varan tüketim alışkanlıkları, tarımsal üretimin iklim değişikliği, yanlış ekonomi ve tarım politikaları gibi nedenlerle olumsuz yönde etkilendiği, gıda fiyatlarındaki artış, küresel aktörlerin gıda hakkının ihlaline doğrudan veya dolaylı olarak sebebiyet vermeye devam ettikleri ve iç savaş nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan 60 milyonu bulan insan nüfusu dikkate alındığında, önümüzdeki yıllarda gıda hakkının korunması bakımından yaşanan sıkıntıların artarak devam edeceğini söylemek mümkündür.

Sorun, küreselleşme neticesinde küçülen ve sorunların yüzyıl öncesine göre çok fazla çeşitlendiği dünyamızda, uluslararası hukuku yeniden düşünmeyi ve gerekli yeniliklerle sorunlara çözüm üretmeyi zorunlu kılmaktadır. Böylesi bir değerlendirme, çağımızda yaşanan sorunlar açısından genel bir zorunluluk olup, küresel çapta herkes için gıda hakkının sağlanması bakımından ise özel bir önem taşımaktadır.

Alston'ın bundan kırkbeş yıl öncesinde ifade ettiği üzere: “*Uluslararası hukuk, dünyada mevcut olan açlık ve kötü beslenme düzeyini tolere eden bir sistemi sürdürdüğü ve güçlendirdiği müddetçe, kendisinin meşruluğu tartışmaya açık olmalıdır.*”¹¹ Bu

¹¹ Alston, P.: *International Law and the Human Right to Food* içinde The Right to Food, (Ed: Philip Alston/ Katarina Tomaševski), Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 1984, s. 15.

cümlenin kurulduğu zamandan, günümüze kadar herkes için gıda hakkının sağlandığı bir dünya için pek çok adım atılmış olmasına karşın, sorun halen güncelliğini korumakta olup uluslararası hukukun sorun karşısındaki duruşu eleştirel bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Bununla birlikte, sorunların ortaya konulmasının çözüm için atılan ilk adım olmasından hareketle, mevcut karamsar tablo karşısında uluslararası toplumun çözüm önerileri getirme kapasitesine inanmak gerekmektedir. Sorun çok boyutlu ve devasa gözüktükçe de küresel ölçekte herkes için gıda hakkının etkin bir şekilde sağlandığı bir dünya, uluslararası toplumun göstereceği samimi bir siyasi irade ile erişilebilecek niteliktedir.¹²

Tez çalışmasında, açlık ve yetersiz beslenme sorununun, uluslararası toplumun ihtiyaç içinde olanlara karşı sadece bir “yardım etme meselesi” olmaktan öte, insan onurunun korunması bakımından çözülmesi gereken “temel bir mesele” olduğu düşüncesiyle, uluslararası hukukun kurmuş olduğu mevcut sistem, herkesin gıda hakkının sağlandığı bir dünya için eleştirel ve çözüm odaklı bir yaklaşımla değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Tezin ilk bölümünde, küresel açlık sorunu ve temel kavramlar ele alınmıştır. Bu bölümde açlık türleri, açlık sorunun boyutları, açlıktan özellikle etkilenen gruplar ve açlığın ortadan kaldırılması önündeki engeller ortaya konulmakla birlikte, sorunun çözümünde insan hakları temelli yaklaşımın taşıdığı önem değerlendirilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde, gıda hakkının uluslararası hukuk metinlerinde ne şekilde koruma altına alındığı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda gıda hakkının gerek

¹² Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 15.

uluslararası ve bölgesel insan haklarının korunmasına ilişkin antlaşmalarda, gerekse genel ve özel nitelikli insan haklarının korunmasına ilişkin uluslararası antlaşmalarda ne şekilde güvence altına aldığı ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, temel bir insan ihtiyacı olan gıdayı silahlı çatışmalar esnasında da korumaya yönelik olarak insancıl hukukta yapılan düzenlemelere de değinilmiştir. İlgili bölüm, devletlerin gıda hakkına ilişkin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerinin detaylı bir analizi olup konunun hukuki çerçevesini ortaya koymaktadır.

Tezin üçüncü bölümü, gıda hakkı ihlalleri ve bu ihlaller karşısında başvurulabilecek mekanizmalar üzerine odaklanmaktadır. Bu bölümde gıda hakkı ihlallerinin hangi şekillerde ortaya çıktığı örnek vakıalar üzerinden ortaya konulurken, bu ihlaller karşısından uluslararası hukukun öngördüğü başvuru mekanizmaları ele alınacaktır. Bu bölümde ayrıca gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olup olmadığına ilişkin tartışmalar, ulusal mahkeme kararları ışığında incelemeye tabi tutulmaktadır.

Tezin son bölümünde ise, gıda hakkının küresel ölçekte daha etkin bir biçimde korunması için olası çözüm önerileri üzerinde durulmaktadır. Mevcut sisteminin aksaklıklarının tespiti, bu aksaklıkların nasıl giderilmesi gerektiği üzerine düşünmeyi de gerekli kılmaktadır. Herkes için gıda hakkının sağlandığı bir dünya için gerek ulusal gerekse uluslararası hukuk düzeyinde neler yapılması gerektiği sorusu son bölümde cevaplandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: KÜRESEL AÇLIK SORUNU VE GIDA HAKKI KAVRAMI

I. Küresel Açlık Sorunu

Açlık sorununun nedenleri, ortadan kaldırılması önündeki engeller, ulaştığı boyutlar ve etkilediği insan sayısı dikkate alındığında sorunun küresel nitelikli bir mesele olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bölümde, açlık kavramı insan hayatında ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle izah edilmekle birlikte, FAO çalışmalarında kullanılan sınıflandırmaya göre kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, iklim değişikliği, silahlı çatışmalar, endüstriyel gıda sistemine geçiş, kaynaklara erişim sorunu ve yoksulluk gibi açlığın ortadan kaldırılması önündeki engeller ayrı bir başlık altında değerlendirilecek olup sorunun çözümü için küresel çapta bir çabanın gerektiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu bölümde son olarak, yerli haklar, küçük çiftlik sahibi kişiler, tarım işçileri, çocuklar, kadınlar yaşlılar, engelliler, mülteciler ve ülke içinde göç etmiş kişiler gibi açlıktan özellikle etkilenen grupların toplum içindeki bu zayıf ve dezavantajlı durumları detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir.

A. Açlık Kavramı ve Türleri

Açlık kavramı teknik olarak tanımlanması oldukça güç bir kavram olup herkesin üzerinde anlaştığı bir tanımın yapılması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle açlığın net ve kesin bir tanımını yapmaya çalışmak yerine, yarattığı sonuçlara veya ortaya çıkış biçimlerine göre ne şekilde tanımlanabileceği üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Kent'e göre açlık doğanın aksine, insan toplumunun sorumlu olduğu bir çeşit şiddettir.¹ Öyle ki bu şiddet nedeniyle her yıl milyonlarca insan hayatını kaybetmektedir. Diğer yaş grupları dikkate alınmaksızın sadece açlık nedeniyle hayatını kaybeden çocuk sayısı dikkate alındığında² bu sayının her yıl, Yahudi soykırımında hayatını kaybeden insan sayısına eriştiği görülmektedir.³ Ölümüne neden olduğu insan sayısının ulaştığı boyutlar nedeniyle Kent, açlığı sessiz soykırım (*silent holocaust*) olarak adlandırmıştır.⁴

Bu ölümlerin büyük bir bölümü, sanılanın aksine kıtlık, silahlı çatışma veya iç savaş gibi nedenlerden değil, mevcut düzende var olan yapısal sorunlardan kaynaklanmaktadır. FAO verilerine göre, kıtlık, silahlı çatışma, iç savaş gibi olağanüstü durumlar nedeniyle aç kalan insan nüfusu toplam aç nüfusun ancak %10'unu oluşturmaktadır.⁵ Geriye kalan %90'lık kısım ise, sürekli olarak açlık sorunu ile birlikte yaşamaktadır.⁶

Bununla birlikte, açlığın sadece fiziksel bir acı, hastalıkların temel nedeni ve buna bağlı olarak her yıl milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olan öldürücü bir faktör olarak anlamak, bu sorunla her gün yaşamak zorunda kalan insanlar için açlığın ne anlama geldiğini gözden kaçırmamıza neden olacaktır.⁷ Aynı minvalde, açlık sorununa, bir insanın günlük alması gereken kaloriyi alamaması nedeniyle yaşadığı fiziksel ızdırıp

¹ Kent, G.: The Political Economy of Hunger: The Silent Holocaust, Praeger Publishers, New York 1984, s. 24.

² Açlık sadece her yıl yaklaşık 6 milyona yakın çocuğun ölümüne neden olmamakta, hayatta kalanların da yaşlılarına göre fiziksel ve zihinsel olarak tamir edilemeyecek biçimde geri kalmalarına neden olmaktadır. World Health Organization, Children: reducing mortality, 31 October 2017. <http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/children-reducing-mortality>, s.e.t. 17.04.2019.

³ Kent, s. 26, 27. Yahudi soykırımında yaklaşık 6 milyon insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir.

⁴ Kent, s. 26, 27.

⁵ OHCHR, The Right to Adequate Food, UN Fact Sheet 34, 2010, <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf>, s. 1, s.e.t. 17.04.2019. (Bundan sonra Right to Food- UN Fact Sheet 34).

⁶ Right to Food- UN Fact Sheet 34, s. 1.

⁷ Lappé F. M./ Collins, J./ Rosset, P.: Esparza, L.: World Hunger Twelve Myths, Grove Press, New York 1998, s. 2.

ve maddi yoksunluk hali olarak yaklaşmamız durumunda, çözüm önerimizin de bireylere gerekli gıda ihtiyacının ulaştırılmasının ötesine geçemeyecektir.

Oysa açlık sorunu, bireylerin bir gün içinde almaları gereken kalori miktarı veya açlık nedeniyle her yıl hayatını kaybeden insan sayısı gibi rakamlarla ifade edebileceğimiz bir sorun olmanın ötesinde, insanın duygusal ve psikolojik olarak tecrübe etmek istemediği bir acizlik halini ve nesilden nesile aktarılan bir kısır döngüyü ifade etmektedir.⁸ Bu anlamda açlık, her gün aç olarak uyanan bir insan için, yaşadığı fiziksel acının da ötesinde, o gün kendisini ve ailesini doyurup doyuramayacağına ilişkin duyduğu endişe ve korku anlamlarına gelmektedir.⁹ Bu endişe ve korku halinin, çoğu zaman fiziksel ızdıraptan daha zor olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kimi durumlarda ise, açlık, insanın doğduğu günden hayatının sonuna kadar, bir birey olarak kendi potansiyelini hayata geçirememesi, ekonomik olarak özerk olamaması ve nihayetinde sürekli bir sosyal dışlanmışlık içinde yaşamını sürdürmesi anlamına gelmektedir.¹⁰

Tüm bu veçheleri dikkate alındığında ise açlık; insanın hayatı boyunca bir sonraki öğünü bulup bulamayacağına dair duyduğu acı, ızdırap, korku, aşılamayan kısır döngü

⁸ UN Economic and Social Council, Report by the Special Rapporteur on the right to food, Mr. Jean Ziegler, submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2000/10, E/CN.4/2002/58, 10 January 2002, s. 3. (Bundan sonra Ziegler Report- Justiciability of the right food). Çalışmamızda BM Gıda Hakkı Özel Raportörlerinin raporlarına atıf yapılırken, ilgili raporların yayınlandığı internet sitesindeki isimlendirmelere göre kısaltma yapılarak atıf yapılmıştır. Bu sayfada raporlar, kronolojik sıralarına göre dizilmiş olup, içeriklerinde temel mesele olarak ele aldıkları konuya göre isimlendirilmişlerdir. Bkz. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Annual Reports, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Annual.aspx>, s.e.t. 07.08.2018.

⁹ UN Economic and Social Council, Report by the Special Rapporteur on the right to food, Mr. Jean Ziegler, submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2000/10, E/CN.4/2001/53, 7 February 2001, s. 5, par. 8. (Bundan sonra Ziegler Report- Definition and history of the right to food).

¹⁰ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 5, par. 5.

nedeniyle yaşanan çaresizlik ve toplumsal hayattan dışlanmışlık içinde bir yaşama neden olduğu için sessiz trajedi (*silent tragedy*)¹¹ olarak adlandırılabilir.

Açlığın bu trajik boyutunun, rakamsal boyutları kadar dikkate alınması, sorunun çözümü için daha kalıcı çözüm önerileri sunulması bakımından önem arz etmektedir. Zira bu trajik boyut, duygusal, ruhsal ve sosyal bir acizyet halini ifade eden açlığın ortadan kaldırılması için, bireylerin sadece minimum kalori ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik tedbirlerin yeterli olmadığını, yapısal değişiklikler ile toplumsal eşitsizliklerin ve sosyal dışlanmışlıkların ortadan kaldırılmasına ihtiyaç duyulduğunu da göstermektedir. Ancak bu yapısal değişiklikler ile uzun süre dışlanmış ve yardıma muhtaç bir şekilde hayatını idame ettirmiş bireylerin insan onuruna yakışır bir biçimde toplumsal hayatta yer bulabilmeleri mümkün olacaktır.

Açlığın, yarattığı sonuçlar ve çok boyutlu yapısından hareketle yapılan bu tanımlarının dışında, Gıda ve Tarım Örgütü (*Food and Agriculture Organization- FAO*) çalışmalarında dikkate alınmak üzere bir sınıflandırmaya da tabii tutulduğu görülmektedir. Bu sınıflandırmaya göre, açlık; şiddetli açlık (*acute hunger*), kronik açlık (*chronic açlık*) ve gizli açlık (*hidden hunger*) olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

1. Şiddetli Açlık

Genellikle kıtlık, silahlı çatışma ve iç savaş gibi nedenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan şiddetli açlık (*acute hunger*), insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli minimum kalori miktarına erişememeleri anlamına gelmekte olup insanların

¹¹ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 5, par. 5.

hayatlarını kaybetmeleri ile sonuçlanmaktadır.¹² Açlığın dünya kamuoyuna en çok yansıyan şekli şiddetli açlıktır.

Şiddetli açlığın doğal sonucu açlıktan ölümlerdir (*starvation*). Açlıktan ölümlerin, doğal afetlerin veya kötü kaderin bir sonucu olduğu düşüncesi yaygın bir yanılgı olarak süregelmektedir. Oysa gerek kıtlık gerekse uluslararası veya uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalar nedeniyle ortaya çıkan şiddetli açlık sorunu insanların neden olduğu bir sorundur. Her ne kadar, sel, kuraklık, böceklerin ekinlere hasar vermesi gibi nedenler kıtlığın geleneksel nedenleri olarak sayılsa da bu doğal afetlerle başa çıkmak imkânsız değildir.¹³

Söz konusu doğal afetler karşısında hükümetlerin yetersiz kalması, kimi zaman kasıtlı olarak kimi zaman ise ihmal ile alınması gereken önlemlerin alınmaması veya uygulanması gereken politikaların uygulanmamasından kaynaklanmaktadır. Sonuç itibarıyla, şiddetli açlık sorunu her hâlükârda insanların neden olduğu bir sorun olup sebep

¹² Sanchez, P./ Swaminathan, M.S./ Dobie, P./ Yuksel, N.: Halving Hunger: It Can Be Done, Earthscan, London 2005, s. 2.

¹³ Sanchez ve diğerleri, s. 143-144. İlgili çalışmada, doğal afetlerin özellikle yoksul ülkelerde, kıtlığa neden olduğu ifade edilmekte olup bu ülkelerde bile doğal afetlerin sonuçlarının kontrol edilebilir nitelikte olduğu dile getirilmektedir.

olduğu ölümler, gıda hakkı raportörlerinden¹⁴ Ziegler tarafından insan işi cinayete kurban gitmek olarak nitelendirilmektedir.¹⁵

¹⁴ Birleşmiş Milletler bünyesinde bazı insan haklarının uluslararası ölçekte taşıdıkları öneme binaen ilgili haklara ilişkin koruma mekanizmalarını güçlendirmek ve uygulamada yaşanan sorunları tespit etmek amacıyla özel raportörlükler kurulmuştur. (BM bünyesindeki özel raportörlükler için bkz. OHCHR, Seventeen frequently asked questions about United Nations special rapporteurs, UN Fact Sheet 27, <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet27en.pdf>.)

BM bünyesinde gıda hakkına ilişkin özel raportörlük ise BM İnsan Hakları Komisyonu'nun 2000/10 sayılı kararı ile 17 Nisan 2000 tarihinde kurulmuştur. Gıda hakkı raportörünün yetkileri ilgili kararda şu şekilde ifade edilmektedir: “(a) Açlığın yok edilmesinin acil gerekliliği dahil olmak üzere, gıda hakkının sağlanması (realization of the right to food) hususunun tüm yönlerine ilişkin olarak bilgi toplama, alma ve alınan bilgilere cevap verme; (b) Gıda hakkına ilişkin BM sistemi içinde hâlihazırda yapılmış olan çalışmaları göz önünde bulundurmak suretiyle, gıda hakkının teşvik edilmesi (promotion) ve etkin bir biçimde uygulanması (effective implementation) için hükümetler, özellikle FAO olmak üzere, hükümetler-arası kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşları ile iş birliği kurmak ve gıda hakkının gerçekleştirilmesi için uygun tavsiyelerde bulunmak (c) Dünya çapında gıda hakkına ilişkin ortaya çıkan meseleleri tespit etmek.”

Bkz. UN Commission on Human Rights, Commission on Human Rights resolution 2000/10 The right to food, 17 April 2000, E/CN.4/RES/2000/10. Daha sonraki süreçte, BM İnsan Hakları Komisyonu'nun yerini İnsan Hakları Konseyi almıştır. 2007 yılında İnsan Hakları Konseyi'nin 6/2 Sayılı Kararı ile gıda hakkı raportörünün yetkisi tekrar teyit edilmiş ve genişletilmiştir. İlgili kararda, Gıda Hakkı Özel Raportörünün yetkileri şu şekilde sıralanmaktadır: “(a) Gıda hakkının tam olarak sağlanmasına ve hakkın sağlanması için ulusal, bölgesel ve uluslararası alanda alınan önlemlere katkıda bulunmak; (b) gıda hakkının sağlanmasının önündeki engelleri ortadan kaldıracak yol ve araçları araştırmak; (c) anaakım cinsiyet bakaşasını sürdürmek ve yetkilerin yerine getirilmesinde yaş boyutunu göz önünde bulundurmak; (d) Milenyum Kalkınma Hedeflerinden 1'in yerine getirilmesine yardım edecek teklifler sunmak; (e) gıda hakkının aşamalı bir şekilde sağlanmasına yönelik muhtemel adımlara ilişkin olarak tavsiyelerde bulunmak; (f) gıda hakkının etkili bir biçimde herkes için sağlanmasının desteklenmesine duyulan ihtiyacı dikkate almak suretiyle tüm devletler, hükümetlerarası kuruluşlar ve hükümet-dışı kuruluşlar, Ekonomik, Sosyal, Kültürel Haklar Komitesi ve diğer ilgili aktörlerle yakın iş birliği içinde olmak; (g) gıda hakkının sağlanmasına katkıda bulunmak amacıyla uluslararası konferanslara ve toplantılara katılmak.”

İnsan Hakları Konseyi'nin konuya ilişkin kararı için bkz. Human Rights Council, Resolution 6/2, Mandate of the Special Rapporteur on the right to food, Adopted in the 20th meeting 27 September 2007.

Günümüze kadar sırasıyla Jean Ziegler, Oliver De Schutter ve Hilal Elver gıda hakkı özel raportörü olarak çalışmalar yürütmüştür. Hilal Elver 2014 yılında gıda hakkı raportörü seçilmiş olup 2020 yılına kadar görevini sürdürecektir. Gıda hakkı raportörleri, gıda hakkı konusundaki küresel sorunları hazırladıkları yıllık raporlarla, BM Genel Kuruluna taşınmanın yanı sıra gerçekleştirdikleri ülke ziyaretlerine ilişkin olarak ülke bazında özel raporlar da hazırlamaktadırlar. BM'den bağımsız olarak faaliyetlerini sürdüren raportörlerin gıda hakkının hayata geçirilmesi hususunda yapmış oldukları çalışmalar bu alandaki gelişmeleri hem ulusal hem de uluslararası düzeyde hızlandırmıştır. Özellikle gıda hakkının ulusal anayasalarda koruma altına alınması hususunda gıda hakkı raportörlerinin çalışmalarının itici güç oluşturduğu görülmektedir. Görevini sürdürmekte olan Hilal Elver'in gıda hakkı konusundaki çalışmaları ise özellikle iklim değişikliğinin gıda hakkının korunmasında olumsuz etkisi, gıda hakkının korunması bakımından cinsiyetler arası eşitliğin taşıdığı önem, tarım ilaçlarının gıda hakkı üzerindeki etkileri, günümüzde süregelen silahlı çatışmaların neden olduğu gıda hakkı ihlalleri ve kıtlık sorunu üzerine yoğunlaşmaktadır.

Gıda hakkı özel raportörlerinin raporlarının tamamına ulaşmak için bkz. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Annual Reports, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Annual.aspx>, s.e.t. 07.08.2018.

¹⁵ Ziegler Report- Definition and History of the Right to Food, s. 5, par. 6.

2. Kronik Açlık

Kronik açlık (*chronic hunger*), aktif bir hayat sürmek için kalite ve miktar açısından yeterli olan gıdaya sürekli olarak erişim imkânından yoksun olmak olarak tanımlanmaktadır.¹⁶ Kronik açlık tanımında dikkate alınan husus bir bireyin günlük olarak alması gereken kalori miktarı (*makronutrients*) olup gıdanın mikro besinler açısından (*mikronutrient*) yeterli olup olmadığı yapılan hesaplamalarda dikkate alınmamaktadır.

Kronik açlık, açlık konusunda sıkça karşımıza çıkan yetersiz beslenme (*undernourishment*) kavramına karşılık gelmektedir.¹⁷ Bireylerin günlük olarak almaları gereken kaloriyi alamamaları yetersiz beslenme olarak ifade edilmekte olup¹⁸ bu iki terim birbirinin yerine kullanılabilmektedir.

Günümüzde aç nüfusun %90'lık kısmını kronik açlık, yani yetersiz beslenme koşulları altında hayatını sürdürmekte olan bireyler oluşturmaktadır. Bu tablo açlık sorununa ilişkin olarak iki hususu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki, kronik açlık sorununun kıtlık veya silahlı çatışma gibi gıda hakkı üzerinde şiddetli etki yaratan etkenler olmaksızın süregeldiğidir. Dünya üzerindeki toplam aç nüfusun büyük bir kısmı kronik açlıkla yaşamak zorunda olduğu halde, açlık sorununa ilişkin olarak basına ve kamuoyuna yasayan kısım sadece şiddetli açlık nedeniyle ölümlerin yaşandığı vakıalardır. Bu nedenle ikinci olarak, kronik açlıkla yaşamak zorunda kalan mağdurların uluslararası kamuoyu tarafından fark edilmediğini söylemek mümkündür. Bu fark

¹⁶ FAO, Hunger and food insecurity, <http://www.fao.org/hunger/en/>, s.e.t. 07.08.2019.

¹⁷ FAO, Hunger and food insecurity.

¹⁸ Bireylerin yaşlarına göre, günlük olarak ihtiyaç duydukları gıda miktarı değişiklik göstermektedir. Bebekler bir yaşına kadar günlük üç yüz kaloriye ihtiyaç duyarken, bir-iki yaş döneminde bin kaloriye, beş yaşından itibaren ise çocuklar günlük bin altı yüz kaloriye ihtiyaç duymaktadır. Yetişkinler ise cinsiyetlerine, yaşadıkları bölgeye ve yaptıkları işe göre ortalama iki bin – iki bin yedi yüz kaloriye ihtiyaç duymaktadır. Kronik açlık hesaplamalarında bireylerin günlük olarak ihtiyaç duydukları kalori miktarına erişim imkânlarının olup olmadığı dikkate alınmaktadır.

edilmemişlik kimi yazarlar tarafından görünmez açlık (*invisible hunger*)¹⁹ olarak adlandırılan kronik açlığın, sessiz bir trajedi²⁰ veya sessiz soykırım²¹ olarak devam etmesine neden olmaktadır.

Şiddetli açlık ve kronik açlık sorunlarının ortak noktası ise her iki durumda da bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli gıdaya erişim imkânından yoksun olmalarıdır.²² Bu iki kavramı birbirinden ayıran en belirgin faktörler ise ortaya çıkışları bakımından “zaman” ve “yer” kavramlarıdır.²³ Şiddetli açlık, geçici bir süre için, gıda kaynaklarında yaşanan ani bir düşüşün sonucu olarak, kıtlık veya silahlı çatışmanın yaşandığı belli bir bölgede ortaya çıkarken; kronik açlık zaman veya belli bir bölge ile sınırlı olmayıp yeryüzünde aynı zamanda birden çok ve hatta her yerde yaygın olarak bulunan bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴

Bu tespitten hareketle, şiddetli açlığın belli bir bölgede ve sınırlı bir zaman diliminde ortaya çıkmış olması nedeniyle daha kolay ve daha çok ilgiyle takip edildiğini söylemek mümkündür. Daha önce de ifade edildiği üzere, açlık sorununa ilişkin olarak dünya kamuoyuna en çok yansıyan kısım şiddetli açlık sorunu ve açlıktan ölen insanların içinde bulundukları insanlık dışı durumdur. Oysa açlık sorunun şiddetli açlık sorunu ile sınırlı olarak yansıtılması, kronik açlık sorununun yeryüzünde çok daha fazla insanı

¹⁹ Lappé, *World Hunger Twelve Myths*, s. 2.

²⁰ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 5, par. 5.

²¹ Kent, s. 26, 27.

²² Açlık ve yetersiz beslenme kavramları bir tarafta, kötü beslenme kavramı ise başka bir tarafta ele alınmalıdır. Açlık ve yetersiz beslenme kavramları, bireylerin ihtiyaç duydukları besine sahip olamamalarını veya en kötü haliyle hayatlarının devamı için gereken kalörden yoksun kalmalarını ifade ederken; kötü beslenme, bireylerin yeterli kaloriyi edinmelerine rağmen, tükettikleri besinlerin gerekli vitamin ve minerallerden yoksun olması anlamına gelmektedir. Konuya ilişkin daha detaylı açıklama için bkz. Tezin “Gizli Açlık” başlıklı bölümü.

²³ Yigzaw, A. D.: *Hunger and the Law: Freedom from Hunger as a Freestanding Right*, Houston Journal of cInternational Law 2014 Vol. 36, No. 3, s. 662.

²⁴ Sen, A.: *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, Oxford 1981, s. 40-41.

etkilediği gerçeğini örtmektedir. Dolayısıyla, açlıkla mücadelede daha bütüncül bir yaklaşım sergilemek suretiyle, yeryüzünde daha çok insanın hayatını kaybetmesine neden olan kronik açlık sorununa daha çok önem verilmesi gerekmektedir.

Ziegler'a göre nasıl ki açlıktan ölümler cinayet anlamına gelmekte ise, kronik açlık ve yetersiz beslenme ise temel bir insan hakkı olan yaşam hakkının ihlali anlamına gelmektedir.²⁵

3. Gizli Açlık

Gizli açlık (*hidden hunger*) kavramı, FAO'nun çalışmalarında dikkate alınmamakla birlikte,²⁶ sorunun ulaştığı boyut ve gıda hakkının tam anlamıyla sağlanması için taşıdığı önem nedeniyle açlıkla mücadele hususunda göz ardı edilmemesi gereken bir sorundur.

Gizli açlık kavramı, bireylerin günlük olarak ne miktarda gıdaya ihtiyaç duyduklarının bir adım ötesine geçerek, gıdanın içerik olarak kalitesi ile de ilgilenmektedir. Bu anlamda, gizli açlık kavramı, bireylerin günlük olarak yeterli kaloriyi almalarına rağmen, gıdanın mikro-besinlerden yoksun olması nedeniyle yetersiz beslenmeleri anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, bireyler makro besin olarak günlük almaları gereken kalori miktarını almış oldukları için tok olmalarına rağmen, gerekli mikro besinlerden yoksun bir şekilde beslendikleri için gizli açlık içerisindeyler.

²⁵ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 5, par. 6.

²⁶ FAO'nun açlık hesaplamalarında kullandığı terimlere baktığımızda, gizli açlığı bu hesaplamalarda dikkate almadığı görülmektedir. Bkz. FAO, The State of Food Insecurity in the World 2013, Rome, 2013, s. 46-50, <http://www.fao.org/docrep/018/i3434e/i3434e.pdf>, s.e.t. 26.04.2018. Benzer şekilde, BM Milenyum Projesinde de şiddetli, kronik ve gizli olmak üzere üç tür açlık olduğu dile getirilmekle birlikte, aç nüfusun %90'nının kronik açlık içerisinde bulunduğu, kalan %10'un ise şiddetli açlıkla mücadele etmek zorunda olduğu belirtilmiştir. Bu hesaplamada da toplam aç nüfus içinde gizli açlığın dikkate alınmadığı görülmektedir. Bkz. Sanchez ve diğerleri, s. 2.

Gizli açlığın kesin bir tanımını yapmak güç olmakla birlikte, bu kavramın daha ziyade kötü beslenme (*malnutrition*) veya mikro-besin yetersizliği (*micronutrient deficiency*) kavramlarıyla eş anlama gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Mikro- besinler temel olarak vitaminler ve mineraller olup bu besin maddelerinden yoksun, ancak kalori olarak insanı doyuran yüksek kalorili gıdalar bir takım sağlık sorunlarını beraberinde getirdikleri için sakıncalıdır. Özellikle demir ve çinko gibi mikro besinler, vücudun fiziksel ve zihinsel gelişimi için büyük önem taşımakta olup özellikle anne karnında veya bebeklik ve çocukluk dönemlerinde yeterli miktarda mikro besin alamayan bebek ve çocukların gelişme geriliği, bağışıklık sistemi zayıflığı nedeniyle hastalıklara yatkınlık ve bazı organlarında kalıcı hasarlar gibi sorunlarla yüz yüze kaldıkları bilinmektedir.²⁷ Kimi durumlarda, bu hasarlar erken çocuk ölümlerine neden olmaktadır.

UNICEF'e göre, gizli açlık, kötü beslenme anlamına gelmekte olup, doğum ile beş yaş arasında gizli açlık içinde bulunan çocuklar daha sonraki süreçte tedavisi mümkün olmayan ağır sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmakta ve ilerleyen yaşlarda yaşlılarının seviyesini yakalayabilmeleri mümkün olmamaktadır.²⁸ Beyin hücrelerinin yetersiz gelişmesi, körlük, kansızlık kötü beslenmenin neden olduğu bu hastalıklardan bazıları olup, bu hastalıklar bireylerin kendi potansiyellerini gerçekleştirememelerine ve buna bağlı olarak sosyal hayattan dışlanmalarına neden olmaktadır.²⁹

²⁷ Bkz. Guideline: Daily iron supplementation in infants and children, World Health Organization, Geneva 2016, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/204712/9789241549523_eng.pdf;jsessionid=B6A50C2374A49B2F0EDA7709A7EBA66E?sequence=1, s.e.t. 11.12.2018; World Health Organization, Zinc supplementation and growth in children, https://www.who.int/elena/bbc/zinc_stunting/en/, s.e.t. 11.12.2018.

²⁸ United Nations Children's Fund (UNICEF), The State of World's Children 1998, Focus on Nutrition, Oxford University Press, New York 1998, s. 19.

²⁹ Ziegler, J., Golay/ C., Mahon, C./ Way, S.A.: The Fight for the Right to Food, Palgrave Macmillan,

Gizli açlık, genel kabulün aksine doğrudan doğruya açlıkla eş anlamlı olmayıp, kimi durumlarda aşırı beslenmiş (*overfed*) kişilerin içinde bulundukları bir sorun olarak da kabul görmektedir.³⁰ Bu bağlamda, gizli açlık, dengesiz beslenme (*unbalanced nutrition*) olarak karşımıza çıkmakta olup, bireylerin aşırı kalorili besinler tüketmeleri nedeniyle fazla kilolu veya obez olmaları ile sonuçlanmaktadır. Fazla kilo ve obezite de en az açlık kadar büyük bir sorun olup, kalp krizi, yüksek tansiyon, diyabet ve beslenmeye bağlı kanserlere neden olmaktadır.³¹

Sonuç olarak, gizli açlık sorununun, bireylerin olağanüstü nedenler sonucunda gıdaya erişim engeli yaşamaları nedeniyle açlıktan ölmeleriyle sonuçlanan şiddetli açlık veya devamlı olarak gıdaya erişim sorunu yaşamaları nedeniyle yeteriz beslenmeleriyle sonuçlanan kronik açlıktan, gıdaya erişim bakımından bireylerin karşısında herhangi bir engel olmaması yönüyle farklılık arz ettiği söylenebilir. Buradaki temel sorun, erişilen gıdanın içerik olarak yetersiz olması nedeniyle tokluk hissi uyandırır da uzun vadede ciddi sağlık sorunlarına gebe olmasıdır. Gıda hakkı bağlamında ihmal edilen gizli açlık sorununun, genellikle benzer veya yüksek kalorili besin maddelerinin tüketilmesinin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür.

Geleneksel görüşlerin, yetersiz beslenme ve gizli açlık sorunlarını geliştirmekte olan ülkelerin, obezite sorununu ise gelişmiş ülkelerin bir meselesi olarak ele almasına karşın, günümüzde farklı formlardaki tüm bu kötü beslenme türlerinin pek çok ülkede birlikte görüldüğü tespit edilmiştir.³² Gelişmekte olan ülkelerin küreselleşmenin etkisiyle

Hampshire 2011, s. 2.

³⁰ FAO, The Developing Words New Burden: Obesity, <http://www.fao.org/FOCUS/E/obesity/obes1.htm>, s.e.t. 10.08.2018.

³¹ World Health Organization, Obesity and Overweight.

³² UN General Assembly, Right to Food, A/71/282, 3 August 2016, s. 4, par. 9. (Bundan sonra Elver Report-Right to food and nutrition).

yaşadıkları ekonomik dönüşüm, bireylerin beslenme alışkanlıklarını da değiştirmiş olup enerji bakımından yoğun, fakat besin değeri düşük gıdaların tüketiminin arttırmıştır. Bu besinlerin, daha ucuz olması ve daha uzun süre saklanabilmesi, düşük gelirli guruplar tarafından da daha çok tercih edilir olmalarına neden olmuştur. Sonuç itibariyle, sağlıklı gıdaların tüketiminin artması, hareketsiz yaşam tarzı ile birleşince, obezitenin artar bir şekilde küresel bir problem halini aldığını söylemek mümkündür.³³

İçerik olarak şiddetli ve kronik açlıktan farklılaşan gizli açlık sorunu, yeterli gıda hakkı tartışmalarında göz önünde bulundurulmak suretiyle, farklı çözüm önerileriyle mücadele edilmeyi gerekli kılmaktadır.

B. Açlığın Ortadan Kaldırılması Önündeki Engeller

Açlık; sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel pek çok faktöre bağlı olarak süregelen bir sorun olup otuz yılı aşkın süredir uluslararası toplumun gündeminde bulunmaktadır. Sorunun çözümü için atılan adımların yetersiz kalması, çözümün önünde var olan bazı engellerden kaynaklanmaktadır. Bu bölümde ele alınan açlık sorununun çözümsüz kalmasına neden olan engelleri, bir vecheleriyle de açlığın süregelmesinin nedenleri olarak okumak mümkündür.

1. İklim Değişikliği ve Çevresel Sorunlar

Günümüzde iklim değişikliği, sürdürülebilir kaynak yönetimi ve gıda güvencesi meseleleri küresel ölçekte mücadeleyi gerektiren en acil, kompleks ve birbirine bağımlı sorunlar olarak kabul edilmektedir.³⁴ Küresel anlamda gıda güvencesinin sağlanmasına

³³ Elver Report- Right to food and nutrition, s. 4. par. 9.

³⁴ UNGA Right to Food, A/70/287, 05 August 2015, s.3, par.1. (Bundan sonra Elver Report- Impact of climate change on the right to food).

ilişkin tartışmalarda da iklim değişikliği sorununun en temel sorunlarından biri olarak ele alındığı görülmektedir.

İklim değişikliği; aşırı sıcak artışı, yağmur oranında değişiklik, sert hava koşulları şeklinde tezahür etmekte ve mahsulde istenen verimin alınamamasına neden olmaktadır. Ayrıca iklim değişikliğine bağlı olarak, zararlı böceklerin sayısında artış, hastalık salgınlarında yaygınlaşmanın yanı sıra, toprak ve su kaynaklarında azalma görülmektedir. İklim değişikliği, doğal afetleri de tetikleyen bir etki gücüne sahiptir.³⁵

İklim değişikliğinin bu olumsuz sonuçları hâlihazırda görülmekle birlikte, gereken önlemler alınmadığı takdirde yaşadığımız yüzyılın sonuna doğru dünya genelinde sıcaklıkların 2 ila 4 °C arası artacağı tahmin edilmektedir. Dünya Bankası'nın (*World Bank-WB*) tahminlerine göre, 2 °C bir ısınma, 100 ila 400 milyon insanı açlık riski ile karşı karşıya bırakabilecek, 1 ila 2 milyar insanın ise yeterli suya erişiminin ortadan kalkmasına neden olabilecek bir etkiye sahiptir.³⁶ İklim değişikliğine karşı ciddi önlemler alınmaması durumunda, 2030 yılı itibariyle 120 milyon kişinin yoksulluğa düşeceği,³⁷ 2050 yılı itibariyle ise aç insan nüfusu oranının %10 ila %20 arasında yükseleceği tahmin edilmektedir.³⁸ Benzer şekilde, yetersiz beslenen çocuk sayısının, iklim değişikliği nedeniyle 2050 yılı itibariyle 24 milyon kadar artması beklenmektedir.³⁹ Ayrıca uyarılama tedbirleri alınmasına rağmen, iklim değişikliği nedeniyle 2030 yılı itibariyle mahsul

³⁵ UNGA, Report of the Special Rapporteur on the right to food, A/HRC/37/61, 25 January 2018, s. 4, par. 11. (Bundan sonra Elver Report- Right to food in the context of national disasters).

³⁶ World Development Report 2010: Development and Climate Change, World Bank, Washington, D.C. 2010, s. 5, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/4387>, s.e.t. 29.06.2019.

³⁷ Human Rights Council, Climate change and poverty, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, A/HRC/41/39, 25 June 2019, s. 5, par.13. (Bundan sonra Report on climate change and poverty).

³⁸ World Food Programme and Met Office Hadley Centre, Climate impacts on food security and nutrition, A review of existing knowledge, https://documents.wfp.org/stellent/groups/public/documents/communications/wfp258981.pdf?_ga=2.191498476.798339677.1531309681-116116578.1531309681, s. 5. s.e.t.11.07.2018.

³⁹ Climate impacts on food security and nutrition, A review of existing knowledge, s. 5.

veriminde %5 ve 2080 yılı itibariyle ise %30 oranında azalma olabileceği tahmin edilmektedir.⁴⁰ Bu rakamlar, iklim değişikliğinin, kalkınma, küresel sağlık ve yoksulluğun azaltılması alanlarında elli yıldır sağlanmış olan gelişmeyi tehdit ettiğini göstermektedir.⁴¹

Tüm bu hususlarla birlikte, iklim değişikliği ile gıda sistemleri arasındaki ilişkinin birbirini olumsuz yönde etkileyen karmaşık bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.⁴² Daha açık ifadesiyle, iklim değişikliği tarımsal üretimde olumsuz etkiler doğururken, mevcut gıda sistemleri de çevreye zarar vermek suretiyle iklim değişikliğini şiddetlendiren bir etkiye sahiptir.⁴³

İklim değişikliğinin yaratmış olduğu bu olumsuz sonuçlar, gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanması önündeki en büyük engellerden bir olup açlıkla mücadele ile iklim değişikliğiyle mücadele politikalarının birbirini destekler ve tamamlar bir şekilde yürütülmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

FAO, iklim değişikliğinin, gıda güvencesinin sağlanabilirlik (*availability*), erişilebilirlik (*accessibility*), yararlanma (*utilization*) ve gıda sistemi istikrarı (*food system stability*) olmak üzere dört farklı boyutu üzerinde etki doğurduğunu ifade etmektedir.⁴⁴

⁴⁰ Hallagatte, S./ Bangalore, M./ Bonzanigo, L./ Fay, M./ Kane, T./ Narloch, U./ Rozenberg, J./ Treguer, D. / Vogt-Schilb, A.: Shock Waves, Managing the impacts of climate change on poverty, Climate Change and Development Series, World Bank, Washington, D.C. 2016, s. 4, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/22787/9781464806735.pdf>, s.e.t. 29.06.2019. İklim değişikliğinin gıda güvencesi üzerine etkileri hakkında detaylı değerlendirmeler için bkz. ilgili çalışmanın “Bad Seed: Climate Change, Agriculture, and Food Security” başlıklı bölümü, s. 49-72.

⁴¹ Report on climate change and poverty, s. 5, par. 13.

⁴² Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 3, par. 3.

⁴³ Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s.11-12, par. 41-46

⁴⁴ FAO, Climate Change and Food Security, a Framework Document, Rome, 2008. <http://www.fao.org/forestry/15538-079b31d45081fe9c3dbc6ff34de4807e4.pdf>, se.t. 23.05.2018.

Gıda Hakkı Raportörü Elver de iklim değişikliğinin gıda hakkı üzerindeki etkilerini benzer bir şekilde analiz etmiş olup konuya ilişkin raporunda, iklim değişikliğinin gıda hakkının sağlanması için aranan unsurlardan sağlanabilirlik, yeterlilik, erişilebilirlik ve sürdürülebilirlik unsurları⁴⁵ üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde ele almıştır.

Gıdanın sağlanabilirliği, gıdanın doğal kaynaklardan veya satın alma yoluyla marketten edinilebilmesi anlamına gelmektedir. İklim değişikliğinin temiz su kaynakları üzerinde doğurduğu olumsuz sonuçların yanı sıra, su kaynaklarının bilinçsiz bir şekilde kullanımı, verimli tarım arazilerinin tarım üretimi yerine kentleşme ve sanayileşmeye tahsis edilmesi tarımsal üretimi azaltmakta, bu da gıdanın sağlanabilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca, iklim değişikliğinin neden olduğu hava sıcaklığındaki artış ve şiddetli hava olayları da tarımsal üretimin yanı sıra, hayvancılık, balıkçılık ve diğer su ürünleri üzerinde de olumsuz etkiler doğurmaktadır.⁴⁶

Gıdanın erişilebilirliği ise, gıdanın hem fiziksel hem de ekonomik olarak erişilebilir olmasını gerektirmektedir. Fiziksel erişilebilirlik gıdanın toplumdaki fiziksel olarak dezavantajlı olan çocuklar, yaşlılar ve engelliler gibi zayıf bireyler de dahi olmak üzere herkes tarafından erişilebilir olmasını gerektirirken; ekonomik olarak erişilebilirlik, gıdanın diğer temel ihtiyaçlardan feragat edilmesine neden olmayacak biçimde ekonomik olarak makul fiyatlı olmasını gerektirmektedir. İklim değişikliğinin üretimde azalmaya neden olması, buna karşın artan nüfus nedeniyle talebin artması, gıda fiyatlarında artışa neden olacak bir faktör olup iklim değişikliğinden etkilenen bölgelerde gıdanın

⁴⁵ İlgili unsurlar tezin “Gıda Hakkının Normatif İçeriği” başlıklı bölümünde detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Burada konuya açıklık getirmek amacıyla bu unsurların kısaca tanımlanması ile yetinilmiştir.

⁴⁶ Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 4-5, par. 7-11.

erişilebilirliğini de olumsuz bir biçimde etkilemektedir.⁴⁷ Ayrıca, gıda fiyatlarındaki artış, toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı gruplar bakımından gıdanın ekonomik olarak erişilebilirliğini güçleştirmek suretiyle bu grupların besin değeri düşük daha ucuz gıdalara yönelmesine neden olmaktadır.⁴⁸

Bu hususlarla birlikte, gıdanın yeterliliği kişinin yaşına, cinsiyetine, sağlığı ve benzeri özelliklerine göre beslenme ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte, zararlı maddelerden arınmış ve kültürel olarak da kabul edilebilir olmasını gerektirmektedir. İklim değişikliği, gıda üretiminde azalmaya neden olduğu gibi, karbon salımının artması nedeniyle gıdanın kalitesi üzerinde de olumsuz etkiler doğurmaktadır. Buna bağlı olarak, gıdalaların besin değerinin daha düşük olması ve hatta zararlı bileşenler içermesi de iklim değişikliğinin gıdanın yeterliliği üzerindeki olumsuz sonuçlarındandır.⁴⁹

Son olarak, gıdanın hem var olan hem de gelecekteki nesiller için erişilebilir olmasını gerektiren sürdürülebilirliğin de iklim değişikliğinden olumsuz etkilendiğini ifade etmek gerekmektedir. Yağış miktarındaki azalma, hava sıcaklarındaki artış ve buharlaşmanın içinde bulunduğumuz yüzyılda kuraklıklara neden olacağı tahmin edilmekte olup iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı gereken önlemlerin hayata geçirilmemesi durumunda gıdanın sürdürülebilirliği mümkün gözükmemektedir.⁵⁰

Tüm bu hususlarla birlikte, iklim değişikliğinin, sorunun temel kaynağı olan gelişmiş ülkelerden ziyade, gelişmekte olan ülkeleri daha çok etkilediği görülmektedir.⁵¹

⁴⁷ Genel olarak bkz. Intergovernmental Panel on Climate Change. Assessment Report, Impacts, Adaptation and Vulnerability, Fifth Assessment Report, Working Group II, 2014, <https://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>, s.e.t. 06.05.2019.

⁴⁸ Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 5, par. 13.

⁴⁹ Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 5-6, par. 16-17.

⁵⁰ Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 4, par. 8; s. 6, par. 21.

⁵¹ Report on climate change and poverty, s. 5, par. 11-12.

Bu durum sadece gelişmiş ülkelerin coğrafi konumlarına bağlı olmayıp, aynı zamanda tarımın bu ülkeler için temel geçim kaynağı olmasından da kaynaklanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise özellikle kırsal alanlarda yaşayan nüfus için tarım gerek tüketmek için üretim gerekse gelir elde etmek için yürütülen faaliyet olarak gıdanın temini açısından hayati öneme sahiptir. Bu nedenle, iklim değişikliği adil olmayan bir şekilde, en çok gelişmekte olan ülkelerdeki zayıf ve dezavantajlı grupların gıda güvencelerini olumsuz biçimde etkilemektedir.

Bu grupların iklim değişikliğinin oluşmasında en az etkili olan gruplar olmalarına karşın, iklim değişikliğinin doğurduğu olumsuz sonuçlardan en çok etkileniyor olmaları bir tezat oluşturmaktadır. Bu gruplar içerisinde özellikle küçük ölçekli çiftçiler, yerli haklar ve kadınlar yer almakta olup, iklim değişikliğinin tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkilerinin, bu gruplar arasında zaten var olan açlık problemini yaygınlaştıracığını söylemek mümkündür.

İklim değişikliğinin, gıda hakkı başta olmak üzere, yaşam hakkı, su hakkı, sağlık hakkı, self-determinasyon hakkı ve kalkınma hakkı üzerinde olumsuz etkileri İnsan Hakları Konseyi (İHKon.) tarafından defalarca ifade edilmiş olmasına rağmen,⁵² problemin ele alınış biçiminde insan hakları temelli yaklaşımın uzun süre göz ardı edildiği görülmektedir. Bu durum, iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik politikaların bizzat kendilerinin gıda hakkı üzerinde olumsuz etkiler doğurmasına neden olmuştur. Örneğin; sera gazı salımını azaltmaya yönelik olarak biyoyakıt üretiminin arttırılması,

⁵² İklim değişikliği ile insan hakları arasındaki ilişkiye ilişkin olarak İnsan Hakları Konseyi'nin (İHK) almış olduğu kararlar için bkz. Human Rights Council, Tenth Session, Resolution 10/4. Human rights and climate change, 25 March 2009; Human Rights Council, Eighteenth Session, Resolution 18/22. Human rights and climate change, 17 October 2011; Human Rights Council, Twenty-sixth session, Resolution 26/27, Human rights and climate change, 25 June 2014; Human Rights Council, Twenty-ninth session, Resolution 29/15, Human rights and climate change, 30 June 2015.

yoksul toplulukların tüketmek üzere ürettikleri gıda miktarında azalmaya neden olmuştur.⁵³ Ayrıca, biyoyakıt üretiminin son on yıl içinde çok ciddi oranda artması, gıda fiyatlarında aşırı dalgalanmaya neden olduğu gibi,⁵⁴ biyoyakıt üretiminin etkin bir şekilde yapılması sermaye yoğun çiftçiliği gerektirdiği için büyük tarım üreticileri karşısında rekabet gücü olmayan küçük ölçekli çiftçilerin ve yerli hakların sistemden dışlanması sonucunu doğurmuştur.⁵⁵

İklim değişikliğiyle mücadelede, uygulanan politikalardan bir diğeri ise, su kaynaklarının temiz enerji üretimi için kullanılmasıdır. Hidroenerji çevre dostu bir seçenek olarak görülmekte olup su kaynaklarının bu enerjinin üretimine yönlendirilmesi, suyun tarım için mi enerji için mi kullanılması gerektiği konusunda bir çatışmanın doğmasına neden olmaktadır. Bu husus, özellikle su kaynaklarının yetersiz olduğu bölgelerde ciddi bir sorun oluşturmakta olup bu bölgelerde hidroelektrik santral kurulmasına yerli hakların şiddetli tepki gösterdiği görülmektedir.⁵⁶

Benzer şekilde, temel hedefi arazinin kullanım biçimini değiştirerek sera gazı salımını azaltmak olan projelerin, etki değerlendirilmesi yapılmaması nedeniyle küçük toprak sahibi çiftçilerin veya yerli hakların uğradıkları zarar tazmin edilmeksizin yerlerinden edilmelerine neden olmaktadır.⁵⁷

Bütün bu örnekler, iklim değişikliği ile mücadelede çözüm adına atılan bazı adımların, açlıkla mücadelede ayrı bir sorunun doğmasına veya var olan sorunun

⁵³ Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 16, par. 61.

⁵⁴ FAO, Biofuels and Food Security, Committee on World Food Security, <http://www.fao.org/3/a-av033e.pdf>, s.e.t. 06.05.2019.

⁵⁵ Biyoyakıtların gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkisine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. UNGA, The right to food, A/62/289, 22 August 2007, s. 8-15, par. 19-44.

⁵⁶ Örneğin; Guatemala ve Panama'da kurulacak olan hidroelektrik santrallere yerli haklar, yürütülen projelerin insan haklarını ihlal edeceğini iddia ederek şiddetle karşı çıkmışlardır. Örnekler için bkz. Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 17, par. 65.

⁵⁷ Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 17, par. 66.

şiddetlenmesine neden olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, iklim değişikliği kadar, iklim değişikliğiyle mücadelede uygulanan politikaların açlık sorununu derinleştiren etkileri dikkate alınmak suretiyle, küresel ölçekte mücadeleyi gerektiren açlık ve iklim değişikliği sorunlarının çözümünde birbiriyle uyumlu politikaların geliştirilmesi ve tüm bu politikalarda insan hakları temelli bir yaklaşımın esas alınması gerektiğini söylemek mümkündür.

2. Silahlı Çatışmalar

İç ve dış politik sorunlar ve özellikle silahlı çatışmalar açlık ve kötü beslenme sorununu tetikleyen en güçlü faktörlerden biridir. FAO'nun gıda güvencesine ilişkin olarak hazırlamış olduğu son raporlar da bu hususu ispat eder niteliktedir. FAO verileri aç nüfusun, çatışmaların veya uzun süren krizlerin süregeldiği bölgelerde gelişmiş ülkelere oranla üç katı daha fazla olduğunu göstermekte olup bu verilere göre toplam aç nüfusun yaklaşık olarak beşte biri çatışmaların sürdüğü bölgelerde hayatlarını sürdürmektedir.⁵⁸

FAO'nun en son tarihli raporunda silahlı çatışmaların sürdüğü ülkeler yüksek riskli ülkeler olarak adlandırılmış olup bu ülkelerde durumun potansiyel olarak tarım ve gıda güvencesi üzerinde şiddetli etkiler doğurmak üzere kötüye gideceği tahmin edilmektedir.⁵⁹ Yüksek riskli ülkeler arasında Afganistan, Kamerun, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Suriye, Güney Sudan ve Yemen yer almaktadır.⁶⁰ FAO, ilgili raporunda,

⁵⁸ FAO, Peace and Food Security, Investing in resilience to sustain rural livelihoods amid conflict, Rome, 2016, s. 2. <http://www.fao.org/3/a-i5591e.pdf>, s.e.t. 03.08.2018. Ayrıca bkz. FAO, "Protracted conflicts causing alarming spikes in severe hunger", Joint FAO-WFP news release, 29 July 2016, Rome, <http://www.fao.org/news/story/en/item/427423/icode/> s.e.t. 03.08.2018.

⁵⁹ FAO, Early Warning Early Action report on food security and agriculture 2019 January-March, Rome, 2019, <http://www.fao.org/3/CA2892EN/ca2892en.pdf>, s.e.t 20.02.2019.

⁶⁰ FAO, Early Warning Early Action report on food security and agriculture 2019 January-March.

kendisi ile ortak hareket eden tüm devletleri ve uluslararası örgütleri bu ülkelerdeki durumun düzeltilmesi için erken önlemler almaya davet etmektedir.⁶¹

Gıda Hakkı Özel Raportörü Elver de silahlı çatışmaların gıda hakkı üzerinde doğurduğu tahribatı 2017 yılında BM Genel Kurulu'na sunmuş olduğu raporunda detaylı bir şekilde ele almıştır.⁶² Gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanması için faaliyetlerini sürdüren FAO ve Gıda Hakkı Özel Raportörünün silahlı çatışmalara dikkat çekmesinin en büyük nedenlerinden biri, 2016 yılı itibariyle dünyadaki aç nüfus oranının tekrar yükselişe geçmesinin, yeryüzünde süregelen silahlı çatışmalardan kaynaklanmasıdır.⁶³

Silahlı çatışmalar, çatışmaların yaşandığı bölgelerde gıda güvencesini pek çok yönden etkilemektedir. Bu etkinin en yoğun hissedildiği alan tarım sektörü olup silahlı

⁶¹ FAO, Early Warning Early Action report on food security and agriculture 2019 January-March.

⁶² UNGA, Right to Food, A/72/188, 21 July 2017. (Bundan sonra Elver Report- Interim report of the Special Rapporteur on the right to food- II).

⁶³ 10 Mart 2017 tarihi itibariyle BM İnsani İşler ve Acil Durum Yardımı Kordinatörü Stephan O'Brien, Yemen, Güney Sudan, Somali ve Kenya'da yaşanan silahlı çatışmalar ve kıtlık riskine dikkat çekerek, BM kurulduğundan beri yaşanan en büyük insani kriz süreci ile karşı karşıya kalındığı hususunda BM Güvenlik Konseyi'ni bilgilendirmiştir. Bkz. UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, Under-Secretary General for Humanitarian Affairs and Emergency Coordinator, Stephan O'Brien Statement to the Security Council on Missions to Yemen, South Sudan, Somalia and Kenya and an Update on the Oslo Conference on Nigeria and the Lake of Chad Region, 10 March 2017, <https://reliefweb.int/report/yemen/under-secretary-general-humanitarian-affairsemergency-relief-coordinator-stephen-o>, s.e.t. 25.02.2019. Adı geçen ülkelerin dışında Suriye'de devam eden iç savaş da ülkedeki gıda güvencesi durumunu olumsuz şekilde etkileyen en büyük faktördür. Bkz. FAO, Counting the cost, Agriculture in Syria after six years of crisis, 2017, <http://www.fao.org/3/b-i7081e.pdf>, s.e.t. 06.05.2019. (Bundan sonra Counting the cost, Agriculture in Syria after six years of crisis). Elver de konuya ilişkin raporunda Yemen, Güney Sudan, Kuzey Doğu Nijerya, Somali ve Suriye'de yaşanan çatışmaların gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkilerini detaylı bir şekilde ele almıştır. Bkz. Elver Report- Interim report of the Special Rapporteur on the right to food- II, s. 7-13, par. 15- 44. Ayrıca Food Security Information Network (FSIN) tarafından hazırlanan raporda da bazıları silahlı çatışmaların devam ettiği bazıları ise çatışma-sonrası süreç içinde bulunan ülkelerden Afganistan, Brundi, Baglades, Cibuti, Çad Havzası, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Esvatini, Etiyopya, Filistin, Haiti, Irak, Kenya, Madagaskar'ın güney ve güneydoğu bölgeleri, Malavi, Mozambik, Orta Afrika Cumhuriyeti, Orta Amerika Kuru Koridoru, Pakistan'ın kuraklıktan etkilenen Sindh vilayeti, Somali, Sudan, Güney Sudan, Suriye Arap Cumhuriyeti, Uganda, Ukrayna'nın Luhansk ve Donetsk illeri, Yemen, Zambiya ve Zimbabve'de yaygın veya bölgesel gıda güvencesizliği durumuna dikkat çekilmektedir. Global Report on Food Crisis 2019, FSIN, 2019, https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000104035/download/?_ga=2.118019849.1499390701.1562041725-1073196132.1550659286, 30.06.2019. Benzer şekilde FAO ve WFP tarafından ortak hazırlanan raporda da süregelen silahlı çatışmaların gıda güvencesi üzerinde doğurduğu tahribat ortaya konulmaktadır. Monitoring food security in countries with conflict situations, A joint FAO/WFP update for the United Nations Security Council (January 2018), <http://www.fao.org/3/I8386EN/i8386en.pdf>, s.e.t. 25.02.2019.

çatışmalar tarımsal üretimi aksatmakta kimi durumlarda ise durma noktasına getirmektedir. Çatışmalar nedeniyle, arazilerin, su kaynaklarının, tohumların zarar görmesinin yanı sıra, çiftçilikle uğraşan kişilerin çatışmaya katılmaya zorlanmaları veya bulundukları coğrafyayı terk etmek zorunda kalmaları nedeniyle tarımsal üretim sekteye uğramaktadır.⁶⁴ Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri Suriye’de yaşanan iç savaş olup Suriye iç savaştan önce gıda üretimi bakımından bölgedeki kendi kendine yeten tek ülke iken, çatışmaların başlamasının ardından ülkedeki tarımsal altyapının çökmesi, tarım endüstrisinde çalışan nüfusun büyük bir bölümünün savaşa katılması nedeniyle ülke gıda güvencesizliğinin en yoğun olarak yaşandığı ülkelerden biri haline gelmiştir.⁶⁵

Çatışmaların süregeldiği bölgelerde açlığın artmasının diğer bir nedeni ise, ekonominin kötüye gitmesi nedeniyle gıda fiyatları artarken, insanların alım güçlerinin azalmasıdır. Ülkenin para biriminin değer kaybetmesi, mevcut gıda kaynaklarının yetersiz kalması nedeniyle gıda ithaline ağırlık verilmesi fiyatları arttırırken, enflasyonun ve işsizliğin artması ise insanların alım gücünü azaltmaktadır. Tüm bu nedenlere bağlı olarak, çatışmaların sürdüğü bölgelerde en temel gıda ihtiyaçlarının fahiş fiyatlardan satılması söz konusu olabilmektedir.⁶⁶

Çatışmalar nedeniyle açlık sorununun şiddetlenerek yaygınlaşmasının diğer bir neden ise, gıda ve insani yardımın çatışmanın taraflarınca kasıtlı olarak engellenmesidir. Uluslararası hukuka aykırı olmasına rağmen, günümüzde çatışmaların devam ettiği

⁶⁴ Elver Report- Interim Report of the Special Rapporteur on the right to food-II, s. 7, par. 16.

⁶⁵ Carnegie Endowment for International Peace, “Food insecurity in war-torn Syria: from decades of self-sufficiency to food dependence”, 4 June 2015, <https://carnegieendowment.org/2015/06/04/food-insecurity-in-war-torn-syria-from-decades-of-self-sufficiency-to-food-dependence-pub-60320>, s.e.t. 03.08.2018. Suriye’de yaşanan iç savaşın tarım sektörünü nasıl etkilediği hakkında ayrıca bkz. Counting the cost, Agriculture in Syria after six years of crisis.

⁶⁶ Yemen, Sudan, Somali, Nijerya ve Suriye’de yaşanan silahlı çatışmaların gıda fiyatları üzerindeki etkisine ilişkin bkz. Elver Report- Interim Report of the Special Rapporteur on the right to food-II, s. 9, par. 23-26.

bölgelerde en sık rastlanılan sorunlardan biri de insani yardımın engellenmesidir. Günümüzdeki örnekler baktığımızda çatışmaların büyük ölçüde devlet ile devlete karşı ayaklanan muhalifler arasında vuku bulan iç savaş şeklinde tezahür ettiği görülmektedir. Bu çatışmalarda, devlet açlığı, muhalif olduklarını düşündüğü sivillere karşı silah olarak kullanmakta, buna bağlı olarak kuşatma altına alınmış bölgelere ulaştırılmak istenen insani yardım, politik nedenler ya da güvenlik gerekçeleri ile engellenmektedir. Devletlerin bu tutumu, açlıktan ölümlerle sonuçlanabilmektedir.

İfade edilen bu nedenlere bağlı olarak, silahlı çatışmalar, gıdanın erişilebilir, sağlanabilir ve yeterli olması gereklerinin her birini olumsuz biçimde etkilemek suretiyle açlık sorununun yaygınlaşmasına ve şiddetlenmesine neden olmaktadır. Ayrıca, çatışmaların, toplum içinde hâlihazırda var olan eşitsizlikleri arttırmak suretiyle, en çok zayıf ve dezavantajlı grupları etkilediği görülmektedir.⁶⁷ Bahsi geçen nedenlere bağlı olarak, sanılanın aksine, silahlı çatışmalar esnasında yaşanan can kayıplarının büyük bir kısmı doğrudan doğruya çatışmadan değil, açlık ve açlığa bağlı hastalıklardan kaynaklanmaktadır.⁶⁸

3. Kaynaklara Erişim Sorunu ve Yoksulluk

Açlığın ortadan kaldırılması önündeki engellerden bir diğeri ise kaynaklara erişim sorunu ve yoksulluktur. Açlığın nedenlerinden biri olarak da ifade edebileceğimiz bu sorun, açlık konusuna ilişkin tartışmalarda tarih boyunca farklı şekillerde ele alınmıştır. Soruna koyulan farklı teşhisler, tedavi noktasında da farklı reçetelerin önerilmesini beraberinde getirmiştir. Bu noktada, açlığın kaynak yetersizliğinden mi, yoksa

⁶⁷ Elver Report- Interim Report of the Special Rapporteur on the right to food-II, s. 11, par. 35.

⁶⁸ Elver Report- Interim Report of the Special Rapporteur on the right to food-II, s. 5, par. 9.

kaynakların paylaşımındaki ve kaynaklara erişimdeki sorunlardan mı kaynaklandığı sorusunun cevaplandırılması gerekmektedir.

Bu soruya ilişkin öne çıkan görüşlerden ilki Thomas Malthus'un görüşleridir. Malthus'a göre, nüfus kontrol edilmediği takdirde geometrik olarak artarken, gıda üretimi ancak aritmetik olarak artmaktadır.⁶⁹ Buna bağlı olarak, açlık, kontrol altına alınmayan nüfus artışının, gıda üretimini geçtiği durumlarda ortaya çıkmaktadır.⁷⁰ Bu teşhise bağlı olarak, sorunun tedavisi için tamamen teknik bir yaklaşımla nüfusun kontrol altında tutulması gerektiği öne sürülmüştür. Çözüm olarak ise dünya nüfusunun kontrol altında tutulması, bir başka deyişle, nüfus ile gıda üretimi arasındaki dengenin kurulması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Günümüzde Malthus'un görüşleri hem teorik olarak hem de ampirik verilere dayanarak reddedilmektedir.⁷¹ WB verilerine göre, dünya genelinde doğurganlığın azaldığı görülmektedir. Malthus'un fikirlerinin tekrar dile getirilmeye başlandığı 1950'li yıllarda kadın başına düşen çocuk sayısı beşe ulaşırken, 1970'li yıllarda dört, günümüzde ise ortalama olarak ikiye düştüğü görülmektedir.⁷² Ayrıca günümüzde, herkesi doyuracak kadar gıda üretimi yapıldığı FAO verileriyle teyit edildiği halde,⁷³ açlık sorununun halen devam ediyor oluşu, nüfus artışı ile gıda üretimi arasında doğrudan bir bağ olmadığını ispat eder niteliktedir.

⁶⁹ Malthus, T. R.: An Essay on the Principle of Population, London 1798, s. 65, (E-kitap) <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>, s.e.t. 28.08.2018.

⁷⁰ Malthus, s. 19-20.

⁷¹ Lappé, World Hunger Twelve Myths, s. 28-29; Sen, Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation, s. 39-44. Sen, kıtlık tehdidi altında bulunan farklı ülkelerdeki gıda üretimi ile gıdanın erişilebilirliği arasındaki durumu tartışmak suretiyle açlığın nüfus ve gıda üretimi ile doğrudan doğruya ilişkili olmadığını verilerle ortaya koymaktadır.

⁷² World Bank Fertility Rate, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN>, se.t. 08.08.2018.

⁷³ FAO, Agriculture and Food Security, <http://www.fao.org/docrep/x0262e/x0262e05.htm>, s.e.t. 08.08.2018.

Karl Marx'a göre ise açlık, aşırı nüfus artışının değil, sınıf sömürsünün bir sonucudur.⁷⁴ Marx'a göre, kapitalist düzen için açlık, sadece barışçı, sessiz ve sürekli bir baskı aracı olmayıp aynı zamanda sistemin devamını sağlayan itici güçtür.⁷⁵ Kapitalist düzende, sistemin işlemeye devam etmesi için çalışan sınıf sürekli ve kasıtlı olarak aç bırakılmaktadır. Bu nedenle, açlığın nedeni olarak suçlanması gereken kapitalist düzenin kendisidir.⁷⁶

Çağımız düşünürlerinden Amartya Sen ise, Malthus ve Marx'ın görüşlerini tamamıyla dışlamamakla birlikte, her ikisinin de açlık sorununu tek bir neden üzerinden açıklamalarına karşı çıkmaktadır. Sen'e göre, bireylerin yeterli gıdaya erişim imkânını etkileyen faktörler tek bir neden üzerinden açıklanamayacağı için tüm faktörler dikkate alınmak suretiyle daha derin bir analiz yapılması gerekmektedir.⁷⁷ Bu bağlamda Sen, açlık sorunu ile ilgili tartışmalarda sadece mevcut gıda oranına odaklanılmasının, sorunun çözümü önündeki en büyük engellerden biri olduğunu ve çözüm için düşünce biçiminde köklü bir değişikliğin gerektiğini ifade etmektedir.

Sen'e göre açlıktan ölme, her durumda yeterli gıdanın olmadığını göstermeyip, bazı kişilerin yeterli gıdaya sahip olmamasına işaret etmektedir.⁷⁸ Buna bağlı olarak Sen, yeterli gıdanın olmamasının, açlıktan ölmeye neden olan muhtemel pek çok nedenden biri olabileceğini, ancak tek nedeni olmayacağını iddia etmektedir.⁷⁹ Öyle ki yakın tarihte yaşanan pek çok kıtlık vakıası, yeterli gıda olmasına rağmen, bazı kişilerin yeterli gıdaya

⁷⁴ Marx, K.: Capital: A Critique of Political Economy, Vol. I: The Process of Capitalist Production, 1867, s. 525. (E-Kitap) Erişim: <http://oll.libertyfund.org/titles/marx-capital-a-critique-of-political-economy-volume-i-the-process-of-capitalist-production>, s.e.t. 02.01.2017.

⁷⁵ Marx, s. 522-525.

⁷⁶ Marx, s. 522-525.

⁷⁷ Sen, A.: Development as Freedom, Oxford University Press, Oxford 1999, s. 162.

⁷⁸ Sen, Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation, s. 1.

⁷⁹ Sen, Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation, s. 1.

erişim imkânı olmaması nedeniyle hayatlarını kaybetmeleri ile sonuçlanmıştır. Buna bağlı olarak, Sen açlık sorununun, kaynak yokluğundan veya yetersizliğinden değil; kaynak dağılımındaki sorunlardan kaynaklandığını ortaya koymakla birlikte, sorunun nüfus ile gıda üretimi arasındaki dengeye hapsedilmesinin toplum içinde kimin ne kadar gıdaya sahip olduğu gerçeğini görmezden geldiğini ifade etmektedir.⁸⁰

Sen'in bu tespitlerinden hareketle, açlığın üretimden ziyade bir paylaşım sorunu olduğunu öne sürmek mümkündür. Bir başka deyişle, açlık toplum içinde uzun yıllardır süregelen sosyo-ekonomik adaletsizliklerin bir sonucu olarak, gıdanın adil bir şekilde paylaşılmamasından kaynaklanmakta, kıtlık dönemleri bile toplumdaki zengin kesimleri teğet geçerken, yoksulların hayatlarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Bu husus, gıda hakkı raportörlerinden De Schutter'in sözleriyle ifade edilecek olursa, *"İnsanlar az gıda olduğu için değil, ekonomik olarak kenara itilmiş ve politik olarak da güçsüz oldukları için açtır."*⁸¹

Bu tespitlerden hareketle, sadece gıda üretiminin artırılmasının tek başına açlığı ortadan kaldırmak için yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Gıda üretiminin artırılmasının açlıkla mücadelenin önemli bir bileşeni olduğu kabul edilmekle birlikte, gıda kaynaklarının ve gelirin adil bir şekilde paylaşımının yanı sıra doğru beslenme şekillerinin teşvik edilmesinin de açlıkla mücadelede eşit öneme haiz olduğunun gözden kaçırılmaması gerekmektedir.⁸²

⁸⁰ Sen, Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation, s. 150.

⁸¹ De Schutter, O.: From Charity to Entitlement- Implementing the Right to Food in Southern and Eastern Africa, briefing note, 5 June 2012, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Food/SRRTF%20BN%2005_SouthernEasternAfrica_en.pdf, s.e.t. 03.05.2019.

⁸² Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 11.

Tarihe baktığımızda da Fransız Devrimi'nden,⁸³ yakın tarihte Arap dünyasında yaşanan devrimlere kadar, yönetici makamındakiler bolluk içindeyken, aç olan halkın kaynakların daha adil bir şekilde paylaşımı talebiyle harekete geçtiği görülmektedir. Bu nedenle, açlık sorununu, nüfus ve üretim arasındaki denge gibi teknik nedenlerle açıklamaya çalışmak yerine, sorunun köklerini, toplumsal yapıdaki eşitsizliklerde aramak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Bununla birlikte, açlığın nedenlerinin ne olduğu konusunda farklı yaklaşımlar var olsa da soruna ilişkin olarak iki temel mesele üzerinde görüş birliğine varıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki; açlık sorunun yeryüzündeki gıda kaynaklarının yetersiz olması ile bir ilgisi olmadığıdır.⁸⁴ FAO verilerine göre, yeryüzünde tüm dünya nüfusunu doyuracak kadar gıda üretimi yapılmaktadır. Yapılan tahminlere göre, günümüzdeki gıda üretiminin dünya nüfusuna oranlamasına göre, kişi başına (*per capita*) günlük ortalama 2700 kalori düşmektedir ki bu da her yaş grubundan insanı rahatlıkla doyuracak miktarda olup tüm insanların gıda hakkının tam olarak gerçekleştirilmesi için yeterlidir.⁸⁵

Yine FAO verilerine göre, 1960- 2015 yılları arasında gıda üretimi, üretimi artırıcı nitelikteki Yeşil Devrim teknolojilerinin kullanımının yanı sıra su, arazi ve diğer kaynakların tarım amaçlı kullanımında yaşanan artış sayesinde dünya genelinde üç katına çıkmıştır.⁸⁶ Ayrıca gıda üretimi, Afrika kıtası hariç, dünyanın tüm bölgelerinde nüfusu aşan bir trend izlemektedir.⁸⁷ Afrika kıtasında ise tarım için kullanılmayan ancak verimli

⁸³ Açlığın insanları yönetime karşı ayaklanmaya iten bir neden olmasına ilişkin konuyu tarihi açıdan ele alan bir değerlendirme için bkz. Spitz, P.: *The Right to Food for Peoples and for the People: a Historical Perspective* içinde The Right to Food (Ed: Ed: Philip Alston/ Katarina Tomaševski), Martinus Nijhoff Publishers, Netherlands 1984, s. 169, 170-178.

⁸⁴ Alston, International Law and the Human Right to Food, s.11.

⁸⁵ FAO, Agriculture and Food Security.

⁸⁶ FAO, The future of food and agriculture Trends and Challenges, Rome 2017, <http://www.fao.org/3/a-i6583e.pdf>, s. 4, s.e.t. 25.02.2019.

⁸⁷ Agriculture in Africa, Transformation and Outlook, NEPAD Transforming Africa, s. 8.

olan arazi oranı, tarım için kullanılan arazi oranını aşmaktadır.⁸⁸ Dolayısıyla izlenecek doğru politikalarla, Afrika kıtasında da kıtanın kendi ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte gıda üretiminin yapılabileceği açıktır.⁸⁹

Açlık sorununa ilişkin olarak fikir birliğine varılan diğer bir husus ise, açlık sorunun büyük ölçüde yoksulluğun bir yansıması olduğudur. Sen, yakın tarihte yaşanan kıtlıkları ele aldığı bilimsel çalışmasında, insanların açlıktan ölmesinin nedeninin gıda yoksunluğu değil, yoksulluk olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁰ Sen, bu çalışmasında, kıtlık dönemlerinde kimi zaman gıda üretiminde hiçbir azalma olmadığı kimi zamansa çok az miktarda bir azalma olduğunu tespit etmiştir. Sen bu tespitten hareketle, açlıktan ölümlerin mevcut gıda miktarından ziyade, bireylerin yoksulluk nedeniyle gıdaya erişimden yoksun olmalarından kaynaklandığını öne sürmüştür.⁹¹

Günümüzde artık, açlık sorununa ilişkin tartışmalar da bu tespitler doğrultusunda şekillenmekte olup, açlığın bir kaynak yetersizliği sorunu değil, kaynaklara erişim sorunu olduğu dile getirilmektedir.⁹² Kaynaklara erişim sorunu, küçük ölçekli gıda üreticileri

<http://www.un.org/en/africa/osaa/pdf/pubs/2013africanagricultures.pdf>, s.e.t. 11.12.2018.

⁸⁸ The Economist, "Farming in Africa, Africa has plenty of lands. Why is it so hard to make a living from out of it?", 28 April 2018. <https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2018/04/28/africa-has-plenty-of-land-why-is-it-so-hard-to-make-a-living-from-it>, s.e.t. 11.12.2018.

⁸⁹ Afrika kıtasında gıda yetersizliği olduğu kanısına rağmen, bu yetersizliğin kıtanın sahip olduğu kaynakların yetersizliğinden değil, fakat uygulanan yanlış politikalardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Afrika kıtasında, gıda üretimine ilişkin karar alma mekanizmalarından üretici konumunda olan küçük çiftçilerin uzun yıllar dışlanması, kıtadaki açlık sorununu derinleştiren en önemli faktörlerden biridir. Afrika kıtasındaki gıda üretiminin, bir dönem sömürgeci devletler tarafından nasıl sömürüldüğü, günümüzde ise yapılan üretimin çoğunun yerel halka ulaşmadan ihraç edildiğine ilişkin olarak detaylı bilgi için bkz. Lappé, World Hunger Twelve Myths, s. 10-13.

⁹⁰ Genel olarak bkz. Sen, Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation.

⁹¹ Örneğin, 1943 yılında 3 milyon insanın ölümüne neden olan Büyük Bengal Kıtlığı (*Great Bengal Famine*) döneminde gıda üretiminde, 1942 yılına kıyasla çok az miktarda bir azalma yaşandığı, 1941 yılına kıyasla ise hem kişi başına düşen hem de toplam üretimin daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Buna rağmen, 1941 ve 1942 yıllarında kıtlık sorunu gündeme gelmediği halde, 1943 yılı kıtlık yılı olmuştur. Yine 1974 yılında Bangladeş'te yaşanan kıtlıkta da bir önceki seneye kıyasla gıda üretiminde herhangi bir düşüş olmadığı tespit edilmiştir. Sen, Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation, Oxford University Press, New York 1983, s. 52-85.

⁹² Bu husus gıda hakkı raportörleri tarafından da sıklıkla dile getirilen bir husustur. UNGA The Right to Food, Jean Ziegler, E/CN.4/2005/47, 24 January 2005, s. 5, par. 6 (Bundan sonra Ziegler Report-

bakımından arazi, su gibi kaynaklara erişimde yaşanan zorluklar olarak tezahür ederken, yoksullar için gelir getirecek ekonomik fırsatlara erişimde yaşanan engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, agari ücret uygulamalarının yetersizliği ve sosyal koruma mekanizmalarında var olan boşluklar da kaynaklara erişimde karşılaşılan diğer sorunlardır.

Açlık sorununa ilişkin dikkat çeken diğer bir husus ise açlığın büyük ölçüde kırsal bölgede yaşayan yoksulların sorunu olduğudur. WB'nin son verilerine göre, dünya nüfusunun %10'unu günlük 1.90 Amerikan Dolarından daha az bir gelirle geçinmektedir.⁹³ Yoksulluktan en çok etkilenen bu kişilerin büyük ölçüde kırsal bölgelerde yaşadıkları, eğitim düzeylerinin çok düşük olduğu ve tarım sektöründe çalıştıkları bilinmektedir.⁹⁴ Kırsal bölgelerde yaşayan bu kişiler, gelirlerinin düşük olması nedeniyle, ihtiyaç duydukları gıdayı temin edecek güce sahip değildirler.

Tüm bu veriler, açlığın ortadan kaldırılabilmesi için, yapılması gerekenin, zengin ülkelerdeki gıda üretimini arttırmaktan ziyade, fakir ülkelerdeki en fakir kesimlerin kaynaklara erişimini kolaylaştıracak tedbirlerin alınması gerektiğini göstermektedir.⁹⁵ Öncelikli olarak, tarımsal üretim ile geçinen küçük ölçekli tarım üreticilerinin kaynaklara erişimlerinin önündeki engellerin kaldırılması gerekmektedir. Bununla birlikte, gıdaya erişim için gerekli olan maddi geliri temin etmek amacıyla, çalışma hakkının korunmasının yanı sıra, asgari ücret uygulaması, emekli maaşı, fakirlik maaşı, işsizlik veya

Extraterritorial Obligations of States to the Right to Food); UNGA, Right to Food, Olivier De Schutter, A/68/288, 7 August 2013, s. 18, par. 47. (Bundan sonra De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food); Elver Report- Right to food and nutrition, s. 6-7, par. 18.

⁹³ The World Bank, Poverty, <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>, s.e.t. 20.06.2019.

⁹⁴ The World Bank, Poverty.

⁹⁵ Ziegler ve diğerleri, s. 3.

yaşlılık aylığı gibi sosyal koruma mekanizmalarının sağlanmasına yönelik adımlar atılmalıdır.

Ayrıca, kaynaklara erişim hususunda kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler, tutuklu ve hükümlülüler gibi dezavantajlı durumda bulunan bireylerin bu dezavantajlarının giderilmesi için pozitif ayrımcılık da dahil olmak üzere birtakım önlemlerin alınması gerekmektedir.

İfade ettiğimiz tüm bu hususlar, makro düzeyde de geçeli olup, sahip olunan kaynaklar bakımından sadece bir ülkedeki bireyler arasında değil, aynı zamanda uluslararası toplumdaki devletler arasında da büyük farklılıklar söz konusudur. Bu büyük farklılıklar, küresel açlık sorununun en temel nedenlerinden biri olup uluslararası iş birliği ile çözüm beklemektedir.

4. Endüstriyel Gıda Sistemine Geçiş

Gıda sistemleri; gıdanın üretimi, işlenmesi, taşınması ve tüketimini içeren bir sistem olup siyasi, çevresel, kültürel ve sosyo-ekonomik faktörlere bağlı olarak şekillenmektedir.⁹⁶ Günümüzde endüstriyel gıda sistemi dünya genelinde baskın olup, sistemin odak noktası mümkün olan en düşük maliyetle gıda üretimini arttırmaktır. Bu amaçla tarım alanında üretimi arttırmak için kullanılan yapay gübre ve tarım ilaçları,⁹⁷ hayvanların kısa sürede büyümesi için kullanılan hormonlar ve antibiyotikler gıda ürünlerinin insan sağlığını tehdit eder bir hale gelmesine neden olmaktadır. Benzer şekilde gıdaların görünüşlerini daha cazip hale getirmek ve raf ömrünü uzatmak maksadıyla, besin

⁹⁶ Elver Report- Right to food and nutrition, s. 7, par. 22.

⁹⁷ Tarım ilaçlarının gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkilerine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. UNGA Report of the Special Rapporteur on the right to food, A/HRC/34/48, 24 January 2017. (Bundan sonra Elver Report- Effects of pesticides on the right to food).

işleme endüstrisi tarafından kullanılan koruyucu maddeler, yapay renklendiriciler, katkı maddeleri ve diğer kimyasalların beslenme ve kamu sağlığı üzerindeki etkilerinin endişe verici boyutlara ulaştığını söylemek mümkündür.⁹⁸

Bu haliyle endüstriyel gıda sistemi, ticaret serbestisi ve pazarlama stratejileri ile sağlıksız beslenme alışkanlıklarını körükler niteliktedir.⁹⁹ Kalori bakımından yüksek, besin değeri bakımından ise düşük nitelikteki gıdalar, daha ucuz fiyatta markette yer bulurken, bireylerin beslenme alışkanlıkları da alım gücüne göre şekillenmektedir. Özellikle çok işlem görmüş gıdaların yüksek miktarda tuz, sodyum, şeker, trans ve doymuş yağlar içerdiği dikkate alındığında, sistemin ürettiği gıdaların gerek açlığın gerekse kötü beslenmenin bir formu olan obezitenin yaygınlaşmasının temel nedenlerden biri olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁰

Tüm bu hususlarla birlikte, endüstriyel gıda sisteminin, ticaret serbestisi ve doğrudan yabancı yatırımlar ile çok uluslu şirketlerin büyük etkisi altında kaldığını ifade etmek gerekir. Çok uluslu şirketler, gıdanın üretiminden işlenmesine, pazarlanmasından satışına kadar gıda zincirinin her aşamasında etkin rol oynamakta olup bu şirketlerin temel amacı da en düşük maliyetle en yüksek karı elde etmektir. Günümüzde gıda ve tarım sektörünün büyük ölçüde on büyük şirketin kontrolü altında olduğu ve bu şirketlerin tohum ve tarım ilacı marketini de monopolize ettikleri görülmektedir.¹⁰¹ Bu çok uluslu şirketler,

⁹⁸ Konuya ilişkin değerlendirme için bkz. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 8, par. 23.

⁹⁹ Elver Report- Right to food and nutrition, s. 3, par. 2.

¹⁰⁰ Gıda endüstrisinin, beslenme ve insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri hakkında detaylı değerlendirmeler için bkz. Nestle, M.: Food Politics: How the Food Industry Influences Nutrition and Health, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, California 2013.

¹⁰¹ Bu şirketler: Associated British Foods, The Coca Cola Company, Groupe Danone S.A., General Mills Inc, Kellogg Company, Mars Incorporated, PepsiCo Inc, Nestle S.A., Mondelez International Inc. ve Unilever Group'tur. Huffington Post, "These 10 Companies Control the World's Food", 18 August 2014, https://www.huffingtonpost.com/2014/08/17/companies-control-food_n_5684782.html, s.e.t. 26.06.2018.

finansal güçlerinin yanı sıra, gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde kuralların ve politikaların oluşum sürecini de etkilemektedirler.¹⁰² Çok uluslu şirketlerin bu gücü karşısında, yerel marketin korunmasına yönelik tedbirlerin alınmaması, çok uluslu şirketlerin piyasaya sürmüş oldukları sağlıksız gıdaların uygun fiyattan markette yer bulabilmesine ve yaygınlaşmasına neden olmaktadır.

Diğer taraftan, 1950'lerden sonra gelişen süreçte, tarımın ülke ekonomisindeki yerinin az olduğu algısı devletlerin tarıma olan desteğini azaltmıştır. IMF'nin izlemiş olduğu yapısal uyum programları bu anlayışı daha da güçlendirmiş olup dünya genelinde tarımla uğraşan nüfusta azalma yaşanmıştır. Tarımla uğraşan nüfus topraklarını terk edip şehre göç ederken, tarım büyük şirketlerin hâkim olduğu bir sektör haline dönüşmüştür.

1950-1970 yılları arasında yaşanan Yeşil Devrim ise tarımda geleneksel üretim modellerinin terk edilerek yüksek teknoloji ürünü yöntemler ile yapılan tarım modeline geçişe neden olmuştur. Yeşil devrim, ilk etapta üretimi arttıran bir model olmakla birlikte kullanılan tohumların özelliği nedeniyle ilk mahsulden sonra, elde edilen verimin azalmasına neden olmuştur.¹⁰³ Bu nedenle, çiftçiler her sene tekrar tohum almak durumunda kaldıkları gibi, verimi arttırabilmek için sentetik gübre, tarım makineleri, haşere ve ot ilacı kullanmak zorunda kalmışlardır.¹⁰⁴ Bu üretim modelinin sermaye ve makine odaklı olması, iş gücüne olan ihtiyacı azaltarak tarımla uğraşan

¹⁰² UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Hilal Elver, Access to justice and the right to food: the way forward, A/HRC/28/65, 12 January 2014, s. 12, par. 39. (Bundan sonra Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward).

¹⁰³ Atak Erden, E.: Genel Kamu Hukuku Yönünden Beslenme Hakkı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Anabilim Dalı, Ankara 2018, s. 78.

¹⁰⁴ Atak Erden, s. 78.

kişilerin şehre göç etmelerini tetiklemiştir.¹⁰⁵ Vasıfsız olan bu kişiler ise ya düşük gelirli işlerde istihdam olanağı bulmuş ya da işsiz kalmışlardır. Bu dönemde, bir taraftan üretim artarken, diğer taraftan işsizliğe bağlı yoksulluğun arttığı gözlemlenmiştir.¹⁰⁶ Buna bağlı olarak, üretilen ürün daha fazla olsa bile, maddi imkânları olmayan kişilerin bu ürüne erişimleri mümkün olmamıştır.

Tüm bu hususlarla birlikte, küçük toprak sahibi çiftçiler öncelikli olarak kendi gıda ihtiyaçlarını karşılamak için tarımla uğraştıkları için ürün çeşitliliğine önem verirken, üretimde küçük toprak sahibi çiftçilerin yerini alan büyük şirketler ise ürün çeşitliliğinden ziyade, tek çeşit ürünle karı arttırmaya yönelik bir üretim modelini benimsemişlerdir. Tek çeşit ürünün üretimine odaklanan bir tarım sistemi olarak tanımlayabileceğimiz monokültürün endüstriyel tarımda yaygın olarak kullanılması, açlık ve yetersiz beslenme sorununu arttıran bir etki yaratmıştır. Zira, tek çeşit üretim yapılan topraklarda, iklime bağlı olarak verim alınamaması durumunda, üretilmiş başka bir alternatif ürün bulunamamaktadır.¹⁰⁷ Ayrıca, tek çeşit ürünle belli bir topluluğu doyurmaya çalışan bu yaklaşım, bireylerin dengeli ve çeşitli beslenmeleri önünde de engel teşkil etmektedir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Atak Erden, s. 78-79.

¹⁰⁶ Atak Erden, s. 79.

¹⁰⁷ EKOIQ, “BM Gıda Hakkı Raportörü Hilal Elver: “Sorun Kıtık Değil, Kaynaklara Erişim””, 12 Haziran 2015, <http://ekoq.com/2015/06/12/bm-gida-hakki-raportoru-hilal-elver-sorun-kitlik-degil-kaynaklara-erisim/>, s.e.t. 07.05.2019.

¹⁰⁸ Filipinler’de pirinç üretiminde yaşanan durum bunun tipik bir örneğidir. Ülkede temel besin maddesi olarak tüketilen pirinç, besin değeri bakımından yüksek olmadığı için çocuklarda gelişim geriliğine neden olmaktadır. Filipinler’de monokültürü destekleyen Monsanto, Bill Gates Vakfı ile bir proje yürüterek pirincin besin değerinin arttırmak için, pirinç tohumunun genetiğini değiştirerek içine vitamin koymaktadır. Bu prince ise “altın pirinç” adı verilmektedir. Bu durum, belli bir topluluğu tek bir besinin yoğun olarak tüketildiği bir beslenme alışkanlığına yöneltmesi ve alternatif ürün üretimine engel olması bakımından sakıncalıdır. Bkz. Yeşil Gazete, “Hilal Elver: “Türkiye kendi tarımını ve çiftçisini korumalı. Biz hala kurtarabiliriz.”, 20.07.2015, <https://yesilgazete.org/blog/2015/07/20/hilal-elver-turkiye-kendi-tarimini-ve-ciftcisini-korumali-biz-hala-kurtulabiliriz/>, s.e.t. 07.05.2019.

Bu tarım modelinin bir başka olumsuz yönü ise çevreye verdiği zarardır. Üretimde yoğun teknoloji ve kimyasal gübre kullanan bu model hem su ve toprak kirliliğini arttırmış hem de toprak verimini düşürmüştür.¹⁰⁹ Nihayetinde bu modelin sürdürülebilir bir model olmadığını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, günümüzde hâkim olan endüstriyel gıda sisteminin, gerek işlenmiş gıda ve içecekler ile gıda pazarında kurmuş olduğu hâkimiyet gerekse benimsemiş olduğu üretim modeli ile bizzat sorunun bir nedeni olduğu görülmektedir. Bu sistem, gıdayı temel bir ihtiyaçtan ziyade tamamen bir meta olarak görmekte, buna bağlı olarak üretimi ve karı arttırmaya odaklanan, ama bölüşüm, insan sağlığı ve çevrenin korunması gibi meseleleri dışlayan bir yaklaşım sergilemektedir.

Elver'in de ifade ettiği üzere, sürdürülebilir olmayan endüstriyel gıda sistemlerinden beslenmeye duyarlı ve sürdürülebilir sistemlere geçilmedikçe açlık ve yetersiz beslenme sorununun çözülmesi mümkün gözükmemektedir.¹¹⁰ Bu bağlamda, gıda hakkı raportörlerinin, endüstriyel tarıma alternatif olarak küçük toprak sahibi çiftçilerin ve sürdürülebilir tarımın desteklenmesini vurguladıklarını ifade etmek yerinde olacaktır.¹¹¹

¹⁰⁹ Atak Erden, s. 79-80.

¹¹⁰ Elver Report- Right to Food and Nutrition, s. 22, par. 92. Günümüzde kötü beslenme ile mücadelede çözüm olarak ortaya konulan yaklaşımlardan biri de tıbbi veya ürün temelli yaklaşım olarak nitelendirebileceğimiz, besin ilaçlarını ve takviye gıdaları tavsiye eden yaklaşımdır. Bu ürünlerin genellikle pahalı olmaları ve beslenme çeşitliliğini göz ardı etmeleri nedeniyle kalıcı bir çözüm üretemeyeceğini söylemek mümkündür. Özellikle mikro besin eksikliği durumlarında başvuru bu ürünlere, mikro besin eksikliğinden en çok etkilenen bireyler tarafından erişilmesi kolay değildir. Bu nedenle, açlık ve kötü beslenme ile mücadelede sürdürülebilir, kültürel beslenme alışkanlıklarını dikkate alan ve küçük ölçekli gıda üreticilerini olumsuz biçimde etkilemeyecek bir yaklaşımın benimsenmesi gerekir. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 10, par. 35.

¹¹¹ Konuya ilişkin De Schutter'in kapsamlı değerlendirmeleri için bkz. UNGA Human Rights Council, Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, A/HRC/16/49, 20 December 2010; UNGA, The Right to Food, A/66/262, 4 August 2011. Ayrıca bkz. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 22, par. 92.

Küçük toprak sahibi çiftçiler, ürün çeşitliliği bakımından daha farklı çeşit ürün üretmenin yanı sıra, daha az toprağa sahip olmalarına rağmen verim açısından, gıda endüstrisinde yer alan şirketlerin birlikte çalışmayı tercih ettiği büyük toprak sahibi çiftçilere göre daha başarılı sonuçlar elde etmektedir.¹¹² Bu çiftçilerin ürün çeşitliliği ve verimde elde ettikleri başarının, pazara ulaştırılmasının gerek ekonomik açıdan zayıf olmaları nedeniyle aklıktan en çok etkilenen gruplar arasında yer alan bu çiftçilerin¹¹³ ve hanehaklarının gerekse küresel ölçekte gıda güvencesinin sağlanması üzerinde olumlu sonuçlar doğuracağını söylemek mümkündür.

C. Aklıktan Özellikle Etkilenen Gruplar

Açlığın toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupları daha çok etkileyen bir sorun olması nedeniyle, toplum içinde aklıktan özellikle etkilenen grupların ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

İnsan hakları hukukunda zayıf ve dezavantajlı gruplar, sıklıkla medeni ve siyasi hakları ve daha şiddetli olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel hakları ihlal edilen gruplardır. Bu gruplar toplum içerisinde ayrımcılık, sosyal dışlanma ve damgalanma ile karşı karşıya kalmanın yanı sıra, insan haklarının sağlamış olduğu korumadan sıklıkla yoksun kalmaktadırlar.

Bu grupların insan hakları ihlallerine maruz kalmaları, toplum hayatındaki kökleşmiş eşitsizliklerden ve yapısal engellerden kaynaklanmaktadır. Bu grupların Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’de (ESKHUS)

¹¹² Rapsomanikis, G: The economic lives of smallholder farmers, An analysis based on household data from nine countries, FAO, Rome 2015, s. 11, <http://www.fao.org/3/a-i5251e.pdf>, s.e.t. 20.06.2019.

¹¹³ Konuya ilişkin detaylı değerlendirme için bkz. tezin “Küçük Çiftlik Sahibi/ Aile Çiftliği Sahibi Kişiler” başlıklı bölümü.

tanınan haklardan yararlanma bakımından özel olarak korunmaları gerektiği hususu Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi (ESKHK) tarafından da dikkat çekilen bir husustur.¹¹⁴ Komite'nin hazırlamış olduğu pek çok genel yorumda¹¹⁵ zayıf ve dezavantajlı grupların durumuna ayrıca dikkat çekildiği görülmektedir.¹¹⁶

Gıda hakkına ilişkin Genel Yorum 12'de de zayıf ve dezavantajlı grupların durumuna ayrıca değinilmiştir. Genel Yorum 12'ye göre, gıdaya erişim bakımından dezavantajlı grupların durumuna özel bir önem ve hatta bazı durumlarda öncelik verilmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹¹⁷ Ayrıca Komite, silahlı çatışma veya doğal afet gibi acil durumlarda yapılan gıda yardımlarında en zayıf gruplara öncelik verilmesi

¹¹⁴ Zayıf ve dezavantajlı grupların ESKHUS'de tanınan haklarının korunmasının güçlendirmesine ilişkin olarak ESKHK'nin oynadığı role ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. Chapman, A.R.; Carbonetti, B.: *Human Rights Protection for Vulnerable and Disadvantaged Groups: The Contributions of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Quarterly 2011, Vol. 33, No. 3, s. 682-732. Sözleşme'nin 16. ve 17. Maddelerine göre devletlerin Komite'ye rapor sunma yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu yükümlülük yerine getirilirken uyulması gereken ilkelerde, Komite devletlerin özellikle toplum içindeki en dezavantajlı grupların Sözleşme'den doğan haklarının korunması için uluslararası örgütler ve özellikle uluslararası finans kuruluşları ile yürüttükleri görüşmelerde veya akdettikleri antlaşmalarda bu grupların haklarını gözetmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca, bu grupların Sözleşme'de tanınan haklardan etkin bir şekilde yararlanıp yararlanmadıklarının tespiti için devletlerin Komite'ye sundukları raporlarda bölümlere ayrılmış veri sunması beklenmektedir. Buna göre, Komite'ye sunulacak veriler beş yıllık süre için yıllar arasında karşılaştırmalı bir şekilde yaş, cinsiyet, etnik köken, şehirli ve kırsal nüfus ve diğer ilgili statülerin ayrı ayrı ele alınması suretiyle sunulmalıdır. Bkz. Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by state parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted 18 November 2008, UN Economic and Social Council, E/C.12/2008/224, A (3). (Bundan sonra Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by state parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

¹¹⁵ Genel yorumlar (*general comments*) veya genel tavsiyeler (*general recommendations*) BM sistemi içinde imzalanan antlaşmalardaki hakların anlam ve kapsamını ve devletlere getirdiği yükümlülükleri ortaya koymak amacıyla ilgili antlaşmanın uygulanması ile görevlendirilmiş olan antlaşma organı tarafından hazırlanan metinlerdir. Detaylı bilgi için bkz. OHCHR, Human Rights Treaty Bodies – General Comments, <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/TBGeneralComments.aspx>, s.e.t. 27.08.2018.

¹¹⁶ Komite hazırlamış olduğu genel yorumlar arasında sadece ulusal insan hakları kurumlarının ekonomik, sosyal ve kültürel hakların korunmasındaki rolüne ilişkin Genel Yorum 10'da zayıf ve dezavantajlı grupların durumuna değinmeyi ihmal etmiştir. CESCR, General Comment No. 10: The role of national human rights institutions in the protection of economic, social and cultural rights, 14 December 1998, E/C.12/1998/25. (Bundan sonra Genel Yorum 10).

¹¹⁷ CESCR, General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11), 12 May 1999, E/C.12/1999/5, par. 13. (Bundan Sonra Genel Yorum 12)

gerektiğini dile getirmiştir.¹¹⁸

Bu bölümde detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere, açlık sorunundan en çok etkilenen bu grupların ortak sorununun, kaynaklara erişimde karşı karşıya kaldıkları engeller ve kendilerine yönelik süregelen ayrımcı uygulamalar olduğunu söylemek mümkündür.¹¹⁹

1. Yerli Halklar

Yerli halklar, kendilerine yönelik süregelen sömürgeleştirme, ayrımcı uygulamalar, politik ve ekonomik dışlama gibi nedenlerle, yeryüzündeki en zayıf ve dezavantajlı gruplar arasında yer almaktadır.¹²⁰ Buna bağlı olarak yoksulluk, açlık ve kötü beslenme sorunlarından en çok etkilenen grupların başında yerli haklar gelmektedir.¹²¹

¹¹⁸ Genel Yorum 12, par. 38.

¹¹⁹ Komite, devletlerin rapor sunma yükümlülüklerinde gıda hakkına ilişkin olarak bazı hususları belirtmelerini özellikle beklemektedir. Buna göre, devletler ESKHUS'den kaynaklanan yükümlülüklerine ilişkin olarak Komite'ye sunmuş oldukları raporlarında gıda hakkı bağlamında topraksız çiftçiler ve azınlıklar dahil olmak üzere zayıf ve dezavantajlı bireylerin ve grupların gıdaya, araziye, krediye, gıda üretimi için doğal kaynaklara ve teknolojiye eşit erişimlerinin geliştirilmesi için alınan tedbirleri belirtmelidir. Bunun yanı sıra, devletler gıda hakkının sağlanmasına, beslenmeye ilişkin bilgilerin toplum içinde yayılmasına ilişkin aldıkları tedbirleri de raporlarında ortaya koymalıdır. Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by state parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, par. 44-46.

¹²⁰ Yerli hakların toplum içindeki bu dezavantajlı durumu, BM sistemi içerisinde de dikkate alınmış olup yerli halkların haklarına ilişkin çalışmalar yürütmek üzere Yerli Hakların Hakları Özel Raportörlüğü kurulmuştur. Yerli hakların uğradıkları ayrımcılık Irk Ayrımcılığının Önlenmesi Komitesi tarafından da ayrı bir tavsiye ile ele alınmıştır. Komite, devletleri yerli hakların yaşam biçimlerine saygı duymaya ve kendilerine yönelik her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmaya çağırıştır. Bkz. CERD, General Recommendation No. 23 Indigenous Peoples, 18/08/1997, par. 4-5. Yerli Hakların gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak 169 Numaralı Bağımsız Ülkelerdeki Yerli ve Kabile Hakları Hakkında ILO Sözleşmesi (*ILO Convention No. 169 concerning Indigenous and Tribal People in Independent Countries*) ve BM Yerli Hakların Hakları Deklarasyonu (*UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, önemli düzenlemeler olarak ifade edilebilir. Bkz. UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples A/RES/295, 13 September 2007).

¹²¹ UNGA, The Right to Food, A/60/350, 12 September 2005, s. 8, par. 19. (Bundan sonra Ziegler Report-The responsibilities of international organizations concerning the right to food).

Yerli halkların, coğrafi olarak daha sapa ve iklim şartları bakımından daha güç bölgelerde yaşamaları gıdaya erişimlerini güçleştirmekte, doğal afet ve iklim değişikliğinin doğurduğu olumsuz sonuçlardan da daha çok etkilenmelerine neden olmaktadır.¹²² Yerli halklar, gıda ihtiyaçlarını büyük ölçüde tarım, avcılık ve toplayıcılık gibi geleneksel pratiklerle karşılamakta olup bunların dışında bir geçim kaynakları olduğunu söylemek güçtür.

Yerli halkların gıdanın elde edilmesi ve tüketimi süreçlerini kültürlerinin bir parçası olarak görmeleri nedeniyle, gıda hakkı yerli halklar tarafından kolektif bir hak olarak görülmektedir. Gıda hakkının, yerli halkların kültürel kimliklerinin bir parçası olduğu gerçeği, gıda hakkı hakkında yerli hakların görüşlerinin alındığı küresel bir danışma olarak nitelendirilen Atitlán Deklarasyonu'nda (*Declaration of Atitlán, Indigenous People's Consultation on the Right to Food: A Global Consultation*) şu ifadelerle açık bir şekilde ortaya konulmuştur:

“Yerli halkların gıda hakkının inkârı, bizlerin [yerli hakların] sadece fiziksel olarak hayatta kalmalarının inkârı değil, fakat aynı zamanda bizlerin [yerli hakların] sosyal örgütlenmesinin, kültürümüzün geleneklerimizin, dillerimizin, maneviyatımızın, egemenliğimizin ve tüm kimliğimizin, kolektif yerli varlığımızın inkârı demektir.”¹²³

Yerli halkların gıda hakkının korunması, varlıklarının korunması ile eş anlama gelmesine karşın, uğradıkları sistematik ayrımcılığın yanı sıra uygulanan kalkınma programlarının yerli halkların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaması, bu grupların

¹²² Konuya ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 10, par. 38-40.

¹²³ Declaration of Atitlán, Indigenous People's Consultation on the Right to Food: A Global Consultation, Atitlán, Sololá, Guatemala, 17 – 19. April. 2002.

dışlanmasını pekiştirmekte, grup içindeki yoksulluk ve açlığın şiddetlenmesine neden olmaktadır.¹²⁴

Gıda hakkı raportörlerinden Ziegler de yerli halkların bu dezavantajlı durumlarına dikkat çekmiş olup açlıktan en çok etkilenen gruplar arasında yer almalarının nedenlerini dört başlık altında özetlemiştir. Ziegler'a göre, bu nedenlerden ilki yerli halkların arazi ve kaynaklar üzerindeki haklarının tanınmamış olmasıdır. Atitlán Deklarasyonu'nda da bahsedildiği üzere, yerli halkların gıda hakkı büyük ölçüde arazi ve doğal kaynaklara erişimlerine ve bunlar üzerinde kontrol sahibi olmalarına bağlıdır.¹²⁵ Ancak bu şekilde avcılık, toplayıcılık, balıkçılık gibi faaliyetlerini sürdürmek suretiyle gerek kendilerini besleyebilecek gıdayı temin edebilecek gerekse kültürel kimliklerini koruyabileceklerdir. Buna karşın, bu arazilere kolonileştirme süreciyle başlayan el koyma politikalarının, günümüzde de bu arazilerin yabancı yatırımcılara tesis edilmesi gibi uygulamalarla yerli halkların elinden alınması, hâlihazırda dezavantajlı durumda olan bu grupların durumunu daha da kötüleştirmektedir.¹²⁶

Yerli halkların açlıktan daha çok etkilenmelerine neden olan diğer bir husus ise, uluslararası fikri mülkiyet rejiminin, yerli hakların hayvan ve bitki genetik kaynaklarına erişimlerinin ve bunların kontrolünün yanı sıra, nesilden nesile aktarılan bilgi birikimleri üzerinde bir tehdit oluşturmaktadır.¹²⁷ Bu bağlamda, Dünya Ticaret Örgütü Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (*World Trade Organization Agreement on*

¹²⁴ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 8, par. 18.

¹²⁵ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 10, par. 23.

¹²⁶ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 10, par. 23.

¹²⁷ Declaration of Atitlán; Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 10, par. 24.

Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) yerli haklar tarafından, kendi geleneksel bilgilerine el konulmasına neden olan ve gelişmiş ülkelerin çıkarlarına hizmet eden bir tehdit olarak görülmektedir. Biyoteknolojide yaşanan gelişmeler ve fikri mülkiyetin korunmasına yönelik düzenlemeler, bu buluşların daha sonra yerli halklar tarafından kullanılması durumunda ödeme yapmalarını gerektirmekte olup kaynaklara erişimlerini güçleştiren bir etki doğurmaktadır.¹²⁸

Ziegler'in dikkat çektiği diğer bir husus ise, yerli halkların arazi haklarını gözetmeyen kalkınma projelerinin, bu grupların gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkileridir. Özellikle yerli halkların arazileri üzerinde madencilik, petrol veya doğal gaz projeleri, baraj veya otoban inşası, endüstriyel tarımın genişletilmesi gibi projelerin, herhangi bir etki değerlendirmesi yapılmaksızın yürütülmesi veya gerekli düzeltici önlemlerin alınmaması nedeniyle yerli halkların gıda hakkını ihlal eden sonuçlar doğurduğu görülmektedir.¹²⁹

Son olarak, yerli halkların bu dezavantajlı durumlarının nedenlerinden birinin de adalete erişimleri önündeki engeller olduğunu söylemek mümkündür. Sahip oldukları haklar konusunda yeterli bilgiye sahip olmamanın yanı sıra, uzun süredir ayrımcılığa uğramış olmanın vermiş olduğu dışlanmışlık ve coğrafi olarak sapa bölgelerde yaşıyor olmaları yerli halkların adalete erişimlerini güçleştirmekte olup¹³⁰ bu durum, uğradıkları gıda hakkı ihlallerinin cezasız kalmasına neden olmaktadır.

¹²⁸ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 10, par. 24.

¹²⁹ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 11, par.25.

¹³⁰ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 11, par. 26.

2. Küçük Çiftlik Sahibi/ Aile Çiftliği Sahibi Kişiler

Küçük toprak sahibi çiftçiler (*smallholder farmers*) ile aile çiftliği (*family farm*) işleten kişiler birbiriyle örtüşümekte olup küçük çiftlik sahipliği ile aile çiftliği terimleri birbiri yerine kullanılmaktadır.¹³¹ Bunun nedeni, küçük çiftlik sahibi kişilerin büyük kısmının, aynı zamanda aile çiftliği olmasıdır. FAO kaynaklarında da küçük çiftliklerin, aile çiftlikleri olduğu ifade edilmektedir.¹³²

Aile çiftliğinin evrensel anlamda kabul görmüş bir tanımı bulunmamakla birlikte devletlerin kendi tercihleri doğrultusunda, bazıları diğerine göre daha kısıtlı bir anlam taşıyan farklı tanımlar yaptıkları görülmektedir. FAO'nun tanımına göre ise, “*Aile çiftliği, aile temelli tüm tarımsal faaliyetleri kapsamak üzere, tarım, ormancılık, balıkçılık, kırsal hayvancılık ve su ürünleri yetiştiriciliği yoluyla yapılan üretimin kadın ve erkek dahil olmak üzere aile veya ağırlıklı olmak üzere aile işgücü tarafından yönetilmesi ve işletilmesi yoludur.*”¹³³

Küçük ölçekli çiftliklerin de evrensel olarak kabul görmüş bir tanımı yoktur. “Küçük” ifadesi, tarım arazisine yatırılan sermaye, arazide çalışan kişi sayısı veya kullanılan arazinin yüz ölçümüne gönderme yapılmak suretiyle kullanılmaktadır.¹³⁴ En çok kullanılan ölçüt ise, kullanılan arazinin yüz ölçümüdür. FAO'nun benimsemiş olduğu

¹³¹ Garner E./ de la O Campos, A.: Identifying the “family farm”: An informal discussion on the concepts and definitions, 2012. (Unpublished), Lowder, S. K./ Skoet, J./ Singh S.: What do we really know about the number and distribution of farms and family farms in the world, Background paper for the State of Food and Agriculture, ESA Working Paper No. 14-02, April 2014, s. 5.’ten naklen. <http://www.fao.org/3/i3729e/i3729e.pdf>, s.e.t. 20.06.2019.

¹³² Rapsomanikis, s. 15.

¹³³ FAO, International Year of Family Farming 2014 Master Plan (final version), 30 May 2013, http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/iyff/docs/Final_Master_Plan_IYFF_2014_30-05.pdf, s.e.t. 20.06.2019.

¹³⁴ Smallholders, food security and the environment, IFAD, UNEP, 2013, https://www.ifad.org/documents/38714170/39135645/smallholders_report.pdf/133e8903-0204-4e7d-a780-bca847933f2e

tanıma göre, 2 hektardan az araziyle sahip olan çiftlik sahipleri küçük toprak sahibi çiftçi olarak tanımlanmaktadır.¹³⁵

Dünya üzerinde 570 milyon çiftliğin var olduğu, bunun 500 milyon kadarının ise bir aile veya büyük ölçüde aile bireyleri tarafından sağlanan iş gücü ile yürütüldüğü tahmin edilmektedir.¹³⁶ Bu rakam, dünya üzerindeki çiftliklerin %90'ının aileler tarafından işletildiğini göstermektedir. Küresel ölçekte gıda üretiminin %70'ini gerçekleştiren bu çiftçiler, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki gıda üretiminin bel kemiğini oluşturmakta, Sahra altı Afrika ve Latin Amerika gibi bölgelerde, toplam üretime katkıları %80'e ulaşmaktadır.¹³⁷

Gıda üretiminde bu kadar etkin bir rol oynamalarına karşın, açlıktan en çok etkilenen diğer bir grup ise aşırı yoksulluk içinde yaşayan bu küçük ölçekli çiftçilerdir.¹³⁸ Geçimlik tarım (*subsistence farming*) yapan bu çiftçilerin genellikle dağ yamaçları, kıraç veya sel yatağı gibi coğrafi olarak çok elverişli olmayan topraklarda tarım yapıyor olmaları pazara erişimlerini güçleştirmektedir. Pazara erişimdeki bu kısıtlılık hali, çiftçilerin durumunu iki açıdan olumsuz yönde etkilemektedir. Bunlardan ilki, çiftçilerin ürettiklerini pazara ulaştırmakta güçlük çekmeleri, bir diğeri ise bu çiftçilerin iklimsel nedenlerle yaşanabilecek şoklara karşı daha kırılgan olmalarıdır.¹³⁹ Bu durum çiftçilerin yaptıkları üretimin kendi ihtiyaçlarını karşılayamadığı dönemlerde, pazara erişimleri

¹³⁵ Smallholders, food security and the environment.

¹³⁶ Lowder ve diğerleri, s. 1.

¹³⁷ Committee on World Food Security, Connecting Smallholders to Market, <http://www.fao.org/cfs/home/activities/smallholders/en/>, s.e.t. 20.06.2019.

¹³⁸ FAO, The State of Food and Agriculture Innovation in Family Farming, Rome, 2014, s. 80, 93, <http://www.fao.org/3/a-i4040e.pdf>, s.e.t. 09.08.2018.

¹³⁹ Rapsomanikis, s. 7.

önündeki engeller nedeniyle durumlarını güçleştirmekte, gelirlerinin düşük olması nedeniyle markete erişebilseler dahi alım güçleri yetersiz kalmaktadır.¹⁴⁰

Diğer taraftan, yapılan araştırmalara göre, küçük çiftliklerin, geniş ölçekli ve endüstriyel yöntemler kullanan çiftliklere göre hektar başına verim açısından daha olumlu sonuçlar elde ettikleri görülmektedir.¹⁴¹ Bu araştırmalar, çiftliğin küçülmesi ile verim oranı arasında ters bir orantı olduğunu teyit ettiği gibi, küçük ölçekli çiftliklerin kendi kapasiteleri dahilinde maksimum çıktıya yaklaştıklarını göstermektedir. Küçük toprak sahibi çiftçilerin verimdeki bu avantajlı durumları, gelir elde etme noktasında aynı olumlu sonuçları doğurmamaktadır. Bunun en temel nedenlerinden biri, bu çiftçilerin, ürettikleri malları, gıda pazarına ulaştırma noktasındaki yetersizlikleridir. Belli bir markete sürekli ürün tedarik edebilmek depolama, taşıma, ürününün sürekliliğini sağlama ve gıda güvenliği açısından gerekli kriterlere uygun sertifikalara sahip olma gibi yeterlilikleri gerektirirken, küçük ölçekli toprak sahibi çiftçilerin bu koşulları sağlaması oldukça güçtür. Ayrıca bu çiftçiler, ürünlerini her zaman en karlı fiyattan satamamaktadırlar. Örneğin; okulların açılma dönemi gibi acil paraya ihtiyaçları olan bazı dönemlerde bu çiftçilerin, daha ucuza gideceğini bilseler dahi mahsullerini satmayı tercih etmek durumunda kaldıkları bilinmektedir.¹⁴²

¹⁴⁰ Küçük toprak sahibi çiftçilerin karşılaştıkları güçlükler ve çözüm önerileri için bkz UNGA, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Agribusiness and the right to food, A/HRC/13/33, 22 December 2009, s. 11-19, par. 28-50. (Bundan sonra De Schutter Report- Agribusiness and the right to food).

¹⁴¹ Sahip olunan arazinin küçük olmasına rağmen verimin yüksek olmasının en temel nedeninin, bu çiftliklerin aileler tarafından işletiliyor olması ve buna bağlı olarak çalışanların yaptıkları işe daha motive oldukları ifade edilmektedir. Verimi arttıran diğer bir nedenin ise arazi küçüldükçe arazinin ve çalışanların denetiminin kolaylaşması olduğu söylenebilir. FAO, The State of Food and Agriculture, Innovation in Family Farming, s. xi.

¹⁴² Rapsomanikis, s. 32.

Geçimini sağlamak üzere tarımla uğraşan bu çiftçilerin en az yedi- sekiz kişiden oluşan kalabalık bir aile yapısına sahip oldukları görülmektedir. Bu aile bireylerinden bir kısmı tarlada çalışırken, bir kısmının ise aile bütçesine katkı sağlamak amacıyla tarım-dışı sektörlerde çalışmaktadır. Tarım-dışı sektörde çalışarak, gelir elde edilmesi ailenin gıda güvencesine katkı sağladığı gibi, kuraklık gibi iklimden kaynaklanan şokların yanı sıra, piyasa risklerine karşı risk yönetimi açısından da önem taşımaktadır.¹⁴³ Ancak eğitim düzeyi düşük olan bu bireyler, vasıfsız ve düşük ücretli işlerle uğraşmak durumunda kalmakta olup tarım-dışı sektörde çalışma, ailenin yoksulluk kısır döngüsünden çıkması için yeterli olamamaktadır.¹⁴⁴ Küçük toprak sahibi çiftçilerin, ulusal yoksulluk sınırının altında kaldıklarını göstermekte olan araştırmalar,¹⁴⁵ bu kişilerin neden açlıktan özellikle etkilenen gruplar arasında yer aldığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu ailelerin kırsal bölgelerde yaşıyor olmalarının gıda hakkından yararlanma bakımından daha dezavantajlı durumda olmalarına neden olan diğer bir faktör ise, bu bölgelerde güvenli içme suyuna ve sanitasyona erişimin kısıtlı olmasıdır. Buna bağlı olarak, bireylerin yeterli beslenme durumları üzerinde olumsuz etkisi olan ishal vakıalarının, bu bölgelerde yaşayan beş yaş altındaki çocuklarda daha yaygın olduğu görülmektedir.¹⁴⁶

Ayrıca, sulama seçeneklerinin azlığı, tarım ürünü sigortasından yararlanamama, arazi kullanım hakkının kullanımında karşılaştıkları sorunlar, yeni üretim teknolojileri ve bilgiye ulaşımında yaşanan güçlükler bu çiftçilerin durumunu kötüleştiren diğer faktörlerdir.

¹⁴³ Rapsomanikis, s. 23.

¹⁴⁴ Rapsomanikis, s. 23.

¹⁴⁵ Rapsomanikis, s. 21.

¹⁴⁶ Rapsomanikis, s. 7.

Tüm bu hususlarla birlikte, iklim değışikliğı de küçük toprak sahibi çiftçilerin durumunu kötüleştiren bir etken olup değışen iklim şartlarına nasıl uyum sağlayacakları konusunda gereken bilgi ve teknolojiye erişememeleri, iklim değışikliğı karşısında göstermeleri gereken direnci ve uyumu güçleştirmekte ve hâlihazırda karşı karşıya kaldıkları açlık sorununu kendileri açısından şiddetlendirmektedir.

3. Tarım İşçileri

Günümüzde yaklaşık olarak 1.3 milyar kişi tarım işçisi olarak çalışmakta olup bu rakam dünya işgücünün yaklaşık olarak üçte birine tekabül etmektedir. Tarım işçileri, gıda güvencesinin ve gıda hakkının sağlanması hususunda büyük önem taşımalarına rağmen gıda hakkında yararlanma bakımından en dezavantajlı gruplar arasında yer almaktadırlar.¹⁴⁷

Tarım işçilerinin büyük bir kısmı işverenle herhangi bir iş sözleşmesi olmaksızın gayri resmi olarak istihdam edilmektedir. Buna bağlı olarak tarım işçilerinin büyük bir kısmının, adil ücret, güvenli çalışma koşulları, ücretli izin gibi yasal bir iş sözleşmesinden kaynaklanan yükümlülüklerin yerine getirilmesini işverenden talep edebilme hakları bulunmamaktadır. Bir kısım tarım işçisi ise ailenin bir üyesi olarak tarım arazilerinde çalışmakta ve işgücü karşılığında herhangi bir maddi gelir elde edememektedir.

Tarım işçilerinin gıda hakkında yararlanma bakımından dezavantajlı durumda bulunmalarının en temel nedenlerinden biri de günümüzdeki endüstriyel gıda sistemidir. Maliyeti azaltarak karı maksimize etme fikri üzerine inşa edilen bu sistem, tarım işçileri

¹⁴⁷ Tarım işçilerinin gıda hakkında yararlanma bakımından dezavantajlı durumları Gıda Hakkı Özel Raportörleri De Schutter ve Elver tarafından detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. De Schutter Report- Agribusiness and the right to food, s. 6-10, par. 10-27; UNGA, Right to Food, A/73/164, 16 July 2018. (Bundan sonra Elver Report- Agricultural workers and the right to food).

için düşük ücret, gayri resmi iş ilişkisi,¹⁴⁸ tehlikeli çalışma koşulları ve sosyal koruma mekanizmalarının yokluğu gibi durumları yaygınlaştırmaktadır.

Gıda hakkından yararlanmanın bir önkoşulu olan gıdaya erişim için yeterli gelire sahip olmak bakımından tarım işçilerinin dezavantajlı oldukları görülmektedir. Zira, bu işçiler çok düşük ücret karşılığında çalışmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde her on tarım işçisinden sekizinin günde 1.25 dollardan daha az bir ücret karşılığında çalıştığı tahmin edilmektedir.¹⁴⁹ Bu düşük ücret karşılığında çalışan bir işçi, markette gıda ulaşılabilir olsa dahi, gelir yetersizliği nedeniyle mevcut gıdaya erişememektedir. Bununla birlikte, tarım işçileri çoğu zaman ücretin geç ödenmesi ve dönemsel olarak ücret zammı alamamak gibi durumlarını daha da kötüleştiren muamelelerle karşı karşıya kalmaktadır.¹⁵⁰

Bununla birlikte, bazı tarım işçilerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere aldıkları avans, bu işçiler bakımından borç esaretine dönebilmekte, bu durum işçilerin durumunu daha da kötüleştirmektedir.¹⁵¹ Ayrıca, tarım sektöründe çalışan kişiler, çalıştıkları arazilerin kırsal bölgelerde olması nedeniyle barınma ihtiyacı, eğitim, ulaşım ve sağlık hizmetlerinden yararlanma bakımından da dezavantajlı ve büyük ölçüde işverenlerine bağımlı bulunmaktadır.¹⁵² Araziye ve işverene bağımlı bulunan bu kişiler bakımından yoksulluk nesilden nesile geçen bir döngüye neden olmaktadır.

¹⁴⁸ Tarım işçileri arasında işverenini tanımamak dahi gözlemlenebilmektedir. Guatemala’da yapılan bir araştırma tarım işçilerinin %55’nin işverenin adını dahi bilmediğini göstermiştir. Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 5, par. 16.

¹⁴⁹ Yeshanew, S.: Assessment of International Labour Standards that Apply to Rural Employment, FAO Legal Papers, No. 100, FAO, Rome 2016, s. 1, <http://www.fao.org/3/a-i5957e.pdf>; Zambiya’da da benzer bir şekilde toplum içindeki en yoksul ve zayıf grupların tarım arazilerinde günde 2 dollardan az ücret ile çalıştıkları görülmektedir. UNGA Report of the Special Rapporteur on the right to food on her mission to Zambia, A/HRC/37/61/Add. 1, 25 January 2018, s. 17, par. 106.

¹⁵⁰ Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 4, par. 12.

¹⁵¹ Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 4, par. 12.

¹⁵² Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 4, par. 12.

Tarım işçilerinin durumunu dezavantajlı kılan nedenlerden bir diğeri de ağır ve tehlikeli çalışma koşullarıdır. Hasat kaldırma dönemlerinde, ücretleri belli kotalara ulaşmaları karşılığında ödenmekte olan tarım işçileri, çoğu zaman kendi kapasitelerini aşan bu kotalara ulaşmak için yemek ve su molası almaksızın çalışmakta veya eşleri ve çocukları gibi aile bireylerinin işgücünden yararlanmaktadır. Bu durum, tarım işçilerinin uzun süre aç ve sussuz kalmaları nedeniyle sağlık sorunları yaşamalarına neden olduğu gibi, kendilerine yardım eden aile bireylerinin işgücü karşılıksız kalmaktadır.¹⁵³

Tüm bu hususlarla birlikte, tarım işçilerinin resmi bir iş sözleşmesi olmaksızın çalışıyor olmaları, toplu pazarlık hakkından mahrum kalmanın yanı sıra sosyal güvenlik mekanizmalarından yararlanamamalarına da neden olmaktadır. Bu nedenle, çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve sosyal koruma mekanizmalarından yararlanabilme, hâlihazırda yoksulluk ve sosyal dışlanmışlık içinde yaşayan tarım işçileri bakımında ayrı bir önem taşımaktadır.¹⁵⁴ Ayrıca tarım sektörünün en tehlikeli sektörlerden biri olmasına rağmen, genellikle ulusal iş güvenliği ve sağlığı düzenlemeleri kapsamının dışında bırakılması, tarım işçilerinin durumunu daha da kötüleştirmektedir. Zira, sosyal güvencesi bulunmayan bu kişiler, uğradıkları iş kazaları sonucunda tamamen korumasız kalmakta olup işlerini kaybetmeleri ailelerinin gıdaya erişim için gerekli olan geçim kaynağını kaybetmeleri anlamında gelmektedir.¹⁵⁵

¹⁵³ Hindistan'da çay tarlalarında çalışan tarım işçilerinin maruz kaldıkları bu insanlık dışı muameleye ilişkin kapsamlı bir araştırma için bkz. FIAN International Union of Food, Agricultural, Hotel, Restaurant, Catering, Tobacco and Allied Workers' Associations and the Right to Food Campaign in India and Paschim Banga Khet Majoor Samity, Fact Finding Mission Report, A life without dignity-price for your cup of tea- Abuses and Violations of Human Rights in Tea Plantations in India, Global Network for the Right to food and nutrition, Heidelberg, Germany, 2016, https://www.righttofoodandnutrition.org/files/IndiaFFMReport_June_2016.pdf, s.e.t. 12.06.2019. Benzer uygulamalara palm yağı ve kahve tarlalarında çalışan tarım işçilerinin de maruz kaldıkları görülmektedir. Bkz. Elver Report, Agricultural workers and the right to food, s. 5, par. 17.

¹⁵⁴ Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 6, par. 19-21.

¹⁵⁵ Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 7, par. 22-23.

Değinilmesi gereken diğer bir husus ise, gıda hakkından ayrı düşünölemeyecek olan suya erişimin, tarım işçileri bakımından kısıtlı olmasıdır. Çalıştıkları ortamda, genellikle güvenli içme suyuna erişemeyen tarım işçileri, özellikle hava sıcaklığının yüksek olduğu dönemlerde güneşin altında uzun süre çalışmaları nedeniyle güneş çarpması, baş dönmesi, bulantı, vücut suyunun azalması gibi pek çok sağlık sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır.¹⁵⁶

Tarım işçileri arasında kadınlar, çocuklar ve göçmen işçiler gibi bazı gruplar, toplum içindeki hâlihazırdaki zayıf durumları nedeniyle, daha da dezavantajlı bulunmaktadır. Kadınlar, kısa süreli ve gayri-resmi şekilde istihdam edildikleri gibi, işlerini kaybetme endişesi nedeniyle hamile olduklarını gizlemek zorunda kalmaktadırlar. Ayrıca annelik izni, süt izni gibi haklarından yararlanamayan kadınlar, anne olmaları durumunda işlerini kaybetmek ile çocuklarını düzenli bir şekilde beslemek arasında tercih yapmak zorunda kalmaktadırlar.¹⁵⁷

ILO verilerine göre, 152 milyon çocuk işçi bulunmakta olup toplam rakamın %71'ine tekabül etmek üzere 108 milyonu tarım sektöründe istihdam edilmektedir.¹⁵⁸ Tarım sektöründeki tehlikeler ve ağır çalışma koşulları bu çocukların fiziksek ve zihinsel gelişimleri açısından ciddi tehdit oluşturmaktadır.¹⁵⁹ Ayrıca, çocukların gıda hakkından yararlanmaları annelerinin tarım sektöründe çalışması nedeniyle de zayıflamaktadır. Zira, annelerinin annelik izni, süt izni haklardan yararlanamamaları çocukların yeterli gıdayı alamamalarına neden olmakta veya anneleri ile birlikte tarlaya gitmek durumunda kalan

¹⁵⁶ Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 8, par. 26.

¹⁵⁷ Detaylı değerlendirmeler için bkz. Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 10-11, par. 37-41.

¹⁵⁸ ILO, Global Estimates of Child Labour: Results and Trends, 2012-2016, Geneva 2017, s. 5, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_575499.pdf, s.e.t. 18.06.2019.

¹⁵⁹ ILO, Global Estimates of Child Labour: Results and Trends, 2012-2016, s. 12-13.

bu çocuklar gün içinde yeterli ve güvenli gıda ve suya erişimden yoksun bulunmaktadır.¹⁶⁰

Göçmen işçiler de tarım işçileri arasında daha dezavantajlı durumda bulunan bir diğer gruptur.¹⁶¹ Yasal çalışma izni bulunmayan bu işçilerin işgücü, diğer tarım işçilerine göre ekonomik olarak daha çok sömürüldüğü gibi, bu işçiler sosyal dışlanmaya ve haklarından mahrum bırakılmaya daha çok maruz kalmaktadır.¹⁶² İşverenler bakımından göçmen işgücü, herhangi bir sosyal koruma mekanizmasını gerekli kılmayan, düşük ücretle istihdam edilebilecek tek kullanımlık işgücü olarak görülmektedir.¹⁶³ Bu sebeplere bağlı olarak göçmen tarım işçilerinin, açlıktan en çok etkilenen gruplar arasında olduğunu söylemek mümkündür. Bu işçiler, karşı karşıya kaldıkları ihlalleri ülkeden sınır-dışı edilme korkusu nedeniyle dile getirmekten de çekinmekte,¹⁶⁴ buna bağlı olarak yoksulluk ve işgücü sömürüsü döngüsüne razı olmak durumunda kalmaktadırlar.

Konuya ilişkin olarak değinilmesi gereken son bir husus, küresel tedarik zincirinde yer alan şirketlerin tarım işçilerinin karşı karşıya kaldıkları bu dezavantajlı durumu daha da kötüleştiren uygulamalardan kaçınmaları gerektiğidir. Zira bu şirketler de tarım işçilerinin gıda hakkına saygı duyma sorumluluğu altında olup yatırım yaptıkları ülkelerin iş kanunları bu işçileri koruma hususunda yetersiz olsa dahi, uluslararası insan hakları hukukunun gereklerine ve ILO tarafından belirlenen uluslararası çalışma standartlarına

¹⁶⁰ Elver Report, Agricultural workers and the right to food, s. 11, par. 44.

¹⁶¹ ILO'nun son verilerine göre, dünya üzerinde 164 milyon göçmen işçi bulunmaktadır. Bu rakamın %41.6'sını kadınlar, %58.4'ünü erkekler oluşturmaktadır. Göçmen işçilerin en yoğun olduğu coğrafyalar ise %32 ile Avrupa ve %23 ile Kuzey Amerika'dır. Detaylı bilgi için bkz. Migration Data Portal, <https://migrationdataportal.org/themes/labour-migration>, s.e.t. 18.06.2019.

¹⁶² UNGA Rights to freedom of peaceful assembly and of association, A/71/385, 14 September 2016, s. 9, par. 28.

¹⁶³ UNGA Rights to freedom of peaceful assembly and of association, A/71/385, 14 September 2016, s. 9, par. 28.

¹⁶⁴ Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 17, par. 74.

uygun hareket etmelidirler.¹⁶⁵ Bu bağlamda, söz konusu şirketlerin asgari ücret uygulamasına, iş sağlığı ve güvenliği standartlarına uygun hareket etmesi gerekmektedir.

4. Kadınlar

Kadınlar gıda üretimi, gıdanın sofraya taşınması ve çocukların beslenmesi gibi gıdaya ilişkin farklı safhalarda hayati rol oynamaktadırlar.¹⁶⁶ Bir toplumda gıda güvencesinin sağlanması yükünün büyük bir kısmını kadınların taşıdığını söylemek mümkündür.

Kadınların gıda güvencesinin sağlanmasına yaptıkları katkının yanı sıra, neslin devamı açısından sahip oldukları rol, gıda hakkının gerek kadınlar gerekse çocukları bakımından taşıdığı önemi arttırmaktadır. Kadınların günlük kalori ihtiyaçları her ne kadar erkeklerin ihtiyaçlarına oranla %35 daha az olsa da besin değeri yüksek gıdalara olan ihtiyaçları erkeklerle aynı orandadır.¹⁶⁷

Kadınların besin değeri yüksek gıdalara duydukları ihtiyaç neslin devamı söz konusu olduğunda artmakta olup özellikle hamilelik ve emzirme döneminde kadınların gıda hakkı ayrı bir önem kazanmaktadır. Ceninin sağlıklı gelişebilmesi için annenin beslenmesinin en az %20'sinin protein içerikli olmasının yanı sıra demir, folik asit ve kalsiyum açısından zengin gıdalardan oluşması gerekmektedir.¹⁶⁸ Aksi halde, hamilelik döneminde yeterli beslenemeyen anneler, düşük kilolu çocuklar dünya getirmekte, bu

¹⁶⁵ Elver Report- Agricultural workers and the right to food, s. 17, par. 75.

¹⁶⁶ Dünya gıda üretiminin %50'den fazlası kadın çiftçiler tarafından yerine getirilmektedir. UNGA, Human Rights Council, Study of the Human Rights Council Advisory Committee on discrimination in the context of the right to food, A/HRC/16/40, 16 February 2011, s.10, par. 29. (Bundan sonra UNGA, A/HRC/16/40).

¹⁶⁷ Elver Report- Right to food and nutrition, s. 5, par. 10.

¹⁶⁸ Elver Report- Right to food and nutrition, s. 5, par. 10.

çocukların %20'si beş yaşına erişmeden hayatını kaybetmektedir.¹⁶⁹ Hayatta kalabilen çocuklarda ise tamiri mümkün olmayan gelişim sorunları olduğu gözlenmektedir.¹⁷⁰

Uluslararası hukukta kadınların gıda hakkı başta olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanmaları bakımından ayrımcılığa uğramamaları yönünde pek çok düzenleme bulunmaktadır. Ayrıca, kadın erkek eşitliğinin, kalkınma programları ve sosyal politikalar belirlenirken dikkate alınması gerekliliği BM Gıda Hakkı Özel Raportörleri tarafından da vurgulanan bir husustur.¹⁷¹ Buna karşın, günümüzde pek çok toplumda süregelen kadına karşı ayrımcı gelenek ve uygulamalar kadınların gıda hakkından faydalanmaları önünde halen büyük bir engel teşkil etmektedir. Buna bağlı olarak, dünya üzerinde süregelmekte olan açlık sorunundan kadınların erkeklere oranla daha çok etkilendikleri görülmektedir. Öyle ki dünyadaki aç nüfusun %70'ni kadınlar oluşturmaktadır.¹⁷²

Kadınların gıda hakkından yararlanma kapasitelerini azaltan veya ortadan kaldıran ayrımcı uygulamaların birbirine bağlı ve birbirini besleyen bir özellik gösterdiklerini söylemek mümkündür. Daha açık ifadesiyle, kadınların eğitim hayatında erkeklerle eşit imkânlara sahip olmamaları, onları ilerleyen dönemlerde daha az ücretli veya vasıfsız işlerde çalışmaya mecbur bırakmakta, bu durum ise kadınların gerek aile içinde gerekse toplumsal hayatta söz sahibi olma güçlerini azaltarak gıda hakkı başta olmak üzere insan haklarından yararlanma kapasitelerini zayıflatmaktadır. Bu durum, kadının kadın

¹⁶⁹ World Food Programme, 10 Facts About Women And Hunger, 5 March 2013. <https://www.wfp.org/stories/10-facts-about-women-and-hunger>, s.e.t. 09.08.2018.

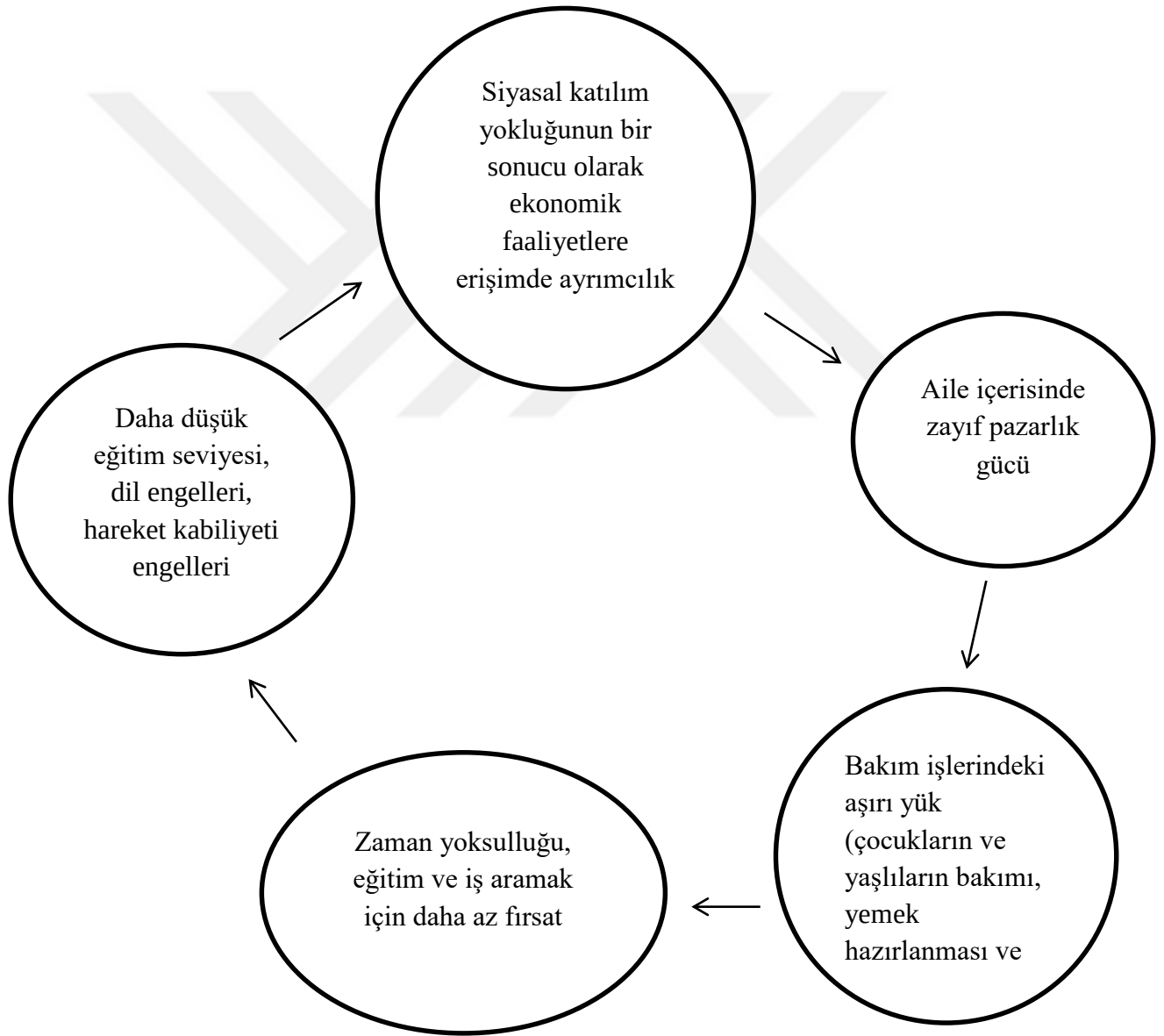
¹⁷⁰ Detaylı değerlendirmeler için bkz. tezin “Çocuklar” başlıklı bölümü.

¹⁷¹ UNGA Human Rights Council, Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food Olivier De Schutter, A/HRC/22/50, 24 December 2012, s. 4, par. 3. (Bundan sonra De Schutter Report- Women's right and the right to food); UN General Assembly, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food Hilal Elver, A/HRC/31/51, 14 December 2015, s. 3, par. 3. (Bundan sonra Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food).

¹⁷² UNGA, A/HRC/16/40, par. 29.

olmasının dışında din, ırk, yaş, gelir düzeyi, sosyal statü gibi diğer nedenlerle de ayrımcılığa uğraması durumunda, daha da vahim bir hal almaktadır.

Kadınların uğramış oldukları ayrımcılık, bir önceki Gıda Hakkı Raportörü De Schutter'in gıda hakkı ile kadın hakları arasındaki ilişkiyi detaylı bir şekilde ele aldığı raporunda bir kısır döngü olarak nitelendirilmiş olup şu şekilde şematize edilmiştir.¹⁷³

¹⁷³ De Schutter Report- Women's right and the right to food, s. 4.

Kadınların içinde bulundukları bu dezavantajlı durum, kadınların gıda hakkını doğrudan etkilemekte olduğu gibi kadının neslin devamı, gıdanın üretimi ve sofraya taşınması aşamalarında taşıdığı önem bakımından, diğer bireylerin gıda hakkını da dolaylı biçimde etkilemektedir.¹⁷⁴

Kadınların gıda hakkını ihlal eden uygulamaları detaylı bir şekilde analiz eden diğer bir rapor ise halen BM Gıda Hakkı Raportörlüğü görevini sürdürmekte olan Elver tarafından hazırlanmış olup, ilgili raporda da kadınların gıda hakkından yararlanmaları önündeki engeller; sosyal, kültürel ve yapısal engeller, hukuki engeller, ekonomik engeller ve ekolojik engeller olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmıştır.¹⁷⁵

Elver'in raporunda değindiği hususlar şematize edilecek olursa, kadınların gıda hakkından yararlanmaları önündeki engeller şu şema ile izah edilebilir:

Sosyal, Kültürel ve Yapısal Engeller	Hukuki Engeller	Ekonomik Engeller	Ekolojik Engeller
Ataerkil toplum düzeninin doğurduğu engeller (Ev işleri, çocuk ve yaşlıların bakımı gibi sorumluluklar, hane içinde erkeklerden sonra karın doyurma)	Mülkiyet hakkından mahrum bırakılma (arazi hakkı, miras hakkı)	Şirket odaklı tarımın küçük ölçekli tarımı olumsuz etkilemesi	İklim değişikliğinin kadınların gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkisi

¹⁷⁴ De Schutter Report- Women's right and the right to food, s. 4, par. 4.

¹⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz. Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food.

Her iki raportörün raporlarından çıkan ortak noktalardan ilki, kadınların ekonomik bağımsızlığa sahip olmalarının, gıda hakkından yararlanmaları bakımından taşıdığı hayati önemdir. Kadınların ekonomik olarak bağımsız olamamaları gerek gıda kaynaklarına erişimlerini zorlaştırmakta gerekse hem aile içinde hem de toplumsal hayatta karar alma mekanizmalarına dahil olamamalarına neden olmaktadır.

Günümüzde halen, kadınların gıda üretiminde büyük bir pay sahibi olmalarına rağmen, gıdaya erişim safhasında erkeklere göre ekonomik olarak daha dezavantajlı durumda oldukları görülmektedir. Bu dezavantajlı durum; kimi zaman eşit işe karşılık, kadınların erkeklere oranla daha az ücretle çalıştırılmalarından, kimi zaman ise arazi mülkiyetinden kadına pay verilmemesinden kaynaklanmaktadır.¹⁷⁶

Gelişmekte olan ülkelerde geçimin kadınlar tarafından sağlandığı hane sayısı artan bir trendde %30'ları bulurken,¹⁷⁷ kadınların mülkiyetinde bulunan tarım arazisi oranı %2'de kalmaktadır.¹⁷⁸ Düşük gelirli ülkelerin pek çoğunda, kadınlar kırsal ekonominin bel kemiğini oluşturmakta olup bu kadınların %79'u için temel gelir kaynağı tarımdır.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Kadına karşı ayrımcı tutumların süregeldiği örnekler olarak Nijer, Bangladeş ve Etiyopya için sırasıyla bkz. BM Gıda Hakkı Raportörü Ziegler'in ülke ziyaretleri sonrası hazırlamış olduğu raporlar Economic and Social Council, Economic, Social and Cultural Rights The right to food Report by the Special Rapporteur on the right to food (Mr. Jean Ziegler), submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2001/25 Addendum Mission to Niger, E/CN.4/2002/58/Add.1 23 January 2002, s. 8, 9, 16, 20, par. 14, 19, 48, 62; Economic and Social Council, Economic, Social and Cultural Rights The right to food Report of the Special Rapporteur, Jean Ziegler Addendum Mission to Bangladesh, E/CN.4/2004/10/Add.1 29 October 2003, s. 7, 10, 11, 16, 18, par. 7, 17, 21, 39, 47, 48 (Bundan sonra Ziegler- Bangladesh Report); Economic and Social Council, Economic, Social and Cultural Rights The right to food Report of the Special Rapporteur on the right to food, Jean Ziegler Addendum Mission to Ethiopia, E/CN.4/2005/47/Add.1 8 February 2005, s. 8, 10, 11, 19, par. 10, 15, 22, 51.

¹⁷⁷ Rae, I.: Women and the Right to Food, International Law and State Practice, FAO, Rome 2008, s.24, <http://www.fao.org/3/a-ap549e.pdf>, s.e.t. 03.05.2019.

¹⁷⁸ FAO, Women's right to land: a human right, <http://www.fao.org/News/2002/020302-e.htm>, s.e.t. 29.06.2019.

¹⁷⁹ UNGA, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Hilal Elver, A/69/275, 7 August 2014, par. 29, s. 9. (Bundan sonra Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to

Buna karşın, tarım toprağı refomları yapılırken toprak kullanım hakkının sadece belli yaşın üzerindeki erkeklere tanınması ve kadınların bu haktan yararlanabilmeleri için aile reisi olmaları şartı aranması, kadınların erkekler karşısında ayrımcılığa maruz kalmasına neden olmaktadır.¹⁸⁰ Bu nedenlere bağlı olarak, kırsal bölgede yaşayan kadınlar, açlık ve yetersiz beslenme sorunundan en çok etkilenen gruplar arasında yer almaktadır.¹⁸¹

Benzer biçimde, bazı hükümetlerin, kadınları gıda üreticisi veya tarım işçisi olarak kabul etmemeleri nedeniyle kadınların arazi kullanım hakları, yayım hizmetine ve kredilere erişim imkânları bulunmamakta, bu da kadınların kendilerini ve ailelerini besleyebilmek için gerek duydukları kaynaklara erişememeleri anlamına gelmektedir.¹⁸²

FAO'nun da dikkat çektiğı üzere, kredi piyasası cinsiyet ayrımı gözetmeyen (*gender-neutral*)¹⁸³ bir nitelikte olmayıp kadınlar banka hesabı açarken, kredi sözleşmesi imzalarken birtakım yasal engellerle karşılaşabilmektedirler.¹⁸⁴ Kadın-erkek eşitsizliğı nedeniyle kadınların üretim kaynaklarına, hizmetlerine ve fırsatlara erişimde daha dezavantajlı durumda bulunmaları, tarım sektöründeki düşük performansın en önemli nedenlerden biri olup gıda güvencesi, ekonomik büyüme ve genel olarak kalkınma üzerinde olumsuz etkiler doğurmaktadır.¹⁸⁵

Food-I).

¹⁸⁰ Rae, Women and the Right to Food, International Law and State Practice, s. 23.

¹⁸¹ Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, General Recommendation No.34 on the rights of rural women, 4 March 2016, CEDAW/C/GC/34, par. 63.

¹⁸² Rae, Women and the Right to Food, International Law and State Practice, s. 24.

¹⁸³ “*Gender neutral*” ifadesi dilimize “*cinsiyet ayrımı gözetmeyen*” olarak çevrilmiştir. Bu ifade ile kast edilen, kadın-erkek arasında ayrım yapılmaması, bireylerin hak ve fırsatlardan yararlanmaları bakımından cinsiyetlerine karşı tarafsız kalınmasıdır.

¹⁸⁴ FAO, The State of Food and Agriculture Women in Agriculture- Closing the Gender Gap for Development, Rome 2010-2011, s. 33, <http://www.fao.org/3/a-i2050e.pdf>, s.e.t. 03.05.2018.

¹⁸⁵ FAO, CEDAW, A Tool for Gender Sensitive Agriculture and Rural Development Policy and Program Formulation, Guidelines for Ministries of Agriculture and FAO, Rome, 2013, s. 1, <http://www.fao.org/docrep/017/i3153e/i3153e.pdf>, s.e.t. 17.05.2018.

Kadınların arazi mülkiyetinden mahrum kalmalarının bir diğer nedeni ise, kadınların miras haklarından mahrum bırakılmalarıdır. Hukuken erkeklerle birlikte eşit miras hakkına sahip olmalarına karşın, toplumsal baskı nedeniyle kadınların miras haklarından vazgeçmeleri halen yaygın bir vakıadır.¹⁸⁶ Bazı ülkelerde ise kadının eşinin vefatı, onu doğrudan kocasının sahip olduğu malların mülkiyet hakkına sahip kılmamaktadır.¹⁸⁷ Ayrıca, özellikle Güney Asya olmak üzere, dünyanın farklı bölgelerinde evlilik birliği içinde halen malların ayrılığı rejimi uygulanmakta olup eşlerden birinin evlilik süresince kendi maddi imkânları ile edindiği malları kendine ait olmaktadır. Bu durum, kadının ev işinde bir ücret karşılığı olmaksızın yaptığı işleri yok saymak suretiyle kadının ekonomik güçsüzlüğümü perçinlemektedir.¹⁸⁸ Ayrıca, kadınların toplumsal hayatta temel vazifelerinin, ev işlerini yerine getirme ve çocuk bakımı olduğu yönündeki genel inanış, kadınların iş hayatına atılmaları önündeki en büyük sosyo-kültürel engel olarak varlığını sürdürmektedir.

Sosyo-kültürel engellerden bir diğer ise, bazı toplumlarda kız çocuklarının ve kadınların toplumsal hayatta daha düşük statüde kabul edilmeleri nedeniyle gıda hakkından mahrum bırakılmalarıdır. Bu tutum, aile içinde kız çocuklarına, erkek yaşlılarına oranla daha az gıda verilmesine neden olmaktadır. Yine benzer bir şekilde, bazı toplumlarda kadınların ve kız çocuklarının, ancak evdeki erkek hane halkı doyduktan sonra sofraya oturma hakkına sahip oldukları görülmektedir.¹⁸⁹ Bu ayrımcı tutum kız çocuklarının ve kadınların yeterli beslenememeleri nedeniyle, öğrenme potansiyellerini ve

¹⁸⁶ De Schutter Report, Women's right and the right to food, s. 15, par. 32.

¹⁸⁷ Uganda ve Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti örnekleri için bkz. Elver Report- Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food, s. 7-8, par. 25.

¹⁸⁸ De Schutter Report- Women's right and the right to food, s. 15, par. 32.

¹⁸⁹ Bangladeş bu uygulamanın devam ettiği örneklerden biri olup, kız çocuklarının erkek çocuklara göre daha az geliştikleri, yaşlılarına göre daha düşük kilolu oldukları ve kadın ölümlerinin erkeklerle oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Bkz. Ziegler- Bangladesh Report.

retkenliklerini olumsuz biçimde etkilediği gibi, üreme ve anne sağlığına ilişkin sağlık sorunlarını da beraberinde getirmektedir.¹⁹⁰

Genç kızların özellikle üreme döneminde yeterli beslenme imkânından yoksun olmaları hem genel hem de üreme sistemine ilişkin sağlıklarını ciddi biçimde etkilemektedir. Benzer biçimde, hamilelik döneminde yeterli beslenme imkânı olmayan kadınlarda kansızlık gibi bazı hastalıklar ortaya çıktığı gibi, bebekleri de anne karnında yeterli besin alamadıkları için, ya düşük kilolu ya da birtakım marazlarla dünyaya gelmektedir. Yetersiz beslenme durumu, annenin bebeğini emzirememesi ve buna bağlı olarak bebeğin akranlarına oranla gelişiminin geri kalmasına ve hatta kimi vakıalarda erken bebek ölümlerine neden olmaktadır.

Kız çocuklarına yönelik ayrımcılığın en ağır biçimlerinden biri ise, sosyal ve toplumsal baskılar nedeniyle bizzat kendi anneleri tarafından yapılmaktadır. Erkek bir ocuk dünyaya getirebilmek için, kız bebeklerini emzirmekten kaçınma ve onları gıdadan yoksun bırakmak suretiyle yeni doğan bebeğini lme terk etme bazı toplumlarda halen süregelmektedir.¹⁹¹

Kadınlrnrn gıda hakkının onların anne olmaları nedeniyle ayrı bir önem arz ettiğine dikkat çekmekle birlikte, hakkın korunmasının sadece kadının annelik rolüne hasredilmemesi gerekmektedir. Zira böyle bir yaklaşım, kadınların toplumsal rollerinin dışında bir birey olarak varlıklarını görmezden gelen anlayışı güçlendiren bir yaklaşım olacaktır. Oysa kadının gıda hakkı, annelik gibi toplumsal rolünün dışında ve ötesinde, bir

¹⁹⁰ Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to Food-I, s. 9, par. 27.

¹⁹¹ UN Economic and Social Council, Integration of the Human Rights of Women and the Gender Perspective Violence Against Women Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2001/49 Cultural practices in the family that are violent towards women, E/CN.4/2002/83 31 January 2002, s. 23, par. 74.

birey olması nedeniyle korunmaya değerdir. Buna karşın, kadınların gıda hakkına ilişkin gerek uluslararası hukuktaki düzenlemelerin, gerekse gıda güvencesine ilişkin politikaların genel olarak, bebeklerin, çocukların ve hamile kadınların beslenme ihtiyaçlarına odaklandığı, kadınların gıda hakkının önündeki en büyük engel olan ekonomik ve sosyal hayata katılmaları önündeki kısıtlamaları dikkate almadığı görülmektedir.¹⁹² Oysa kadınların eğitim hayatına ve sağlık hizmetlerine sınırlı erişimi, erken yaşta yapılan evlilikler ve hamilelik, aile içi şiddet, eşit olmayan iş olanakları gibi ekonomik ve sosyal hayata katılımları önündeki engeller, gıda hakkı ile doğrudan ilişkili olup devlet politikaları belirlenirken öncelikle bu engellerin kaldırılmasına odaklanılmalıdır.¹⁹³

Kadınların açlıktan daha çok etkilenmemelerinin bir diğer boyutu ise, fikri mülkiyet hakkı rejiminin özellikle tarım alanındaki kadınları dışlayan uygulamalarıdır. Günümüzde küresel tohum pazarının, artık milyon dolarlık bir endüstriye dönüştüğü görülmektedir. Bu pazarı kontrol altında tutan büyük şirketler, fikri mülkiyet rejimi ile patenli tohumlar kullanarak, bu tohumları kendi mülkiyetleri haline getirmektedirler. Tarımla uğraşan kadınların geleneksel olarak yapageldikleri tohumu koruma ve paylaşma uygulaması fikri mülkiyet rejimi nedeniyle bir nevi suça dönüşmüş olup kadınları tarım alanında daha dezavantajlı hale getirmiştir.¹⁹⁴

Kadınların gıda hakkından yararlanmalarına ilişkin sorunların bir başka boyutu ise şehirli kadınlara ilişkin olup, şehirli kadınların giderek geleneksel beslenme biçimlerini bırakarak besin değeri az, kalorisi yüksek işlenmiş gıdaları tercih etmelerinin

¹⁹² Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to Food-I, s. 9, par. 28.

¹⁹³ What Works for women: proven approaches for empowering women smallholders and achieving food security, joint NGO publication, 2012, http://www.actionaid.org/sites/files/actionaid/what_works_for_women_-_final.pdf, s.e.t. 11.01.2018.

¹⁹⁴ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food s. 10, par. 36, 38.

yaygınlaşmasıdır. Besin değeri düşük, yağ ve şeker oranı yüksek olan bu besinlerin zaman içerisinde kadınların ve hanehalkının üzerinde yaratacağı sağlık sorunları da gıda hakkı raportörleri tarafından dikkat çekilen bir husustur.¹⁹⁵

Tüm bu hususlarla birlikte, kadınların açlıktan erkeklere oranla daha çok etkilenmelerinin nedenlerinden bir diğerinin ise günümüzde gıda güvencesinin sağlanması üzerindeki en büyük engellerden biri olan iklim değişikliğinin kadınların gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkileri olduğunu söylemek mümkündür.

İklim değişikliğinin doğurduğu olumsuz sonuçların, cinsiyet ayrımı gözetmeyen bir nitelikte olmadığı ve toplumda dezavantajlı durumda bulunan kadınların karşı karşıya kaldıkları ayrımcılığın iklim değişikliğine bağlı olarak ivme kazandığını söylemek mümkündür.¹⁹⁶ İklim değişikliğine bağlı olarak gerçekleşen felaket sonrası dönemlerde, hanehalkı için gerekli olan gıda, su ve yakıtın sağlanması yükü, kaynaklara erişimin güçleşmesi nedeniyle kadınların ev işi yükünü arttırmaktadır.¹⁹⁷ Tüm bunlarla birlikte, iklim değişikliği nedeniyle gerçekleşen felaketin doğurduğu psikolojik stres, kadınları şiddete, cinsel şiddet ve ticarete daha açık hale getirmektedir.¹⁹⁸

İklim değişikliğinin kadınların gıda hakkı üzerindeki en büyük tesiri ise özellikle çevresel bozulma ve biyolojik çeşitliliğin azalması nedeniyle hanehalkının gıda güvencesinin olumsuz yönde etkilenmesidir. İklim değişikliği, özellikle kendine ait arazisi

¹⁹⁵ Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the right to food- I, s. 10, par. 34, UNGA, Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, A/HRC/19/59, 26 December 2011, s. 13, par. 29. (Bundan sonra De Schutter Report- The right to an adequate diet: the agriculture-food-health nexus).

¹⁹⁶ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food s. 14, par. 57; Elver Report-Impact of climate change on the right to food, s. 9-10, par. 35-37.

¹⁹⁷ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food, s. 15, par. 63.

¹⁹⁸ Örneğin, yapılan araştırmalar, Afrika'nın kuraklık içindeki bölgelerinde, kadınların fuhuşa zorlandıkları ve buna bağlı olarak HIV oranından artış yaşandığını göstermektedir. Burke, M.; Gong, E.; Jones, K.: *Income Shocks and HIV in Africa*, The Economic Journal 2015, Vol. 125, s. 1157-1189.

olmayan kadınların gıda kaynaklarına erişimini güçleştirmektedir. Kaynakların ve tarımsal üretimin azalması verimli araziler üzerindeki rekabeti arttırmakta olup, kadınlara daha verimsiz toprakların bırakıldığı görülmektedir.¹⁹⁹

Ayrıca, felaket sonrası temiz su kaynaklarına erişimin güçleşmesi, suyla taşınan hastalıklara karşı daha zayıf olan hamile kadınları ve çocukları daha fazla etkilemektedir.²⁰⁰ Benzer bir şekilde, anne sütü yerine geçen ürünlerin kullanımına yönlendirilen kadınlar, temiz su kaynaklarına erişimin güçleşmesi nedeniyle, bebeklerini güvenli bir şekilde besleyememektedir.²⁰¹

Tüm bu örnekler, günümüzde kadınların farklı nedenlerle gıda hakkından yararlanma bakımından daha dezavantajlı durumda olmaları nedeniyle, açlıktan özellikle etkilenen gruplar içinde yer aldıklarını göstermektedir.

5. Çocuklar

Bebeğin anne karnına düştüğü andan sonraki ilk bin günün, insanın fiziksel ve zihinsel gelişimi açısından en önemli dönem olduğu kabul edilmektedir. Bu dönem içerisinde yeterli gıda ile beslenen çocukların, çocukluk döneminde karşı karşıya kaldıkları hastalıklara karşı bağışıklık sistemleri daha güçlü olduğu gibi, okul hayatlarında da daha başarılı oldukları ifade edilmektedir.²⁰²

Anne karnında veya çocukluk döneminde yetersiz beslenen veya açlık koşulları içinde bulunan bebek ve çocukların gerek fiziksel gerekse zihinsel açıdan akranlarına oranla geride kaldıkları Dünya Sağlık Örgütü (*World Health Organization-WHO*)

¹⁹⁹ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food, s. 16. par. 69.

²⁰⁰ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food, s. 16, par. 68.

²⁰¹ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food, s. 15, par. 63.

²⁰² 1,000 Days, “Why 1,000 Days”, <https://thousanddays.org/the-issue/why-1000-days/>, s.e.t. 18.06.2018.

tarafından da teyit edilmektedir. Bu geri kalmışlık, çocukların eğitim hayatlarında da akranlarına nazaran daha başarısız olmalarına neden olmakta, başarısız olan bu çocuklar yetişkinlik döneminde de daha vasıfsız ve gelir getirisi düşük iş kollarında kendilerine iş bulabilmektedir. Gelir düzeyi düşük iş kolunda çalışmak ise yoksulluğu beraberinde getirmekte olup çocukluk döneminde yeterli beslenme imkânı bulamayan bu bireylerin çocukları da aynı kısır döngüye mahkum bir şekilde dünyaya gelmektedir. Hayata mağdur bir şekilde başlayan aç çocukların bu talihsiz durumu, Régis Debray tarafından doğuştan çarmıha gerilmek olarak nitelendirilmektedir.²⁰³

FAO'nun son verilerine göre, büyüme geriliği, bazı bölgelerde her üç çocuktan birini etkiler boyutlara ulaşırken, rakamsal olarak, günümüzde halen 155 milyon çocuğun büyüme geriliği yaşadığı ifade edilmektedir.²⁰⁴

Açlık ve yetersiz beslenme, büyüme geriliğine sebep olmakla birlikte, kızamık, sıtma gibi hastalıklar dahil olmak üzere pek çok hastalığı tetikleyen bir etki doğurmaktadır.²⁰⁵ Ayrıca, yetersiz beslenme, çocuklarda demir eksikliğine ve demir eksikliği anemisine neden olmakta olup bu rahatsızlıklar çocukların beyin ve sinir sistemi gelişiminde geri kalması sonucunu doğurmaktadır.

Çocukların açlık ve yetersiz beslenmeye bağlı hastalıklar nedeniyle ölümlerinin önüne geçmek için uluslararası alanda sarf edilen çabalara rağmen, günümüzde halen her yıl 5.6 milyon çocuk açlık ve yetersiz beslenmeye bağlı hastalıklar nedeniyle hayatını

²⁰³ Debray, R. & Ziegler J.: Il s'agit de ne pas se rendre, Editions Arlea, Paris 1994, Ziegler ve diğerleri, s. 3, dipnot 10'dan naklen.

²⁰⁴ FAO, State of Food Security and Nutrition in the World, Building Resilience for Peace and Food Security, 2017, s. vi.

²⁰⁵ Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to Food-I, s. 11, par. 36.

kaybetmektedir.²⁰⁶ WHO verilerine göre, çocuk ölümlerinin altında yatan nedenlerin %45'ini beslenmeye bağlı faktörler oluşturmaktadır.²⁰⁷

Günümüzde, beş yaşın altında büyüme geriliği içinde bulunan çocuk sayısı 155 milyonu bulmuşken, beş yaşın altındaki 41 milyon çocuk ise fazla kiloludur.²⁰⁸ Bu eğilim devam ederse 2025 yılı itibariyle 70 milyon bebeğin ve çocuğun fazla kilolu veya obez olması beklenmektedir.²⁰⁹

Bu rakamların tersine çevirilebilmesi, çocukların gıda hakkının korunmasının bir toplumda sağlıklı bireylerin yetişmesi için taşıdığı önem dikkate alınmak suretiyle devletlerin bu konuda alacakları önlemlerle mümkündür. Bu bağlamda, bebeklerin özellikle ilk altı aylarında anne sütü almalarının gerek bağışıklık sistemi gerekse zihinsel ve duygusal gelişimleri üzerindeki hayati önemi göz önünde bulundurulmak suretiyle,²¹⁰ emzirme konusunda annelerin bilinçlendirilmesi ve teşvik edilmesi büyük önem taşımaktadır.²¹¹

²⁰⁶ World Health Organization, Children: reducing mortality.

²⁰⁷ World Health Organization, Children: reducing mortality.

²⁰⁸ World Health Organization, Facts and figures on child obesity, 13. October. 2017, <http://www.who.int/end-childhood-obesity/facts/en/>, s.e.t. 18.06.2018.

²⁰⁹ World Health Organization, "Facts and figures on child obesity".

²¹⁰ Anne sütü ile beslenen çocuklar, başta ishal olmak üzere, bebeklik döneminde görülen solunum yolu hastalıklarına karşı daha dirençli olmaktadırlar Anne sütü aynı zamanda, bulaşıcı hastalık riskini ve şiddetini azalttığı gibi, obeziteyi önleme işlevi de görmektedir. Bebeklik ve çocukluk döneminde yeterli beslenmenin ve anne sütünün bebeğin gelişimi açısından taşıdığı öneme ilişkin olarak detaylı bilgi için bkz. WHO ve UNICEF tarafından hazırlanan Global Strategy on Infant and and Young Child Feeding, Geneva, 2003, World Health Organization, UNICEF, <http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42590/9241562218.pdf;jsessionid=D4C0B75F495C034BFB2DE969F88B631D?sequence=1>, s.e.t. 22.05.2018. Elver de ilgili düzenlemenin, devletler tarafından tam olarak uygulanmasını teşvik etmekte olup, bebekleri ilk altı ay anne sütü ile beslemenin bir kural haline gelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to Food-I, s. 12, par. 39.

²¹¹ WHO verilerine göre, eğer 0-23 ay arasındaki bebekler optimal seviyede anne sütü ile beslenirlerse, her yıl 800 bin çocuğun hayatının kurtarılabileceği ifade edilmektedir. World Health Organization, Increasing breastfeeding could save 800.000 children and US 300 billion every year, https://www.who.int/maternal_child_adolescent/news_events/news/2016/exclusive-breastfeeding/en/, s.e.t. 03.05.2019.

Bununla birlikte, anne sütü veremeyen annelerin tercih ettikleri piyasada bulunan muadil ürünlerin devlet tarafından kontrol edilmesi de büyük önem taşımaktadır.²¹² Bu bağlamda, Anne Sütü Yerine Geçen Ürünlerin Pazarlanması ile İlgili Yasa (*International Code of Marketing of Breast-milk Substitutes*)²¹³ anne sütünü koruması bakımından önem arzeden ilgili yasa, anne sütü yerine geçen ürünlerin, anne sütünden daha iyi olduğu yönünde uygunsuz pazarlama stratejilerinin kullanılmasını yasaklamaktadır.²¹⁴

Gelişmekte olan ülkelerde açlık sorunu ile karşı karşıya kalan çocukların aksine, gelişmiş ve orta-gelirli ülkelerde ise çocukların obezite sorunu ile karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Obezite de açlık gibi bazı sağlık sorunlarını tetiklemekte olup, sağlıksız beslenmeye bağlı olarak diabet, kalp rahatsızlıkları ve kanser vakılarının çocuklar arasında yaygınlaşmasına neden olmaktadır.

Obezitenin çocuklar arasında yaygınlaşmasının, en büyük nedenlerinden birinin gıda pazarının kendisi olduğunu söylemek mümkündür. Çocukların sürekli bir şekilde sağlıksız gıdaların reklamlarına maruz kalmaları ve yetişkinlerin bu konudaki bilinçsizlikleri gelecek nesilleri etkileyecek ciddi sağlık sorunlarına neden olacak boyutlara ulaşmıştır.²¹⁵ Bazı toplumlarda kilolu olmanın, sağlıklı olmakla ilişkilendirilmesi de çocuk obezitesini etkileyen faktörlerden biridir.²¹⁶ Diğer yandan, şehirleşme ile birlikte, çocukların daha az fiziksel aktivite yapmaları ve geleneksel

²¹² Ziegler ve diğerleri, s. 31.

²¹³ İlgili Yasa, WHO tarafından tüm devletler için asgari şart olarak belirlenmiştir. International Code of Marketing of Breast-milk Substitutes, World Health Organization, Geneva, 1981, http://www.who.int/nutrition/publications/code_english.pdf, s.e.t. 03.05.2019.

²¹⁴ Anne sütü yerine kullanılan muadil ürünler, anne sütünün yerini tutamadıkları gibi, temiz su ile karıştırılmadıkları takdirde bebekler açısından enfeksiyon riskini arttıran büyük bir tehdit haline dönüşmektedirler.

²¹⁵ Elver Report- Right tot Food and Nutrition, s. 6, par. 14.

²¹⁶ Elver Report- Right tot Food and Nutrition, s. 6, par. 14.

beslenme türlerinden ziyade, şeker ve yağ oranı yüksek besin maddeleri tüketmelerinin de obeziteyi tetiklediğini söylemek mümkündür.²¹⁷

Çocukların gıda hakkını olumsuz biçimde etkileyen hususlardan biri de silahlı çatışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Silahlı çatışmalar, meydana geldiği ülkelerde gıda güvencesi durumunu olumsuz etkilemenin yanı sıra, çocukların asker olarak silahlı çatışmalara dahil olmalarına da neden olmaktadır. Açlık ve yetersiz beslenme, çocukların silahlı gruplara katılmalarının en büyük nedeni olarak tespit edilmiş olup, özellikle 14-18 yaş arasındaki çocukların kendileri ve aileleri için besin temin etmek amacıyla savaşın bir parçası oldukları görülmektedir.²¹⁸ Özellikle, savaş esnasında evin geçimini sağlayan kişinin hayatını kaybetmesi, daha büyük yaşta olan çocukların ailenin geçimini sağlamak için silahlı kuvvetlere katılmalarına neden olmaktadır.

Ziegler'in da altını çizdiği üzere, çocukların silahlı çatışmalara dahil olmalarını engellemek amacıyla, son yıllarda uluslararası hukukta önemli adımlar atılmış olmasına rağmen,²¹⁹ sorunun açlık ve yoksulluktan kaynaklandığı hususu halen gözden kaçırılmaktadır.²²⁰ Sorunun çözümü için, silahlı çatışmalar esnasında özellikle çocukların

²¹⁷ Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to Food-I, s. 12, par. 40.

²¹⁸ Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Brett, R./ Specht, I.: *Young Soldiers: Why They Choose to Fight?*, Lynne Rienner, Boulder 2004.

²¹⁹ Çocukların silahlı çatışmalar esnasında korunmasına ilişkin olarak bkz. UN/S/RES/6112 (2005) on Children and armed conflict, Adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005. İlgili Kararla çatışmalardan etkilenen çocukların korunması için kurallar ve standartlar getirilmiş olup, bunlara uyumun takibi için bir Çalışma Grubu kurulmuştur. Ayrıca bkz. 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması Sözleşmesi (*ILO Convention No. 182 on the Worst Forms of Child Labour*) İlgili Sözleşme ile çocukların zorla silahlı çatışmaya dahil edilmeleri yasaklanmaktadır. Genel olarak çocukların gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak ayrıca bkz. Major Goals for Child Survival, Development and Protection, 1990 World Summit for Children, <https://www.unicef.org/wsc/goals.htm#Major>, s.e.t. 03.05.2019. Çocuklar İçin Dünya Zirvesi'nde belirlenen hedefler arasında; 2000 yılı itibarıyla çocuklar arasında şiddetli ve orta-dereceli açlığı yarıya indirme hedefinin yanı sıra, düşük kilolu bebek doğumlarını azaltma, demir eksikliği ve A vitamini eksikliğini ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan rahatsızlıkları ortadan kaldırma, altı aya kadar bebeklerin emzirilmesi konusunda kadınların güçlendirilmesi, hanehalkı gıda güvencesinin sağlanması için bilgi ve destekleyici hizmetler yaymak gibi hedefler belirlenmiştir.

²²⁰ Ziegler ve diğerleri, s. 33.

gıda hakkının sağlanması için gereken adımların uluslararası toplum tarafından atılması gerekmektedir.

Tüm bu hususlar birliktte, bazı ölkelerde, çocukların etnik, dini, milli veya sosyal köken veya cinsiyete bağılı nedenlerle ayrımcılığa uğramaları da gıda hakkından yararlanma bakımından kendilerini dezavantajlı duruma getirmektedir. Örneğın, bazı toplumlarda, kız çocuklarına yönelik devam eden ayrımcılık, bu çocukların yaşlılarına ve karşı cinslerine göre büyüme geriliğı göstermelerine neden olmaktadır. Benzer şekilde, etnik, dini, milli veya sosyal köken gibi nedenlerle okullarda uygulanan gıda yardım programlarından bazı çocukların dışlandığı görölmektedir.²²¹

Toplum içinde zayıf durumda bulunan çocukların yeterli ve sağlıklı beslenmeleri ve yukarıda ifade ettiğimiz türden ayrımcı uygulamalara maruz kalmamaları için devletlerin gereken önlemleri almaları uluslararası hukuktan doğan yükümlölükleri arasındadır.²²²

6. Yaşlılar ve Engelli Kişiler

Yaşlılar ve engelli kişiler, kendi iradeleri dışındaki nedenlerle toplumsal hayatta var olmakta güçlük çeken bireyler olarak zayıf ve dezavantajlı gruplar içerisinde yer almaktadırlar. WB verilerine göre, günümüzde 1 milyarın üzerinde insan engelli bir

²²¹ Örneğın; Hindistan’da Dalit çocukları pek çok yönden olduğı gibi, gıda hakkından yararlanma bakımından da ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Konuya ilişkin bir çalışma için bkz. Lee, J./ Thorat, S.: *Dalits and the Right to Food: Discrimination and Exclusion in Food related Government Programmes*, Indian Institute of Dalit Studies Working Paper Series 2006, Vol. 1. No.3, <http://www.dalitstudies.org.in/download/wp/0603.pdf>, s.e.t. 05.05.2019.

²²² Çocukların gıda hakkının korunması, taşıdığı önem nedeniyle gıda hakkı raportörlerinden Ziegler tarafından ayrı bir raporla ele alınmıştır. Ziegler’in değerlendirmeleri için bkz. UNGA, Implementation of General Assembly Resolution 60/251 of 15 March 2006 Entitled “Human Rights Council”, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Jean Ziegler, A/HRC/4/30, 19 January 2007, s. 11-16, par. 27- 46. (Bundan sonra Ziegler Report- Children and their right to food).

şekilde yaşamını sürdürmektedir.²²³ Yine WB verilerine göre, yaşlı nüfus 1960'lı yıllardan beri artan bir trend izlemekte olup altmış beş yaş üstü insan nüfusu, toplam nüfusun yaklaşık 650 milyonuna ulaşmaktadır.²²⁴ İnsan ömrünün uzaması yaşlı insan nüfusunun önümüzdeki yıllarda daha da artacağını gösterme olup tahminlere göre 2020 yılı itibarıyla altmış yaş ve üzeri insan nüfusunun beş yaş ve altı çocuk grubunu sayıca geçeceği tahmin edilmektedir.²²⁵ Bu rakamlar, yaşlı ve engellilerin insan haklarının etkin bir şekilde sağlanabilmesi için devletlerin gereken tedbirleri acilen almaları gerektiğini göstermektedir.

Her iki grubu birbirinden ayıran özellikler olmakla birlikte, toplumsal hayatta karşılaşılan zorluklar ve yaşlılığın birtakım engelleri de beraberinde getirmesi bu iki grubun gıda hakkı bağlamındaki dezavantajlı durumlarının ve ihtiyaçlarının birlikte ele alınmasına imkân vermektedir.²²⁶

Her iki grup için de gıdaya erişim için gerekli olan kaynaklara sahip olma bakımından birtakım dezavantajlar söz konusudur. Gıdaya erişim için gerekli olan en temel kaynaklardan biri, bireylerin maddi bir gelire sahip olmalarıdır. Bu gelirin temini

²²³ The World Bank, Disability Inclusion, <https://www.worldbank.org/en/topic/disability>, s.e.t. 16.04.2019. Engelliliğin dünya genelindeki durumuna ve insanların yaşamları üzerindeki etkisine ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. The World Report on Disability, The World Health Organization and The World Bank, 2011, <http://documents.worldbank.org/curated/en/665131468331271288/pdf/627830WP0World00PUBLIC00BOX361491B0.pdf>, s.e.t. 16.04.2019.

²²⁴ Bu rakam, dünya nüfusunun yaklaşık olarak %9'una tekabül etmektedir. Bkz. The World Bank, Population ages 65 and above, total. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.65UP.TO?page=3>, s.e.t. 16.04.2019.

²²⁵ World Health Organization, Ageing and Health, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>, s.e.t. 16.04.2019.

²²⁶ Yaşlıların ve engelli kişilerin ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanma bakımından dezavantajlı durumda bulunmaları ve ayrımcı muamelelerle karşı karşıya kalmaları ESKHK tarafından detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Engellilerin, ESKHUS'de tanınan haklardan yararlanmalarına ilişkin olarak bkz. CESCR, General Comment No. 5: Persons with disabilities, 9 December 1994, E/1995/22; yaşlıların ESKHUS'de tanınan haklardan yararlanmalarına ilişkin olarak bkz. CESCR, General Comment No. 6: The Economic, Social and Cultural Rights of Older Persons, 8 December 1995, E/1996/22. (Bundan sonra CESCR Genel Yorum 6).

ise ancak iş hayatı içinde aktif bir şekilde bulunmakla, bu mümkün değilse de devletin kurmuş olduğu sosyal güvenlik mekanizmalarından faydalanmakla mümkündür. Günümüzde engellilerin ve yaşlıların çalışma hayatı içinde yer edinebilmeleri pek çok ülkede oldukça kısıtlı olup bu bireylerin gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanabilmesi için öncelikle bu engellerin kaldırılması gerektiğini söylemek mümkündür.

Bireylerin yaşlılık ve engellilik gibi nedenlerle çalışabilmelerinin mümkün olmadığı durumlarda ise hayatlarının idamesi için gerekli olan asgari gelirin, engelli aylığı veya yaşlılar bakımından emekli aylığı ya da yaşlılık aylığı gibi ödemeler ile temin edilmesi gerekmektedir.

Bununla birlikte, yaşlıların ve engellilerin bir kısmı ise kendilerine bakacak herhangi bir yakını olmaması nedeniyle bakımevlerinde hayatlarını idame ettirmektedirler. Bu bireylere kalmış oldukları kurumlarda insan onuruna uygun ve yeterli gıdanın temin edilmesinin de devletin gıda hakkına ilişkin yükümlülükleri arasında olduğunu söylemek mümkündür.

Uluslararası hukukta engellilerin zayıf ve dezavantajlı durumları dikkate alınmak suretiyle uzun yıllar süren gayretlerin neticesinde Engelli Kişilerin Haklarına Dair Sözleşme (*Convention of the Rights of People with Disabilities*) 2006 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmiştir.²²⁷ Sözleşme'nin 28. Maddesi'nin 1. Fıkrası'nda engellilerin gıda hakkı ayrı bir madde ile koruma altına alınmıştır. İlgili Maddeye göre:

²²⁷ Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Azarkan, E./ Benzer, E.: *Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin Haklarına Dair Sözleşme ve Türkiye'de Engelli Hakları*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2018, C. 23, S. 38, s. 3-29. Sözleşme'nin en dikkat çekici özelliklerinden biri medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasındaki ayrımı reddederek her iki hak grubunu bir arada tanımış olmasıdır. Ayrıca Sözleşme, engelliliği bireylerde olan bir aksaklık olmaktan ziyade toplumda var olan bir durum olarak ele almıştır. Daha açık ifadesiyle, engellilik, bireylerin fiziksel veya zihinsel birtakım sorunlarından kaynaklanan bir hal olarak değil, bu bireylerin toplumsal hayata katılımlarını güçleştiren aksaklıklardan kaynaklanan bir durum olarak ele alınmıştır. Sözleşme'ye ilişkin detaylı bir

“Taraş Devletler, engellilerin **yiyecek**, giysi ve barınma dahil kendileri ve aileleri için yeterli yaşam standardı hakkını ve yaşam koşullarının sürekli olarak iyileştirilmesi hakkını tanır. Taraş Devletler bu hakkın engelli olmaları nedeniyle ayrımcılığa uğramaksızın tanınmasını temin etmek için gerekli adımları atar.”²²⁸

Yaşlılığın günümüz dünyasında mühim bir sorun olduğu kabul görmekle birlikte yaşlıların haklarının korunmasına ilişkin uluslararası bir antlaşma üzerinde henüz bir fikir birliğine ulaşılamamıştır.²²⁹ Yaşlıların haklarına ilişkin olarak BM bünyesinde kabul edilen BM Yaşlıların Haklarına İlişkin İlkeler’de (*The United Nations Principles for Older Persons*) yaşlıların gıdaya erişim haklarından açıkça bahsedildiği görölmektedir.²³⁰ İlgili İlkeler’de ayrıca yaşlıların çalışma fırsatına ve gelir getiren diğerk faaliyetlere erişime sahip olmaları gerektiği ifade edilmektedir.²³¹ Yaşlıların haklarına ilişkin bağlayıcı nitelikte bir

değerlendirme için ayrıca bkz. Arlene S. Kanter: *The United Nations Convention on the Rights of Disabilities and Its Implications for the Rights of Elderly People under International Law*, Georgia State University Law Review 2009, Vol. 25, Issue. 3, s. 527-573.

²²⁸ Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, md. 28 (1). İlgili Maddenin 2. Fıkrası’nda: “Taraş Devletler engellilerin sosyal korunma ve engelliliğe dayalı ayrımcılığa uğramadan bu haktan yararlanma hakkını tanır ve aşağıda belirtilen tedbirler dahil olmak üzere bahsekonu hakkın tanınmasını temin etmek ve geliştirmek için gerekli adımları atar: (a) **Engellilerin temiz su hizmetlerine, uygun ve bedeli ödenebilir hizmetlere eşit erişimlerini sağlamak** ve engellilerin ihtiyaçlarına ilişkin araç-gereç ve diğerk yardımlara erişimlerini temin etmek; (b) **Özellikle engelli kadın ve kızlar ve engelli yaşlılar dahil olmak üzere, engellilerin sosyal koruma programlarına ve yoksulluk azaltıcı programlara erişimini sağlamak**; (c) **Yoksulluk koşullarında yaşayan engellilerin ve ailelerinin uygun eğitim, danışmanlık, mali yardım ve süreli bakım dahil engelliliğe ilişkin harcamalarında devlet yardımına erişimini sağlamak**; (d) **Engellilerin toplu konut programlarına erişimini sağlamak**; (e) **Engellilerin emeklilik fırsatları ve programlarına eşit erişimini sağlamak**.” denilmek suretiyle engellilerin su hizmetlerine, sosyal koruma programlarına ve yoksulluk azaltıcı programlara, mali yardıma ve emeklilik fırsatlarına erişimlerinin sağlanması suretiyle gıda hakkından yararlanma bakımından içinde bulundukları dezavantajlı durumu düzeltmeye yönelik devletlere birtakım yükümlölüklerin yüklendiği görölmektedir. Bkz. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, Resmi Gazete, Sayı: 27288, Tarih: 14 Temmuz 2009. (Vurgulamalar yazara aittir.)

²²⁹ Yaşlıların haklarının da özel bir antlaşma ile düzenlenmesine ilişkin olarak sivil toplum kuruluşları tarafından yürütölen faaliyetler için bkz. Help Age International, <https://www.youtube.com/watch?v=vzu96Qtivyg>; The Global Alliance for the Rights of Older People, <https://www.rightsofolderpeople.org>, s.e.t. 17.04.2019.

²³⁰ UN Principles for Older Persons, Adopted by the General Assembly resolution 46/91 of 16 December 1996, Principle 1.

²³¹ UN Principles for Older Persons, Principle 2. İlgili ilkede yaşlılar bakımından çalışmanın ve gelir getiren diğerk faaliyetlere erişimin bir hak olarak nitelendirilmemiş olması bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir.

düzenleme bulunmaması nedeniyle, yaşlıların gıda haklarının daha etkin bir biçimde korunabilmesi için Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin, bazı hükümlerinin yaşlılar bakımından da uygulanması gerektiği söylenebilir.²³²

Tüm bu hususlarla birlikte, yaşlı ve engellilerin toplum içerisindeki dezavantajlı durumları ve maruz kaldıkları ayrımcı muameleler etnik köken, ırk, cinsiyet gibi nedenlerle pekişebilmektedir. Bu gibi nedenler, bu bireylerin durumunu daha güçleştiren faktörler olup durumun düzeltilmesi için devletin ayrıca önlemler alması gerektiğini söylemek mümkündür.

7. Mülteciler ve Ülke İçinde Göç Etmiş Kişiler

Günümüzde devam eden silahlı çatışmalar nedeniyle ülkesini terk etmek durumunda kalan insan sayısı her geçen gün artmaktadır. Gerek mülteci olarak başka ülkelere göç eden kişiler gerekse daha iyi hayat şartları bulabilmek amacıyla kendi ülkeleri içerisinde yer değiştirmiş kişiler hayatlarını idame ettirmek için gerekli olan kaynaklardan mahrum bulunmaktadır. Buna bağlı olarak, en temel hakları olan gıda hakkından yararlanma bakımından dezavantajlı durumda bulunan bu gruplar açlıktan özellikle etkilenen gruplar içerisinde büyük bir kesimi oluşturmaktadırlar.

Keza, ülkesini terk eden gruplar içinde açlıktan kaçan kişiler, sorunun bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Bu nedenle, bir tarafta gittikleri ülkede mülteci statüsü kazanan kişilerin açlıktan ne şekilde etkilendikleri ortaya konulurken, diğer tarafta kıtlık ve kronik açlık gibi nedenlerle ülkelerini terk eden kişilerin durumlarının ele alınması gerekmektedir.

²³² Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'nin bazı hükümlerinin yaşlılar bakımından da uygulanabilir olduğuna ilişkin değerlendirmeler için bkz. Kanter, s. 555- 567.

1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme, İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde kendi ülkelerinde medeni ve siyasal hakları ihlal edilen bireyleri korumak amacı güderek hazırlanmıştır. İlgili Sözleşme'nin 1. Maddesine göre, bir kimsenin mülteci sayılabilmesi için ülkesini terk etmesine neden olan zorlayıcı bir güç veya politik zulüm söz konusu olmalıdır.²³³ Bu durumda olan bireylerin sığındıkları ülkelerin bu kişilere karşı uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri bulunmaktadır.

Buna karşın ülkesini daha iyi şartlarda bir hayat temin edebilmek için terk eden kişiler, ekonomik göçmen olarak tanımlanmakta olup,²³⁴ bu kişilerin göç ettikleri ülke tarafından kabul edilip edilmemeleri tamamen ilgili ülkenin takdirindedir.

Günümüzde pek çok insan, daha iyi hayat şartları bulabilmek için ülkelerini terk ederek başka ülkelere göç etmektedir. Bu durumda, kişilerin gönüllü olarak göç ettikleri kabul edilmekte olup bu kişilerin mülteci olarak kabul edilmeleri mümkün değildir. Bununla birlikte, göç edenlerin göç etme nedenlerinin kıtlık, kronik açlık, iklim değişikliğine bağlı olan çevresel nedenler olduğu durumlarda, bu göçün gönüllü olup olmadığının tartışılması gerekir. Hayatlarını kurtarmak için ülkelerini terk etmekten başka çaresi kalmayan bu kişilerin durumlarının da uluslararası hukukta daha büyük bir titizlikle ele alınması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, daha iyi hayat şartları için

²³³ 1951 Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme, md. 1: “1 Ocak 1951’den önce meydana gelen olaylar sonucunda ve ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen; yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen her şahsa uygulanacaktır.” Sözleşme’nin daha güncel bir çevirisi için BM Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciği tarafından yapılan çeviri esas alınmıştır. Bkz. Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme, http://www.goc.gov.tr/files/files/multecilerin_hukuk_i_statusune_iliskin_sozlesme.pdf, s.e.t. 09.05.2019. Sözleşme’nin Resmi Gazete’de yayımlanan metni için ayrıca bkz. Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme, Resmi Gazete, Tarih: 05. Eylül. 1961, Sayı: 10898.

²³⁴ Handbook and Guidelines on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status Under the 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees, UNCHR, Geneva 2011, s. 15, <https://www.refworld.org/docid/4f33c8d92.html>, s.e.t. 09.05.2019.

ülkelerini terk eden ekonomik göçmenler ile açlıktan kaçan göçmenlerin durumlarının ayrı kategorilerde ele alınmaları gerekir. Bir tarafta gönüllü bir göç söz konusu iken, diğer tarafta açlığın insan yaşamına karşı bir tehdit olması nedeniyle zorunlu olan bir göç olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Açlık nedeniyle ölümle karşı karşıya kalan bir kimse ile siyasi görüşleri nedeniyle keyfi olarak idam edilen bir kişi arasında çok büyük bir fark olmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle, açlık nedeniyle ülkesini terk eden göçmenlere de uluslararası hukukun en temel ilkelerinden biri olan geri göndermeme ilkesi (*non-refoulment principle*)²³⁵ gereği muamele edilmesi yerinde olacaktır. Günümüzde, kıtlık ve kronik açlık gibi nedenlerle ülkesinin terk eden kişilere sığınma talebinde bulunma veya geçici sığınma alma hakkı (*right to receive protection of temporary refuge*) verilmesine imkân veren düzenlemeler yapılması yerinde olacaktır. Bu husus, mültecilerin korunmasına ilişkin mevcut düzenlemelerin revize edilmesi yoluyla yapılabileceği gibi, gıda hakkı başta olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ağır ihlallerinden kaçan kişilerin durumuna ilişkin özel bir düzenleme yapılması suretiyle de sağlanabilir.

Mülteci kişilerin gıda hakkından yararlanma bakımından dezavantajlı durumda olmalarının nedenleri ise bu kişilerin gitmiş oldukları ülkelerde gıdaya erişim için gerekli olan en temel kaynaklardan biri olan maddi gelirden yoksun olmalarıdır. Mülteci kamplarında kalan bireylerin ise gıda yardımlarına dayanan bir şekilde gıda hakkından faydalanmaları söz konusudur. Çalışma hakkı veya sosyal güvenlik hakkından yararlanamayan bu bireylerin gıdaya erişimleri oldukça güçtür. Gıda hakkı ile ilişkili olan

²³⁵ Geri göndermeme ilkesi uluslararası örf-adet hukuku kuralı olmanın yanı sıra, 1951 Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme'nin 33. Maddesinin 1. Fıkrasında da açık bir şekilde düzenlenmiştir. İlgili Maddeye göre: “Hiçbir Taraf Devlet, bir mülteciyi, ırkı, dini, tâbiyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehdit altında olacak ülkelerin sınırlarına, her ne şekilde olursa olsun geri göndermeyecek veya iade etmeyecektir.”

sosyal güvenlik hakkına ilişkin Genel Yorum 19’da mültecilerin, vatansız kişilerin, sığınmacıların ve diğer zayıf ve dezavantajlı grupların da primsiz sosyal güvenlik programlarına erişimde eşit muameleye sahip olmaları gerektiğinin ifade edilmiş olması bu grupların durumlarının düzeltilmesi bakımından önem taşımaktadır.²³⁶

Açlık sorunundan özellikle etkilenen bir diğer grup ise, ülke içinde göç etmiş kişilerdir. Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler (*internally displaced persons*) BM Ülkesinde Yerinden Edilme Hakkında Rehber İlkeler’e (*United Nations Guiding Principles on Internal Displacement*)²³⁷ göre, “Özellikle silahlı çatışmanın, yaygın şiddet durumlarının, insan hakları ihlallerinin veya doğal veya insan yapımı felaketlerin etkilerinden korunmak için, evlerinden veya mutad meskenlerinden kaçmaya ve bu yerleri terk etmeye zorlanmış veya kaçmak ve terk etmek zorunda kalmış ve uluslararası olarak kabul edilen ülke sınırlarını aşmamış kişilerdir.”²³⁸ Yerinden edinmiş kişilerin durumunda iki husus göze çarpmaktadır, bunlardan ilki yer değiştirmenin gönüllü olmaması, diğeri ise bu kişilerin kendi ülkelerinin dışına çıkmamış olmalarıdır. Bu tanım, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin kim olduğunu açıklıyor olsa da onlara özel bir hukuki statü vermemektedir.

²³⁶ CESR, General Comment No. 19, The right to social security (Art. 9), 4 February 2008, E/C.12/GC/19, par. 38.

²³⁷ BM Ülkesinde Yerinden Edilme Hakkında Rehber İlkeler bağlayıcı nitelik taşımasa da uluslararası insan hakları hukuku ve uluslararası insancıl hukuk kurallarından kaynaklandığı için büyük ölçüde devletler tarafından kabul edilmektedir. Bu İlkeler, Afrika kıtasında konuya ilişkin bağlayıcı nitelikli bir düzenleme yapılmasına da katkı sağlamıştır. 2009 yılında akdedilen Yerinden Edilmiş Kişileri Koruma ve Yardım Sözleşmesi, bilinen adıyla Kampala Sözleşmesi bu düzenlemelerden biridir. Bkz. African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa (Kampala Convention), https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-treaty-0039_-_kampala_convention_african_union_convention_for_the_protection_and_assistance_of_internally_displaced_persons_in_africa_e.pdf, s.e.t. 30.06.2019.

²³⁸ United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, 1998, Introduction, Scope and Purpose, par. 2.

Esasında bu kişiler, kendi ülkelerinin sınırları içerisinde kalmış olmaları nedeniyle vatandaş veya ikametgâh izni sahibi olmalarından kaynaklanan tüm haklara sahip olmaya devam etmektedirler. Ancak yaşamlarını idame ettirdikleri bir yerden, ülke içinde de olsa başka bir yere göç etmiş olmaları, bu kişilerin hayatlarını idame ettirmekte birtakım zorluk ve yoksunluklarla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır. Bu zorluklar arasında, ailenin ayrılması, cinsel şiddet ve istismar, insan kaçakçılığı olduğu gibi temel ihtiyaçlara erişimde yaşanan güçlükler de yer almaktadır. Gıda bu temel ihtiyaçların başında gelmektedir. Bu bireylerin hayatlarını idame ettirdikleri yeri terk etmeleri demek, işlerini ve kendi tüketimleri için tarım yapıyorlar ise arazilerini terk etmeleri anlamına gelmektedir. Buna bağlı olarak yer değiştirme, bireylerin gerek fiziksel gerekse ekonomik olarak gıdaya erişimleri üzerinde olumsuz etkiler doğurmakla birlikte gıdanın üretiminden, gıdayı elde etmeye ve hazırlamaya kadar beslenmenin tüm aşamalarını etkilemektedir. Ayrıca bulundukları olumsuz şartların doğurduğu gıda azlığı sorununa karşı grup savunma mekanizmaları ve dayanışma ağları kuran bu kişiler yer değiştirme ile birlikte bunları da kaybetmektedirler.²³⁹

Yoksulluk ve gıda azlığı ülke içinde yerinden edilmiş kişileri, bazı tehlikelere de açık hale getirmektedir. Cinsel istismar bunlardan biri olup çocukları için gıda temin etmek isteyen anneler gıda karşılığında cinsel ilişkide bulunmaya mecbur kalabilmektedirler.²⁴⁰ Bununla birlikte, gıda yetersizliği grup içindeki çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimlerini olumsuz etkilemenin yanı sıra yer değiştirme nedeniyle eğitim

²³⁹ Handbook for the Internally Displaced Persons, Global Protection Cluster Working Group, March, 2010, s. 248, <https://cms.emergency.unhcr.org/documents/11982/44794/Global+Protection+Cluster%2C+Handbook+for+the+Protection+of+Internally+Displaced+Persons%2C+2010/132e17d4-b3bc-4bcf-b6cc-eb499b1864f8>, s.e.t. 30.06.2019.

²⁴⁰ Handbook for the Internally Displaced Persons, s. 248.

hayatından kopan bu çocukları aileye katkı sağlamak için çalışma hayatına atılmaya zorlamaktadır.²⁴¹

Son verilere göre, silahlı çatışma veya doğal afet nedeniyle her gün ortalama 80.000 kişi ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalmaktadır.²⁴² Elli farklı ülkede 11.8 milyonu silahlı çatışma, 18. 8 milyonu doğal afet nedeniyle olmak üzere 30 milyonu aşkın insanın ülke içinde yer değiştirmek zorunda kaldığı tahmin edilmektedir.²⁴³

Bu insanlar geçim kaynaklarını kaybetmiş olmaları nedeniyle, yoksulluk ve açlık riski ile karşı karşıya bulunmaktadır. Ülke içinde yerinden edilmiş kişilere insani yardım sağlama hususunda öncelikli olarak yükümlülük ulusal otoritelere aittir.²⁴⁴ Bununla birlikte uluslararası insani yardım kuruluşları veya diğer devletler de bu kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere insani yardım teklifinde bulunabilirler.²⁴⁵ Özellikle ulusal otoritelerin yükümlülüklerini yerine getirmekte isteksiz davrandığı veya yetersiz kaldığı durumlarda, insani yardım teklifine karşı keyfi olarak rıza göstermemekten kaçınmaları beklenmektedir.²⁴⁶

Ülke içinde yerinden edilmiş herkesin yeterli yaşam standardı hakkına sahip olduğu BM Ülkesinde Yerinden Edilme Hakkında Rehber İlkeler’de açık bir şekilde ifade edilmiştir.²⁴⁷ İlgili İlkeler’de yetkili otoritelerin, şartlar ne olursa olsun, herhangi bir ayırım gözetmeksizin ülke içinde yerinden edilmiş kişilere en azından temel gıda maddeleri, içilebilir su, temel barınma ve konut, uygun giyecek, gerekli sağlık ve temizlik

²⁴¹ Handbook for the Internally Displaced Persons, s.248.

²⁴² Global Report on Internal Displacement, Internal Displacement Monitoring Centre/ Norwegian Refugee Council, 2018, <http://www.internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/2018-GRID.pdf>, s.e.t. 30.06.2019.

²⁴³ Global Report on Internal Displacement.

²⁴⁴ United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, Principle 25(1).

²⁴⁵ United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, Principle 25(2).

²⁴⁶ United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, Principle 25(2).

²⁴⁷ United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, Principle 18(1).

hizmetlerini ve bunlara erişimlerini sağlamakla yükümlü oldukları da dile getirilmektedir.²⁴⁸

Bu bireylerin açlıktan ve açlık nedeniyle ortaya çıkan diğer risklerden korunabilmeleri bakımından gıda yardım programları hayati önem taşımaktadır. Gıda yardım programlarının etkin bir şekilde yürütülebilmesi için özellikle topluluk içindeki kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler gibi hâlihazırda zayıf ve dezavantajlı grupların ihtiyaçlarına önem vermesi gerekmektedir.²⁴⁹ Ayrıca devletin, okula devam karşılığında gıda yardımı yapmasının, ülke içinde yer değiştirmiş ailelerin çocuklarının okula devamlarının sağlanması bakımından önem taşıdığını söylemek mümkündür.²⁵⁰

II. Gıda Hakkının Gelişim Süreci ve Temel Kavramlar

Gıda hakkının normatif içeriğini kapsamlı bir şekilde değerlendiren tezin ikinci bölümüne geçmeden önce, hakkın uluslararası hukuktaki tarihsel gelişim sürecinin ve konuya ilişkin temel kavramların ele alınması yerinde olacaktır. Bu bölümde, gıda hakkının uluslararası hukukun gündemine geldiği günden günümüze kadar geçen süreçte ne gibi aşamalardan geçtiği izah edildikten sonra, gıda hakkından ayrı düşünülmesi mümkün olmayan benzer kavramlar açıklanmıştır. Ayrıca açlıkla

²⁴⁸ United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, Principle 18(2).

²⁴⁹ Ülke içinde yerinden edilmiş kişilere gıda yardımı yapılırken ve bu yardımların amacına ulaşp ulaşmadığının tespitinde dikkat edilmesi gereken hususlara ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Handbook for the Internally Displaced Persons, s. 249-252.

²⁵⁰ Handbook for the Internally Displaced Persons, s. 248.

mücadelede hak temelli yaklaşımın önemi ve gıda hakkının diğer insan hakları ile ilişkisi de bu bölümde ele alınmıştır.

A. Gıda Hakkının Tarihsel Gelişim Süreci

Gıda hakkının, uluslararası hukukunun bir meselesi olarak uluslararası toplumun gündemine taşınması sürecini üç aşamalı bir sınıflandırma ile ele almak mümkündür. Bu üç aşamanın ilki hakkın uluslararası antlaşmalarda tanındığı süreç, ikincisi 1990'larla birlikte hakkın içeriğinin ne olduğunun ortaya konulduğu süreç ve 2000'li yıllarla başlayan ve süregelen hakkın yerine getirilmesine yönelik somut adımların atıldığı süreçtir.

Gıda hakkının geçirdiği bu tarihsel sürecin ilk aşaması; gıda hakkının yeterli yaşam standardı hakkı kapsamında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB) ile kabul edildiği 1948 tarihi ile İkiz Sözleşmeler'den ESKHUS'nin yürürlüğe girmiş olduğu 1976 yılı arasında geçen dönemdir. Gıda hakkı, her ne kadar yeterli yaşam standardı hakkı kapsamında İHEB'de ve onu takiben ESKHUS'de kabul edilen bir hak olsa da bu düzenlemeler uzun süre sembolik bir değer taşımanın ötesine geçememiştir. Bunun nedeni gıda hakkının, devletlerin sahip olduğu kaynaklara bağlı olması nedeniyle ancak zaman içinde yerine getirilebilecek bir hak olarak görülmesi, ayrıca açlıktan mağdur olan bireylerin, bu mağduriyetlerini taşıyabilecekleri başvuru mekanizmalarının tanınmamış olmasıdır.

1980'li yıllarda ise gıda hakkına ilişkin birtakım akademik kıpırdanmalar olduğu görülmektedir. Bunlardan en önemlileri Asbjørn Eide'nin 1983 yılında BM Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu (*UN Sub-Committee on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities*) tarafından BM Bir İnsan

Hakkı Olarak Gıda Hakkı Özel Raportörü²⁵¹ (*UN Special Rapporteur on the Right to Food as a Human Right*) olarak atanmasının akabinde 1984 yılında hazırlamış olduğu rapordur. Eide'nin çalışması BM sistemi içinde, gıda hakkı üzerine hazırlanmış ilk döküman olması bakımından önem taşımaktadır.²⁵²

Gıda hakkına ilişkin diğer önemli bir çalışma ise 1984 yılında Philip Alston ve Katarina Tomaševski tarafından yayına hazırlanan "*The Right to Food*" isimli konuya ilişkin derleme çalışmasıdır.²⁵³

Akademik alanda yaşanan bu gelişmelere karşın, gıda hakkının uluslararası toplumun bir meselesi haline gelmesi ancak 1990'lı yıllarda mümkün olabilmiştir. Böylece, gıda hakkı bakımından ikinci aşamanın 1990'lı yıllarda yaşanan gelişmelerle başladığını söylemek mümkündür. Söz konusu ikinci aşamada, açlık sorununun, 1990'lı yıllarda uluslararası toplumun gündemine taşınması ile birlikte gıda hakkının gerçek değerinin tartışılmaya ve anlaşılmaya başlandığı bir süreç başlamıştır. Bu süreçte atılan en önemli adım, 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi'dir. Zirve'ye katılan devletler, 2015 yılı itibariyle aç insan sayısını yarıya indirmeyi ortak bir hedef olarak belirlemekle birlikte, açlık sorunu ile mücadelede gıda güvencesi kavramının bir adım daha ötesine geçerek gıda hakkı kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir.²⁵⁴

²⁵¹ Burada bahsedilen, özel raportörlük, BM Genel Kurul'u kararı ile kurulan özel raportörlük kurumundan farklıdır. Eide'nin gıda hakkına ilişkin özel raportörlüğü BM Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nun (*UN Sub-Committee on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities*) çalışmaları kapsamındadır.

²⁵² Initial Report by Eide, E/CN.4.Sub.2/1984/22; An interim report submitted to the Sub-Commission at its 50th session, E/CN.4/Sub.2/1998/9; Updated study on the right to food, submitted by A. Eide (28 June 1999), E/CN.4/Sub.2/1999/12. Ayrıca bkz. Eide, A.: Right to Adequate Food as a Human Right, Human Rights Study Series No. 1, United Nations Publication, New York 1989.

²⁵³ Alston, P./ Tomaševski, K.: The Right to Food, Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 1984.

²⁵⁴ Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, 13-17 November 1996, Rome, Italy. (Bundan sonra Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action).

1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi'nin gıda hakkı bakımından bir dönüm noktası olduğunu söylemek mümkündür. 1948 yılında tanınıp 1966 yılında bağlayıcı bir uluslararası antlaşma ile koruma altına alınmış olmasına rağmen, sembolik bir değer taşımanın ötesine geçemeyen bu hak, bu tarihten itibaren büyük bir dikkatle ele alınmaya başlamıştır. Bu minvalde atılan adımların ilki, ESKHK²⁵⁵ tarafından 1999 yılında gıda hakkının normatif içeriğini ortaya koyan Genel Yorum 12'nin hazırlanmasıdır. Genel Yorum 12 ile gıda hakkının içeriği, kapsamı ve devletlerin hakka ilişkin yükümlülükleri açık bir şekilde ortaya konmuştur.

Gıda hakkının gelişim sürecinin son safhasını ise 2000'li yıllardan günümüze kadar gelen süreç olarak değerlendirmek mümkündür. 2000'li yılların hemen başında, gıda hakkının taşıdığı öneme ve uluslararası toplumun açlık sorununu çözmek için attığı adımlara binaen BM bünyesinde Gıda Hakkı Özel Raportörlüğü kurulmuştur. Özel raportörlerin yapmış oldukları ülke ziyaretleri, gıda hakkının ulusal hukuk düzenlemeleri ile korunması açısından tetikleyici bir güç olmuştur. Bu ziyaretler, ilgili ülkelerin raportörlerin tavsiyeleri doğrultusunda gıda hakkına ilişkin ulusal mevzuatlarında gerekli değişiklikleri yapmalarını hızlandırdığı gibi, farklı ülkelerde yaşanan benzer sorunların uluslararası toplumun dikkatine sunulmasını sağlamıştır.²⁵⁶ Ayrıca Özel Raportörlerin

²⁵⁵ ESKHK, ESKHUS'deki hakların yorumlanması ve uygulanmasını takip ile görevlendirilmiş olan insan hakları izleme (*human rights monitoring body*) organıdır.

²⁵⁶ BM Gıda Hakkı Özel Raportörlüğünün kurulduğu 2001 yılından günümüze kadar görev yapan Gıda Hakkı Raportörleri Jean Ziegler, Olivier De Schutter ve Hilal Elver'in ziyaret ettikleri ülkeler; Nijer, Bangladeş, Brezilya, İşgal altındaki Filistin Toprakları, Etiyopya, Moğolistan, Guatemala, Hindistan, Lübnan, Bolivya, Küba, Nikaragua, Benin, Suriye, Çin, Meksika, Güney Afrika, Madagaskar, Kanada, Kamerun, Malavi, Malezya, Filipinler, Fas, Paraguay, Polonya, Zimbabwe ve Arjantin'dir. Bu ziyaretlere ilişkin hazırlanan raporlara ulaşmak için bkz. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Country Visits. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Visits.aspx>, s.e.t. 14.12.2018.

tematik konularda hazırlamış olduğu raporlar da gıda hakkının sağlanması önündeki engellerin uluslararası toplumun dikkatine sunulması işlevi görmüştür.

2000’li yıllarda atılan diğeri önemli adım ise, 2002 yılında toplanan 3. Dünya Gıda Zirvesi²⁵⁷ olup, Zirve’de 1996 yılında belirlenen hedeflere ulaşmakta ne kadar yol kat edildiğı değerlendirilmiştir. Zirve’de, devletlerin, gıda hakkında kaynakalanan yükümlülüklerini yerine getirmeleri bakımından kendilerine yol gösterici nitelikte bir rehber hazırlanması için anlaşmış olmaları gıda hakkı alanında atılmış çok önemli bir adımdır. Bu kararı takiben Dünya Gıda Güvencei Komitesi (*World Food Security Committee*) ve FAO bünyesinde kurulan hükümetlerarası komitenin yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanmasının Desteklemesi Hakkında Rehber İlkeler (*The Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security*) hazırlanmış ve 2004 yılında FAO Konseyi’nde FAO’ya üye olan devletler tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.²⁵⁸ Atılan bu adım, ilk kez bir sosyo-ekonomik hakkın uygulanabilmesi için devletlerin ortak bir karar alması bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

²⁵⁷ 2002 yılında toplanan Zirve, 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi’ne atıfla “Dünya Gıda Zirvesi 5 Yıl Sonra” (*World Food Summit After 5 Years*) olarak adlandırılmaktadır. Gıda konusunda BM çatısı altındaki ilk büyük toplantı ise 1974’te yılında gerçekleştirilen Dünya Gıda Konferansı’dır. Bkz. UNGA, World Food Conference, 17 December 1974, A/RES/3348.

²⁵⁸ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Adopted by the 127th Session of the FAO Council, November 2004. (Bundan sonra Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security) Konuya ilişkin daha fazla bilgi için bkz. tez çalışmasının “Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanmasının Desteklemesi Hakkında Rehber İlkeler” Başlıklı bölümü.

Gıda hakkının korunmasına ilişkin bir diğer önemli gelişme ise, 2009 yılında tekrar toplanan Dünya Gıda Güvencesi Zirvesi'dir. Devletler, bu Zirve'de herkesin güvenli, yeterli ve besleyici gıdaya erişim hakkını teyit ederek 2004 yılında belirlenen Rehber İlkeler doğrultusunda gıda hakkının sağlanması için çaba içinde olacaklarını bir kez daha ifade etmişlerdir.²⁵⁹

2000'li yıllarda atılan adımlardan bir diğeri ise, açlık ve yetersiz beslenmenin sağlık üzerinde büyük bir tehdit olduğunun fark edilmesiyle, açlıkla mücadele konusunda WHO'nun birtakım hedefler belirlemiş olmasıdır. Bu hedeflere göre, WHO, 2025 yılı itibarıyla anne, yeni doğan ve küçük çocuk beslenme durumunu geliştirmeyi hedeflemektedir.²⁶⁰

Son olarak, gıda hakkı alanında yaşanan önemli gelişmelerden bir diğerinin, 2016 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen BM 2016-2025 Beslenme Hakkında On Yıllık Eylem Planı (*UN Decade of Action on Nutrition 2016-2025*) olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu Plan ile, devletler, beslenme hususundaki küresel yönetişimin (*global governance*) eksikliklerini giderme konusunda anlaşmışlardır.²⁶¹ Hazırlanan Eylem Planı ile uluslararası toplum, açlık ve her türlü kötü beslenme ile mücadelede kararlı adımlar atma iradelerini bir kez daha ortaya koymuşlardır.

Eylem Planı ile her bir devletin kendi ülkesinin ihtiyaç ve önceliklerine göre, tavsiye edilen seçenekleri hayata geçirmek suretiyle ülkelerine özgü ve 2030

²⁵⁹ World Summit on Food Security, Declaration of the World Summit on Food Security, Rome, 16-18 November 2009, par. 16, <http://www.fao.org/tempref/docrep/fao/Meeting/018/k6050e.pdf>, s.e.t. 21. 06. 2018.

²⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Global Nutrition Monitoring Framework Operational Guidance for Tracking Progress in Meeting Targets for 2025, World Health Organization- UNICEF, December 2017. <http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/259904/9789241513609-eng.pdf?sequence=1>, s.e.t. 11.12.2018.

²⁶¹ Konuya ilişkin olarak bkz. UNGA Resolution adopted by the General Assembly on 1 April 2016, 70/259. United Nations Decade of Action on Nutrition (2016– 2025), A/RES/70/259.

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile uyumlu taahhütlerde bulunması beklenmektedir. Taahhütlerin belirli, ölçülebilir, başarılabılır, uygun ve zamanla kısıtlı olması²⁶² sorunun çözümü için somut adımlar atılabileceğini göstermekte olup FAO ve WHO tarafından da desteklenen eylem planının gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanması için ümit verici bir gelişme olduğunu söylemek mümkündür.

B. Gıda Hakkı ve Benzer Kavramlar

Gıda hakkı ile ilişkili olan gıda güvencesi, gıda güvencesizliği, gıda güvenliği ve gıda egemenliği gibi kavramların gıda hakkı ile benzer ve farklı yönlerinin ortaya konulması konuya açıklık getirebilmek açısından önem taşımaktadır. Bu bölümde gıda hakkı ile benzer kavramlar ana hatlarıyla ve gıda hakkı ile ilişkileri bağlamında izah edilecektir.

1. Gıda Güvencesi

Gıda güvencesi (*food security*) kavramından önce insan güvenliği (*human security*) kavramının açıklanması gıda güvencesi kavramının daha iyi anlaşılması için yerinde olacaktır.²⁶³ İnsan güvenliği, insan hakları kavramına göre daha yeni bir kavram olup literatüre 1990'lı yıllarda girmiştir.

²⁶² Eylem Planında belirlenen taahhütlerin bu özellikleri taşıması İngilizce kısaltması ile devletleri akıllıca düşünmeye teşvik eden “*Think SMART*” ifadesi ile dile getirilmiştir. Devletlerin vermiş olduğu taahhütün belirli (*specific*), ölçülebilir (*measurable*), başarılabılır (*achievable*), uygun (*relevant*), time-bound (*zamanla kısıtlı*) olması gerekmektedir. Belirlilik ile kast edilen, eylemin belirli olmasının yanı sıra, bunun devletin hangi birimi tarafından gerçekleştirileceğinin de belirli olmasıdır. Taahhüdün ölçülebilir olması, taahhüde ilişkin birtakım göstergelerin olmasını ve böylece yaşanan gelişmenin ölçülebilmesini gerekli kılmaktadır. Taahhüdün başarılabılır olması, devletin geçmişte sağladığı başarı temelinde gerçekçi bir içeriğe sahip olması anlamına gelmektedir. Son olarak, taahhüdün zamanla kısıtlı olması ile kast edilen, belirlenen hedefe belirli bir zaman dilimi içerisinde ulaşılmasının gerekmesidir. Detaylı bilgi için bkz. United Nations Decade of Action on Nutrition 2016-2025, Towards Country-Specific Commitments for Action on Nutrition, FAO, WHO, 2016. <http://www.fao.org/3/a-i6130e.pdf>, s.e.t. 11.12.2018.

²⁶³ “*Security*” kelimesinin güvenlik ve güvence anlamları olmakla birlikte “*food security*” kavramının dilimize çevirisinde “*gıda güvencesi*” terimi tercih edilmiştir. Türkçe literatürde “*food security*” terimi

İnsan güvenliği kavramı ilk olarak 1994 yılında BM Kalkınma Programında (*UN Development Programme- UNDP*) kullanılmış olmakla birlikte kökeninin BM'nin çevre, kalkınma ve küresel yönetim ile ilgili komisyonlarına dayandığı söylenebilir²⁶⁴ BM Kalkınma Programı “insan güvenliği” kavramını, “*açlık, hastalık ve baskı gibi kronik tehditlerden güvende olma*”²⁶⁵ ve “*günlük yaşamın ani ve acı veren aksamalarından korunma*”²⁶⁶ olarak tanımlamıştır.

Günümüzde insan güvenliğinin bir alt ögesi olarak ifade edebileceğimiz “gıda güvencesi” kavramı 1974 yılında Dünya Gıda Konferansı’nda, “*gıda tüketiminin istikrarlı biçimde sürdürülebilmesi ve üretim ve fiyatlardaki dalgalanmaların dengelenebilmesi için temel besin maddeleri bakımından yeterli dünya arzının her zaman var olması*”²⁶⁷ olarak tanımlanmıştır. Bu tanımın, o dönemdeki tartışmaların bir yansıması olarak, gıda güvencesi tanımında gıda üretiminin ve fiyatlarının istikrarlı bir biçimde korunması, bir başka deyişle yeterli gıda arzının sağlanmasına odaklandığı görülmektedir.²⁶⁸

için kimi yayınlarda “*gıda güvencesi*” kimi yayınlarda ise “*gıda güvenliği*” kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Kanaatimizce, “*food security*” terimini karşılamak üzere gıdaya erişim bakımından güvence sahibi olmak anlamına gelecek biçimde “*gıda güvencesi*” kavramının kullanılması daha doğru olacaktır. Böylece dilimize “*gıda güvenliği*” olarak çevrilmiş olan “*food safety*” kavramı ile “*food security*” kavramlarının birbirine karışmasının da önüne geçilmiş olacaktır. Böyle bir tercih, “*food safety*” kavramının daha ziyade gıdaların zararlı maddelerden arınmış olması, bu anlamda güvenli olup olmadıkları ile ilgilenmesi nedeniyle dilimize “*gıda güvenliği*” olarak çevrilmesiyle de uyumlu olacaktır. Buna karşın “*human security*” kavramı için “*insan güvencesi*” yerine, Türkçe literatürle uyumlu olarak “*insan güvenliği*” terimi tercih edilmiştir.

Türkçe literatürde gıda güvencesi (*food security*) ve gıda güvenliği (*food safety*) konuları büyük ölçüde tarım ekonomisi, gıda mühendisliği ve ziraat mühendisliği açılarından ele alınmış bulunmaktadır. Bu konuda bizim de tercih ettiğimiz terminolojiyi benimseyen bir çalışma için bkz. Koç, G/ Uzmay, A.: *Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye*, Tarım Ekonomisi Dergisi 2015, C. 21, S. 1, s. 39-48.

²⁶⁴ Oberleitner, G.: *Human Security: A Challenge to International Law?*, Global Governance 2005, Vol. 11, No. 2, s. 185.

²⁶⁵ Human Development Report 1994, United Nations Development Programme, Oxford University Press, New York, Oxford 1994, s. 3.

²⁶⁶ Human Development Report 1994, s. 3.

²⁶⁷ United Nations, *Report of the World Food Conference, Rome 5-16 November 1974*. New York 1975, Resolution XVII, s.14, https://digitallibrary.un.org/record/701143/files/E_CONF.65_20-EN.pdf, s.e.t. 09.05.2019.

²⁶⁸ Bu amaca hizmet etmek üzere yeni uluslararası yapıların da 1974’te toplanan Dünya Gıda Zirvesi neticesinde kurulduğu görülmektedir. Bu yapılar Dünya Gıda Konseyi (*World Food Council*), FAO

1980’li yıllara gelindiğinde, Sen’in “*Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*” adlı çalışmasının, gıda güvencesi konusundaki genel yaklaşımları ters-yüz ettiği görülmektedir. Sen, çalışmasında ampirik verilere dayanmak suretiyle, gıda güvencesizliğinin nedenini yeteri miktarda gıdanın bulunmayışı ile ilgili değil, gıdaya erişim imkânının olmayışı ile açıklamıştır.²⁶⁹ Bu bağlamda, ulusal düzeyde yeteri miktarda gıda olmasına rağmen, bireysel bazda gıda güvencesizliğinin var olmasının, bireylerin gıdaya erişememeleri ile alakalı olduğu ortaya konmuştur. Sen’in bu çalışması, gıda güvencesi sorununun bir kaynak ve üretim sorunu olmadığını gösterirken, sorunun çözümü için gıdaya erişime odaklanması gerektiğine dikkat çekmiştir.

FAO’nun bundan sonraki tanımının da Sen’in çalışmasından etkilendiği görülmektedir. Bu minvalde, 1983 yılında FAO, gıda güvencesi denkleminde zayıf grupların gıdaya erişimlerinin de dikkate alınması gerektiğine vurgu yaparak, gıda güvencesini, “*herkesin ihtiyaç duyduğu temel gıda maddelerine her zaman fiziksel ve ekonomik erişim imkânına sahip olmasının güvence altına alınması*” olarak tanımlamıştır.²⁷⁰

1986 yılında ise, WB’nin yoksulluk va açlık sorunlarına ilişkin olarak hazırlanmış olduğu raporu ile, yoksulluk nedeniyle kronik bir biçimde devam eden gıda güvencesizliği durumu ile doğal afet, ekonomik çöküş veya silahlı çatışmalar nedeniyle kötüleşen gıda güvencesizliği durumu arasında halen kabul gören bir ayrım ortaya konulmuştur.²⁷¹

Dünya Gıda Güvencesi Komitesi (FAO Committee on World Food Security), Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (International Fund for Agricultural Development). Bkz. FAO, ‘Council Resolution I/64’, Report of the Council of FAO Sixty- Fourth Session, Rome 18-29 November 1974.

²⁶⁹ Genel olarak bkz. Sen, Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation.

²⁷⁰ FAO, World Food Security: a Reappraisal of the Concepts and Approaches, Director General’s Report, Rome, 1983. s. i.

²⁷¹ A World Bank Policy Study, Poverty and Hunger: Issues and Options for Food Security in Developing Countries, Washington DC, 1986, <http://documents.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/pdf/multi-page.pdf>, s.e.t.

1990'lı yıllara gelindiğinde, FAO'nun da altını çizdiği üzere, dünyada yeteri miktarda gıdanın olduğu, ancak paylaşım sorunu yaşandığı fark edilmiştir. Bu paylaşım sorununun yanı sıra gıda güvenliği, beslenme dengesi ve gıda tüketimi gibi gıdaya ilişkin diğer meseleler de uluslararası toplumun gündemine gelmiştir. Bu gelişmelere bağlı olarak, 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi'nde gıda güvencesi, gıdaya erişim hususu dikkate alınmak suretiyle gıdanın miktar ve kalitesini de içerecek biçimde, daha kapsamlı bir şekilde tanımlanmıştır.

Günümüzde de kabul gören bu tanıma göre gıda güvencesi; *“tüm insanların sağlıklı ve aktif bir yaşam için beslenme ihtiyaçlarını ve besin tercihlerini karşılayan yeterli, güvenli ve besleyici gıda ürünlerine her zaman fiziksel, sosyal ve ekonomik erişimlerinin var olması durumu”*²⁷² anlamına gelmektedir.

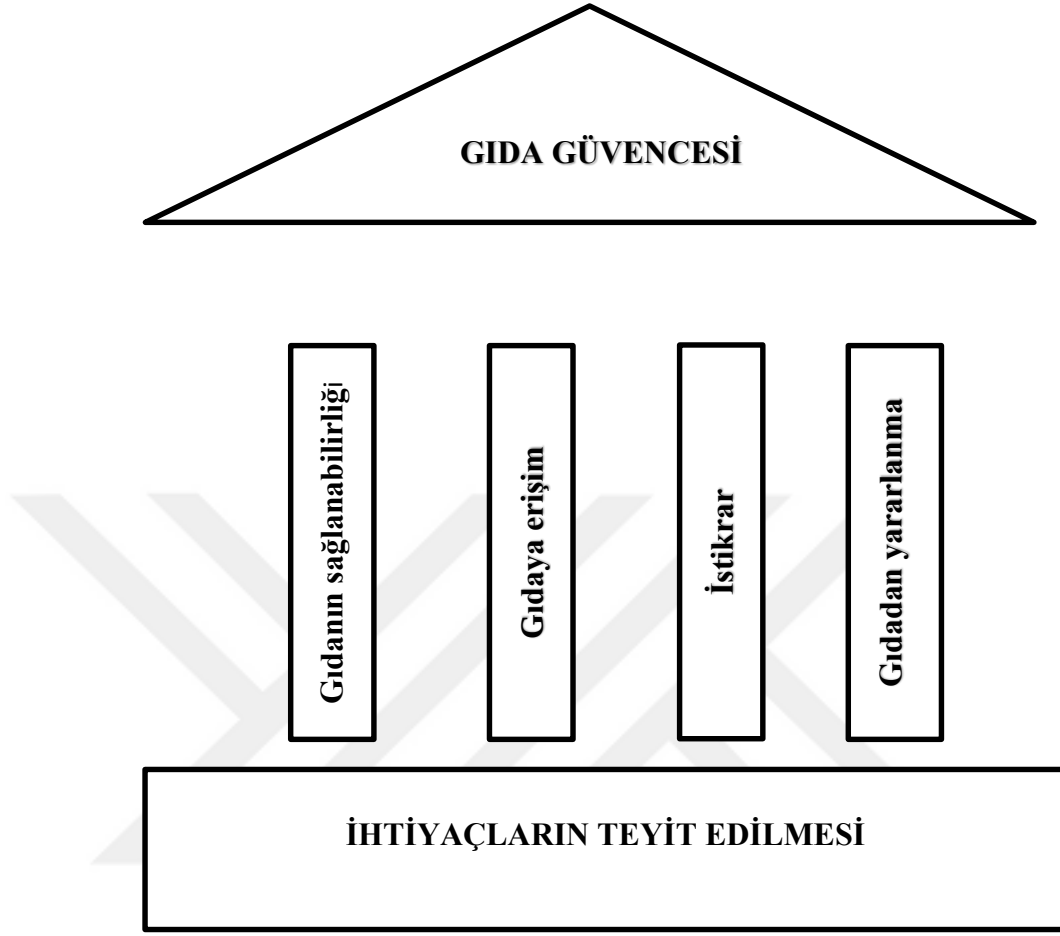
Tanımdan da anlaşılacağı üzere, gıda güvencesi kavramı bir hak olarak tanımlanmamış ve uluslararası hukuk metinlerinde de bir hak olarak tanınmamıştır. Gıda güvencesi, bir durumu ifade etmekte olup devletlerin kendi ülkelerinde gıda güvencesi durumunu sağlamaya yönelik politikalar ve programlar belirlemesi beklenmektedir. Bu anlamda, gıda güvencesi, birtakım politika ve programlarla ulaşılabilecek bir hedef niteliğinde olup, mevcut içeriğiyle devletlere hukuki bir yükümlülük yüklememektedir.

Gıda güvenesinin bu çok boyutlu tanımından, kavramın dört temel sütun üzerine inşa edildiği söylenebilir. Bu tanıma göre, gıda güvencesi kavramının, sağlanabilirlik (*availability*), erişim (*access*), istikrar (*stability*) ve faydalanma (*utilization*) sütunları üzerine kurulduğu görülmektedir. Bu husus, şema ile şu şekilde izah edilebilir:²⁷³

09.05.2019.

²⁷² Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, par. 1.

²⁷³ Şema Alman Gıda, Tarım ve Tüketicinin Korunması Bakanlığının katkılarıyla FAO tarafından

Sonuç itibariyle, gıda güvencesinin zaman içinde gelişen tanımının, günümüzdeki hali ile gıda hakkı tanımına yaklaştığı görülmektedir. Fakat bu haliyle dahi, gıda güvencesi kavramının, gıda hakkı ile aynı anlama gelmediğini, ancak bu iki kavram arasında birtakım benzerlikler ve neden-sonuç ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür. Daha açık ifadeyle, herkes için gıda hakkının sağlandığı bir toplumda gıda güvencesinin

hazırlanan, A Primer to the Right to Adequate Food, Learner Notes adlı çalışmadan alınmıştır. Bkz. FAO, A Primer to the Right to Adequate Food, The Concept of the Right to Adequate Food, Learner Notes, Rome, 2007, s.12. (Bundan sonra A Primer to the Right to Adequate Food, The Concept of the Right to Adequate Food, Learner Notes).

sağlanacağını, *vice versa* herkes için gıda güvencesinin sağlandığı bir toplumda, gıda hakkının da yerine getirilebileceğini söylemek mümkündür.²⁷⁴

Bununla birlikte, gıda güvencesi ile gıda hakkı arasındaki en temel fark, gıda güvencesi bir siyasal hedef iken, gıda hakkının devletlere hukuki yükümlülükler yükleyen bir hak olmasıdır. Siyasal bir hedef olması nedeniyle gıda güvencesinin, bağlayıcı olmayan hukuki belgelerde düzenlendiği, buna karşın gıda hakkının bağlayıcı nitelikli uluslararası antlaşmalarla veya ulusal anayasalarda güvence altına alındığı görülmektedir.

Ayrıca, tez çalışmasının “Gıda Güvencesine Hak Temelli Yaklaşım” başlıklı bölümde detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere, gıda hakkı insan haklarının temel ilkeleriyle desteklenmiş bir hak olması nedeniyle gıda güvencesinden daha kapsamlı bir kavramdır. Bu yönüyle, gıda hakkının, devletlere hukuki yükümlülükler yüklemek suretiyle, gıda güvencesinin sağlanmasına ilişkin olarak belirlenen siyasal hedefleri, yerine getirilmesi gereken insan hakları yükümlülüklerine dönüştürdüğü söylenebilir.²⁷⁵

2. Gıda Güvencesizliği

Gıda güvencesizliği (*food insecurity*) kavramını, gıda güvencesi kavramının mefhum-u muhalifinden tanımlamak mümkündür. Buna göre, gıda gıda güvencesizliği tüm insanların sağlıklı ve aktif bir yaşam için beslenme ihtiyaçlarını ve besin tercihlerini karşılayan yeterli, güvenli ve besleyici gıda ürünlerine her zaman fiziksel, sosyal ve ekonomik erişimlerinin var olamaması durumu olarak tanımlanabilir.

²⁷⁴ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 7.

²⁷⁵ Germann, J.: *The Human Right to Food: ‘Voluntary Guidelines’ negotiations* içinde Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism, (Ed: Yıldız, Atasoy), Routledge, London 2009, s. 130.

Gıda güvencesizliği kavramı, dünyadaki açlık ve kötü beslenme sorununu ortaya koyan FAO'nun yıllık olarak hazırlamış olduğu raporlarda karşımıza çıkan bir kavramdır. Bu raporlarda dünyadaki gıda güvencesizliği durumu dünyanın farklı bölgelerine göre, nedenleriyle birlikte ortaya konmaktadır.

Gıda güvencesizliğini doğuran nedenlerin başlıcaları, gıda fiyatlarındaki artış, satım alma gücünde azalma, gıdanın hanehalkı arasında uygun bir şekilde paylaşılmaması, silahlı çatışmalar, kuraklık ve kıtlık olarak sayılabilir.

3. Gıda Egemenliği

Gıda egemenliği (*food sovereignty*), küçük ölçekli tarım işçilerinin ve geliştirmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını dikkate almayan pazar temelli gıda güvencesi yaklaşımının yaratmış olduğu olumsuzluklara karşı ortaya çıkmış bir kavramdır. Gıda üretimi konusunun neoliberal politikalarla şekillendirilmesine karşı oluşan bir kavram²⁷⁶ olan gıda egemenliği ilk kez, uluslararası bir çiftçi hareketi olarak doğan *La Via Campesina*²⁷⁷ tarafından kullanılmıştır.

²⁷⁶ McKeon, N.: *Food Security Governance: Empowering Communities, Regulating Corporations*, Routledge, Oxon, New York 2015, s. 77.

²⁷⁷ La Via Campesina, Uluslararası Köylü Çiftçiler (*International Peasant Farmers*) olarak da bilinmekte olup 1993 yılında kadın ve erkek çiftçi temsilcileri tarafından kurulan bir harekettir. Günümüz itibarıyla Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarından yetmiş üç farklı ülkede yerel ve ulusal düzeyde faaliyet gösteren yüz altmış dört organizasyonun katılımından oluşan hareket, yaklaşık 200 milyon çiftçinin menfaatlerini gündeme taşımaktadır. Ulaştığı boyut itibarıyla dünyadaki en geniş ve önemli sosyal hareket olduğu düşünülmektedir. La Via Campesina kendisini politik, ekonomik ve diğer her türlü bağlantıdan bağımsız, özerk, çoğulcu ve çok kültürlü bir hareket olarak tanımlamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. La Via Campesina International Peasant's Voice, <https://www.viacampesina.org/en/index.php/organisation-mainmenu-44>. La Via Campesina hareketi ve gıda egemenliği hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Wittman, H.; Desmerais, A.A.; Wiebe, N. (ed.): *Food Sovereignty: Reconnecting Food, Nature and Community*, Pambazuka, Oxford 2011.

Günümüzde bazı devletlerin anayasalarında tanınan bir hak halini alan gıda egemenliği, küçük-ölçekli ve aile tarımının yerini alan ihracat odaklı, endüstriyel tarıma karşı yeni bir tarım modeli için ümit veren bir kavram olarak sivil toplum kuruluşları tarafından da büyük destek görmektedir.

Gıda egemenliği, Gıda Egemenliği Forumu (*Forum for Food Sovereignty*) tarafından 2007 yılında gerçekleştirilmiş toplantı sonucunda kabul edilen Nyélénin Deklarasyonu'nda şu şekilde tanımlanmıştır:

*“Gıda egemenliği, insanların, toplulukların ve ülkelerin kendilerine mahsus ekolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel şartlarına uygun olan kendi tarım, çalışma, balıkçılık, gıda ve toprak politikalarını tanımlamak hakkıdır.”*²⁷⁸

Bu manasıyla gıda egemenliği, bireylerin ve toplulukların gıda ve gıda üretim haklarının, ticaret kaygıları karşısında üstün olduğu fikrini savunmaktadır. Bu yaklaşım, yerel pazarların ve üreticilerin, ithal gıdalar karşısında desteklenmesini gerektirmektedir.

Gıda egemenliğinin temel unsuru gıda güvencesi politikaları üzerinde ulusal ve bireysel egemenliğin iadesinin istenmesidir.²⁷⁹ Kastedilen bu egemenlik gıdanın ne şekilde üretileceğine ve paylaşılacağına karar verilmesini kapsadığı gibi, ülkelerin dünya gıda pazarının yerel pazarı olumsuz etkileyen kurallarına tabi olmaksızın gıda konusunda kendilerine yeten bir kapasiteye sahip olmalarını da içermektedir.

²⁷⁸ Declaration of Nyélén, Sélingué, Mali, 27. February. 2007, <https://nyeleni.org/spip.php?article290>, s.e.t. 11.12.2017. (Bundan sonra Declaration of Nyélén).

²⁷⁹ UN Economic and Social Council, Report Submitted by the Special Rapporteur on the right to food, Jean Ziegler, in accordance with Commission on Human Rights resolution 2003/25, E/CN.4/2004/10, 9 February 2004. s. 11. (Bundan Sonra Ziegler Report- Food security and sovereignty).

Tüm bu açıklamalar ışığında, gıda egemenliğinin beş temel sütun üzerine kurulmuş bir kavram olduğu söylenebilir. Bu sütunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Gıda hakkının, gıda politikalarının merkezine konulması
- Gıda sağlayıcılarına değer verilmesi
- Gıda sistemlerinin yerelleştirilmesinin teşvik edilmesi
- Arazi, su ve tohum gibi kaynakların kontrolünün bölge halkına bırakılması
- Bölge halkının ve yerli halkların bilgi birikimine saygı duyacak biçimde bilgi ve beceriler geliştirilmesi²⁸⁰

Gıda egemenliğini bir hak olarak tanımlayacak olursak uluslararası gıda marketine tabi olmanın aksine “*bireylerin ve egemen devletlerin tarım ve gıda politikalarına demokratik bir şekilde karar verme hakkı*” olarak tanımlamak mümkündür.²⁸¹ Gıda egemenliği bazı anayasalarda bir hak olarak tanınmış olmakla birlikte, uluslararası hukuk metinlerinde henüz bir hak olarak tanınmamıştır.

4. Gıda Güvenliği

Gıda hakkının sağlanabilmesi veya gıda güvencesinin varlığından bahsedebilmek için erişilen gıdanın sağlıklı ve zararlı maddelerden arınmış olması gerekmektedir. Bu anlamda, gıda güvenliği (*food safety*), gıda hakkı ile ilişkili olmakla birlikte, gıdanın sağlıklı olması ile ilgilenen daha dar kapsamlı bir kavramdır.

²⁸⁰ Bkz. genel olarak Declaration of Nyéléni.

²⁸¹ Haugen, H. M.: *Food Sovereignty–An Appropriate Approach to Ensure the Right to Food?*, Nordic Journal of International Law 2009, Vol. 78, s. 264.

FAO ve WHO, “gıda güvenliğinin akut ve kronik olsun tüketici sağlığına zarar verebilecek her türlü tehlikeye işaret ettiğini” ifade etmektedir.²⁸² Bu bağlamda, gıda güvenliği; “sağlıklı ve kusursuz gıda üretimini sağlamak amacıyla gıdaların; üretim, işleme, muhafaza ve dağıtımları sırasında gerekli kurallara uyulması ve önlemlerin alınması”²⁸³ şeklinde tanımlanabilir.

Gıda güvenliğini daha kapsamlı olarak; “gıda kaynaklı hastalıklara neden olan biyolojik, fiziksel ve kimyasal etkenleri önleyecek şekilde gıdaların işlenmesi, hazırlanması, depolanması ve tüketiciye sunulmasını tanımlayan bir sistem döngüsüdür.”²⁸⁴ şeklinde tanımlamak mümkündür.

Ülkemizde gıda güvenliğini sağlanmasına yönelik olarak hazırlanan 5179 sayılı Gıdaların Üretimi Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun’da ise gıda güvenliği “gıdalarda olabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik her türlü zararlıların bertaraf edilmesi için alınan tedbirler bütünü”²⁸⁵ olarak tanımlanmaktadır.

Bu tanımlardan hareketle güvenli gıdanın “amaçlandığı biçimde hazırlandığında; fiziksel, kimyasal ve mikrobiyolojik özellikleri itibarıyla tüketime uygun ve besin değerini kaybetmemiş gıda maddesi”²⁸⁶ olduğunu söylemek mümkündür.

²⁸² Assuring Food Safety and Quality, FAO Food and Nutrition Paper 76, Rome 2003, s. 3, <http://www.fao.org/3/a-y8705e.pdf>, s.e.t. 09.05.2019.

²⁸³ Çiftlikten Çatala Gıda Güvenliği, Türkiye Gıda ve İçecek Sanayi Dernekleri Federasyonu, s.6, <http://www.tgdf.org.tr/wp-content/uploads/2016/06/gida-guvenligi-raporu-2011.pdf>, s.e.t. 09.05.2019.

²⁸⁴ Tayar, M.: Gıda Güvenliği, T.C. Marmara Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2010, s. 22.

²⁸⁵ 5179 Sayılı Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun, md. 3. Kabul Tarihi: 27.05.2004. Resmi Gazete, Sayı: 25483, Tarih: 5 Haziran 2004.

²⁸⁶ Tayar, s. 22.

Gıda güvenliği kavramını, gıda hakkından ayrı düşünmek mümkün olmadığı gibi, devletlerin gıda hakkı bağlamında gıda güvenliğini sağlamakla yükümlü olduklarını söylemek mümkündür.²⁸⁷

Daha önce ifade edildiği üzere, gıdanın ticarete konu olması, gıda güvencesi durumunu etkileyip açlığı arttırıcı bir etken olmakla birlikte, gıda güvenliği üzerinde de etki doğuran bir özelliğe sahiptir. Uluslararası ticaretin gelişmesi ile birlikte, gıdaların taşıma, saklama ve depolama süreleri de artmıştır, ancak tüm bu aşamaların yeterli ölçüde denetlenmemesi gıda kaynaklı hastalıkların yayılmasına neden olabilmektedir.²⁸⁸ Bu denetim eksikliği, devletlerin gıda güvenliğinin sağlanmasına ilişkin olarak gerekli kurumsal alt yapıya ve kararlılığa sahip olmaması, mevzuat eksikliği, kayıt ve kontrol dışı üretimin yaygınlığı gibi nedenlerden kaynaklanmakta olup²⁸⁹ gıda hakkının bir bileşeni olan gıdaların sağlıklı olması şartının sağlanabilmesi için devletin bu denetim yükümlülüğünü yerine getirmesi gerekmektedir. Bir başka deyişle, gıda zinciri boyunca etkin bir denetim mekanizmasının oluşturulması, devletlerin koruma yükümlülüğünün bir gereğidir.²⁹⁰

III. Gıda Güvencesine Hak Temelli Yaklaşım

²⁸⁷ Gıda güvenliğinin sağlanması hususunda son yıllarda ülkemizde de önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Bu konudaki gelişmelerin detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Koç, G./ Uzmay, A.: Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye, Tarım Ekonomisi Dergisi 2015, C. 21, S. 1, s. 44-46. Ayrıca bkz. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Stratejik Plan 2013-2017, Ankara 2013, http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/3wMDY+Stratejik_Plan_2013-2017.pdf, s.e.t. 09.05.2019.

²⁸⁸ Koç/ Uzmay, s. 41.

²⁸⁹ Koç/ Uzmay, s. 42.

²⁹⁰ Gıda güvenliğinin sağlanması hususunda idarenin yetkilerine ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Koç, E.: Gıda Güvenliği ve İdarenin Yetkileri, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Programı, Doktora Tezi, İzmir 2014.

Gıda güvencesine hak temelli yaklaşımın (*right based approach to food security*) ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi gıda güvencesi ve gıda hakkına ilişkin zihin bulanıklığını ortadan kaldıracak gibi, açlık sorununa ilişkin olarak neden iki farklı konseptin ortaya çıktığı sorusunu da cevaplayacaktır.

İnsan hakları hukukunda yaşanan gelişmeler, kalkınma kavramına bakış açısını büyük ölçüde değiştiren gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Daha öncesinde kalkınma tanımı devletlerin ekonomik gelişmişlikleriyle aynı anlama gelecek şekilde tanımlanırken, günümüzde kalkınmaya insan hakları temelli bir yaklaşımın (*human rights based approach to development*) benimsendiği görülmektedir.²⁹¹ Bu yaklaşım, devletlerin sadece ekonomik refah düzeylerine odaklanmak yerine, toplumun bir bütün olarak sosyal refahının artmasını ve insan haklarının korunmasını da bir veri olarak dikkate almaktadır.

Gıda hakkı, kalkınma hakkı kapsamında bir alt kategori olarak ifade edilmekte olup kalkınmaya hak temelli yaklaşımın kalkınma kavramını genişletip güçlendirdiği gibi, gıda güvencesine hak temelli yaklaşım da gıda güvencesi kavramının kapsamını genişletmekte ve güçlendirmektedir.

Hak temelli yaklaşım, gıda güvencesini, insan hakları ilkeleri ile tamamlamak suretiyle, gıda meselesini bir yardım veya siyasal hedef olmaktan çıkararak devletler tarafından yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olarak ele almaktadır. Buna bağlı olarak, hak temelli yaklaşım, devletlerin insan hakları yükümlülükleriyle uyum içinde olmalarını gerektirmektedir. Ayrıca hak temelli yaklaşım, uluslararası örgütlerin ve bağışçı kurumların da kendi alanlarını ilgilendiren insan hakkı veya hakları bakımından

²⁹¹ Kalkınmaya insan hakları temelli yaklaşımın detaylı bir değerlendirmesi için bkz. FAO, A Primer to the Right to Adequate Food, Human Rights Based Approach to Development Learner Notes, Rome, 2007.

kendi çalışmalarında hak temelli yaklaşımı benimseyerek, devletlerin insan haklarından kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmelerine destek olmalarını öngörmektedir.²⁹²

İnsan haklarının temel ilkeleri, sırasıyla katılım (*participation*), hesap verme sorumluluğu (*accountability*), ayrımcılık yasağı (*non-discrimination*), şeffaflık (*transparency*), insan onuru (*human dignity*), yetkilendirme (*empowerment*) ve hukuk üstünlüğü ilkesi (*rule of law*) olup hak temelli yaklaşıma göre, gıda güvencesinin sağlanması veya gıda hakkının korunması ancak bu ilkelerin benimsendiği bir hukuk düzeninde mümkün olabilecektir.²⁹³

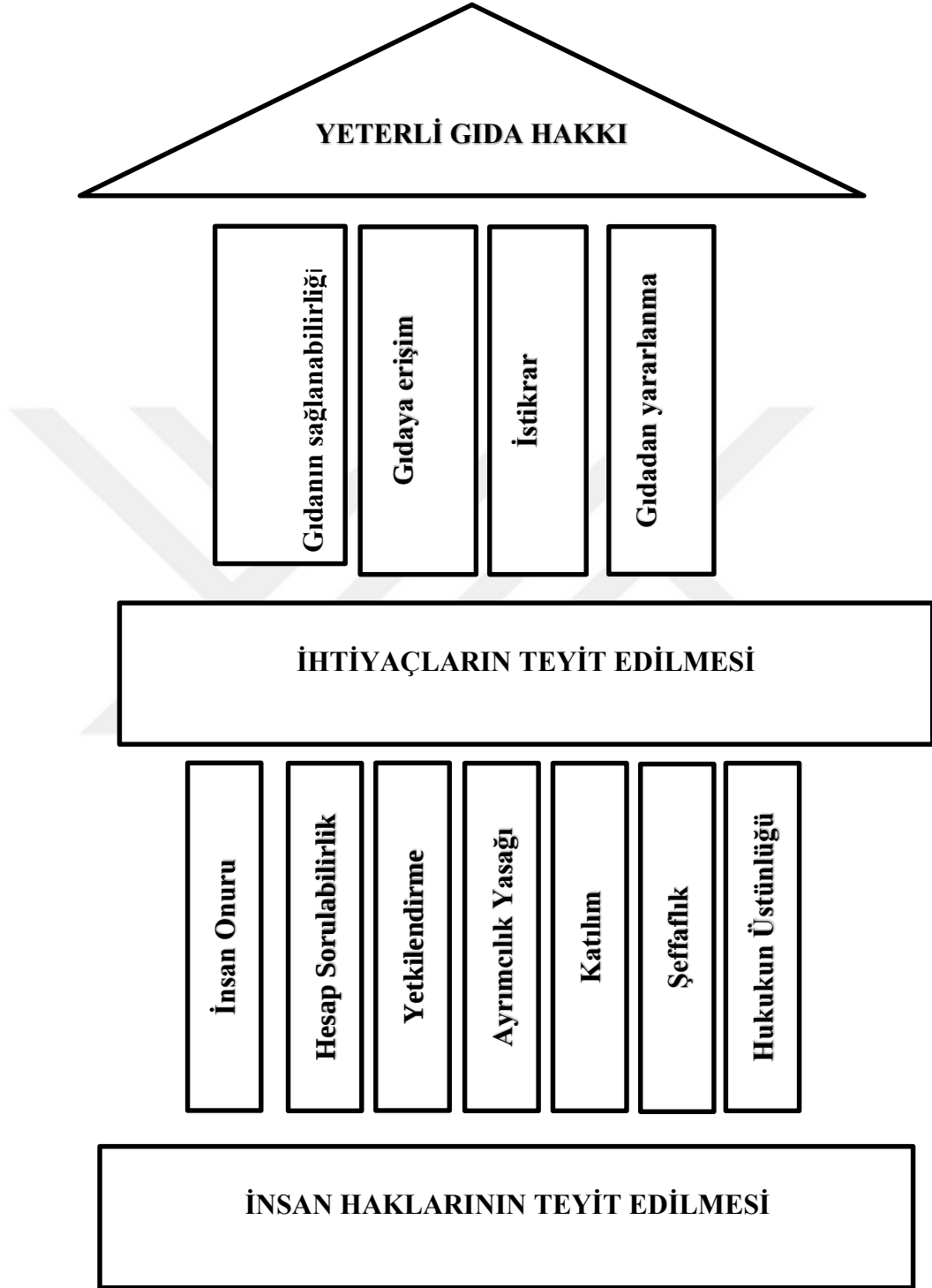
Bu ilkelerin, gıda güvencesini oluşturan dört sütunlu yapıyla birleşmesi neticesinde aşağıda görüleceği üzere, daha güçlü bir tablo ortaya çıkmaktadır.²⁹⁴ Bu tablo, gıda güvencesinin üzerine kurulu olduğu dört sütunu tanımakla birlikte,²⁹⁵ bu sütunların insan haklarının temel prensipleriyle güçlendirilmesi fikrinin cisimleşmiş halidir.

²⁹² Mechlem, K.: *Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations*, European Law Journal 2004, Vol. 10, No. 5, s. 647.

²⁹³ Bu ilkeler literatürde İngilizce baş harfleriyle hatırlatıcı ipucu niteliğindeki PANTHER kelimesiyle birlikte anılmakta olup PANTHER ilkeleri (*PANTHER principles*) olarak bilinmektedir. PANTHER kısaltmasının açılımı “*participation, accountability, non-discrimination, transparency, human dignity, empowerment, rule of law*” şeklindedir.

²⁹⁴ A Primer to the Right to Adequate Food, The Concept of the Right to Adequate Food, Learner Notes, s. 13.

²⁹⁵ Gıda hakkının bileşenleri olarak ifade edebileceğimiz yeterlilik (*adequacy*), sağlanabilirlik (*availability*), erişilebilirlik (*accessibility*) ve sürdürülebilirlik (*sustainability*) kavramlarının gıda güvencesinin dört sütunu ile uyum içinde olduğu görülmektedir. Bu kavramların ne anlama geldikleri tez çalışmasının ikinci bölümünde detaylı bir şekilde izah edilmektedir.

Bu ilkelerin ne anlama geldiklerinin açıklanması, ulusal ve uluslararası düzeyde gıda güvencesinin sağlanması ve gıda hakkının korunması bakımından taşıdıkları önemin ortaya konulması bakımından yerinde olacaktır.²⁹⁶

Katılım ilkesi, gıda konusu da dahil olmak üzere, bireylerin ve grupların kendi hayatlarını etkileyen kararların alınması süreçlerine aktif, özgür, etkin ve anlamlı bir şekilde katılmalarını öngörmektedir. Bu bağlamda katılım ilkesi, bireylerin kendilerini besleyebilmelerini, bir başka deyişle kendi gıda güvencelerini sağlayabilmelerini etkileyen karar alma süreçlerine katılım imkânına sahip olmalarını gerektirmektedir. Bu ilkeye göre, bireyler kendi hayatları hakkında verilen kararların gerek alınması sürecine gerekse içeriğine karşı koyabilecek mekanizmalara sahip olmalıdır.

Hukuk üstünlüğü ilkesini tamamlayıcı niteliğe sahip olan hesap verme sorumluluğuna göre ise, yetkililerin hem kendilerinden üstekilere hem de bireylere karşı hesap verme sorumluluğuna sahip olmaları gerekmektedir.

İnsan hakları hukukun en temel prensiplerinden biri olan ayrımcılık yasağı ise, gıda hakkı bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Gıda hakkını, gıda güvencesinden ayıran en önemli özelliklerden birinin de ayrımcılık yasağı olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki gıda güvencesi tanımında ayrımcılık yasağından hiçbir şekilde bahsedilmediği gibi, uygulamada da bir toplumda genel olarak gıda güvencesinin sağlanmış olması bazı kişilerin ayrımcılığa uğradıkları gerçeğini perdeleyebilir.²⁹⁷ Örneğin; tutuklulara yeterli, güvenli ve besleyici miktarda gıda temin edilen bir durumda

²⁹⁶ İlgili ilkelerin anlamları için Exploring the human rights-based approach in the context of the implementation and monitoring of the SSF Guidelines isimli çalışmadan istifade edilmiştir. Bkz. Yeshanew, S./ Franz, N./ Westlund, L.: Exploring the human rights-based approach in the context of the implementation and monitoring of the SSF Guidelines, FAO, Rome 2017, s. 83-84, <http://www.fao.org/3/a-i6933e.pdf>, s.e.t. 10.08.2019.

²⁹⁷ Mechlem, s. 644.

bu kişilerin gıda güvencesinin sağlandığını söylemek mümkündür.²⁹⁸ Ancak bu tutuklular arasında ırk, din cinsiyet gibi nedenlere bağlı olarak ayrımcılık yapılması, bazılarını miktar olarak daha çok veya kalite bakımından daha yüksek kaliteli besin verilmesi ayrımcılık yasağının ihlali nedeniyle gıda hakkının da ihlaline neden olacaktır.²⁹⁹ Bu açıklamalardan hareketle, hak temelli yaklaşımın bir toplumdaki bireylerin gıdaya ve gıda kaynaklarına erişim ve gıdadan yararlanma hususlarında ırk, din, cinsiyet ve benzeri nedenlerle hiçbir şekilde ayrımcılığa maruz kalmamalarını gerektirdiğini ve bu bağlamda gıda güvencesinden daha güçlü bir içeriğe sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Şeffaflık ilkesi ise, gıda hakkına ilişkin olarak izlenecek politika, yasal düzenleme ve bütçe planlamalarının kamuoyunun anlayacağı bir dilde hazırlanması ve medya aracılığıyla bilgilendirme yapılmasını öngörmektedir. Ayrıca, şeffaflık ilkesi, gıda hakkın tam olarak sağlandığının tespit edilebilmesi için birtakım göstergelerin veya benzer değerlendirme araçlarının belirlenmesini gerektirmektedir.³⁰⁰

İnsan onuru insanların sadece insan olmaları nedeniyle saygıyı hak etmeleri gerektiğini ve insanın kendisinin bir değer olduğunu kabul eden bir muhtevaya sahiptir. İnsan onuru kavramı, gıda hakkını, gıda güvencesinden ayıran en önemli unsurlardan biridir. Gıda güvencesini sağlama amacı, ahlaki veya ekonomik farklı gerekçelere dayandırılarak açıklanabilecekken, gıda hakkının sağlanmasının temelinde insan onuru yatmaktadır.³⁰¹ Bu anlamda, açlık sorunu ile mücadelede insan onurunun korunması, diğer bütün gerekçeleri ikincil duruma getirmektedir. İnsan onuru, insan haklarını anlamlandırmanın yanı sıra, bir hakkın sağlanması sırasında yetkililere de rehberlik eder

²⁹⁸ Mechlem, s. 644.

²⁹⁹ Mechlem, s. 644.

³⁰⁰ Mechlem, s. 646.

³⁰¹ Mechlem, s. 643.

niteliktedir. Daha açık deyişle, gıda hakkının korunması bizzat insan onurunun korunmasının bir gereği olmakla birlikte, yetkililerin hakkın korunmasına ilişkin alacakları tedbirlerin de insan onuruna uygun bir şekilde olması gerekmektedir.

Yetkilendirme ilkesi ise yetkililerin bireylere kendilerini etkileyecek kararları seçmek ve etkilemek için birtakım araçlar sağlamasını gerektirmektedir.

Son olarak hukuk üstünlüğü ilkesi, devletin organları üzerinde hukukun mutlak egemen olmasını ifade etmektedir. Hukuk devleti ilkesinden ayrı düşünemeyeceğimiz hukukun üstünlüğü ilkesi, devletin aldığı kararlarda ve bunların uygulanması sürecinde kendisini de hukuk ile bağlı saymasını gerektirmektedir. Hukuk devletinin en temel özelliği insan haklarına saygı ilkesi üzerine kurulmuş olmasıdır. Bu anlamda hukuk devletli ilkesi ile insan haklarına saygının bir madalyonun iki yüzü olduğunu söylemek mümkündür.

Tüm bu ilkelerden de anlaşıldığı üzere, gıda güvencesine hak temelli yaklaşım, devletlerin yasal yükümlülükleri üzerine kurulmuş olması nedeniyle, gıda güvencesini siyasi bir tercih veya hedef olmaktan çıkarıp yerine getirilmesi gereken bir ödev haline getirmektedir.

Ayrıca, hak temelli yaklaşım gıdaya erişim hususundaki geleneksel yaklaşımların bir adım ötesine geçerek, gıdaya erişimi gıda hakkının bir bileşeni olarak kabul etmenin yanı sıra, bu erişimin insan onuruna uygun olup olmadığıyla da ilgilenmektedir.³⁰² Bu

³⁰² Elver, H.: *The Challenges and Developments of the Right to Food in the 21st Century: Reflections of the United Nations Special Rapporteur on the Right to Food*, UCLA Journal of International Law & Foreign Affairs 2016, Vol. 20 Issue. 1, s. 7. Gıda hakkının, gıda güvencesine yönelik geleneksel yaklaşımların ötesine geçen gıda güvencesine hak temelli yaklaşımının taşıdığı önem Dünya Gıda Zirvesi'nde hazırlanan raporda da ifade edilmiştir. İlgili raporda gıda hakkı temel bir hak olarak ifade edilmek suretiyle, gıda güvencesinin, konuya ilişkin etik ve insan hakları boyutlarından ayrı ele alınamayacağı teyit edilmiştir. Bkz. FAO, Report of the World Food Summit, World Food Summit, Rome, 13-17 November 1996, <http://www.fao.org/3/w3548e/w3548e00.htm>, s.e.t. 27.02. 2018.

husus, özellikle 1980’li ve 1990’lı yıllarda izlenen politikaların başarısızlığının giderilmesi bakımından da önem taşımaktadır. Bahsi geçen yıllarda, açlık ve kötü beslenme ile mücadele, tamamen üretimin ve böylece gıda arzının artırılması odaklı biçimde ele alınmış olup, ticaretin ve gıda yardımının güçlendirilmesiyle sorunun çözülebileceği düşünülmüştür.³⁰³ Buna bağlı olarak, gıda güvencesi sorunu, kaynak temelli bir yaklaşımla çözülmeye çalışılmıştır.³⁰⁴ Kaynak temelli yaklaşım ise üretimi artırma odaklı özelliği ile hukuki bir nitelikten ziyade, ekonomik ve teknik bir özellik göstermektedir.³⁰⁵ Bu niteliğiyle kaynak temelli yaklaşım, zengin devletlerin gıdaya ihtiyaç duyan fakir ülkeleri beslemesi ile sorunun aşılabileceği düşüncesini doğurmuş olup, yardım alan devletlerdeki bireylerin gıdaya ne şekilde eriştikleri hususunu gözden kaçırmıştır.

Hak temelli yaklaşım ise, gıdaya erişimin, insan onuruna uygun ve üretim kaynaklarına erişimi de içerecek bir biçimde ele alınması gerektiğine vurgu yapmak suretiyle, geleneksel yaklaşımın doğurduğu zararları ortadan kaldıracak bir bakış açısı getirmektedir. Bu bakış açısı, gıda meselesini, zengin ülkelerin fakir ülkeleri beslemesi yaklaşımının dar bakış açısından çıkararak, her devletin kendi halkının kendisini insan onuruna uygun bir biçimde besleyebileceği şartları sağlamasını gerekli kılan kapsamlı bir yaklaşım getirmektedir. Böylece gıda güvencesi zenginin eliyle gerçekleşen bir lütuf olmaktan çıkıp gıda hakkı kavramı çerçevesinde fakir olan devletlerin de kendi imkânları dahilinde sağlaması gereken bir yükümlülük haline dönüşmektedir. Ayrıca, hak temelli yaklaşım, kaynakların artmasının tek başına yeterli olmadığı gerçeğini dikkate almak

³⁰³ Genel olarak bkz. McKeon.

³⁰⁴ Elver, s. 9.

³⁰⁵ Gıda güvencesi, FAO tarafından da gıda hakkının sağlanmasının bir ön şartı olarak ifade edilse de bu kavramın *per se* bir hukuki kavram olmadığına ve devletlere birtakım yükümlülükler yüklediğine dikkat çekilmektedir. The Right to Adequate Food: Fact Sheet No. 34, s. 4.

suretiyle, üretimin arttırılmasından ziyade, bireylerin var olan kaynaklara erişimlerinin nasıl güçlendirileceği üzerine yoğunlaşmaktadır. Hak temelli yaklaşımın, bu yönüyle günümüz gerçekleriyle de daha uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Zira günümüzde yaşanan açlık ve kötü beslenme sorununun temelinde üretim eksikliğinin değil, kaynaklara erişim sorununun yattığı, FAO verileri ile de teyit edilmektedir. Dünya genelinde, dünya nüfusunu rahatlıkla doyuracak miktarda üretim yapılmasına rağmen, halen yeryüzünde 820 milyondan fazla insanın aç olması bu gerçeğin rakamlara yansımış halidir.

Bununla birlikte, geleneksel yaklaşımın, gıda meselesini bir yardım veya cömertlik meselesi olarak gören sorunlu bakış açısı, ihtiyaç sahiplerini de sadece yardım alan pasif ögeler olarak görmesine neden olmaktadır. Hak temelli yaklaşım ise bireyleri gıda yardımının nesnesi değil, gıda hakkının sahibi olan aktif özneler olarak kabul etmektedir.³⁰⁶ Böylece, kendisine yardım edilmediği zaman herhangi bir merciye başvuru imkânı bulunmayan bireyler, hak sahibi olarak kabul edildiklerinde hakları yerine getirilmediği zaman devlete karşı hesap sorabilme yetkisine sahip güçlü özneler haline dönüşmektedir.³⁰⁷

Hak temelli yaklaşımın, bireyleri hak sahibi olarak kabul etmesinin doğal bir sonucu olarak, devletlerin uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerine vurgu yaptığı da görülmektedir. Bu bağlamda, devletler gıda hakkını sağlamak yükümlülüğüne sahip olan özneler olarak kabul edilmektedir. Devletler bakımından gıda hakkını sağlama, bir tercih olmanın aksine bir yükümlülük olup öncelikli olarak bireylerin kendilerini

³⁰⁶ Elver, s. 7; FAO, The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, Rome, 2006, http://www.fao.org/docs/eims/upload/214344/rtfg_eng_draft_03.pdf, s.e.t. 11.05.2019. (Bundan sonra The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies).

³⁰⁷ Hak temelli yaklaşım bu yönüyle insan hakları ilkelerinden yetkilendirme ve hesap sorulabilirlik ilkelerini yansıtmaktadır.

besleyebilecekleri düzenin kurulmasını, bu düzeni bozan silahlı çatışma veya doğal afet gibi olağanüstü durumlar meydana geldiğinde ise ihtiyaç sahiplerine doğrudan doğruya gıda temin edilmesini gerektirmektedir.³⁰⁸ Bu bağlamda, gıda hakkının, devletlere birtakım adımları atmalarını buyurmak, birtakım eylemleri yasaklamak suretiyle ulusal ve uluslararası düzeyde gıda güvencesinin sağlanmasına büyük katkıda bulunan önemli bir çözüm aracı olduğunu söylemek mümkündür.³⁰⁹

Hak temelli yaklaşımın bir başka önemli özelliği ise, devletlerin yükümlülüklerini yerine getirmemeleri durumunda, bireylerin hakkın yerine getirilmesi için başvurabilecekleri mekanizmaların varlığını öngörmesidir. Bir hakkın pratikte anlam bulabilmesi ile bu hakkın ihlali durumunda etkin, tarafsız ve bağımsız başvuru mekanizmalarının varlığı arasında doğru orantı olduğu düşünüldüğünde hak temelli yaklaşımın taşıdığı önem daha iyi anlaşılmaktadır.

Değinilmesi gereken bir diğer husus ise, hak temelli yaklaşımın yetkilendirme ilkesi kapsamında, özellikle toplumdaki zayıf ve dezavantajlı grupların korunmasına öncelik vermesidir. Bu yaklaşım, gerek ayrımcılık yasağı ve insan onuru, gerekse karar alma mekanizmalarına sivil toplumun katılmasını öngören ilkelerle desteklenmektedir. Açlık ve kötü beslenme sorunu, daha önce izah edildiği gibi,³¹⁰ özellikle toplum içindeki daha zayıf veya dezavantajlı konumda bulunan bireylerin sorunudur.

Ulusal düzeyde gıda güvencesinin sağlanması durumunda bile, bireysel bazda gıda güvencesinin sağlanıp sağlanmadığının tespiti ancak hak temelli yaklaşım ile

³⁰⁸ Cotula, L./Vidar, M.: FAO Legislative Study 77: The Right to Adequate Food in Emergencies, FAO, Rome 2002, s. 22- 53. <http://www.fao.org/docrep/016/y4430e/y4430e.pdf>, s.e.t. 09.05.2018.

³⁰⁹ Buckingham, D.E.: *Food Rights and Food Fights: A Preliminary Legal Analysis of the Result of the World Food Summit*, Canadian Journal of Development Studies 1998, Vol. 19, Issue: The Quest for Food Security in the 21st Century, s. 233.

³¹⁰ Bkz. tezin “Açlıktan Özellikle Etkilenen Gruplar” başlıklı bölümü.

mümkün olabilmektedir. Örneğin; gecekondu bölgelerinde çöp toplama alanlarında yaşayan aşırı yoksul kimseler, buradan topladıkları ile bir şekilde hayatlarını idame ettirecek kadar gıda sağlayabilirler. Bu durum, bu bireylerin gıda güvencesinin sağlandığı anlamına gelse bile, insan hakları açısından durum değerlendirildiğinde bu bireylerin çöpten yiyecek toplayarak karınlarını doyurmaları insan onuruna uygun olmadığı için gıda haklarının ihlal edildiği sonucuna varmak mümkündür.³¹¹ Bu örnekte olduğu gibi, toplum içinde zayıf ve dezavantajlı durumda bulunmaları nedeniyle hakkın ihlalinin en çok etkilenen bu grupların, gıda güvencesine hak temelli yaklaşıma göre, meselenin öznesi ve önceliği olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Özellikle, ekonomik krizin yaşandığı ve kaynak sıkıntısının daha belirgin hale geldiği dönemlerde, hak temelli yaklaşım daha büyük önem arz etmektedir. Bu gibi durumlarda devletin birbiriyle yarışan hedefleri arasında önceliği zayıf gruplara vermesi ve bu grupların temel ihtiyaç ve haklarının karşılanması, ancak hak temelli yaklaşımın benimsenmesiyle mümkündür.³¹² Bu minvalde, hak temelli yaklaşım, ayrımcılık yasağı bağlamında bu zayıf ve dezavantajlı grupların özellikle dikkate alınması ve gerekli olan durumlarda dezavantajlı durum ortadan kaldırılincaya kadar, pozitif ayrımcılık önlemleri alınmasını gerektirmektedir.

Bununla birlikte, devlet mekanizması tarafından alınan kararların veya uygulamaların en çok bu kesimlerin gıda güvencesi durumlarını etkilediği düşünüldüğünde, katılım ilkesinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Genel olarak tüm sivil toplumun, özel olarak ise toplum içinde zayıf ve dezavantajlı grupların karar alma

³¹¹ Mechlem, s. 644.

³¹² Narula, S./ Scholes, J./ Simon, M./ Zureick, A.: Nourishing Change: Fulfilling the Right to Food in the United States, International Human Rights Clinic of N.Y.U. School of Law, New York 2013, s. 3-4, https://chrgj.org/wp-content/uploads/2016/09/130527_Nourishing-Change.pdf, s.e.t. 11.05.2019.

mekanizmalarına iştirak edebilmeleri, gıda hakkının korunması bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Son olarak, hak temelli yaklaşımın gıda güvencesinin sağlanması bakımından hukukun üstünlüğü ve hukuk devleti ilkelerine yaptığı vurguya değinilmelidir. Hukuk devleti ilkesinin kendi içinde birtakım ilkelerle desteklendiğı göz önünde alındığında, gıda hakkının sağlanması bakımında hukuk devleti ilkesinin benimsenmesi bir önşart olarak kabul edilebilir.

Hukuk devleti ilkesinin en temel özelliklerinden biri insan haklarına saygı ilkesidir. İnsan haklarına saygıyı bir prensip olarak benimsememiş bir devletin gıda hakkını öncelikli bir mesele olarak ele alacağını söylemek güçtür. Gıda hakkı ihlallerinin sık, ağır ve hatta sistematik şekilde işlendiğı ülkelere baktığımızda hukuk devleti ilkesini benimsememiş totaliter veya diktatör rejimler olması bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Bununla birlikte, hukuk devleti ilkesi, temel bir prensip olarak basın özgürlüğünün korunmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda, gıda güvencesine hak temelli yaklaşım, devlet politikalarının rahatlıkla eleştirilebildiğı, ihlallerin gündeme taşınarak kamuoyu oluşturulabildiğı, muhalif seslerin kısılmadığı bir ortamı gerekli kılması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Hukuk devleti ilkesinin diğeri bir bileşeni ise bağımsız, tarafsız ve etkin bir yargının varlığıdır. Gıda hakkının ihlali durumunda başvurulabilecek yargısal mekanizmalarının varlığı hakkın korunması için olmazsa olmaz bir öneme sahiptir.

Bu açıklamalar ışığında, açlık ve yetersiz beslenme sorunu ile mücadelede daha güçlü bir yapı öngören gıda hakkı kavramı ile gıda güvencesi kavramlarını bir araya getirme çabalarına rağmen, iki kavram arasındaki temel ideolojik farklılıkların günümüze

kadar süregeldiğini söylemek mümkündür.³¹³ Bu farklılığa bağlı olarak, gıda hakkını bir insan hakkı olarak tanımayan ABD gıda meselesini, devletlere açık bir şekilde yükümlülük yüklemeyen gıda güvencesi kavramı üzerinden ele almayı tercih ederken,³¹⁴ sivil toplum kuruluşları ve gelişmekte olan ülkeler gıda güvencesi kavramını eleştirmeyi sürdürmektedir.

Günümüzde halen devam eden açlık ve yetersiz beslenme sorununun çözümü için, devletlerin önceliklerine ve politikalarına göre tanım değiştiren gıda güvencesi kavramı³¹⁵ yerine, gıda güvencesinin sağlanmasının da teminatı olan ve gıdayı bir hak olarak kabul eden hak temelli yaklaşımın benimsenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu önem, sorunun çok boyutlu yapısına da değinilmek suretiyle Elver tarafından şu şekilde dile getirilmektedir:

“Açlık ve yetersiz beslenmeyi ortadan kaldırabilmek için, birincil olarak ekolojik ve iklimsel çöküş riski doğuran tüketim, arz ve büyüme odaklı politikalardan uzaklaşılması gerekmektedir. Bunun yerine, dünya açlığı ve yetersiz beslenmenin

³¹³ Elver, s. 9.

³¹⁴ ABD, açık bir şekilde gıda hakkı kavramına karşı çıkmakta olup, halen ESKHUS’ye taraf değildir. ABD, gıda hakkına yönelik bu tavrını, Dünya Gıda Zirvesi’nde de sürdürmüştür. Zirve’ye katılan ABD temsilcisi, yorum beyanında ABD’nin gıda hakkı ve açlıktan kurtulma hakkının, devletlere uluslararası bir yükümlülük yüklemeyen ve fakat ulusal hükümetlerin vatandaşlarına karşı sorumluluklarını da azaltmayan, aşamalı bir şekilde gerçekleştirilmesi mümkün olan bir amaç veya istek olduğuna inandığını ifade etmiştir. FAO, Report of the World Food Summit, World Food Summit, Rome, 13-17 November 1996, Annexes II Reservations, Interpretative Statetements, Interpretative Statements for the Record by the Government of the United States of America, par. 1, <http://www.fao.org/3/w3548e/w3548e00.htm>, s.e.t. 11.05.2019. Günümüzde halen, ABD’de gıda ve açlık meselesine ilişkin tüm tartışmalar gıda hakkı kavramı reddedilerek, gıda güvencesi kavramı etrafında şekillenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. ABD Tarım Bakanlığı’nın resmi web-sayfası United States Department of Agriculture, Food Security in the U.S. <https://www.ers.usda.gov/topics/food-nutrition-assistance/food-security-in-the-us/>, s.e.t. 27.02.2019.

³¹⁵ Gıda güvencesi kavramının BM sistemi içindeki tarihsel gelişimi ve zaman içinde değişen anlamı için detaylı bir çalışma için bkz. Shaw, D.J.: World Food Security A History since 1945, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York 2007. Gıda güvencesinin 1975-1991 yılına kadar yapılmış 32 farklı tanımı için bkz. Simon, M.: *Food Security: a Post-modern Perspective*, Food Policy 1996, Vol. 21, No.2, s. 169-170. Gıda güvencesi kavramının 200 farklı tanımı ve 450 göstergesi olduğuna ilişkin ayrıca bkz. Sage, C.: *Food Security içinde Human Security and the Environment- International Comparisons*, (Ed: Edward A. Page/ Michael R. Redclift) Edward Elgar, Cheltenham 2002, s. 129.

ayrılmaz bir parçası olan siyasal, sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin çözümü için hak temelli yaklaşımla kombinasyon halinde ekonomik ve pazar-temelli çözüm yolları, geliştirilmelidir.”³¹⁶

Sonuç olarak, açlık ve yetersiz beslenme sorununu, hak temelli yaklaşım dikkate alınmaksızın tartışmanın, devletlere bu konuda uygulayacakları politikalar bakımından kontrolsüz bir özgürlük ve egemenlik vermek anlamına geleceğini söylemek mümkündür.³¹⁷ Bu nedenle, gıda hakkını esas alan hak temelli yaklaşımın, gıda güvencesi kavramının doğasında var olan keyfiliği azaltması ve uluslararası hukuk ile uyum içinde olması nedeniyle,³¹⁸ açlık ve yetersiz beslenme sorunlarının çözümü için olduğu kadar, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleriyle uyumlu ve bu hedeflere ulaşılabilmesi için umut veren bir araç niteliğinde olduğunu ifade etmek doğru olacaktır.³¹⁹

IV. Gıda Hakkının Diğer İnsan Hakları ile İlişkisi

İnsan haklarının klasik olarak ikili bir ayrıma tabi tutulduğu görülmektedir. Bu ayrıma göre; insan hakları medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. İnsan hakları hukukunda yaşanan gelişmelere paralel olarak bu sınıflandırmaya bir üçüncü kategori olarak dayanışma hakları adı verilen bir grup daha eklenmiştir.

Bu sınıflandırmanın temelinde, insan hakları hukukun ortaya çıkış sürecindeki siyasi atmosfer yatmaktadır. Kapitalist Batılı ülkeler ile Sosyalist ülkeler arasındaki siyasi düşünce farklılığı, insan haklarına yaklaşımı da etkilemiş olup Batılı ülkeler medeni ve

³¹⁶ Elver, s. 6.

³¹⁷ Mechlem, s. 645.

³¹⁸ Mechlem, s. 645.

³¹⁹ Elver, s. 8.

siyasal haklar üzerinde yoğunlaşırken, sosyalist ülkeler ekonomik, sosyal ve kültürel hakları öncelikli bir mesele olarak gündeme getirmişlerdir.³²⁰

Batılı devletlere göre, medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında doğalarından kaynaklanan bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre; medeni ve siyasal haklar, derhal uygulanabilir ve yargı önüne taşınabilir nitelikteyken; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ise ancak zaman içerisinde aşamalı bir biçimde sağlanabilir niteliktedir. Haklar arasında dile getirilen bir başka farklılık ise, medeni ve siyasal hakların devletlere negatif yükümlülükler yüklemeleri nedeniyle kaynaklara bağımlı olmadıkları, buna karşın ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ise devlete pozitif yükümlülükler yüklemeleri nedeniyle kaynaklara bağımlı olduklarıdır.³²¹ Ayrıca medeni ve siyasal haklara, ekonomik, sosyal ve kültürel haklara nazaran daha çok önem atfedilmesinin gerekçesi olarak bu hakların normatif içerik olarak daha net, ekonomik kalkınma gibi nedenlere bağlı olmamaları nedeniyle gerçekleştirilmeleri daha gerçekçi ve nitelikleri gereği daha temel olmaları gösterilmektedir.³²² Son olarak, medeni ve siyasal haklar ulusal anayasalarda korunan ve her devletin daha aşına olduğu haklar olarak kabul edilirken, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ise ikinci kuşak haklar olarak devletlerin daha yabancı oldukları ve devlet kaynaklarına duyulan bağımlılıkları nedeniyle ideolojik bir dayatma olarak görülmüştür.³²³

³²⁰ Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Whelan, D. J. / Donnelly, J.: *The West, Economic and Social Rights and the Global Human Rights Regime: Setting the Record Straight*, Human Rights Quarterly, Vol. 29, s. 908-949.

³²¹ Konuya ilişkin detaylı değerlendirme için bkz. Algan, B.: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin, Ankara 2007, s. 126-153; Sur, M.: *Sosyal Hakların Uluslararası Alanda Korunma Sistemleri*, İnsan Hakları Yıllığı 1997-1998, C. 19-20, s. 71-75.

³²² Koch, I. E./ Vedsted-Hansen, J.: *Judicialised Protection of International Human Rights and the Issue of Power Balance* içinde Welfare State and Constitutionalism- Nordic Perspectives, (Ed: Martin Scheinin), The Nordic Council of Ministers, Copenhagen 2001, s. 199.

³²³ İnsan hakları arasındaki bu farklılıkların oldukça basit ve toptancı bir yaklaşımla ortaya konulduğu görülmektedir. Daha detaylı ve kapsamlı bir analizle her iki hak grubu arasındaki bu farklılıkların gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Öyle ki medeni ve siyasal haklar, devlete sadece negatif

En nihayetinde, insan haklarının doğasından var olduğu iddia edilen bu farklılıklar nedeniyle, insan hakları hukukunun ortaya çıkış sürecinde haklar arasında ikili bir ayrım benimsenmiş, her ne kadar İHEB’de bu haklar bir bütün olarak ele alınmış olsa da hakların bağlayıcı şekilde düzenlenmesi sürecinde, ilgil haklar Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHUS) ile ESKHUS olmak üzere iki ayrı uluslararası antlaşmada koruma altına alınmıştır.

Günümüzde insan hakları hukukunun geldiği noktada ise bu ikili ayrım geçerliliğini yitirmiş olup aksine insan hakları arasındaki birbirine bağlı, birbiriyle ilişkili ve birbirinden kopmaz ilişki uluslararası toplum tarafından da teyit edilmiştir.³²⁴ Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların uygulanabilir birer hak olmaktan ziyade, devletlerin ulaşması gereken birtakım siyasal hedefleri olduğunu öne süren görüşler geçerliliğini yitirmiş olup bu hakların da medeni ve siyasal haklar ile eşit derecede öneme sahip oldukları kabul edilmektedir.³²⁵

yükümlülükler yüklememekte, pozitif birtakım yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir. Bu yükümlülüklerin yerine getirilmesi de ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bakımından dile getirildiği gibi, medeni ve siyasal haklar bakımından da devlet kaynaklarına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Örneğin; adil yargılanma hakkı, iyi işleyen bir yargı sistemini gerektirmekte olup böyle bir sistemin kurulabilmesi de büyük ölçüde devletin sahip olduğu kaynaklara bağlıdır. Bu hususlarla birlikte, devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan kaynaklanan yükümlülüklerinin tamamı aşamalı gerçekleştirme (*progressive realization*) ilkesine tabi olmayıp, tedbir alma yükümlülüğü, ayrımcılık yasağı, asgari çekirdek yükümlülük gibi bazı yükümlülüklerin medeni ve siyasal haklardan kaynaklanan yükümlülüklerle benzer bir şekilde derhal yerine getirilmesi gerekmektedir. Ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel hakların da medeni ve siyasal haklar gibi yargı önüne taşınabilir nitelikte olduklarının gerek doktrin gerekse çeşitli mahkeme kararları ile ortaya konulduğunu, bu nedenle her iki hak kategorisi arasında var olduğu iddia edilen farklılıkların anlamını yitirdiğini söylemek mümkündür. Konuya ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. Alston, P./ Quinn, G.: *The Nature and Scope of State Parties' Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Quarterly 1987, Vol. 9, s. 159-160. Ayrıca bkz. OHCHR, Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, UN Fact Sheet 33, s. 8- 10, <https://www.refworld.org/docid/499176e62.html>, s.e.t. 11.05.2019. (Bundan sonra Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, UN Fact Sheet 33).

³²⁴ Vienna Declaration and Programme of Action, Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993.

³²⁵ Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, medeni ve siyasal hakların özellikleriyle mukayese edilerek değerlendirilmesine eleştiri getiren bir çalışma için bkz. Van Hoof, G. J. H.: *Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: A Rebuttal of Some Traditional Views* içinde The Right to Food, (Ed: Philip Alston/ Katarina Tomaševski), Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 1984, s. 97-111.

İnsan haklarının birbirleriyle olan karşılıklı ve birbirine bağlı olan ilişkisini göstermesi açısından gıda hakkı ayrı bir önem arz etmektedir. Gıdanın çok boyutlu yapısı, gıda hakkının pek çok insan hakkı ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.³²⁶ Öyle ki gıda hakkının bir tür matris (*matrix*) hak olduğu dile getirilmektedir.³²⁷ “*Matrix*” kelimesinin dilimizdeki karşılığı olarak “*rahim*”, “*temel*” veya “*taban*” kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. “*Matris*” kelimesini “*rahim*” anlamı ile değerlendirdiğimizde gıda hakkının diğer insan hakları bakımından bir nevi rahim işlevi taşıdığını ve rahim olmaksızın diğer hakların doğmasının da mümkün olamayacağını söylemek mümkündür.

Gıda hakkının “*matris*” bir hak olmasını “*temel*” veya “*taban*” kelimeleri kapsamında anlamlandırarak olursak, bir inşaatın temeli atılmaksızın veya güçlendirilmeksizin yapının sağlam kalabilmesinin mümkün olamayacağı gerçeğinden hareketle, gıda hakkının sağlanmadığı bir ortamda diğer insan haklarının korunamayacağını tespit etmek zor olmayacaktır. Öyle ki açlık söz konusu olduğunda, diğer hiçbir insan hakkının anlamı ve değeri kalmayacaktır, zira gıda olmaksızın yaşamın idamesi mümkün olamayacağı için, yaşamın varlığı halinde anlam bulan tüm haklar da anlamını yitirecektir. Bu bağlamda gıda hakkı, insan hakları arasındaki birbirine bağlı ve bağımlı ilişkiyi en net biçimde gösteren bir mercek işlevi göstermektedir.³²⁸

³²⁶ Gıda hakkı ve diğer insan hakları arasındaki doğrudan ve dolaylı olarak var olan bu ilişkinin detayları için bkz., OHCHR, Right to Food, Fact Sheet 34, s. 5-6.

³²⁷ Ziegler raporunda gıda hakkının “*matris*” (*matrix*) bir hak olduğunun, Kalkınma Hakkı Çalışma Grubu başkanı ve BM Cenevre Ofisinde Cezayir’in daimi temsilcisi olarak görev yapan Mohammad-Salah Dembri ile yaptığı röportajda, ifade edildiğini belirtmektedir. Bkz. Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 10, son not. 14.

³²⁸ Courtis, C.: *The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies*, Max Planck Yearbook of United Nations Law 2007, Vol. 11, s. 326.

Buna bağılı olarak gıda hakkının diğerk tüm insan haklarıyla dolaylı olarak ilişkisi olduğunu söylemek mümkün olduğu gibi, bazı insan haklarıyla doğrudan ilişkili olduğunu tespit etmek mümkündür.

Bu insan haklarından ilki su hakkıdır. İnsanın hayatını devam ettirebilmesi için günlük alması gereken su miktarı gıdanın bir kısmını oluştururken, gıdanın üretimi, temizlenmesi ve pişirilmesi için de suya ihtiyaç vardır. Suyun gıda hakkı bakımından taşıdığı bu önem nedeniyle gıdanın sadece katı besin maddelerini içermediğini, aynı zamanda suyun beslenmeye ilişkin veçhelerinin de gıda hakkı kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.³²⁹ Bu bağlamda, içme suyunun yanı sıra tarımsal üretim için gereken su hakkı, gıda hakkı ile doğrudan ilişkili bulunmaktadır.³³⁰

Mülkiyet hakkı ise gıdanın üretimi veya gıdaya erişim için maddi kaynak elde edilebilmesi bakımından gıda hakkı ile doğrudan ilişkili bulunmaktadır. İlk veçhesi ile mülkiyet hakkı, bireylerin gıda üretimi için gerekli olan arazi başta olmak üzere diğerk üretim vasıtalarına sahip olması bakımından büyük önem arz ederken, diğerk veçhesi ile bireylerin gıdaya erişim için gerekli olan geliri üreten varlıklara sahip olması bakımından önem taşımaktadır.

³²⁹ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 11, par. 32. Su Temini ve Temizlik Ortak Çalışma Konseyi (*Water Supply and Sanitation Collaborative Council*) başkanı Richard Jolly 2000 yılında BM Milenyum Zirvesi'nde yaptığı konuşmada, 2015 yılına kadar yeryüzündeki herkesin kamu sağlığı standartlarına uygun nitelikte içme suyuna erişimi için -her yıl Avrupa'da dondurmaya, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise evcil hayvan bakımına harcanan meblağa eşit olmak üzere- yıllık 10 milyar dolar harcanması gerektiğini belirtmiştir. Bu tespit, herkes için su hakkının sağlanmasının tahmin edildiğinden daha az bir maliyetle mümkün olabileceğini göstermektedir. Bkz. Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 11-12, par. 33.

³³⁰ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 11-12, par. 32-34.

Sağlık hakkı, gıda hakkı ile yine doğrudan ilişki içinde olan bir diğer insan hakkıdır.³³¹ Günümüzde açlık ve yetersiz beslenmeye bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklar ciddi boyutlara ulaşmıştır. Yeterli gıdaya erişim imkânı bulunmayan annelerin çocukları belli başlı hastalıkların taşıyıcısı olarak dünyaya gelmekte, bunu takiben yeteri miktarda anne sütü alamamaları nedeniyle yaşlılarına göre bedensel ve zihinsel gelişim yönünden geri kalmaktadırlar. Sağlık hakkının sağlanması için, bireylerin besin değeri yönünden güvenli ve yeterli gıda ile güvenli ve içilebilir suya erişimlerinin temin edilmesinin, devletler bakımından asgari bir yükümlülük olduğu ESKHK tarafından hazırlanan sağlık hakkına ilişkin Genel Yorum 14'te de ifade edilmiştir.³³² Daha açık ifadesiyle, yeterli miktarda gıdanın sağlanabilir ve erişilebilir olması, en yüksek sağlık standardı hakkının sağlanmasının bir ön koşuludur. Bu bağlamda, WHO'nun, Salgın Olmayan Hastalıkların Önlenmesi ve Kontrolü için Küresel Eylem Planı'nda da beslenmenin önemine vurgu yapmış olması, gıda hakkının korunmasının sağlık hakkından ayrı düşünülemeyeceğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.³³³

Gıda hakkını bireylerin kendi gıda güvencelerini sağlayabilmeleri yönüyle değerlendirdiğimizde, gıdaya erişim bakımından belli bir maddi gelire sahip olmaları gerektiği açıktır. Bu anlamda, çalışma ve adil ücret hakkı ile elde edilen gelirin bireyin hayatını idame ettirebilmek için gerekli temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olmasını gerekli kılan asgari ücret hakkı, bunlardan faydalanamıyor olunması durumunda sosyal

³³¹ Detaylı bir değerlendirme için bkz. Aguirre, E. K.: *The Importance of the Right to Food for Achieving Global Health*, Global Health Governance Spring/ Fall 2015, Vol. IX, No. 1, s.164-178.

³³² CESCR, General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 11 August 2000, E/C.12/2000/4, par. 11. (Bundan sonra Genel Yorum 14).

³³³ Detaylı bilgi için bkz. Global Action Plan for the Prevention and Control of Noncommunicable Diseases 2013-2020. World Health Organization, Geneva 2013, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/94384/9789241506236_eng.pdf?sequence=1, s.e.t. 11.12.2018.

güvenlik hakkının sağlanması, gıda hakkı bakımından hayati öneme sahiptir. Tüm bu hakların, gıda hakkı ile dolaylı olarak ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Gıda hakkı bakımından önem arz eden diğer bir hak ise self-determinasyon hakkıdır. Self-determinasyon hakkı gerek MSHUS'nin gerekse ESKHUS'nin 1. Maddelerinde güvence altına alınmış bir hak olup ilgili maddelerin 2. Fıkrasında “*Bir halk sahip olduğu maddi kaynaklardan hiçbir koşulda yoksun bırakılamaz.*” hükmü gereği gıda hakkı ile doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Self determinasyon hakkının gıda hakkının korunması bakımından taşıdığı önem, devletlerin sahip oldukları gıda üretim kaynaklarını ülkedeki belli bir imtiyazlı grubun veya yabancı şirketlerin menfaatlerine sunarken, halkın açlık ve yetersiz beslenme ile gıdadan yoksun bir halde yaşamlarını sürdürmek zorunda bırakıldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, gerçek anlamda self-determinasyon hakkının sağlanmasından bahsedebilmek için, halkın gıda kaynaklarının kullanımı üzerinde söz ve yetki sahibi olmaları gerektiğini söylemek mümkündür.

Bu hakların yanı sıra, gıda hakkının açıklıktan kurtulma hakkı yönü ile yaşam hakkı arasında kopmaz bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde gıda hakkının doğrudan tanınmadığı insan haklarının korunmasına ilişkin bölgesel nitelikteki uluslararası antlaşmalarda ve ulusal hukuk düzenlerinde yaşam hakkı kapsamında dolaylı olarak korunduğu görülmektedir.³³⁴

Değnilmesi gereken diğer bir hak ise eğitim hakkıdır. Gıdaya erişimde zorluk çeken aile ve bireylerin diğer insan hakları aleyhine bir tercih yapmak zorunda kalmaları, pek çok bireyin gıdaya erişebilmek için eğitimden vazgeçmesine neden olmaktadır. Bu

³³⁴ Bkz. tezin “Bölgesel Antlaşmalar ve Faaliyetler” başlıklı bölümü.

durum kimi zaman, bireylerin eğitime devam etmek yerine, gıdaya erişebilmek için çalışma hayatına atılması şeklinde tezahür ederken, kimi zaman ise aile bütçesinin tamamen gıda ve konut gibi daha temel ihtiyaçlara ayrılması nedeniyle eğitimin ihmal edilmesi şeklinde tezahür etmektedir. Her iki durumda da gıda hakkı lehine kullanılan tercih, bireylerin eğitimsiz kalması, buna bağlı olarak iş piyasasında ya iş bulamaması ya da daha düşük ücretli ve kötü çalışma koşullarına razı olması sonucunu doğurmaktadır ki bu da yoksul aileler bakımından bir kısır döngü yaratmaktadır. Daha açık izahıyla, aç çocuklar eğitim alamamakta, eğitim alsalar dahi yaşlılarına göre daha başarısız olmakta, bunun sonucu olarak iş piyasasında vasıflı iş bulamayan yetişkinlere dönüşmekte ve en nihayetinde kendi ailelerine sağlayacakları hayat standardı da kendilerinin çocukken sahip olduğu standartlardan farklı olamamaktadır.

Gıda hakkı, bireylerin kişisel ve siyasal haklardan yararlanma kapasitelerini de doğrudan etkileyen bir özelliğe sahiptir. Bu bağlamda, açlık ve yetersiz beslenme koşulları altında yaşamını sürdüren bir bireyin seçme ve seçilme hakkı veya kamu hizmetine girme hakkı gibi kendisini toplumsal hayatta karar alma mekanizmasının bir parçası haline getirecek haklardan yararlanması oldukça güçtür.

Gıda hakkının, üçüncü kuşak haklar ile de dolaylı olarak ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu haklardan biri barış hakkı olup, günümüzde gıda hakkı ihlallerinin yaygın ve en ağır biçimlerinin silahlı çatışmaların sürdüğü coğrafyalarda gerçekleştiği dikkate alındığında barış hakkı sağlanmadıkça gıda hakkının korunmasının mümkün olamayacağını söylemek mümkündür.³³⁵

³³⁵ Günümüzde aç insan sayısının bir önceki seneki verilere göre artmış olmasının en büyük nedenlerinden biri süregelen silahlı çatışmalar olduğu gerçeği de barış hakkının gıda hakkı ile ilişkisini teyit eder niteliktedir. Bkz. Food Insecurity, 2017. Konuya ilişkin detaylı değerlendirme için bkz. tezin “Silahlı Çatışmalar” başlıklı bölümü.

Son olarak, gıda hakkının hem teorik hem de pratik anlamda bireylerin ekonomik, kültürel ve sosyal gelişimleri bakımından taşıdığı önem nedeniyle gelişme hakkı ile de doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Kalkınma hakkı, Kalkınma Hakkı Deklarasyonu'nda *“sayesinde bütün insanların ve halkların, insan hakları ve özgürlüklerin bütünüyle yaşama geçirilebildiği ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal kalkınmaya katılma, katkı koyma ve böyle bir kalkınmadan faydalanma hakkını elde ettiği devredilemez bir insan hakkı”*³³⁶ olarak tanımlamaktadır. Bireylerin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal kalkınmaya katılabilmeleri, katkı koyabilmeleri ve böyle bir kalkınmadan faydalanabilmeleri gıda hakkından yararlanabilmeleri ile doğru orantılıdır. Bir başka deyişle, gıda hakkı ihlal edilen bir bireyin kalkınmanın bir parçası olabilmesi ve kalkınmadan yararlanabilmesi mümkün değildir.

Buraya kadar verdiğimiz örnekler, gıda hakkından yoksun kalan bireylerin diğer insan haklarından yararlanma kapasitelerinin ne şekilde etkilendiğini veya bahsedilen haklardan mahrum kalan bireylerin gıda haklarını sağlamakta karşılaştıkları güçlükleri gösterir niteliktedir. Bu bağlamda, hakların bir bütün olarak sağlanmasının, bireylerin fiziksel, psikolojik ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması suretiyle insan onuruna uygun bir hayat sürebilmeleri için taşıdığı önem görülmektedir.

Bunun yanı sıra, bazı medeni ve siyasal haklar ise gıda hakkı ile karşılıklı bir ilişki içerisinde olmaları bakımından büyük önem arz etmektedir. Özellikle gıda hakkı ihlallerinin sıklıkla yaşandığı coğrafyalarda, bireylerin kısmen veya tamamen medeni ve siyasal haklardan mahrum oldukları gözlemlendiğinde, bu hakların gıda hakkı ile birlikte

³³⁶ Declaration on the Right to Development, Adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986, Art. 1. İlgili Maddenin çevirisi için BM'nin resmi sitesinden yararlanılmıştır. Bkz. The United Nations Today, İnsan Hakları, <http://www.unicankara.org.tr/today/4.html>, s.e.t. 05.05.2019.

tanınması gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Tezin ilerleyen bölümlerinde daha detaylı bir şekilde ele alınan bu konuya³³⁷ burada kısaca değinilecek olursa, yakın tarihte ve günümüzde yaşanan gıda hakkı ihlallerinin kasti veya ihmali devlet politikalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Devletlerin gıda hakkı ihlallerine neden olan bu politikalarına karşı koyabilecek mekanizmaların var olması şarttır. Bu mekanizmalar ise ancak seçme ve seçilme hakkı, ifade ve protesto özgürlüğü, basın özgürlüğü, vatandaşlık hakkı gibi bazı temel hakların ve serbest seçimler ve yargının bağımsızlığı gibi ilkelerin tanınması ile mümkündür. Aksi halde, devlet eliyle kimi zaman kasti, kimi zaman ise ihmali şekilde gerçekleştirilen gıda hakkı ihlalleri, mevcut hukuk düzeni karşı koymaya el vermediği için binlerce insanın açlıktan ölmesiyle sonuçlanan boyutlara ulaşabilmektedir.

Sonuç olarak gıda hakkının diğer insan haklarıyla ilişkisinin iki boyutlu bir özellik taşıdığı söylenebilir. Bunlardan ilki gıda hakkının korunmadığı durumlarda, bireylerin diğer insan haklarının ne şekilde ihlal veya ihmal edilmiş olacağını göstermektedir. İkinci boyutta ise gıda hakkının tam anlamıyla korunabilmesi için diğer insan haklarının gıda hakkı bakımından taşıdığı önem ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, insan hakları arasındaki bu karşılıklı ve birbirine bağlı ilişkinin gıda hakkında cisimleştiğini ve başka bir insan hakkı bakımından bu kadar bariz bir şekilde ortaya çıkmadığını söylemek mümkündür.³³⁸

³³⁷ Örnekler için bkz. tezin “Gıda Hakkı İhlalleri” başlıklı bölümü.

³³⁸ Genel olarak bkz. Meule, B./ Rătescu, I.: *Food Prints on Human Rights Law Paradigms*, EFFL 2014, Vol. 9, Issue. 6, s. 372-381.

İKİNCİ BÖLÜM: ULUSLARARASI HUKUK KAYNAKLARINDA GIDA

HAKKI

Bu bölümde gıda hakkının uluslararası hukuk düzenlemelerinden hangilerinde ve ne şekilde koruma altına alındığı ele alınacaktır. Gıda hakkı, uluslararası hukuk düzenlemelerinden bağlayıcı nitelik taşıyan uluslararası antlaşmalarda garanti altına alınmakla birlikte, bağlayıcı niteliği olmayan ancak uluslararası örf-adet hukukunun delili sayılan yumuşak hukuk belgelerine de konu olmuş bir haktır.

Gıda hakkının farklı uluslararası antlaşmalarda farklı veçheleri ile veya farklı gruplar bakımından garanti altına alındığı görülmektedir. BM sistemi içerisinde imzalanan her bir antlaşma belli yönleriyle birbirinden ayrılrsa da bu antlaşmaların birbiriyle uyumlu bir şekilde ve birlikte okunması, bu antlaşmaların insan haklarını koruma ortak amacı taşımaları ve birbiriyle ilişkili birer hukuki metin olmaları gerçeğine de daha uygun düşecektir. Bu nedenle, BM sistemi içerisinde imzalanmış olup gıda hakkını güvence altına alan genel nitelikli antlaşmaların tamamına değinilmesi ve bu antlaşmaların devletlere yüklediği yükümlülüklerin bir bütün olarak ele alınması gerekli görülmüştür.

Ayrıca, bağlayıcı nitelikli olmamakla birlikte, uluslararası hukukun asli kaynaklarından olan örf-adet hukukunun delili olan yumuşak hukuk belgelerinde gıda hakkının ne şekilde ele alındığı ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Bu belgeler arasında deklarasyonlar, kararlar, eylem planları yer almakta olup bu belgelerin büyük bir kısmı uluslararası toplumun tamamı tarafından kabul edilmiş niteliktedir.¹

¹ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 9.

Bu bölümde son olarak, gıda hakkının neden örf-adet hukuku kuralı sayılabileceği ve bir hakkın örf-adet hukuku kuralı sayılmasının ne açıdan önem arz ettiği soruları cevaplandırılmıştır.

I. Genel Nitelikli Uluslararası Antlaşmalarda Gıda Hakkı

Gıda hakkı, genel nitelikli uluslararası antlaşmalardan ESKHUS’de açık bir şekilde tanınmıştır. Bununla birlikte, BM Şartı’nın ve MSHUS’nin de devletlere gıda hakkını sağlamaya yönelik birtakım yükümlülükler yüklediği görülmektedir. Bu bölümde, BM Şartı’nın ve MSHUS’nin gıda hakkıyla dolaylı olarak ilişkili bulunan hükümleri değerlendirilmekle birlikte, gıda hakkını güvence altına alan ESKHUS’nin 11. Maddesi üzerinden hakkının normatif içeriği ve devletlere yüklediği yükümlülükler detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

A. Birleşmiş Milletler Şartı

Gıda hakkının, BM bünyesinde akdedilen uluslararası antlaşmalarla koruma altına alınmasının temelinde BM Şartı bulunmaktadır. BM’nin en temel amaçlarından biri insan haklarına saygının geliştirilip güçlendirilmesi ve uluslararası ilişkilerin birtakım temel prensipler çerçevesinde barış içerisinde sürdürülmesidir.²

BM’nin amaçları arasında sayılan hususlardan biri de *“Ekonomik, sosyal, kültürel ve insancıl nitelikteki uluslararası sorunları çözmede ve ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygının geliştirilip*

² Bkz. BM Şartı, md. 1 (1): *“Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla: barışın uğrayacağı tehditleri önlemek ve bunları boşa çıkarmak, saldırı ya da barışın başka yollarla bozulması eylemlerini bastırmak üzere etkin ortak önlemler almak ve barışın bozulmasına yol açabilecek nitelikteki uluslararası uyuşmazlık veya durumların düzeltilmesini ya da çözülmesini barışçı yollarla, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmek”*.

güçlendirilmesinde uluslararası iş birliğini sağlamak.”³ olup bu bağlamda gıda hakkı, BM üyesi devletler tarafından saygı duyulması gereken bir insan hakkıdır. Ayrıca, dünya üzerinde yeterli kaynağın bulunmasına rağmen, günümüzde 820 milyonu aşkın insanın açlık içinde hayatına devam ediyor olması, gıda hakkının tam olarak gerçekleştirilmediği bir dünyada gerçek anlamda bir uluslararası barış ve refah ortamının sağlanamayacağını göstermektedir. Bu nedenle, gıda hakkının herkes için etkin bir şekilde sağlanması, BM’nin temel amacı olan uluslararası barış ve refah ortamının sağlanması bakımından da bir gereklilik olarak değerlendirilebilir.

BM bünyesinde gıda hakkının izlerini, BM Şartı’nın 55. ve 56. Maddelerinde de bulmak mümkündür. BM Şartı’nın 55. Maddesine göre:

“Uluslararasıda halkların hak eşitliği ve kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş barışçı ve dostça ilişkiler sağlanması için gerekli istikrar ve refah koşullarını yaratmak üzere Birleşmiş Milletler:

- a. Yaşam düzeylerinin yükseltilmesini, tam istihdamı, ekonomik ve sosyal alanlarda ilerleme ve gelişme koşullarını,*
- b. Ekonomik, sosyal alanlarla sağlık alanındaki uluslararası sorunların ve bunlara bağlı başka sorunların çözümü, kültür ve eğitim alanlarında uluslararası iş birliğini ve*

³ BM Şartı, md. 1 (3).

c. Irk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine, bütün dünyada etkin bir biçimde saygı gösterilmesini, kolaylaştıracaktır.”⁴

İlgili maddenin akabindeki 56. Maddede ise; “Üyeler, 55. maddede belirtilen amaçlara ulaşmak için, gerek birlikte gerekse ayrı ayrı, Örgütle iş birliği içinde hareket etmeyi yükümlenirler.”⁵ denilmek suretiyle ilgili alanlarda uluslararası iş birliği yapılması bir yükümlülük olarak belirlenmiştir.

Her iki madde bağlamında BM üyesi devletlerin, zımnen de olsa gıda hakkının gerçekleştirilmesine ilişkin yükümlülük altında bulundukları görülmektedir.

B. Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

BM Örgütü bünyesinde insan haklarının korunmasını güçlendirmek adına atılan en önemli adımlardan biri 1966 yılında imzalanarak 1976 yılında yürürlüğe girmiş olan İkiz Sözleşmelerdir. Bu sözleşmelerden biri MSHUS diğeri ise ESKHUS olup ilgili Sözleşmeler insan haklarının birinci kuşak haklar ve ikinci kuşak haklar olarak sınıflandırılmasına göre hazırlanmıştır.⁶

⁴ BM Şartı, md. 55.

⁵ BM Şartı, md. 56.

⁶ Birinci ve ikinci kuşak haklar İHEB’de bir bütün olarak ele alınmışken, Bildirgedeki hakları ve devletlerin yükümlülüklerini somutlaştırmak amacıyla hazırlanan insan haklarına ilişkin Sözleşmelerde bunların bir bütün olarak değil de iki ayrı sözleşmede hazırlanması o dönemim siyasal şartlarından kaynaklanmaktadır. Soğuk Savaş yıllarında Batılı devletler ekonomik, sosyal ve kültürel hakların devletlerin ekonomik kaynaklarına ve gelişmişlik düzeylerine bağlı olmaları nedeniyle, kişisel ve siyasal haklardan ayrıldığı fikrinde ısrar ederken, Sovyet Bloğu kişisel ve siyasal haklardan ziyade, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar üzerinde ısrarcı olmuştur. Nihayetinde, iki blok arasında bir orta yol bulunmak suretiyle her iki hak kategorisi iki farklı sözleşmede kabul edilmiş, ancak ESKHUS’de MSHUS’ye nazaran daha yumuşak ve yoruma açık bir dil kullanılarak ikinci kuşak hakların ekonomik kaynaklara olan bağımlılığı teyit edilmiştir. Konuya ilişkin tartışmalar için bkz. UNGA resolution 421(V) International Covenant on Human Rights and measures of implementation: future work of the Commission on Human Rights, 4 December 1950, A/RES/421; UNGA resolution 543 (VI) Preparation of two Draft International Covenants on Human Rights, 5 February 1952, A/RES/543. Konuya ilişkin değerlendirmeler için ayrıca bkz. Sur, s. 68; Whelan, D. J. / Donnelly, J., s. 908-949.

MSHUS’ye baktığımızda gıda hakkının doğrudan doğruya tanınmadığı, ancak diğer haklar kapsamında koruma altına alındığı görülmektedir. Bu haklardan ilki halkların kendi kaderini tayin etme hakkıdır.

İlgili hakkı koruma altına alan MSHUS’nin 1. Maddesinin 2. Fıkrasına göre:

*“Bütün halklar, kendi amaçları doğrultusunda, karşılıklı yarar ilkesine dayanan uluslararası ekonomik iş birliği ve uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerine hâlel getirmemek kaydıyla, kendi doğal zenginlik ve kaynaklarından özgürce yararlanabilirler. Bir halk hiçbir durumda, kendi varlığını sürdürmesi için gerekli olan olanaklarından yoksun bırakılamaz.”*⁷

Halkların kendi kaderini tayin etme hakkının, gıda hakkı ile bağlantısı ve önemi, ülkede yaşayan nüfus açlıkla mücadele ederken, ülkenin gıda üretim kapasitesinin devlet tarafından tamamen küçük bir azınlığın veya yabancı yatırımcıların menfaatine sunularak istismar edilmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durum, halklarının kendi kaderini tayin etme hakkının ihlali kapsamında gıda hakkının da ihlali anlamına gelecektir.⁸

MSHUS’nin 6. Maddesinin 1. Fıkrasında ise: *“Her insanın doğuştan gelen yaşama hakkı vardır. Bu hak yasalarla korunacaktır. Hiç kimsenin yaşamı keyfi olarak elinden alınamaz.”*⁹ hükmü ile yaşam hakkı koruma altına alınmıştır.

Yaşam hakkı, her ne kadar ilk ele alınış biçimiyle devletlere sadece negatif yükümlülük yükleyen ve bireylerin keyfi olarak öldürülmesine karşı koruyan bir içeriğe

⁷ Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, md. 1(2), Resmi Gazete, 21 Temmuz 2003, Sayı: 25175.

⁸ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 23.

⁹ MSHUS, md. 6(1).

sahip olarak yorumlansa da hakkın günümüzde daha geniş bir şekilde yorumlandığı görülmektedir. MSHUS'nin denetim organı olan İnsan Hakları Komitesi (İHK) (*Human Rights Committte*) tarafından yaşam hakkının içerik ve kapsamını ortaya koymak üzere hazırlanan Genel Yorum 6'da yaşam hakkının genellikle dar yorumlandığına dikkat çekilerek, hakkın doğru bir şekilde anlaşılması için devletlere birtakım pozitif yükümlülüklerin de düştüğüne vurgu yapılmaktadır.¹⁰ Bu bağlamda, devletlerin özellikle yetersiz beslenme ve salgın hastalıkları ortadan kaldırmak için önlem alarak çocuk ölümlerini azaltmaları ve ortalama yaşam süresini arttırmaları gerektiğinin altı çizilmektedir.¹¹ Genel Yorum 6'dan anlaşılacağı üzere, yaşam hakkı, gıda hakkını da içerecek biçimde geniş bir biçimde yorumlanmaktadır.

İHK'nin yaşam hakkına ilişkin daha güncel diğer bir genel yorumunda da yaşam hakkı ile açlık ve kötü beslenme sorununun birbirleriyle olan bağlantısına yine dikkat çekildiği görülmektedir. Bu bağlamda İHK, Genel Yorum 36'da devletlerin yaşam hakkına ilişkin koruma yükümlülükleri kapsamında insanların yaşamlarını tehdit eden veya onları insan onuruna uygun bir yaşam sürmekten alıykoyan genel şartları ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler almaları gerektiğini ifade etmektedir.¹² İnsan yaşamını tehdit eden veya insan onuruna uygun bir yaşam sürmeyi olanaksız kılan şartlar arasında yaygın açlık ve kötü beslenme de sayılmaktadır.¹³

¹⁰ CCPR General Comment No. 6: Article 6 (The Right to Life), Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, on 30 April 1982, par. 5. (Bundan sonra CCPR Genel Yorum 6)

¹¹ CCPR Genel Yorum 6, par. 5.

¹² General Comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. Human Rights Committee, 30. October. 2018, CCPR/C/GC/36, par. 26. (Bundan sonra CCPR Genel Yorum 36).

¹³ CCPR Genel Yorum 36, par. 26.

C. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

Gıda hakkının en somut biçimde koruma altına alındığı uluslararası antlaşma ESKHUS'dir. EKSHUS'nin 11. Maddesine göre:

“1. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, herkesin, yeterli beslenme, giyim ve konut dahil olmak üzere, kendisi ve ailesi için yeterli yaşam düzeyine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme hakkına sahip olduğunu kabul ederler. Taraf Devletler, bu hususta hür rızaya dayalı uluslararası iş birliğinin temel önemini kabul ederek, bu hakkın gerçekleşmesini güvence altına almak için uygun tedbirleri alacaklardır.

2. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, herkesin açlıktan kurtulma temel hakkını kabul ederek, münferiden ve uluslararası iş birliği yoluyla, özel programları da içeren gerekli tedbirleri, aşağıdaki amaçlara yönelik olarak alacaklardır:

(a) Teknik ve bilimsel bilgilerden tam olarak yararlanmak suretiyle, beslenme ilkeleri konusundaki bilgileri yayarak ve doğal kaynakların en etkin bir şekilde geliştirilmesini ve kullanılmasını sağlayacak şekilde tarımsal sistemlerini düzelterek ya da geliştirerek, besinlerin üretilmesi, korunması ve dağıtılması yöntemlerini iyileştirmek; ve

(b) Gerek gıda maddeleri ihraç eden, gerek gıda maddeleri ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate alarak, dünyadaki besin maddelerinin ihtiyaca göre adil bir şekilde dağıtımını sağlamak.”¹⁴

¹⁴ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, md. 11, Resmi Gazete, 11

Ayrıca gıda hakkı ile ilişkili olarak self-determinasyon hakkı, MSHUS’de olduğu gibi ESKHUS’nin 1. Maddesinde aynı ifadelerle tanınmış bulunmaktadır.¹⁵

ESKHUS’nin 11. Maddesi, gıda hakkına ilişkin değerlendirme ve analizlerin odak noktasını oluşturmaktadır. Gıda hakkına ilişkin diğer pek çok uluslararası antlaşmada da hükümler bulunmasına rağmen, ilgili hakka ilişkin akademik çalışmaların, ESKHUS’nin ilgili maddesi üzerine yoğunlaşmasının gerekçelerini Alston şu şekilde ortaya koymaktadır:

“- İlgili madde, İHEB’in komuya ilişkin 25. Maddesinin kodifiye edilmiş halidir.

- İlgili maddenin içeriği, o dönemdeki en önemli uluslararası gıda kurumları ve özellikle FAO tarafından şekillendirilmiştir.*
- İlgili maddenin içeriği, gıda hakkına ilişkin diğer uluslararası antlaşmalarda yapılan düzenlemelere göre daha detaylı ve açıktır.*
- ESKHUS uluslararası toplum tarafından büyük ölçüde kabul edilmiş bir uluslararası antlaşmadır.*
- ESKHUS ile devletlerin uluslararası antlaşmadan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediikleri gerek düzenli rapor sunma”¹⁶*

Ağustos 2003, Sayı: 25196.

¹⁵ ESKHUS, md.1: “1. Bütün halklar kendi kaderlerini tayin etme hakkına sahiptirler. Bu hak gereğince halklar, kendi siyasal statülerini özgürce kararlaştırırlar ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini özgürce sağlarlar. 2. Bütün halklar, kendi amaçları doğrultusunda, karşılıklı yarar ilkesine dayanan uluslararası ekonomik işbirliği ve uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerine hâlel getirmemek kaydıyla, kendi doğal zenginlik ve kaynaklarından özgürce yararlanabilirler. Bir halk, hiç bir durumda, kendi varlığını sürdürmesi için gerekli olan kendi olanaklarından yoksun bırakılamaz. 3. Özerk olmayan ve Vesayet altında bulunan ülkelerin yönetilmesinden sorumlu olan Devletler de dahil, bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, Birleşmiş Milletler Şartı’nın hükümleri uyarınca, halkların kendi kaderlerini tayin etme hakkının gerçekleştirilmesini kolaylaştıracaklar ve bu hakka saygı göstereceklerdir.”

¹⁶ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 29.

gerekse ESKHK'ne bireysel başvuruda bulunma mekanizmaları¹⁷ ile takip edilmektedir.

Ayrıca ilgili Madde, gıda hakkını düzenleyen en önemli¹⁸ uluslararası belge olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, gıda hakkının koruma altına alındığı ESKHUS'nin 11. Maddesinin detaylı bir şekilde analiz edilmesi, gıda hakkının pratik anlamda daha anlamlı hale gelmesi için bir başlangıç niteliği taşımaktadır.

1. ESKHUS Md. 11'in Yazılış Süreci

Hakkın normatif içeriği başta olmak üzere daha detaylı bir analize girmeden önce, 11. Maddenin yazılış sürecine değinmek yerinde olacaktır. İlgili maddenin tarihsel sürecinin ortaya konması hem maddenin taşıdığı genel özellikleri hem de beraberinde getirdiği eksiklikleri anlamamıza da yardımcı olacaktır.

İHEB'de tanınan insan haklarının bağlayıcı bir uluslararası antlaşma metninde toplanması için İnsan Hakları Komisyonu (İHKom.) (*Commission on Human Rights*) 1950-1954 yılları arasında antlaşma metninin hazırlanması için çalışmalar yürütmüştür.¹⁹

1950'de antlaşma görüşmelerinin ilk halinde, Komisyon'un medeni ve siyasi haklara odaklandığı görülmektedir. Öyle ki, çalışmalar yürütülürken ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin, Komisyon'a baskıları neticesinde ekonomik, sosyal ve kültürel

¹⁷ Alston'ın eserini kaleme aldığı dönemde ESKHUS kapsamında henüz bireysel başvuru hakkı tanınmış değildi. Bu nedenle eserde sadece devletlerin ESKHK'ne rapor sunma yükümlülüğünden bahsedilmektedir. Günümüzde ise, ESKHUS'ye Ek İhtiyari Protokol ile ESKHK'ne bireysel başvuru hakkı da tanınmış olup bu husus gıda hakkının daha etkin bir biçimde korunması bakımından büyük önem arz etmektedir. Bkz. Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, The General Assembly adopted resolution A/RES/63/117, on 10 December 2008.

¹⁸ Kong, K.: *The Right to Food for All: A right-based approach to hunger and social inequality*, Suffolk Transnational Law Review 2009, Vol. 32, No. 3, s. 534; Meule/ Rătescu, s. 376.

¹⁹ Annotations on the text of the draft International Covenants on Human Rights: prepared by the Secretary General, UN doc. A/2929, (1955).

haklar Sözleşme metninden çıkarılmıştır. Ancak İHKom.’un bu kararı, BM Genel Kurulu’nun önüne geldiğinde Sözleşme’nin İHEB’de ortaya konulan ruh ve ilkeler üzerine kurulması gerektiği ve ekonomik, sosyal ve kültürel haklarından mahrum olan bir bireyin gerçek anlamda özgür bir birey olamayacağı ifade edilmek suretiyle reddedilmiştir.²⁰

Nihayetinde Komisyon, ekonomik, sosyal ve kültürel hakları da içine alacak bir metin hazırlamak durumunda kalmıştır. Ancak devletlerin konuya ilişkin farklı tutumları neticesinde, hakların birbirlerine bağlı ve bağımlı olan ilişkilerine her iki Sözleşme’nin girişinde değinilmiş olsa da ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ile medeni ve siyasal hakların iki farklı antlaşmada düzenlenmesine karar verilmiştir.²¹

ESKHUS’nin hazırlanış süreci, nihayetinde 1953 yılında İHKom.’da başlamış olup, 1954-1966 yılları arasında İHKom. ve Genel Kurul Üçüncü Komitesi²² arasında yürütülen görüşmelerle tamamlanmıştır. Bu süreçte, ILO, WHO ve BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization-UNESCO*) gibi BM uzmanlık kuruluşları da kendi yetki alanlarıyla ilişkili olan ekonomik, sosyal ve kültürel hakların kaleme alınmasında aktif rol üstlenmişlerdir.²³ Yine bir BM uzmanlık kuruluşu olan FAO ise yapılan davetlere rağmen uzun bir süre Sözleşmenin

²⁰ UNGA resolution 421(V) International Covenant on Human Rights and measures of implementation: future work of the Commission on Human Rights, 4 December 1950, A/RES/421.

²¹ UNGA resolution 543 (VI) Preparation of two Draft International Covenants on Human Rights, 5 February 1952, A/RES/543.

²² Genel Kurul’un Üçüncü Komitesi, Genel Kurul’un ana komitelerinden biri olup, uluslararası toplumun gündemindeki sosyal, insani, kültürel ve insan haklarına ilişkin konuları ele almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. General Assembly of the United Nations, Social, Humanitarian and Cultural Issues (Third Committee), <http://www.un.org/en/ga/third/index.shtml>, s.e.t. 27.02.2018.

²³ Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Alston, P.: *The United Nations specialized agencies and the implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Columbia Journal of Transnational Law 1979-1980, Vol. 18, No. 1, s. 82-90.

hazırlanış sürecine katılmamış olmasına rağmen,²⁴ ilerleyen süreçte ilgili maddenin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

Gıda hakkının Sözleşme metninde yer alması fikri, ilk olarak Çin tarafından önerilmiş olup, özellikle Sözleşme taslağının hazırlanma sürecinin son dönemlerinde, aç bir insan için diğer insan haklarının da bir anlam taşımayacağı gerçeğinden hareketle pek çok devlet tarafından Sözleşme’de korunan en önemli hak olarak kabul görmüştür.²⁵

Sözleşme’nin hazırlanış sürecinde 11. Maddeye ilişkin tartışmaların büyük ölçüde, hakkın sağlanması için uluslararası iş birliğine gerek olup olmadığı sorusu üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Sözleşme görüşmelerinde yer alan temsilcilerin büyük bir çoğunluğu uluslararası iş birliği olmaksızın yoksul ülkeler için yeterli yaşam standardı hakkını sağlamanın mümkün olamayacağını vurgulamıştır.²⁶ Bu anlamda, insan haklarının tam olarak sağlanabilmesinin tek bir devletin gayreti ile değil, ancak BM’nin ilkeleri ve hedefleri ile uyumlu olarak tüm devletlerin iş birliği ile sağlanabileceğini göstermesi bakımından 11. Maddenin en iyi örnek olduğu dile getirilmiştir.²⁷

Bununla birlikte, bazı temsilcilerin kaygıları neticesinde uluslararası iş birliğinin devletlerin rızasına dayanması gerektiği Sözleşme metnine derç edilmiştir.²⁸ Oysa uluslararası hukukun doğası gereği, uluslararası hukuktaki diğer tüm işlem ve eylemler için olduğu gibi, uluslararası iş birliği de devletlerin rızasına bağlıdır. Bunun ayrıca belirtilmesine gerek olmadığı bazı temsilciler tarafından ifade edilmiş olsa da²⁹ en

²⁴ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 30.

²⁵ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1264, 15 November 1963, par. 7; UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1267, 18 November 1963, par. 8.

²⁶ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.742, 25 January 1957, par. 24.

²⁷ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.742, 25 January 1957, par. 24.

²⁸ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.742, 25 January 1957, par. 31.

²⁹ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.742, 25 January 1957, par. 39.

nihayetinde devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan iş birliği yükümlülüğünün anlamını muğlaklaştıracak bir biçimde uluslararası işbirliğinin devletlerin özgür rızalarına (*free consent*) dayandığı ifade edilmiştir.

11. Maddenin hazırlanış sürecinde gündeme taşınan bir başka mesele ise, açlık sorunu ve bu sorunla nasıl mücadele edileceği sorusu olmuştur. Sözleşme görüşmeleri sürecinde, yoksulluk ve açlık sorunun ne kadar ciddi bir sorun olduğu Romanya temsilcisi Popescu tarafından şu şekilde dile getirilmiştir:

*“Bir grup ülke büyük bir refah içindeyken ve bilimsel ve teknik gelişmeler çok geniş ufuklar açmışken, yoksulluk ve açlıktan acı çeken insanların sayısının sürekli bir şekilde artıyor olması kabul edilemez. Bu durum açık bir şekilde tüm devletlerin menfaatlerine aykırı bir durum olup sona erdirilmeleir.”*³⁰

Üçüncü Komite'nin ayrıca, 1951-1952 yıllarında FAO başkanlığı görevini yürüten Jose de Castro'nun tespitlerine vurgu yapmak suretiyle, açlık sorununun sadece aç insan sayısını bir miktar azaltmak amacı taşıyan birtakım paternalistik önlemlerle çözülemeyeceğine dikkat çektiği görülmektedir.³¹ Komite bu bağlamda, sorunun çözümü için, genel olarak ekonomik kalkınmanın, özel olarak ise tarımsal üretimin teşvik edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³²

Ayrıca, Sözleşme'nin hazırlanış sırasında FAO başkanlığı görevini yürüten B.R. Sen'in, İHEB'in kabul edildiği 1948 yılından itibaren medeni ve siyasal haklar alanında dünya genelinde büyük gelişmeler yaşanmasına rağmen, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların korunmasına ilişkin benzer bir başarının sağlanamadığı hususunda Üçüncü

³⁰ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1266, 18 November 1963, par. 52.

³¹ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1266, 18 November 1963, par. 55.

³² UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1266, 18 November 1963, par. 55.

Komite'nin dikkatini çektiği görülmektedir.³³ Bu bağlamda, özellikle açlıkla mücadele konusunda başarı kaydedilememesinin açlıktan kurtulma hakkının, İHEB'de dile getirilmemiş olmasından kaynaklandığını dile getiren B.R. Sen, sorunun çözümü için ESKHUS'de açlıktan kurtulma hakkının ayrıca ifade edilmesinin, bu alanda atılan mevcut adımların hukuk gücü ile desteklenmesi anlamına geleceğini vurgulamıştır.³⁴ Gereken adımların atılmaması durumunda yüzyılın sonuna kadar 3 milyar insanın yetersiz beslenme tehlikesi ile karşı karşıya kalacağına dikkat çeken B.R. Sen, günümüzdeki halinden daha güçlü ve ivedi önlemler alınmasını gerektiren bir taslak madde de önermiştir.

Taslak maddeyle, *“Sözleşme’ye Taraf Devletler, tek tek ve uluslararası iş birliği aracılığıyla mümkün olan en kısa zamanda açlıktan kurtulma hakkını sağlayacak programlar geliştirmeyi taahhüt ederler.”*³⁵ hükmü önerilmiştir. Taslak maddede yer alan *“mümkün olan en kısa zamanda”* ibaresi, konunun önem ve aciliyetini göstermekte olup sadece açlıktan kurtulma hakkı bakımından böyle bir ibarenin tercih edilmesi Sözleşme’de tanınan diğer haklar karşısında ilgili hakka öncelik verilmesi gerektiğini göstermektedir.

FAO tarafından sunulan bu taslak madde, Sudi Arabistan tarafından Sözleşme’de ayrı bir madde olarak yer alması şeklinde desteklenirken; Şili, Kolombiya, Ekvador ve Uganda tarafındanda desteklenen bu yaklaşım ilgili devletlerin açlıktan kurtulma hakkını ayrı bir paragraf ile düzenledikleri bir taslağa vücut vermiştir. Bu taslak maddeler, Üçüncü

³³ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1266, 18 November 1963, par. 56.

³⁴ UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1266, 18 November 1963, par. 56.

³⁵ UNGA Third Committee A/C.3/SR.1266, 18. November. 1963, par. 56.

Komite'ye iletişmiş olup, en nihayetinde, FAO taslağından farklı olmakla birlikte aılıktan kurtulma hakkını ayrı bir paragraf ile ele alan bir metin ortaya çıkmıştır.

Maddenin hazırlanış sürecinde, Üçüncü Komite'de tartışılan hususlardan bir diğeri ise, Sözleşme metninde, hakkın sağlanması gereken yöntem ve vasıtaların belirtilmesine gerek olup olmadığı sorusudur. Bazı temsilciler, 11. Maddenin 2. Fıkrasının çok detaylı ve Üçüncü Komite'nin yetkisinin ötesinde konuları içerecek derecede kapsamlı olması nedeniyle bağlayıcı bir nitelik taşıyan bir uluslararası antlaşmadan ziyade, bir deklarasyonda yer almasının daha uygun olacağına dair görüşlerini dile getirmişlerdir.³⁶ Benzer bir şekilde, gıda hakkının sağlanması için alınacak tedbirlerin ülkeden ülkeye değişeceği, bu nedenle her bir devlet için tek tip direktif verilmesinin doğru olmadığı ifade edilmiştir.³⁷

Temsilcilerin bu eleştirilerine rağmen,³⁸ 11. Madde son haliyle gerek hakkı tanıyan gerekse bu hakkın sağlanması için gereken yöntem ve vasıtaları detaylı bir şekilde düzenleyen bir içerikle seksen sekiz kabul ve bir çekimser oy ile kabul edilmiştir.³⁹

2. Gıda Hakkının Normatif İçeriğı

Oldukça detaylı bir içeriğı sahip olan 11. Maddenin devletlere hangi yükümlölükleri yüklediğini tespit edebilmek için, maddenin normatif içeriğinin detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

³⁶ UNGA Third Committee A/C.3/SR.1266, 18. November. 1963, par. 57-63.

³⁷ UNGA Third Committee A/C.3/SR.1266, 18. November. 1963, par. 57-63.

³⁸ Eleştirilerin detayları için bakınız UNGA Third Committee A/C.3/SR.1266, 18. November. 1963, par. 57-63.

³⁹ Oylamada tek çekimser oy veren ülke Pakistan olup, maddenin içeriğine ilişkin eleştiriler Pakistan temsilcisi tarafından görüşmeler sırasında da dile getirilmiştir. Bkz. UNGA Third Committee A/C.3/SR.1266, 18. November. 1963.

Gıda hakkı, ESKHS'nin 11. Maddesinde düzenlenmiş olup, ilgili maddeye göre:

“1. Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, herkesin, yeterli beslenme, giyim ve konut dahil olmak üzere, kendisi ve ailesi için yeterli yaşam düzeyine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme hakkına sahip olduğunu kabul ederler. Taraf Devletler, bu hususta hür rızaya dayalı uluslararası iş birliğinin temel önemini kabul ederek, bu hakkın gerçekleşmesini güvence altına almak için uygun tedbirleri alacaklardır.

2. Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, herkesin açlıktan kurtulma temel hakkını kabul ederek, münferiden ve uluslararası iş birliği yoluyla, özel programları da içeren gerekli tedbirleri, aşağıdaki amaçlara yönelik olarak alacaklardır:

(a) Teknik ve bilimsel bilgilerden tam olarak yararlanmak suretiyle, beslenme ilkeleri konusundaki bilgileri yayarak ve doğal kaynakların en etkin bir şekilde geliştirilmesini ve kullanılmasını sağlayacak şekilde tarımsal sistemlerini düzelterek ya da geliştirerek, besinlerin üretilmesi, korunması ve dağıtılması yöntemlerini iyileştirmek; ve

(b) Gerek gıda maddeleri ihraç eden, gerek gıda maddeleri ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate alarak, dünyadaki besin maddelerinin ihtiyaca göre adil bir şekilde dağıtımını sağlamak.”⁴⁰

11. Maddenin genel özelliklerine baktığımızda, Sözleşme’deki diğer maddelerle benzer bir şekilde devletlerin hakkın gerçekleştirilmesi için taahhütte bulunmaları ve bu taahhütün yerine getirilmesi için bazı önlemleri almaları öngörülmüştür. Yine

⁴⁰ ESKHUS, md. 11.

Sözleşme'nin diğer maddelerinde olduğu gibi, herhangi bir ayırım yapılmaksızın veya belli bir gruba hasredilmeksizin hak herkese tanınan bir hak olarak ele alınmıştır.⁴¹

Bu benzer özelliklere karşın, ilgili maddeyi Sözleşme'deki diğer maddelerden ayıran, bazı farklı özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 11. Maddenin içerik olarak çok kapsamlı ve karmaşık bir düzenleme olmasıdır.⁴² Maddenin 1. Fıkrasında yeterli yaşam standardı hakkı kapsamında, gıda, giyinme ve barınma hakları sayılmış olmakla birlikte, ikinci fıkrada açlıkla mücadele sorununa ayrıca vurgu yapılmak suretiyle açlıktan kurtulma hakkına yer verilmiştir. Maddenin bu boyutu ile esin kaynağı olan İHEB'in 25. Maddesinden ayrıldığı görülmektedir.⁴³ Ayrıca ilgili madde, hakkın sağlanması için gereken yol ve yöntemleri detaylı bir şekilde ele alması bakımından da dikkat çekicidir.⁴⁴

ESKHUS'nin kendisi de dahil olmak üzere, insan haklarına ilişkin sözleşmelerin hemen hemen hepsinde insan hakkı tanınıp, daha sonra bu hakkın hangi belirli şartlar hakkında kısıtlanabileceği düzenlenirken, gıda hakkını koruyan 11. Maddenin çok daha

⁴¹ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 32.

⁴² Saul B./Kinley, D./ Mowbray, J.: The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Commentary, Cases, and Materials, Oxford University Press, Oxford 2015, s. 862; Alston'a göre, Maddenin hem amaçları hem de araçları içeren karmaşık yapısında, hazırlanış sürecinin yaklaşık bir hafta gibi kısa bir sürede acele ile tamamlanmasının etkisi vardır. Madde'nin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, 11. Madde bir bütün olarak ele alınarak yorum yapılmalı ve şu üç temel prensip göz önünde bulundurulmalıdır: (i) 11(2) gıda hakkının sağlanması bakımından ifade edilen amaçlar ve araçlar bakımından tahdidi bir liste sunmamaktadır ve devletlerin gıda hakkının sağlanması için gereken diğer amaç ve araçları gözetmelerini dışlamamaktadır. (ii) 11(2) Maddede ifade edilen yan araçlar, Maddenin temel amacı olan herkesin yeterli gıda hakkının sağlanması amacı ile birlikte değerlendirilmelidir. (iii) 11. Maddenin yorumlanmasından kaynaklanan birtakım zorluklar ortaya çıktığında, ilgili Maddenin kaleme alındığı veya kabul edildiği dönemdeki hukuk düzeninden ziyade, yorumun yapıldığı dönemdeki geçerli olan hukuk düzeni dikkate alınmalıdır. Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 34.

⁴³ İHEB, md. 25(1): "*Her şahsın, gerek kendisi gerekse ailesi için, yiyecek, giyim, mesken, tıbbi bakım, gerekli sosyal hizmetler dahil olmak üzere sağlığı ve refahını temin edecek uygun bir hayat seviyesine ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, ihtiyarlık veya geçim imkânlarından iradesi dışında mahrum bırakacak diğer hallerde güvenliğe hakkı vardır.*" Görüldüğü üzere, ilgili maddede açlıktan kurtulma hakkından bahsedilmemektedir. Bununla birlikte ilgili maddede yeterli yaşam standardı hakkı kapsamında sağlık ve sosyal güvenlik haklarının da sayıldığı görülmektedir. Bu hakların tek başlarına taşıdığı önem nedeniyle ESKHUS'de ayrı maddelerde düzenlendikleri görülmektedir. Sırasıyla bkz., sağlık hakkı için ESKHUS md. 9; sosyal güvenlik hakkı için ESKHUS, md. 12.

⁴⁴ Saul/ Kinley/ Mowbray, s. 862.

farklı bir usulle hakkın, özellikle açlıkla mücadelenin hangi yöntem ve vasıtalarla gerçekleştirilebileceğini detaylı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

Bu husus her ne kadar ilgili maddeyi karmaşık bir hale getiriyor olsa da sorunun uluslararası toplum nazarında taşıdığı önemi göstermektedir. Sözleşme'nin hazırlanış süreci ile birlikte değerlendirildiğinde, ilgili Maddenin bu detaylı içeriğinin, uluslararası toplumun açlık sorununu ciddiye aldığını gösterir nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, 11. Maddenin 2. Fıkrasında ifade edilen açlıktan kurtulma hakkının Sözleşme'de “temel” hak olarak nitelendirilen tek hak olması ile de teyit edilmiştir.

Tüm bu hususlarla birlikte, ilgili Maddede getirilen “uluslararası iş birliği” yükümlülüğünün sadece bu maddeye özgü bir şekilde iki kez dile getirildiği görülmektedir.

Son olarak, ilgili Maddede ifade edilen “ihtiyaca göre adil dağılım” (*equitable distribution... in relation to need*) kavramı da insan hakları belgelerinde ilk kez rastlanılan özgün bir kavramdır. 11. Maddenin 2. Fıkrasında ifade edildiği üzere, devletlerin “gerek gıda maddeleri ihraç eden, gerek gıda maddeleri ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate alarak, dünyadaki besin maddelerinin ihtiyaca göre adil bir şekilde dağıtımını sağlamak” için yönelik tedbirler alması öngörülmüş olup, böylece besin kaynaklarının paylaşımında sadece ekonomik önceliklerin değil, insani hususların da dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁵

⁴⁵ Bu hüküm, açlık sorununun çözümü için gıda kaynaklarının sadece ülke içerisinde değil, dünya genelinde de adil bir şekilde dağılımına ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekmesi nedeniyle önemli olmakla birlikte, pratikte sorunlar yaratabilecek niteliktedir. Şöyle ki dünya gıda kaynaklarının adil bir şekilde paylaşımını sağlayacak tedbirler alınmasını öngören ilgili hüküm ile, Sözleşme'nin diğer bir hükmü olan 22. Maddede ifade edilen “Bu Sözleşmedeki her hangi bir hüküm, halkların kendi doğal

İlgili hükümde dikkat çeken bir diğer husus ise gıda fazlası (*food surplus*) yerine gıda kaynakları (*food supplies*) ifadesinin tercih edilmiş olmasıdır. Terimler arasında yapılan bu tercihin, küresel ölçekte bir gıda açığı yaşandığında tüm devletlerin kendi kaynaklarını daha özenli harcamasını ve gıda fazlası olmasa dahi, var olan gıda kaynaklarının daha adil bir şekilde paylaşılmasını öngördüğü söylenebilir.⁴⁶

Bu genel özelliklerden sonra, 11. Maddenin daha detaylı bir analizi yapılacak olursa, gıda hakkının “yeterli gıda hakkı” (*right to adequate food*) ve “açlıktan kurtulma hakkı” (*freedom from hunger*) olmak üzere ikili bir sınıflandırma ile kaleme alındığı görülmektedir.

Bu ikili sınıflandırma, gıda hakkını, bir kimsenin günlük alması gereken asgari besin miktarı seviyesine indirmek ve gıdanın sahip olması gereken kalite ile ilgilenmemek suretiyle hakkın normatif içeriğini daralttığı gerekçesiyle Alston tarafından tercih edilmemektedir.⁴⁷

Ayrıca, diğer bazı yazarlar, 11. Maddenin bir bütün olarak, devletlere açlığı azaltma hedefi koyduğunu ve her bireyin sürdürülebilir şekilde yeterli gıdaya erişimini koruduğunu ifade etmek suretiyle gıda hakkının böyle bir sınıflandırma ile ele alınmasını gereksiz bulmaktadır.⁴⁸ Bu fikri paylaşımlar, gıda hakkının “yeterli gıda hakkı” ve “açlıktan kurtulma hakkını” içeren çok katmanlı bir hak olduğuna ve bir bütün olarak gıda

zenginliklerini ve kaynaklarını tam olarak ve serbestçe kullanma ve yararlanma haklarını zayıflatacak bir biçimde yorumlanamaz.” hükmünün ve devletlerin iç işlerine karışmama ilkesini öngören BM Şartı’nın 2. Maddesinin 7. Fıkrasının ne şekilde bağdaştırılabileceği tartışmaya açık bir soru olarak varlığını korumaktadır.

⁴⁶ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 44.

⁴⁷ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 32-33.

⁴⁸ Narula, S.: *The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law*, Columbia Journal of Transnational Law 2006, Vol. 44, No. 3, s. 694; Chen, Y.: *The Right to Food*, European Journal of Law Reform 2010, Vol. 12, Issue 3-4, s. 166.

güvencesizliğini azaltma ortak amacı taşıdığına dikkat çekmektedir.⁴⁹ Dolayısıyla bu yazarlara göre, bu ikili ayrım iki farklı hak olarak değil; aynı hakkın farklı katmanları olarak anlaşılmalıdır.

Bu katmanlardan “açlıktan kurtulma hakkı” gıda hakkının asgari seviyesini ortaya koyarken, “yeterli gıda hakkı” göreceli bir seviye olup hakkın aşamalı gerçekleştirmeye (*progressive realization*) tabi olan kısmını oluşturmaktadır.⁵⁰ Bir başka deyişle, yeterli gıda hakkı, açlıktan kurtulma hakkından daha geniş bir muhtevaya sahip olup “*yeterli yaşam düzeyine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme hakkından*” kaynaklanmakta ve bireylerin kendi gıda güvencelerini sağlayabilmeleri için gerekli ekonomik, siyasal ve sosyal şartların zaman içerisinde devlet tarafından tesis edilmesini gerekli kılmaktadır.⁵¹

Yaşam hakkıyla doğrudan ilişkili olan açlıktan kurtulma hakkı ise daha dar kapsamlı olmakla birlikte, devletlerin gelişmişlik düzeylerine bakılmaksızın, gıda hakkı bakımından sahip oldukları yükümlülüklerinin asgari düzeyini ortaya koymaktadır.

Alston ise bu ikili ayrımın 11. Maddenin hazırlanış sürecine dayanmakta olduğunu dile getirmektedir.⁵² Maddenin hazırlanış sürecinde FAO’nun dünya çapında sürdürdüğü Açlıktan Kurtulma Kampanyasına (*Freedom From Hunger Campaign*) hukuki bir güç kazandırmak amacıyla göstermiş olduğu çabalar neticesinde, açlıktan kurtulma hakkı 11. Maddenin 2. Fıkrasında ayrıca düzenlenmiştir.⁵³ Alston’a göre, bu tarihi gerekçenin

⁴⁹ Chen, s. 167.

⁵⁰ Buckingham, D.E.: *A Recipe for Change: Towards an Integrated Approach to Food Under International Law*, Pace International Law Review 1994, Vol. 6, Issue.2, s. 293.

⁵¹ FAO, Right to Food Handbooks 1, The right to food within the international framework of human rights and country constitutions, Rome 2014, s. 4. (Bundan sonra Right to Food Handbooks 1, The right to food within the international framework of human rights and country constitutions).

⁵² Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 32.

⁵³ UN doc. A/C.3/SR.1266 (1963), par. 56.

dışında, gıda hakkının ikili bir ayrıma tabi tutulmasına gerek olmadığı gibi, böyle bir ayrım hakkın normatif içeriğini daraltmak suretiyle İHEB’de tanınan hakların kodifiye edilmesi amacıyla hazırlanan İkiz Sözleşmelerin amacına da aykırı olacaktır.⁵⁴ Bu nedenle, açlıktan kurtulma hakkını, açlıkla mücadele konusunda ulusal ve uluslararası çabaları hızlandıracak bir başlangıç noktası olarak görmek; fakat gıda hakkı ile kast edilenin daha kapsamlı bir içeriğe sahip olan yeterli gıda hakkı olduğunu kabul etmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.⁵⁵ Sonuç olarak, günümüzde de yeterli gıda hakkı kavramının bu iki hakkı da kapsayacak şekilde kısaltılmış bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bununla birlikte doktrinde açlıktan kurtulma hakkının yeterli gıda hakkına göre daha öncelikli ve acil bir hak olduğu fikrini savunan yazarların da bulunduğu görülmektedir.⁵⁶ Bu görüşü savunan yazarlara göre ise, gıda hakkı, “açlıktan kurtulma hakkı” ve “yeterli gıda hakkı” olmak üzere kendi aralarında öncelik ilişkisi taşıyan, haktan yararlananların ve hakkın devletlere yüklediği yükümlülüklerin farklılaştığı iki ayrı hakkı içermektedir.

Bu bölümde gıda hakkının ESKHUS’de düzenleniş biçimine göre “yeterli gıda hakkı” ve “açlıktan kurtulma hakkı” bağlamında ne anlama geldiği detaylı bir biçimde ele alınacaktır.

⁵⁴ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 32-33.

⁵⁵ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 33.

⁵⁶ Açlıktan kurtulma hakkının başlı başına ayrı bir hak olduğunu dile getiren değerlendirmeler için bkz. Bkz. Yigzaw, A. D.: *Hunger and the Law: Freedom from Hunger as a Freestanding Right*, Houston Journal of International Law 2014, Vol. 36, No. 3, s. 666-713; Howard-Hassmann, R.E.: *State Food Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 5.

a. Yeterli Gıda Hakkı

Yeterli gıda hakkı, ESKHUS'nin 11. Maddesinde yeterli yaşam standardı hakkı (*right to adequate standard of living*) içerisinde tanınmıştır. İlgili Maddenin 1. Fıkrasına göre:

*“1. Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, herkesin, **yeterli beslenme**, giyim ve konut dahil olmak üzere, kendisi ve ailesi için **yeterli yaşam düzeyine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme hakkına** sahip olduğunu kabul ederler. Taraf Devletler, bu hususta hür rızaya dayalı uluslararası iş birliğinin temel önemini kabul ederek, bu hakkın gerçekleşmesini güvence altına almak için uygun tedbirleri alacaklardır.”⁵⁷*

Gıda hakkının hazırlanış süreci dikkate alındığında, hakkın birincil olarak yeterli gıda hakkını önelediği görülmektedir. Yeterli gıda hakkı kavramı, genel olarak gıda hakkına en geniş yaklaşımı göstermeyi gerektirmekte olup⁵⁸ açlıktan kurtulma hakkı bu yaklaşım içinde ancak atılması gereken ilk adım olarak değerlendirilebilir.

Gıda hakkı, ESKHUS ile 1966 yılında tanınmış olmasına ve Sözleşme 1976 yılı itibariyle yürürlüğe girmiş olmasına rağmen hakkın ne anlama geldiği ve devletlere ne gibi yükümlülükler yüklediği hususu uzun bir süre belirsiz kalmıştır. Bu belirsizliğin giderilmesi amacıyla, 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi sonrasında devletler,

⁵⁷ ESKHUS, md. 11(1). Vurgulamalar yazara aittir.

⁵⁸ Alston, gıda hakkına ilişkin değerlendirmelerinde “yeterli gıda hakkı” kavramının hak bakımından kapsayıcı (*maximalist*) bir yaklaşıma imkân verirken, “açlıktan kurtulma hakkı” kavramının ise hakka yönelik indirgemeci (*minimalist*) bir yaklaşım olacağının altını çizmektedir. Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 33.

ESKHK'den gıda hakkını yorumlamasını talep etmişlerdir. Böylece, hakkın ne anlama geldiği, ancak ESKHK'nin hazırlamış olduğu Genel Yorum 12 ile ortaya konulmuştur.

Komite Genel Yorum 12'de, devletlerin sunacakları raporlarda nelere dikkat etmeleri gerektiği hakkında rehber kurallar olmasına rağmen, devletlerin birkaçının yeterli gıda hakkının sağlanması hakkında sundukları raporlarda, konuya ilişkin yeterli bilgi verdiklerine dikkat çekmiştir.⁵⁹ Komite bu nedenle, devletlerin gıda hakkını sağlamak bakımından devletlerin karşılaştıkları sorunları değerlendirmekte güçlük çektiğini ifade ederek, hazırlamış olduğu bu yorum ile gıda hakkının sağlanmasına ilişkin ilkelerin ortaya konulacağını belirtmiştir.⁶⁰

Genel Yorum 12'de yeterli gıda hakkının, insan onuru ile bölünmez bir şekilde bağlı olduğuna vurgu yapılmak suretiyle⁶¹ diğer haklara sahip olmak açısından taşıdığı öneme dikkat çekilmiştir.⁶²

Genel Yorum 12'ye göre, yeterli gıda hakkı; *“tüm erkek, kadın ve çocukların gerek tek başına gerekse diğer bireylerle beraber toplum içinde her zaman yeterli gıdaya veya yeterli gıdayı elde etmek için gereken araçlara fiziksel ve ekonomik olarak erişime sahip olduklarında gerçekleştirilmiş olacaktır.”*⁶³

ESKHK'nin bu tanımının yanı sıra, Gıda Hakkı Özel Raportörlerinin yapmış oldukları tanımlar da gıda hakkının normatif içeriğini anlamlandırmak açısından yol gösterici niteliktedir.

⁵⁹ Genel Yorum 12, par. 2.

⁶⁰ Genel Yorum 12, par. 2.

⁶¹ Genel Yorum 12, par. 4.

⁶² Genel Yorum 12, par. 1.

⁶³ Genel Yorum 12, par. 6.

Gıda Hakkı Özel Raportörlüğü görevine atanan ilk isim olan Ziegler, gıda hakkını *“doğrudan veya mali satın alma kaynakları vasıtasıyla, fiziksel ve zihinsel açıdan, bireysel ve toplu olarak tatmin edici ve korkudan masun onurlu bir hayat için nicelik ve nitelik olarak yeterli ve bireylerin ait oldukları kültüre uygun gıdaya sahip olma hakkı”* olarak tanımlamaktadır.⁶⁴

Gıda Hakkı Raportörlerinden De Schutter ise gıda hakkını *“herkesin, bireysel veya bir grubun üyesi olarak, besinsel açıdan yeterli, sürdürülebilir şekilde üretilmiş ve kültürel olarak kabul edilebilir gıdaya sürekli ve güvenli erişiminin güvence altına alınması”* olarak tanımlamaktadır.⁶⁵

Bu her üç tanımdan da anlaşılacağı üzere, gıda hakkı, beslenilme hakkı ya da aç kişilere yapılması gereken gıda yardımı anlamına gelmemekte olup bu kavramların ötesinde kendi kendine yeterlilik, insan onuru ve yetkilendirmeyi de içine alan geniş bir muhtevaya sahiptir.

Bu tanımların işaret ettiği diğer bir husus ise, gıda hakkını, bireylerin bir gün içinde almaları gereken minimum düzeyde kalori, protein ve diğer besin maddeleri şeklinde dar ve sınırlayıcı biçimde yorumlamanın mümkün olmadığıdır.⁶⁶ Aksine, Genel Yorum 12’de ifade edildiği üzere gıdanın, yeterlilik (*adequacy*), sağlanabilirlik (*availability*), erişilebilirlik (*accessibility*) ve sürdürülebilirlik (*sustainability*) gibi belli başlı bazı özellikleri taşıması gerekmektedir.⁶⁷ Bu özellikleri detaylı bir şekilde değerlendirmek hakkın içerik ve kapsamının ortaya konulması bakımından yerinde olacaktır.

⁶⁴ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 7, par.14.

⁶⁵ De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 4, par. 6.

⁶⁶ Genel Yorum 12, par. 6.

⁶⁷ Genel Yorum 12, par. 7-13.

aa. Yeterlilik

Yeterli gıda hakkından bahsedebilmek için öncelikle gıdanın nicelik ve nitelik olarak yeterli olması gerekmektedir. Gıdanın nicelik olarak yeterli olması ile kastedilen, bireyin yaşamı boyunca fiziksel aktivitelerini sürdürebilmesi, fiziksel ve zihinsel gelişimi ve bunun devamı için gereken besin ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda besleyici öğeyi taşımasıdır.⁶⁸ Bu miktar da kişiden kişiye değişir nitelikte olup kişinin cinsiyeti, yaşı, yaşam şartları, mesleği ve sağlık durumu gibi faktörlerin dikkate alınması suretiyle belirlenecektir.⁶⁹ Örneğin; emzirme dönemindeki bir annenin veya gelişme dönemindeki bir çocuğun daha çok besin çeşidi ve miktarı içerecek şekilde beslenmesi gerekmektedir.

Gıdanın nitelik olarak yeterli olması ise gıda güvenliği gereklerini taşıyacak şekilde zararlı madde içermemesi gerektirmektedir.⁷⁰ Ayrıca, gıdanın yeterli kabul edilebilmesi için gereken mikro-besinleri içermesi de büyük önem taşımaktadır.⁷¹

Nitelik olarak yeterliliğin bir başka boyutu ise gıdanın kültürel ve tüketici tercihleri açısından kabul edilebilir olmasıdır.⁷² Bu noktada, gıdaya besin maddesi olmasının dışında kültürel anlamda farklı değerler yüklenebileceği ve tüketicilerin belli gıda alışkanlıklarına sahip olabileceği dikkate alınmak suretiyle, tüketici tercihlerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu bağlamda, bireylerin dini inançlarının göz önünde bulundurulması gerektiği gibi, yerli hakların durumunda olduğu gibi bireylerin gıda ile olan kültürel ilişkileri de göz

⁶⁸ Genel Yorum 12, par. 9.

⁶⁹ Genel Yorum 12, par. 9.

⁷⁰ Genel Yorum 12, par. 10.

⁷¹ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 10.

⁷² Genel Yorum 12, par. 11.

önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, gıda yardımı yapılırken, Müslüman bir topluluğa domuz eti veya Budist bir topluluğa vejetaryen olmayan gıdaların temin edilmesi gıdanın kültürel olarak kabul edilebilir olmaması nedeniyle yeterlilik niteliğini taşıyamamasına neden olacaktır. Benzer bir şekilde, gıdalarını avcılık, toplayıcılık ve balıkçılık gibi faaliyetlerle sağlayan yerli haklar için, bu faaliyetler kendi kültürel kimliklerinin bir parçası olup gıdanın piyasadan değil, bu faaliyetler aracılığıyla temin edilmiş olması yeterlilik şartının sağlanması bakımından ayrı bir önem arz etmektedir.⁷³

ab. Sağlanabilirlik

Yeterli gıda hakkının diğer bir bileşeni ise sağlanabilirliktir. Sağlanabilirlik ile kast edilen ise bireyin ya beslenmesini sağlayacak verimli arazi veya doğal kaynaklar gibi imkânlarla ya da gıdanın üretildiği yerden talebin olduğu yere aktarılmasını sağlayacak iyi işleyen bir işleme, dağıtım ve pazar sistemine sahip olmasıdır.⁷⁴

ac. Erişilebilirlik

Erişilebilirlik ise iki boyutlu bir anlam taşımakta olup gıdaya hem ekonomik hem de fiziksel erişilebilirliğin var olmasını gerektirmektedir. Bu yönüyle, gıda hakkının sıklıkla yanlış anlaşıldığı üzere beslenilme hakkı (*right to be fed*) olmadığını söylemek mümkündür.⁷⁵ Daha açık ifadesiyle gıda hakkı, devletlerin gıda ihtiyacı içinde bulunan kişilere ücretsiz bir şekilde gıda dağıtmasını gerektiren bir hak olmayıp bireylerin insan

⁷³ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 12, par. 29.

⁷⁴ Genel Yorum 12, par. 12.

⁷⁵ Right to Adequate Food- UN Fact Sheet 34, s. 3-4.

onuruna uygun bir biçimde kendi çabalarıyla ihtiyaç duydukları gıdaya erişimlerini gerekli kılan bir haktır.⁷⁶

Erişilebilirlik ekonomik erişilebilirlik (*economic accessebility*) ve fiziksel erişilebilirlik (*physical accessibility*) olmak üzere iki şekilde sağlanmış olmalıdır. Ekonomik erişilebilirlikle kastedilen, bireysel veya hanehalkı olarak yeterli gıda için harcanan maliyetin, diğer temel ihtiyaçların karşılanmasını tehdit edecek veya tehlikeye atacak seviyede olmamasıdır.⁷⁷ Daha açık deyişle, ekonomik erişilebilirlikten bahsedebilmemiz için bireyin gıda için ödemesi gereken maliyet, gıda lehine diğer ihtiyaçlarından vazgeçmesine neden olacak düzeyde olmamalıdır.

Erişilebilirliğin diğer boyutu olan fiziksel erişilebilirlik ise gıdanın bebekler, çocuklar, yaşlılar, fiziksel veya zihinsel engelliler gibi toplum içinde zayıf olan bireyler de dahil olmak üzere herkes için erişilebilir nitelikte olmasıdır.⁷⁸

Örnek verilen bu gruplar dışında, doğal afetler ve silahlı çatışmalar gibi nedenlerle riskli bölgelerde yaşadıkları için gıdaya erişim imkânı bulamayan veya toplum içinde dezavantajlı konumda bulunan bireylerin fiziksel erişimlerinin sağlanması için de devletlerin gereken önlemleri almaları gerekmektedir.⁷⁹ Ayrıca, yerli hakların atalarından kalma arazilerine erişim imkânlarının bulunması da fiziksel erişim kapsamında değerlendirilecek bir husustur.⁸⁰

⁷⁶ Right to Adequate Food- UN Fact Sheet 34, s. 3-4.

⁷⁷ Genel Yorum 12, par. 13.

⁷⁸ Genel Yorum 12, par. 13.

⁷⁹ Genel Yorum 12, par. 13. Devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bakımından acil durumlar, felaketler ve silahlı çatışmalar esnasında da yükümlülüklerinin devam ettiği ve özellikle toplum içindeki zayıf grupların korunmasına önem verilmesine ilişkin ayrıca bkz. Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, UN Fact Sheet 33, s. 25-27; Cotula/ Vidar, s. 22-51.

⁸⁰ Genel Yorum 12, par. 13.

Genel Yorum 12’de ifade edilen bu boyutların dışında, gıdaya erişimin en genel haliyle kişinin, insan onuruna uygun bir biçimde kendisini besleyebilecek gıdayı elde edebilmesine imkân veren bir niteliğe sahip olması gerektiğini söylemek mümkündür.⁸¹ Bu anlamda, gerek ekonomik gerekse fiziksel erişimin odak noktası insan onuru olmalıdır. Buna bağlı olarak, devletlerin toplumdaki dezavantajlı bireylere öncelik vermek suretiyle,⁸² bireylerin insan onuruna uygun bir biçimde hem fiziksel hem de ekonomik olarak gıdaya erişimlerini sağlayacak önlemleri almaları gerekmektedir. Herkes için ekonomik erişilebilirliğin sağlanması için, özellikle toplum içindeki toprak sahibi olmayan yoksul ve zayıf grupların bazı özel programlar vasıtasıyla güçlendirilmesi gerekmektedir.⁸³

Yukarıda izahlarımızdan hareketle, devletlerin, bireylerin gıdaya erişimlerini üç kanal vasıtasıyla sağlayabileceklerini söylemek mümkündür. Buna göre, gıdaya erişim; (a) kendi kendine üretim imkânlarının sağlanması, (b) gelir getiren faaliyetlere erişimin sağlanması veya (c) sosyal koruma mekanizmalarının kurulması ile mümkün olabilecektir.⁸⁴

Kendi tüketimleri için üreten veya tarımsal üretim ile geçinen bireyler bakımından erişilebilirliğin sağlanması için arazi, su ve tohum gibi kaynaklara erişimin sağlanmasına

⁸¹ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 1.1.

⁸² 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi’nde gelişmiş veya gelişmekte olan ülke ayrımı yapılmaksızın her ülkede dezavantajlı durumda bulunan bireylerin var olduğu kabul edilmek suretiyle, devletlerin sosyal yardımlar sağlamak suretiyle, öncelikle bu bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaları gerektiği vurgulanmıştır. Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, par. 18; Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guidelines 13- 16. Konuya ilişkin detaylı açıklamalar için ayrıca bkz. FAO tarafından hazırlanan “The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies” adlı çalışmanın “Food Aid and the Right to Food” ve “Safety Nets and the Right to Food” başlıklı bölümleri. Bkz. The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 5-24 ve s. 141-153.

⁸³ Genel Yorum 12, par. 13.

⁸⁴ De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 4, par. 6.

yönelik tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bununla birlikte, gelir getiren faaliyetlere erişimin sağlanması, bireylerin en temel ihtiyaçları olan gıdayı satın alma gücüne sahip olabilmelerini gerektirmekte olup gıda hakkının çalışma hakkı ile olan ilişkisini açık bir şekilde göstermektedir. Son olarak, kendisi için üretim yapamayan ve çalışma imkânından da yoksun olan çocuklar, yaşlılar, engelliler, tutuklular, işsizler gibi toplum içinde dezavantajlı durumda bulunan bireyler içinse devletin sosyal koruma mekanizmalarını devreye koyarak bu bireylerin gıdaya erişimlerini temin etmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

ad. Sürdürülebilirlik

Gıdanın sürdürülebilir nitelikte olması, yeterlilikle bağlı bir nitelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki kavram arasındaki fark ise şu şekilde izah edilebilir; yeterlilik kavramı mevcut zaman dilimi içinde sosyal, ekonomik, kültürel, iklimsel, çevresel ve diğer faktörlere bağlı olarak yeterli gıdanın bulunup bulunmaması ile ilgilenirken, sürdürülebilirlik kavramı uzun vadede gıdanın sağlanabilir ve erişilebilir olup olmasını dikkate almaktadır.⁸⁵ Bu anlamda, sürdürülebilirliğin şimdiki nesil ile birlikte, gelecek nesilleri de göz önünde bulunduran ve gıdanın onlar için de yeterli olup olmaması ile ilgilenen daha geniş bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.

Sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi, nüfus artışı, iklim değişikliği, doğal kaynakların yetersizliği gibi gıda yeterliliğini olumsuz etkileyebilecek faktörlere karşı önlemler alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu minvalde, doğal kaynakların doğru yönetimi ile sağlanabilecek olan çevresel sürdürülebilirliğin, gıdanın istikrarlı bir şekilde

⁸⁵ Genel Yorum 12, par. 7.

sağlanabilir ve erişilebilir olması için bir ön şart olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁶ Gıdanın sürdürülebilir olması, aynı zamanda, ekonomik ve sosyal olarak sürdürülebilirliği gerektirmekte olup bu anlamda adil gelir dağılımı ve işler bir piyasa mekanizmasının yanı sıra, kamusal ve gayri resmi güvenlik ağları ile gıdaya erişimin sağlanmasını gerektirmektedir.⁸⁷

b. Açlıktan Kurtulma Hakkı

Açlıktan kurtulma hakkı, gıda hakkının çekirdeğini oluşturmakta olup Sözleşmede “temel hak” olarak nitelendirilen tek haktır. Bu hakkın temel hak olarak nitelendirilmesi, diğer insan hakları karşısında üstünlüğe sahip olan yaşam hakkı ile olan bağından kaynaklanmaktadır.

ESKHUS’nin 11. Maddesinin 2. Fıkrasına göre:

*“Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, **açlıktan kurtulmanın herkes için temel bir hak olduğunu kabul ederek**, kendi başlarına ve uluslararası iş birliği yoluyla, özel programlar da dahil, aşağıdakiler için gerekli olan tedbirleri alır:*

a) Teknik ve bilimsel bilgiyi tam olarak kullanarak, beslenme prensipleri ile ilgili bilgileri duyurarak, ve doğal kaynakların etkili bir biçimde geliştirilmesini ve kullanımını sağlayacak bir yolla tarım sistemlerini ilerleterek veya reform yaparak, üretme, üretilenleri saklama ve dağıtma yöntemlerini geliştirmek;

⁸⁶ Eide, A.: *The Right to an Adequate Standard of Living including the Right to Food* içinde Economic, Social and Cultural Rights, (Ed: Eide Asbjørn/ Catarina, Krause/ Allan Rosas), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1995, s. 90.

⁸⁷ Eide, *The Right to an Adequate Standard of Living including the Right to Food*, s. 91.

b) Yeryüzündeki besin kaynaklarının ihtiyaçlara göre eşit dağıtılmasını sağlamak için, gıda ihraç eden ve gıda ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate almak.’’⁸⁸

İlgili maddeye baktığımızda maddenin açlıkla mücadele hususunda hem ulusal hem uluslararası nitelikte birtakım hedefler ve bu hedeflere ulaşmak için birtakım araçlar sıralamak suretiyle hazırlandığı görülmektedir.

11(2)’nin (a) bendinde hakkın sağlanması için ulusal düzeyde neler yapılması gerektiği ifade edilirken, (b) bendinde ise açlıktan kurtulma hakkının sağlanması için uluslararası boyutta ne yapılması gerektiği ele alınmıştır.

Daha önce de ifade edildiği üzere, 11. Maddenin 2. Fıkrası gerek amaçları gerekse bu amaçlara ulaşmak için kullanılacak araçları içeren kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Bu bağlamda, gıda hakkının sağlanması için, ESKHUS’nin 11. Maddesinin 2. Fıkrasında ortaya konan hedefleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Gıda üretim metotlarının geliştirilmesi
- Gıda saklama metotlarının geliştirilmesi
- Gıda dağıtım metotlarının geliştirilmesi

Bu hedeflere ne şekilde ulaşılabileceğini gösteren metotlar olarak kaleme alınmış olsa da bir nevi tamamlayıcı hedefler olarak da nitelendirebileceğimiz diğer hedefler ise şu şekilde sıralanabilir:⁸⁹

- Teknik ve bilimsel bilginin tam olarak kullanılması
- Beslenmeye ilişkin prensiplerinin duyurulması

⁸⁸ ESKHUS, md. 11(2). Vurgulama yazara aittir.

⁸⁹ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 35.

- Doğal kaynakların etkin bir şekilde geliştirilmesi ve kullanılması
- Tarım sistemlerinin geliştirilmesi veya bu sistemlerde reforma gidilmesi
- Besin kaynaklarının ihtiyaçlara göre adil dağılımını⁹⁰ sağlamak üzere gıda ihraç eden ve gıda ithal eden ülkelerin sorunlarının dikkate alınması.

Açlıktan kurtulma hakkı, bireylerin sağlık durumlarını kötüleştirerek ölümlerine neden olacak açlıktan korunmaları için gereken yeterli miktarda asgari gıdaya erişim hakkı olarak tanımlanabilir.⁹¹ Açlıktan kurtulma hakkının, yeterli gıda hakkından ayrı bir hak olarak dile getirilmesi, devletlerin özellikle açlıkla mücadele kapsamında taşımış oldukları yükümlülüklerin derhal yerine getirilmesi gereken yükümlülükler olduğunun ortaya konması bakımından önem taşımasına rağmen, Genel Yorum 12’de de yeterli gıda hakkı ile açlıktan kurtulma hakkını bir bütün olarak ele alındığı görülmektedir. Bu geleneksel yaklaşıma göre, açlıktan kurtulma hakkı, yeterli gıda hakkının bir bileşeni ve onun asgari çekirdeği olup ekonomik ve siyasal koşullar ne olursa olsun bireylerin bu minimum eşiğin altına düşecek bir durumda bırakılmamasını gerekli kılmaktadır.⁹²

Bu bağlamda, devletlerin kendi yargı yetkileri içinde bulunan herkesin, besin değeri açısından yeterli ve güvenli asgari miktarda gıdaya erişimlerini temin etmeleri gerekmektedir.⁹³ Bu yükümlülük gıda hakkının asgari çekirdeğini oluşturmakta olup, bu asgari seviyeyi sağlayamayan devlet gıda hakkını *prima facie* ihlal etmiş sayılacaktır. Kaynak yetersizliği nedeniyle, hakkın asgari seviyesini dahi temin edemediğini iddia eden

⁹⁰ Sözlemenin resmi Türkçe çevirisinde “*equitable distribution*” ifadesi “*eşit dağılım*” olarak çevrilmiştir; ancak “*adil dağılım*” çevirisinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

⁹¹ Golay, C.: The Right to Food and Access to Justice: Examples at the national, regional and international levels, Right to Food Studies, FAO, Rome 2009, s. 14, <http://www.fao.org/3/a-k7286e.pdf>, s.e.t. 13.05.2019.

⁹² Genel Yorum 12, par. 17.

⁹³ Genel Yorum 12, par. 14.

devletin, bir öncelik meselesi olarak hakkı sağlamak için sahip olduğu tüm kaynakları kullanmak suretiyle her türlü çabayı gösterdiğini ispat etmesi beklenmektedir.⁹⁴

3. Gıda Hakkı Bakımından Hak Sahipleri

Gıda hakkı, insanların diğer insan haklarından yararlanabilmeleri bakımından hayati bir öneme sahip olup hiçbir ayırım gözetilmeksizin tüm insanlara tanınmış bir haktır. Bu bağlamda, EKSHUS'nin İngilizce orijinal metninde geçen erkeğe vurgu yapan “*for himself and his family*” ifadesi yanlış anlaşılmamalıdır.

11. Madde'nin kaleme alınışında, böyle bir dilin tercih edilmesi, İHEB'in 25. Maddesinden esinlenildiğini göstermektedir. İHEB'in 25. Maddesi ise daha ziyade sosyal güvenlik hakkı ile ilişkilendirilmiş bir düzenleme olup Sözleşmenin kaleme alındığı yıllarda, evin geçimini erkeğin sağladığı düşüncesinin hâkim olması nedeniyle gıda hakkının garanti altına alındığı 11. Madde'de de böyle bir tercih yapılmış olsa gerektir. Buna karşın, metinde geçen ifadenin bir sınırlama teşkil ederek, gıda hakkının belli bir cinsiyete özgülendiği düşünülemez.⁹⁵

4. Gıda Hakkı Bakımından Yükümlülük Sahipleri

Gıda hakkının sağlanması yükümlülüğü öncelikli olarak devletlere ait bir yükümlülüktür. Bununla birlikte, uluslararası örgütlerin de gıda hakkının sağlanmasına ilişkin uluslararası hukuktan kaynaklanan birtakım yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu bölümde, devletlerin ve uluslararası örgütlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülükleri detaylı bir şekilde değerlendirilecektir. Özel hukuk kişilerinden

⁹⁴ Genel Yorum 12, par. 17.

⁹⁵ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 35; Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 14.

bireyler ve çok uluslu şirketlerin gıda hakkına ilişkin taşımış oldukları sorumluluklar da bu bölümde ele alınacaktır.

a. Devletler ve Gıda Hakkına İlişkin Yükümlülükleri

Uluslararası insan hakları hukukuna göre, insan haklarına ilişkin yükümlülükler devletlere ait olup, devletler kendi ülkelerinde ve etkin kontrolleri altında bulunan topraklarda yaşayan bireylerin insan haklarını korumakla yükümlüdür. Bununla birlikte, devletlerin diğer bir devletteki insan haklarını ihlal edecek faaliyetlerde bulunmaması veya ülkede var olan ihlallere ortak olmaması gerekmektedir. Bir başka deyişle, devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülükleri sadece kendi sınırları ve etkin kontrolleri altındaki topraklarla sınırlı olmayıp, kendi sınırları ötesinde de insan haklarını korumaya yönelik birtakım yükümlülükler içermektedir.

Bu bölümde, devletlerin insan haklarına ilişkin başlıca yükümlülükleri gıda hakkı özelinde ortaya konulduktan sonra, 11. Madde kapsamında gerek kendi gerekse diğer devletlerin halklarına karşı yükümlülüklerinin ne olduğu devletlerin iç ve dış yükümlülükleri olmak üzere iki başlık altında ele alınacaktır.

aa. Genel Olarak

Devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini ortaya koyan ve zaman içinde büyük kabul gören Henry Shue'nun çalışması devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini ortaya koymak bakımından yol gösterici niteliktedir.

Shue'nun tüm insan haklarına uygulanabilecek üçlü tipolojisine göre devletler genel olarak üç yükümlülük altındadır. Bu yükümlülükler: (i) bireyleri haklarından yoksun

bırakmama, (ii) başkalarının bireyleri haklarından yoksun bırakmalarına izin vermeme, (iii) haklarından yoksun kalanlara yardım etme olarak sıralanmaktadır.⁹⁶

Shue tarafından yapılan bu üçlü sınıflandırmadan hareketle günümüzde devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülükleri; bireyleri haklarından yoksun bırakmamaya karşı gelmek üzere saygı duyma (*respect*), üçüncü kişilerin bireyleri insan haklarından yoksun bırakmalarına izin vermemeye karşılık gelmek üzere koruma (*protect*) ve haklarından yoksun kalanlara yardım etmeye karşılık gelmek üzere yerine getirme (*fulfill*) yükümlülükleri olarak ifade edilmektedir.

Yerine getirme yükümlülüğü ise, kendi içinde başka yükümlülükleri ihtiva eder nitelikte olup bu yükümlülüğün altında devletlerin, bireylerin haklarından yararlanacak kapasitelerini arttırmak olarak ifade edebileceğimiz kolaylaştırma (*facilitate*) ve elinde olmayan sebeplerle haklarından yoksun kalanların haktan yararlanmalarına imkân verecek önlemleri almak olarak tanımlayabileceğimiz sağlama (*provide*) yükümlülükleri bulunmaktadır.

Devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini ilk kez detaylı bir şekilde ele alan Asbjørn Eide'nin çalışmasında⁹⁷ ve Genel Yorum 12'de de bu tipolojinin benimsendiği görülmektedir.⁹⁸ Bu nedenle, devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülükleri çalışmamızda da bu üçlü tipolojiye uygun olarak ele alınmıştır.

⁹⁶ Shue, H.: Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1980, s. 52.

⁹⁷ Initial Report by Eide, E/CN.4.Sub.2/1984/22; An interim report submitted to the Sub-Commission at its 50th session, E/CN.4/Sub.2/1998/9; Updated study on the right to food, submitted by A. Eide (28 June 1999), E/CN.4/Sub.2/1999/12.

⁹⁸ İlgili yükümlülüklerle ilişkin olarak sırasıyla bakınız Genel Yorum 12, par. 13, 14, 15.

i. Saygı Duyma Yükümlülüğü

Gıda hakkına ilişkin saygı duyma yükümlülüğü (*duty to respect*), devletlerin, bireylerin yeterli gıdaya erişimlerini engelleyen herhangi bir önlem almamalarını gerektirmektedir.⁹⁹ Saygı duyma yükümlülüğü, genel olarak negatif bir yükümlülük olup bu nedenle devlet kaynaklarının yeterliliğine bağlı değildir.

Bununla birlikte, saygı duyma yükümlülüğü, devletin mevcut durumu korumak için bazı önlemler almalarını gerektirecek şekilde yorumlandığında, bu yükümlülüğün devlete birtakım pozitif yükümlülükler de yüklediğini söylemek mümkündür.¹⁰⁰ Bir başka deyişle, devlet gıda hakkının sağlanması bakımından saygı duyma yükümlülüğü kapsamında mevcut durumu korumak için gerekirse kamu kaynaklarından yararlanmak durumundadır.¹⁰¹

Saygı duyma yükümlülüğünün ihlali farklı şekillerde tezahür edebilir. Örneğin; bireylerin, özellikle arazilerinin tek geçim kaynakları olduğu durumlarda, zorla arazilerinden çıkarılmaları ve bu arazilere devlet tarafından el konulması devletin gıda hakkına ilişkin saygı duyma yükümlülüğünün ihlaline neden olacaktır.

Yine devletlerin özellikle zayıf durumda bulunan grupların gıda ihtiyaçlarını karşılamak için alternatif yollar sunmaksızın, sosyal yardım veya gıda yardımı programlarını kaldırması saygı duyma yükümlülüğünün ihlali anlamına gelmektedir.¹⁰²

⁹⁹ Genel Yorum 12, par. 15; Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Introduction to the right to food guidelines.

¹⁰⁰ Koch, I. E.: *Dichotomies, Trichotomies or Waves Duties?*, Human Rights Law Review 2005, Vol. 5, Issue. 1, s. 89.

¹⁰¹ The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 81.

¹⁰² UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights, The right to food, Report by the Special Rapporteur for the right to food, Jean Ziegler, E/CN.4/2006/44, 16 March 2006, s. 9, par. 22. (Bundan sonra Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization).

Gıda hakkının sağlanması için gıdanın zararlı maddelerden arınmış olması gerektiği için, devletin bilgisi dahilinde gıda zincirine zehirli maddelerin katılması da saygı duyma yükümlülüğünün ihlaline örnek teşkil etmektedir.¹⁰³

Bu örneklerin yanı sıra, devletlerin saygı duyma yükümlülüğünü ihlal etmesi, sıklıkla silahlı çatışmalar durumunda karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, silahlı çatışmalar esnasında, devletin kendi nüfusunun bir kısmını “düşman” veya “muhalif” olarak nitelendirmek suretiyle, bu grupların gıdaya erişimlerini engellemesi saygı duyma yükümlülüğünün ihlali anlamına gelmektedir.

Benzer gerekçelerle, devletlerin özellikle iç savaş durumunda, askeri veya milis kuvvetler eliyle insanların beslenmeleri için temel geçim kaynakları olan tarım arazilerini talan etmeleri, hasatlarını yağmalamaları veya büyükbaş hayvanlarını öldürmeleri de saygı duyma yükümlülüğünün ihlaline örnek verilebilir.¹⁰⁴

ii. Koruma Yükümlülüğü

Koruma yükümlülüğü (*duty to protect*) genel olarak, üçüncü kişilerin fiil veya faaliyetleri ile bireylerin belli bir insan hakkından yararlanmalarına engel olmaları veya bu hakkı tehdit etmeleri durumlarına karşı devlet tarafından engellenmelerini, durdurulmalarını ve yaptırıma çarptırılmalarını içeren bir yükümlülük olup¹⁰⁵ Ekonomik,

¹⁰³ Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 9, par. 22.

¹⁰⁴ Sudan’da yakın geçmişte Bar-el-Ghazal’da yaşananların bu duruma örnek niteliğindedir. Sudan’daki insan hakları durumunu incelemek üzere görevlendirilen özel raportör, Sudan hükümetinin desteklediği Murahleen milis kuvvetleri tarafından kadın ve çocukların savaş ganimeti olarak kaçırıldıklarını, tahılların yağma edildiğini, büyükbaş hayvanların öldürüldüğünü, mahsullerin yakıldığını tespit etmiştir. 1998 yılında Sudan’da gerçekleşen bu insan hakları ihlalleri kıtlık ile neticelenmiş olup on binlerce insan açlıktan hayatını kaybetmiştir. Bkz. UN Economic and Social Council, Situation of Human Rights in Sudan, E/CN. 4/1999/38/Add.1, 17 May 1999, par. 49-50.

¹⁰⁵ OHCHR, Report of the High Commissioner for Human Rights on the Implementation of Economic, Social and Cultural Rights, (June 8, 2009), UN. Doc. E/2009/90, par. 11. (Bundan sonra OHCHR, Report of the High Commissioner)

Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkelerinde genel olarak şu şekilde ifade edilmiştir:

“Koruma yükümlülüğü, devletin yargı yetkisi içinde bulunan, çok uluslu şirketler dahil olmak üzere, tüzel kişiler ve gerçek kişilerin, bireyleri ekonomik, sosyal ve kültürel haklarından mahrum bırakmamacılarını temin etmelerini kapsamaktadır. Devletler, bu devlet dışı aktörlerin faaliyetlerini gerekli özeni göstermek suretiyle kontrol etmemesi nedeniyle ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlallerinden sorumludur.”¹⁰⁶

Gıda hakkı kapsamında, koruma yükümlülüğü ise bireylerin yeterli gıdaya erişimden yoksun kalmalarına neden olan girişimler veya bireyler olmak üzere üçüncü kişilere karşı devletlerin gerekli önlemleri almasını gerektirmektedir.¹⁰⁷ Bu önlemler devletlerin aktif bir şekilde harekete geçmesini gerektirdiği için koruma yükümlülüğü pozitif bir yükümlülük olarak nitelendirilmektedir.

Koruma yükümlülüğünün en önemli ayağını, üçüncü kişilerin gıda hakkını ihlal edebilecek nitelikteki faaliyetlerinin düzenlenmesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda, devletin en üstün otorite olarak düzenleyici gücünü kullanması ve bireylerin gıda hakkının üçüncü kişiler tarafından ihlal edilmesinin önüne geçmesi gerekmektedir.

Özellikle özel sektör aktörlerinin ve çok uluslu şirketlerin ülkede göstermiş olduğu faaliyetlerin kimi zaman ülkedeki gıda üretimine olumsuz etkide bulunduğu, güçlü özel şirketler lehine insanların arazilerini terk etmek zorunda bırakıldığı veya şirketlerin

¹⁰⁶ Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights, Maastricht, 22-26 January 1997, par. 18. (Bundan sonra Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri)

¹⁰⁷ Genel Yorum 12, par. 15.

yürütmüş oldukları faaliyetlerin tarım arazilerine zarar verdiği örnekler karşısında devletlerin tedbir almakta yetersiz kalmaları gıda hakkının ihlaline neden olacaktır. Bu nedenle koruma yükümlülüğü kapsamında devletlerin; arazi, su veya havanın tehlikeli endüstriyel maddelerle kirletilmesine veya yerli hakların atalarından kalma arazilerine maden işletmesi, otoban, baraj kurulması veya endüstriyel tarım faaliyetleri yürütülmesi suretiyle zarar verilmesine engel olmaları gerekmektedir.¹⁰⁸

Devletin gıda güvenliğinin sağlanmasına ilişkin tedbirler alması da koruma yükümlülüğü kapsamında değerlendirilmektedir. Bu anlamda, gıda güvenliği standartları ve kontrolü uygulamadığı için güvensiz gıdaların piyasada dolaşmasına neden olan devlet, koruma yükümlülüğünü yerine getirmemiş olacaktır.

Bununla birlikte, tüketicilerin korunması için, gıdaların içeriklerini ve son kullanma tarihlerini açık bir şekilde gösteren bir şekilde ambalajlanması hakkında düzenlemeler yapmak da devletlerin koruma yükümlülüğü kapsamındadır.¹⁰⁹ Gıdaların doğru etiketlenmesine yönelik düzenlemeler, gerek tüketicilerin bilgiye dayalı karar almalarını sağlayacak gerekse sağlıklı beslenme konusunda bilinçli olan tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılayacaktır.

Koruma yükümlülüğü kapsamında düzenleyici önlemler alan devletlerin farklı uygulamalarla tüketicilerin sağlıklı beslenme konusunda doğru karar vermelerine katkı sağladıkları görülmektedir. Örneğin, pek çok ülkede paketli ürünlerin üzerinde ilgili gıdadaki besin maddelerinin listesinin gösterilmesi bir zorunluluktur. Bununla birlikte, bazı devletler, tüketicilerin bilinçli tercihler yapabilmeleri için bir adım daha öteye giderek

¹⁰⁸ Right to Food- UN Fact Sheet 34, s. 18.

¹⁰⁹ Ziegler ve diğerleri, s. 19.

ilgili gıdanın sağlığa uygun veya zararlı olmalarına göre uyarıcı nitelikte etiketlendirme yapılmasını öngörmektedir.¹¹⁰

Bununla birlikte, yoğun pazarlama ve reklam stratejilerine karşın bireylerin korunması da devletlerin koruma yükümlülüğü kapsamında değerlendirilebilir. Reklamların bireylerin beslenme tercihleri ve alışkanlıkları üzerindeki etkisi, özellikle çocuklar üzerinde daha yoğundur. Bu bağlamda, çocukların sağlıksız gıda ve içeceklerle karşı korunmasına yönelik devletlerin birtakım önlemler alması gerekmektedir.¹¹¹ Bu önlemler, okul kantinlerinde sağlığa zararlı gıdaların satışının durdurulması¹¹² veya çocuklara yönelik yayın yapan televizyon kanallarında bu gıdaların reklamlarının yasaklanması gibi önlemler olabilir.¹¹³

Son olarak, koruma yükümlülüğü kapsamında devletin, tarım ilacı kullanımı ve genetiği değiştirilmiş besinler hakkında da yasal düzenlemeler yapması gerektiği ifade

¹¹⁰ Bu uygulamalara örnek olarak Avusturalya’da gönüllü “sağlık yıldızı derecelendirilmesi” örnek verilebilir. Buna göre, paketli gıdaların sağlığa uygunluk dereceleri paketin üzerindeki yıldız ile gösterilmektedir. Benzer bir şekilde, Şili’de paketli gıdadaki kalori, tuz, doymuş yağ, şeker ve sodyum oranının yüksek olması durumunda paketin üzerinde “dur işareti” ile tüketicilerin uyarıldığı görülmektedir. Ekvador’da ise, gıdalar içerdikleri yağ, gıda ve şeker oranına göre trafik işaretleri ile işaretlenmektedir. Danimarka, İzlanda, Norveç ve İsveç de ise gönüllü bir uygulama olarak yağ, tuz ve şeker oranı düşük olan gıdaların paketlerinde anahtar deliği şeklinde bir logo yer almaktadır. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 19, par. 76.

¹¹¹ Elver, devletlerin WHO Tütün Kontrolü Hakkında Çerçeve Sözleşmesi’ne benzer bir düzenleme ile gıda ve içecek endüstrisinin faaliyetlerini düzenlemek suretiyle bireyleri yüksek ölçüde işlenmiş gıdaların olumsuz etkilerinden koruması gerektiğini ifade etmektedir. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 24, par. 99(i).

¹¹² Ülkemizde gazlı içecek ve sağlığa zararlı olan bazı ürünlerin okul kantinlerinde satışının yasaklanması bu tedbirlere örnek verilebilir. Milli Eğitim Bakanlığı, 10. Mart. 2016 tarihli Okul Kantinlerinde Satılacak Gıdalar ve Eğitim Kurumlarındaki Gıda İşletmelerinin Hijyen Yönünden Denetlenmesi Konulu Genelgesi ile sağlığa zararlı gıdaların okul kantinlerinde satışını yasaklamakla birlikte, gıda güvenliğinin sağlanmasına yönelik birtakım şartlar belirlemiştir. İlgili Genelge’ye ulaşmak için bkz. Milli Eğitim Bakanlığı Okul Sağlığı, http://okulsagligi.meb.gov.tr/ind_ex.php?Git=D_uyurular&sayfa=DuyuruOku&id=8, s.e.t. 5.03.2019. Benzer uygulamalar Polonya ve Meksika’da da yürürlükte. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 19, par. 80.

¹¹³ Şili ve Tayvan’da çocuklara yönelik yayın yapan televizyon kanallarında sağlığa zararlı bulunan gıda ve içecek reklamlarının yasaklanması bu tür tedbirlere örnek verilebilir. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 19, par. 79.

edilebilir.¹¹⁴

iii. Yerine Getirme Yükümlülüğü

Yerine getirme yükümlülüğüne (*duty to fulfill*) baktığımızda bu yükümlülüğün kolaylaştırma yükümlülüğü (*duty to facilitate*) ve sağlama yükümlülüğü (*duty to provide*) olmak üzere iki ayrı yükümlülüğü ihtiva ettiği görülmektedir.

Bu ayrıma göre yerine getirmenin bir alt yükümlülüğü olarak nitelendirebileceğimiz kolaylaştırma yükümlülüğü; devletlerin uygulayacakları politikalar ve programlar vasıtasıyla, bireylerin gıdaya, gıda kaynaklarına ve geçimlerini sağlayacak diğer kaynaklara erişimlerinin ve bunlardan yararlanmalarının güçlendirilmesi anlamına gelmektedir.¹¹⁵ Bu bağlamda, sosyal güvenlik sistemlerinin kurulması, ulusal gıda hakkı stratejilerinin belirlenmesi veya gıda dağıtım planlarının yapılması devletin kolaylaştırma yükümlülüğü kapsamında alınması gereken tedbirlerdir.¹¹⁶

Ayrıca, devletlerin özellikle aç veya yetersiz beslenen kişilerin, arazi, su, tohum, mikro kredi, ormanlık alan, balıkçılık ve hayvancılık gibi gıda üretim kaynaklarına ve araçlarına erişimlerinin sağlanması da kolaylaştırma yükümlülüğü kapsamında alınması gereken tedbirler arasında sayılabilir.¹¹⁷

Kolaylaştırma yükümlülüğüne toplumun gıda hakkı ve doğru beslenme gibi konularda bilgilendirilmesi, tarım reformları, şehirselleşme ve kırsal kalkınmaya yönelik

¹¹⁴ Ziegler ve diğerleri, s. 19.

¹¹⁵ Genel Yorum 12. par. 15.

¹¹⁶ De Schutter'in gıda hakkının aşamalı olarak sağlanması hususunda ulusal stratejilerin belirlenmesinin önemine ilişkin değerlendirmeleri için bkz. UNGA, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Final Report: The Transformative potential of the right to food, A/HRC/25/57, 24 January 2014, s. 16-18, par. 40-44.

¹¹⁷ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 8.

politikaların uygulanması da örnek verilebilir. Bu bağlamda, Rehber İlkeler’de devletlerin, gıda çeşitliliği ve emzirme de dahil olmak üzere sağlıklı beslenme alışkanlıklarının sürdürülmesi ve geliştirilmesi için gerekli tedbirleri almaları gerektiği ifade edilmektedir.¹¹⁸ Benzer bir şekilde, özellikle eğitim, bilgilendirme ve gıdaların doğru etiketlenmesi aracılığıyla fazla kilo ve obeziteye neden olacak ürünlerden, bireylerin kaçınmalarının sağlanmasına yönelik tedbirler alınması gerektiği belirtilmektedir.¹¹⁹

Gıda hakkı bağlamında sağlama yükümlülüğü ise bireylerin kendi kontrolleri dışında söz konusu olan tutukluluk, engellilik, yaşlılık, doğal afetler, silahlı çatışma ve iç savaş gibi nedenler dolayısıyla gıdaya erişim imkânlarının bulunmadığı durumlarda devlet tarafından kendilerine gıdanın temin edilmesini gerektirmektedir.¹²⁰

Sağlama yükümlülüğü, özellikle doğal afet veya silahlı çatışmalar gibi olağanüstü durumlarda sıklıkla karşımıza çıkmakla birlikte,¹²¹ olağan durumlarda da bu yükümlülüğün önem taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır. Özellikle, toplum içinde çocuk, yaşlı, engelli veya işsiz olmaları nedeniyle zayıf ve dezavantajlı durumda bulunan kişilerin, kendi imkânlarıyla gıdaya erişimlerinin mümkün olmadığı göz önünde bulundurulmak suretiyle, sosyal güvenlik ağlarının oluşturulması gerekmektedir.¹²²

¹¹⁸ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 10.1.

¹¹⁹ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 10.2.

¹²⁰ Genel Yorum 12, par. 15.

¹²¹ Devletin olağanüstü durumlarda gerek kendi imkânları gerekse uluslararası yardım talebinde bulunmak suretiyle bireylerin gıdaya erişimini sağlama yükümlülüğüne ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. FAO tarafından hazırlanan “The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies” adlı çalışmanın “Safety Nets and the Right to Food” başlıklı bölümü. The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 141-153.

¹²² Genel Yorum 12, par. 13; Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 14; The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 141-153.

Özellikle, çocukların gıda hakkının korunması bakımından, devletlerin sağlama yükümlülüğü bağlamından özel önlemler alması büyük önem taşımaktadır. Zira çocukların ebeveynlerinin üzerilerine düşen görevi yerine getirmemeleri durumunda, devlet mekanizmalarının devreye girmesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde (ÇHS) ayrıca belirtilen bir yükümlülüktür.¹²³

Sağlama yükümlülüğü kapsamında, devletlerin topraklarında bulunan, yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler bakımından da gereken önlemleri almaları gerekmektedir.¹²⁴

Bazı durumlarda, devletler yeterli kaynağa sahip olmadıkları için kendi nüfuslarının gıda ihtiyacını karşılayamamaktadırlar. Kaynak yetersizliği nedeniyle devletin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmediği durumlarda, uluslararası insani yardım (*international humanitarian aid*) talebinde bulunması da yerine getirme yükümlülüğü altında değerlendirilmektedir. Kimi durumlarda devletler, yetersiz kaldıkları halde insani yardım talebinde bulunmazlarken, kimi durumlarda yapılmak istenen yardım talebini geciktirmekte veya reddetmektedirler.¹²⁵ Devletlerin kendi yetersizliklerini ulusal gurur meselesi yaparak itiraf etmekten imtina ettikleri veya yapılan yardıma engel oldukları bu gibi durumlar, gıda hakkının ihlaline neden olmaktadır.

ab. Aşamalı Sağlama Kavramı

ESKHUS'yi MSHUS'den ayıran en önemli noktalardan biri, devletlerin her iki Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerine ilişkin genel bir hüküm niteliğinde olan 2.

¹²³ ÇHS, md. 27(3).

¹²⁴ Eide, The Right to an Adequate Standard of Living including the Right to Food, s. 105.

¹²⁵ 1980'li yıllarda Etiyopya'da insanlar açlıktan ölürken, diktatör Haile Mengistu'nun insani yardım talebinde bulunmayı kasıtlı olarak geciktirmesi binlerce insanın ölümü ile sonuçlanmıştır. Sağlama yükümlülüğünün ihlaline bir başka örnek ise, 1990 yıllarda Kuzey Kore'de yaşanmıştır. Kıtlığın binlerce insanı etkilediği Kuzey Kore'de hükümetin, uluslararası insani yardımı, aç insanlara ulaştırmak için kullanmak yerine, silahlanma ve istihbarat teşkilatına aktarması sağlama yükümlülüğünün ihlalinin tipik bir örneğidir.

Maddelerinde farklı bir dil kullanılarak, ESKHUS’de tanınan hakların aşamalı bir şekilde sağlanabileceğinin (*progressive realization*) kabul edilmiş olmasıdır.¹²⁶ Genel Yorum 12’de de devletlerin yeterli gıda hakkını aşamalı olarak gerçekleştirecekleri teyit edilmektedir.¹²⁷

Doktrinde, aşamalı sağlama kavramının, belirsiz içeriği nedeniyle devletleri Sözleşme’den kaynaklanan yükümlülüklerinden kurtaran bir genişlik sağladığı dile getirilmiştir.¹²⁸ Bazı devletler de aynı gerekçeye dayanarak, ESKHUS’de tanınan hakları gerçek birer hak olmaktan ziyade, ulaşılması gereken birtakım hedefler olarak görmüşlerdir.¹²⁹

Devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerinin detaylı bir değerlendirmesine geçmeden önce, gıda hakkının sadece bir hedef değil, diğer insan hakları gibi icrası mümkün bir hak (*enforceable right*) olduğunun ortaya konulabilmesi için aşamalı sağlama kavramının kapsamının ve sınırlarının ortaya konulması, konunun anlam bütünlüğü içerisinde anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.¹³⁰

¹²⁶ Aşamalı sağlama kavramı, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların hayata geçirilmesi bakımından ÇHS’nin 4. Maddesinde ve Engelli Hakları Sözleşmesi’nin 4. Maddesinin 2. Fıkrasında da kabul edilmiştir.

¹²⁷ Genel Yorum 12, par. 6.

¹²⁸ Vierdag, E. W.: *The legal nature of the rights granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Netherlands Yearbook of International Law 1978, Vol. 9, s. 69-105. Doktrinde, bir devletin Sözleşme’de tanınan haklar bakımından aşamalı olarak gelişme kaydedip kaydetmediğinin tespiti için istatistiksel verilere ihtiyaç duyulması nedeniyle denetim yapılmasının güç olduğu da dile getirilen hususlardandır. Bu nedenle, ESKHK’nin devletlerin Sözleşme’ye uygunluklarının denetiminde, ne kadar gelişme kaydettiklerinden ziyade hakları yaygın ve ağır biçimde ihlal edip etmediklerine odaklanması gerektiği ifade edilmektedir. Chapman, A.: *A ‘Violations Approach’ for Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Quarterly 1996, Vol. 18, No. 1, s. 23-66.

¹²⁹ Örnekler için bkz. CESCR Concluding Observations Switzerland E/1999/22, 27 April-15 May 1998, 16 November-4 December 1998, par. 348; CESCR Concluding Observations the Netherlands, E/1999/22, 27 April-15 May 1998, 16 November-4 December 1998, par.177.

¹³⁰ Aşamalı sağlama kavramı hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Akbulut Peerzada, R. İ.: *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İncinleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak “Aşamalı Sağlama Kavramı”* Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi 2018, S. 2018/1, s. 1-40.

ESKHUS’de aşamalı sağlama kavramının kabul edilmiş olmasının temelinde, medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel hakların birbirinden farklı oldukları varsayımı yatmaktadır. Bu yaklaşıma göre, medeni ve siyasal haklar devletlere negatif yükümlülükler yükleyen ve belli bir masraf gerektirmeksizin sağlanabilecek haklarken ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, büyük ölçüde devletlerin sahip olduğu kaynaklara bağlı olarak gerçekleştirilebilecek haklardır.¹³¹ Bu bağlamda, Sözleşme’ye taraf olan bazı devletlerin, kaynak yetersizliği nedeniyle Sözleşme’den kaynaklanan yükümlülüklerini derhal yerine getiremeyecekleri dikkate alınarak, bu hakların kademeli bir şekilde sağlanabilecekleri kabul edilmiştir.¹³²

ESKHUS’nin 2. Maddesinde ifade edilen aşamalı sağlama kavramının, anlamı ESKHK’nin çeşitli genel yorumlarında ortaya konulmuştur. Bu genel yorumlar arasında, devletlerin ESKHUS’dan kaynaklanan yükümlülüklerini açıklığa kavuşturan Genel Yorum 3, aşamalı sağlama kavramının anlamının ortaya konulması bakımından yol gösterici niteliktedir. Devletlerin ESKHUS’dan kaynaklanan yükümlülüklerini detaylı bir şekilde ortaya koyan Genel Yorum 3’te aşamalı sağlama kavramının doğru bir şekilde anlaşılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Genel Yorum 3’e göre, MSHUS ile ESKHUS’nin 2. Maddelerinde kullanılan dilin farklı olması nedeniyle, bu iki Sözleşme’nin devletlere yüklediği yükümlülüklerin farklı

¹³¹ Alston/ Quinn, s. 159-160.

¹³² ESKHUS’de tanınan özellikle ekonomik hakların devletlerin ekonomik kaynaklarına olan bağılılığı Sözleşme’nin 2. Maddesinin son Fıkrasında gelişmekte olan ülkelerin durumunu göz önünde bulundurmak suretiyle bir kez daha teyit edilmektedir. ESKHUS 2. Maddenin 3. Fıkrasına göre: “Gelişmekte olan ülkeler insan haklarını ve kendi ulusal ekonomilerini dikkate alarak bu Sözleşme’de tanınan ekonomik hakları hangi ölçüde yabancılara da vereceklerini belirleyebilirler.” Ayrıca bkz. Söllner, S.: *The Breakthrough of the Right to Food: The Meaning of General Comment No. 12 and the Voluntary Guidelines for the Interpretation of the Human Right to Food*, Max Planck Yearbook of United Nations Law 2007, Vol. 11, s. 401-403.

olduğu sıklıkla dile getirilmesine karşın, her iki madde arasındaki benzerlik gözden kaçırılmaktadır.¹³³

Her iki madde dikkatli bir şekilde okunduğunda, her iki Sözleşme’de tanınan hakların da tam olarak sağlanmasını hedefledikleri görülmektedir. Ayrıca aşamalı sağlama kavramı, her ne kadar, MSHUS’de dile getirilmemiş olsa da insan haklarının doğası gereği, ilgili Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak sağlanmasının da devletlerin kademeli olarak gerçekleştirecekleri politikalara ve hedeflere bağlı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Daha açık ifadesi ile insan haklarının tam olarak sağlanmasının ancak aşamalı olarak gerçekleştirilebileceği medeni ve siyasal haklar da dahil olmak üzere, tüm insan hakları bakımından var olan bir gerçektir.

Genel Yorum 3’te aşamalı sağlama kavramı, bir taraftan gerçek dünyanın gerçekliklerini ve ekonomik, sosyal ve kültürel hakları sağlamaya çalışan devletlerin zorluklarını yansıtan bir esneklik aracı olarak tanımlanırken, diğer taraftan bu kavramın Sözleşme’nin ilgili hakların tanınması bakımından devletlere bağlayıcı yükümlülükler yükleme gayesi taşıyan varlık amacının (*raison d’être*) göz önünde bulundurularak okunması gerektiğinin altı çizilmektedir.¹³⁴ Komite’ye göre, aksi bir yaklaşım, Sözleşme’nin varlık amacına (*raison d’être*) aykırı olacağı gibi, uluslararası hukukta yaşanan gelişmelere de aykırılık teşkil edecektir.¹³⁵

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, ESKHUS’de tanınan hakların aşamalı bir şekilde sağlanacağı kabul edilmiş olsa da devletlerin bu hakların sağlanması için

¹³³ CESC, General Comment No. 3: The Nature of State Parties’ Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant), Adopted at the Fifth Session of the Committee on the Economic, Social and Cultural Rights, 14 December 1990, E/1991/23, par. 1. (Bundan sonra Genel Yorum 3)

¹³⁴ Genel Yorum 3, par. 9.

¹³⁵ Genel Yorum 3, par. 9.

alacakları tedbirler bakımından derhal harekete geçmeleri gerekliliğidir. Bu husus, devletlerin aşamalı sağlama amacına ulaşmaları için en hızlı ve etkin bir şekilde harekete geçme yükümlülükleri bulunduğu şeklinde ifade edilmektedir.¹³⁶ Bu bağlamda, söz konusu kavramın, devletlerin ekonomik gerçeklerini kabul etmekle birlikte, hakların aşamalı bir şekilde sağlanması için tedbir alma yükümlülüğünün derhal yerine getirilmesi gerektiğine vurgu yaptığını söylemek mümkündür. Aşamalı sağlama, ancak bu şekilde ekonomik kaynakların yeterliliğine bağlı olarak değil, ekonomik kaynakların sınırları dahilinde alınan tedbirler sayesinde gerçekleştirilecektir.

Bununla birlikte, Komite, ESKHUS’de tanınan hakların aşamalı bir şekilde sağlanabileceği kabul edilse de ESKHUS’nin devletlere derhal yerine getirilmesi gereken birtakım yükümlülükler yüklediğine dikkat çekmektedir.¹³⁷ Derhal yerine getirilmesi gereken yükümlülükler, tedbir alma yükümlülüğünün yanı sıra ayrımcılık yasağı, asgari çekirdek yükümlülük ve mevcut kaynakların azami bir biçimde kullanılması olarak sıralanabilir.

Tüm bu açıklamalar ışığında, devletlerin gıda hakkının sağlanması bakımından kaynak yetersizliğini bir gerekçe olarak göstererek pasif bir tutum sergilemelerinin aksine,

¹³⁶ Genel Yorum 3, par. 9..

¹³⁷ Genel Yorum 3, par. 1. ESKHUS’de tanınan haklar bakımından devletlerin yükümlülüklerinden hangilerinin aşamalı olarak gerçekleştirilebileceği, hangilerinin ise derhal yerine getirilmesi gerektiği konusu literatürde detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Konuya ilişkin bu tartışmalar için bkz. Sepulveda, M.: *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Intersentia, Antwerp 2003; Chapman, A. R./ Russell S. (ed.): *Core Obligations: Building a Framework for Economic, Social and Cultural Rights*, Intersentia, Antwerp 2002; Ramcharan, G.B.: *The Content of Legal Obligation to Implement Economic, Social and Cultural Rights* içinde *Judicial Protection of Economic, Social and Cultural Rights: Cases and Materials*, (Ed: Bertrand G. Ramcharan), Martinus Nijhoff, Leiden 2005. Ayrıca bkz. Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights of 1986, U.N. Doc. E/CN4/1987/17, par. 8. (Bundan sonra Limburg Principles)

hakkın sağlanması için mevcut kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde sürekli olarak aktif olmaları gerektiğini söylemek mümkündür.¹³⁸

Aşamalı sağlama kavramının bu şekilde yorumlanması, dilimize “*aşamalı*” olarak çevrilmiş olan “*progressive*” kelimesinin sözlük anlamı ile de daha uyumlu olacaktır. Zira “*progressive*” kelimesinin sözlük anlamına bakıldığında, kelimenin “*istikrarlı şekilde, durmadan gerçekleşen ve gelişen*” anlamına geldiği görülmektedir.¹³⁹ Bu anlamıyla aşamalı sağlama kavramının devletlere mevcut durumun gerisine düşmeyerek, Sözleşme’de tanınan hakları sağlama bakımından devamlı surette iyiye gitme gibi bir yön tayin ettiğini söylemek mümkündür.¹⁴⁰

Nihayetinde, sürekli olarak ileriye giden bir gelişimi gerekli kılan bu kavramın devletlere tamamlayıcı nitelikte iki ayrı yükümlülük yüklediği sonucuna varmak mümkündür. Bu yükümlülükler: (1) sürekli olarak şartların geliştirilmesi yükümlülüğü ve ileride detaylı olarak ele alınacağı üzere (2) -özel durumlar hariç olmak üzere- mevcut durumu kötüleştirici önlemler (*retrogressive measures*) alınmasından kaçınma yükümlülüğü olarak ifade edilebilir.¹⁴¹

Gıda hakkı bakımından, sürekli olarak şartların geliştirilmesi yükümlülüğü, gıda hakkını koruma altına alan 11. Madde’nin 1. Fıkrası’nda “*1. Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, herkesin, yeterli beslenme, giyim ve konut dahil olmak üzere, kendisi ve ailesi*

¹³⁸ Right to Food- UN Fact Sheet 34, s. 21.

¹³⁹ Oxford Learner’s Dictionary’de “*progressive*” kelimesinin anlamı “*happening or developing steadily*” olarak verilmektedir. Bkz. Oxford Learner’s Dictionary, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/progressive_1?q=progressive, s.e.t. 20.09.2019.

¹⁴⁰ Akbulut Peerzada, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak “Aşamalı Sağlama Kavramı”, s. 14.

¹⁴¹ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 319.

için yeterli yaşam düzeyine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme hakkına sahip olduğunu kabul ederler."¹⁴² denilmek suretiyle açık bir şekilde dile getirilmiştir.

Konuya ilişkin değinilmesi gereken bir diğer husus ise, devletlerin mevcut durumu kötüleştirici önlemler almaktan kaçınmaları yükümlülüğüdür. Bu yükümlülük, mevcut durumu kötüleştirmeme ilkesi (*principle of non-retrogression*) olarak da ifade edilmekte olup devletlerin, bireylerin sosyo-ekonomik haklardan yararlanmak bakımından sahip olduğu durumun gerisine düşmesine neden olan önlemler olarak tanımlayabileceğimiz kötüleştirici önlemler almamasını gerektirmektedir.¹⁴³

Gıda hakkı bağlamında; okulda verilen yemek yardımlarına son verilmesi, asgari ücret, fakirlik maaşı, işsizlik veya yaşlılık aylığı gibi uygulamaların kaldırılması veya bunların miktarının düşürülmesi, küçük toprak sahibi çiftçilere sağlanan destek, yayım ve danışmanlık hizmetlerinin kaldırılması devletin mevcut durumu kötüleştirici önlemler almasına örnek olarak sayılabilir.

Komite, Genel Yorum 3'te, kasten mevcut durumu kötüleştirici önlemler alınması durumunun, çok ciddi bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini ve bu önlemlerin alınmasının gerek Sözleşme'de tanınan hakların bütünlüğü gerekse mevcut kaynakların azami ölçüde kullanılması açılarından tam olarak gerekçelendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹⁴⁴ Ayrıca Komite, ağır bir şekilde kaynak sıkıntısının yaşandığı dönemlerde

¹⁴² ESKHUS, md. 11(1). Vurgulama yazara aittir.

¹⁴³ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 323; Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri, Guideline 14. Komite kötüleştirici önlemlere ilişkin olarak genel bir tanım yapmamış olmakla birlikte, doğrudan devlete atfedilebilir bir politika veya yasama kararı ile, herhangi bir ek önlemin de alınmaması nedeniyle, yaşam ve konut şartlarında yaşanan genel bir düşüşün ESKHUS'den kaynaklanan yükümlülüklerle aykırı olacağını ifade etmek suretiyle kötüleştirici önlemlerin Sözleşme'nin ihlali anlamına geleceğini ortaya koymuştur. Bkz. CESCR, General Comment No. 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant) Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 13 December 1991, E/1992/23, par. 11.

¹⁴⁴ Genel Yorum 3, par. 9. Ayrıca bkz. Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International

dahi, mevcut durumu kötüleştirici önlemleri *ipso facto* kabul edilebilir görmemekte, kaynak sıkıntısı hangi nedenden kaynaklanırsa kaynaklansın, devletlerin özellikle toplum içindeki zayıf grupları korumaya yönelik önlemler alması ve düşük maliyetli programlarla bu grupların koruması gerektiğine dikkat çekmektedir.¹⁴⁵

Aşamalı sağlama ilkesi, saygı, koruma ve yerine getirme yükümlülükleri bakımından ele alınacak olursa devletlerin gıda hakkına saygı yükümlülüğünün, ekonomik kaynaklara bağlı olmayan ve bu nedenle derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olduğunu söylemek mümkündür. Koruma ve yerine getirme yükümlülükleri ise büyük ölçüde devletlerin sahip olduğu kaynaklara bağlı olup bu yükümlülüklerin aşamalı bir şekilde yerine getirilebileceği söylenebilir. Genel Yorum 12’de de benzer bir yaklaşımla gıda hakkına ilişkin saygı duyma, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerinin bir kısmının derhal, bir kısmının ise aşamalı olarak yerine getirilebileceği belirtilmektedir.¹⁴⁶

Sonuç olarak, aşamalı sağlama kavramının, devletlerin ekonomik gerçeklerini göz önünde bulundurmak suretiyle Sözleşme’de tanınan hakların zaman içerisinde aşamalı olarak sağlanabileceğini teyit etmekle beraber, hakların sağlanması bakımından devletlere mevcut durumu sürekli geliştirme doğrultusunda bir yön çizdiğini söylemek mümkündür.¹⁴⁷ Dolayısıyla bu kavram, toplum hayatında var olan eşitsizlikleri kabul edilebilir göstermenin bir aracı olamayacağı gibi,¹⁴⁸ devletlerin Sözleşme’de tanınan

Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 331.

¹⁴⁵ Genel Yorum 3, par. 12.

¹⁴⁶ Genel Yorum 12, par. 16.

¹⁴⁷ Akbulut Peerzada, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak “Aşamalı Sağlama Kavramı”, s. 14.

¹⁴⁸ Ziegler ve diğerleri, s. 21.

hakların tam olarak sağlanması için atmaları gereken adımları süresiz olarak erteleyebilecekleri şeklinde yorumlanamaz.¹⁴⁹

Gıda hakkı bağlamında devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin tespitinde, gıda hakkının sağlanması bakımından mevcut durumun altına düşülüp düşülmediğine veya mevcut durumun aynı şekilde kalıp kalmadığına bakılması gerekmektedir. Her iki durumda da devletin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getiremediği ve buna bağlı olarak gıda hakkını aşamalı bir biçimde sağlayıp sağlayamadığı tespit edilecektir.

ac. Devletlerin Gıda Hakkına İlişkin İç Yükümlülükleri

Devletlerin gıda hakkına ilişkin iç yükümlülükleri ile kast edilen, devletlerin ülke sınırları içinde ve etkin kontrolleri altında yaşayan bireylerin gıda hakkını sağlamaya yönelik taşımış oldukları yükümlülüklerdir. Bu yükümlülükler; tedbir alma yükümlülüğü, mevcut kaynakların azami biçimde kullanılması yükümlülüğü, ayrımcılık yasağı ve asgari çekirdek yükümlülük olup ESKHUS'nin 2. ve 11. Maddelerinin birlikte değerlendirilmesi ile detaylı bir şekilde ortaya konmuşlardır.

i. Tedbir Alma Yükümlülüğü

Devletlerin gıda hakkına ilişkin iç yükümlülüklerini ortaya koyabilmek için ESKHUS'nin 11. Maddesinin, Sözleşme'nin 2. Maddesi ile birlikte ele alınması gerekmektedir.

ESKHK'nin de dikkat çektiği üzere, Sözleşme'nin 2. Maddesi'nin 1. Fıkrası, Sözleşme'nin tam olarak anlaşılabilmesi için ayrı bir öneme sahip olup diğer tüm

¹⁴⁹ Limburg Principles, par. 21.

maddelerle organik bir ilişki içindedir.¹⁵⁰ İlgili Madde, devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini genel olarak ortaya koymaktadır.¹⁵¹ Madde, kaleme alınış biçimi itibariyle karışık ve tatmin edici olmamakla birlikte, Genel Yorum 3 ve Limburg İlkeleri ile birlikte ele alındığı takdirde, devletlerin yükümlülüklerini açıklığa kavuşturan bir niteliğe sahiptir.¹⁵²

Sözleşme'nin 2. Maddesinin 1. Fıkrası'na göre:

*“Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet, münferiden ve ekonomik ve teknik plan başta olmak üzere uluslararası yardım ve iş birliği yoluyla, **mevcut kaynakların azamisini kullanarak**, bilhassa yasal düzenleme suretiyle alınacak tedbirleri de içerecek şekilde her türlü uygun yöntem vasıtasıyla, bu Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını **aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı** taahhüt ederler.”¹⁵³*

İlgili hükümden devletlerin iç yükümlülüklerine ilişkin olarak çıkarılabilecek ilk sonuç, 11. Maddede de ifade edildiği üzere,¹⁵⁴ Sözleşmede tanınan hakların sağlanması için tedbir alma yükümlülüğüdür (*duty to take steps*). Tedbir alma yükümlülüğü, uluslararası hukukun genel bir ilkesi olup herhangi bir antlaşmaya taraf olan devletten beklenen bu antlaşmanın gereklerini yerine getirmek üzere adımlar atmasıdır.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Genel Yorum 3, par. 1.

¹⁵¹ Genel Yorum 3, par. 1.

¹⁵² Craven, M. C. R.: The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights- A perspective on its Development, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 151.

¹⁵³ ESKHUS, md. 2(1). Vurgulamalar yazara aittir.

¹⁵⁴ ESKHUS Md. 11(1)'e göre: “Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, herkesin, yeterli beslenme, giyim ve konut dahil olmak üzere, kendisi ve ailesi için yeterli yaşam düzeyine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme hakkına sahip olduğunu kabul ederler. Taraf Devletler, bu hususta hür rızaya dayalı uluslararası iş birliğinin temel önemini kabul ederek, **bu hakkın gerçekleşmesini güvence altına almak için uygun tedbirleri alacaklardır**.” Vurgulama yazara aittir.

¹⁵⁵ Craven, s. 114.

ESKHUS'nin 2. Maddesine ilişkin değerlendirmelerde “*aşamalı olarak sağlamak amacıyla*” ifadesine fazlasıyla vurgu yapılırken maddenin devamında ifade edilen tedbir alma yükümlülüğüne gerekli dikkatin verilmediği görülmektedir. Oysa MSHUS'nin ve İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele ve Cezaya Karşı Sözleşme'nin 2. Fıkralarında da tedbir alma yükümlülüğünden bahsedilmekte olup bu yükümlülüğünün özü itibarıyla “*aşamalı sağlama*” kavramını çağrıştırmadığı görülmektedir.¹⁵⁶

Bu yükümlülük, derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olup herhangi bir sınırlamaya tabi değildir.¹⁵⁷ Daha açık ifadeyle, devletlerin gelişmişlik düzeyleri ve sahip oldukları kaynaklar ne olursa olsun, bu yükümlülüğün gelecekte değil, hemen yerine getirilmesi gerekmektedir.¹⁵⁸

Sözleşme'nin asıl amacının, Sözleşme'de tanınan hakların tam olarak sağlanması olduğu düşünüldüğünde de bu mantıklı sonuca ulaşmak mümkün olup devletlerin bu amaca ulaşabilmek için, sahip olduğu kaynaklar ne olursa olsun hemen harekete geçmeleri gerekmektedir. Bu husus Komite tarafından da şu şekilde dile getirilmiştir:

“Öyle görünmektedir ki geliştirmekte olan veya gelişmiş olsun tüm devletler,

Sözleşme'ye taraf olmalarını veya katılmalarını takiben, özel tedbirler almak

¹⁵⁶ Craven, s. 114.

¹⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz., Genel Yorum 3, par. 2; CESCR, General Comment No. 13: Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, The right to education (Art. 13 of the Covenant), 8 December 1999, E/C. 12/1999/10, par. 43, (Bundan sonra Genel Yorum 13); Genel Yorum 14, par. 30. Ayrıca bkz. Limburg Principles, par. 16. Genel Yorum 13 eğitim hakkı ve Genel Yorum 14 ise sağlık hakkı ile ilgili olmakla birlikte, her iki genel yorumda da Komite, Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülömlere ilişkin olarak birtakım ilkeleri ortaya koymuştur. Bu nedenle Sözleşme'den doğan yükümlölömler değerlendirilirken ilgili genel yorumların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

¹⁵⁸ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 313. Tedbir alma yükümlölölöğü hakkında genel nitelikli bir değerlendirme için ayrıca bkz. Akbulut Peerzada, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak “Aşamalı Sağlama Kavramı”, s. 15-24.

zorundadırlar. Kaynak yoksunluğu, Devletlere Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmeyi süresiz olarak geciktirme izni vermemektedir.”¹⁵⁹

Tedbir alma yükümlülüğün asgari seviyesini ise açlıktan kurtulma hakkı oluşturmakta olup devletlerin alacakları tedbirlerle bireyleri açlıktan korumaları gerekmektedir.¹⁶⁰ Yeterli gıda hakkına ilişkin devletlerin çekirdek yükümlülüğü olarak değerlendirebileceğimiz bu husus, devletlerin doğal afetler ve diğer her türlü afet durumunda dahi açlığı azaltmak için gerekli adımları derhal atması gerektiğini göstermektedir.¹⁶¹

Ayrıca, herhangi bir devlet birtakım ekonomik yaptırımlarla karşı karşıya kalmış olsa bile, bu yaptırımlar ilgili devletin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini ortadan kaldırmamakta veya azaltmamaktadır.¹⁶² Böyle bir durumda bile devletin Sözleşme'den doğan yükümlülüklerini yerine getirmek üzere, gereken tedbirleri alması beklenmektedir.

Sözleşme metninde, alınacak tedbirler bakımından *“her türlü uygun yöntem vasıtasıyla”* denilmek suretiyle devletlere geniş bir takdir yetkisi (*margin of discretion*) verildiği görülmektedir. Farklı ekonomi ve hukuk sistemlerine sahip, gelişmişlik düzeyi ve ihtiyaçları bakımından birbirinden farklı olan devletlere alacakları tedbirler bakımından geniş bir alan bırakılmış olması doğal ve yerinde bir yaklaşımdır.¹⁶³ Böylece devletler gıda

¹⁵⁹ Genel Yorum 3, par. 2. Ayrıca bkz. Limburg Principles, par. 21.

¹⁶⁰ Asgari çekirdek yükümlülük hususu, ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

¹⁶¹ Genel Yorum 12, par. 6.

¹⁶² CESCR, General Comment No. 8: The relationship between economic sanctions and respect for economic, social and cultural rights, 12 December 1997, E/C. 12/1997/8, par. 10. (Bundan sonra Genel Yorum 8).

¹⁶³ Craven, s. 115.

hakkı bağlamında yükümlülüklerini yerine getirmek için yasal, yargısal, idari, sosyal, eğitsel veya diğer yöntemler vasıtasıyla tedbirler alabileceklerdir.

Diğer taraftan, hangi tedbirleri alacakları konusunda devletlere tanınmış olan takdir yetkisinin iki sınırının olduğunu söylemek mümkündür. Bu sınırlardan ilki Sözleşme metninden kaynaklanmakta olup bazı maddelerde devletlerin hangi yöntemleri kullanmaları gerektiği açık olarak ifade edilmiştir. Gıda hakkını koruma altına alan 11. Madde'nin 2. Fıkrası da hangi yöntemlerin izlenmesi gerektiğine ilişkin detaylı bir düzenlemedir.¹⁶⁴

Alınacak tedbirler hususunda devletlerin takdir yetkisine ilişkin diğer bir sınır ise, Komite'nin metodolojik olarak öngördüğü birtakım şartlardır. Bu şartlar, Komite tarafından Sözleşme'de tanınan hakların etkin bir şekilde sağlanabilmesi için birer önkoşul olarak görülmektedir.¹⁶⁵ Bunlardan ilki, devletlerin Sözleşme'de tanınan her bir haktan yararlanma bakımından güncel durumu izlemeleri ve bu durumu değerlendirmeleridir.¹⁶⁶ Komite, aynı zamanda, izleme yapılırken toplu bilgi ve tahminler üzerinden gidilmesinin, ilgili hakların sağlanması açısından kat edilen yolu göstermekte yetersiz kaldığını, bu nedenle özellikle ülke içerisindeki daha yoksul bölgelere ve toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı gruplara ilişkin ayrı veri toplanması gerektiğine dikkat çekmektedir.¹⁶⁷ Zira kişi başına düşen gayri safı milli hasıla üzerinden yapılan değerlendirmeler gibi toplu ulusal istatistikler, ülkedeki zayıf ve dezavantajlı grupların

¹⁶⁴ İlgili düzenleme detaylı bir şekilde ele alınacağı için, bu noktada sadece alınacak tedbirler konusunda devletlere tanınan takdir yetkisinin sınırlandırılmasına örnek olması açısından değinilmekle yetinilmiştir. Gıda hakkı dışında Sözleşme metninde, ilgili hakkın sağlanması için hangi yöntemlerin izlenmesi gerektiğinin açık bir şekilde ifade edildiği diğer haklar için bkz. ESKHUS, md. 6(2), md.12(2), md. 13(2), md. 15(2).

¹⁶⁵ Craven, s. 117.

¹⁶⁶ CESCR, General Comment No. 1: Reporting by States Parties, 27 July 1981, E/1989/22, par. 3. (Bundan sonra Genel Yorum 1).

¹⁶⁷ Genel Yorum 1, par. 3.

durumunu yansıtmak bakımından yeterli olmamaktadır. Öyle ki bir devletin ekonomik büyüme yaşadığı bir dönemde dahi, bu büyüme toplum içindeki herkesin refah seviyesine aynı şekilde yansımamaktadır. Bu nedenle, gıda hakkı bağlamında devletlerin açıktan özellikle etkilenen gruplara ilişkin ayrı veri toplaması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, devletlerin, topraksız çiftçiler ve azınlıklar dahil olmak üzere zayıf ve dezavantajlı grupların gıdaya ve gıdanın üretimi için gerekli olan arazi, kredi ve teknolojiye eşit erişimlerinin geliştirilmesi için alınan tedbirleri, Komite'ye sundukları raporlarında ayrıca belirtmeleri beklenmektedir.¹⁶⁸

Komite'nin alınması gereken tedbirler bakımından gerekli gördüğü diğer bir şart ise devletlerin Sözleşme'de tanınan haklar bakımından sağlanan gelişmeyi takip edebilmek için ülke içinde birtakım ölçütler ve hedefler belirlemesidir.¹⁶⁹ Gıda hakkı bağlamında, bebek ölümleri oranında azalış, kişi başına alınan kalori oranında artış gibi hedeflerin konulması ve bu hedeflere ulaşıp ulaşılmadığının devlet tarafından takip edilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

Komite aynı zamanda, hakların sağlanması bakımından gelişme kaydedilebilmesi için, alınan tedbirlerin planlı, somut ve hedefe yönelmiş nitelikte olması gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁷⁰ Buna bağlı olarak, devletlerin açlığı ortadan kaldırmaya yönelik muğlak birtakım taahhütlerde bulunması yeterli görülmemekte olup sorunun ortadan kaldırılması için somut program ve stratejiler belirlemesi beklenmektedir.

Devletlerin takdir yetkisine bırakılmayan ve Komite tarafından alınması beklenen diğer bir tedbir ise, demokrasi ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasındaki

¹⁶⁸ Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by state parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Art. 11. B. 46.

¹⁶⁹ Genel Yorum 1, par. 6-7.

¹⁷⁰ Genel Yorum 3, par. 2; Genel Yorum 13, par. 43.

simbiyotik ilişkinin bir gereği olarak ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin politikaların kamu denetimine açık olmasının sağlanmasıdır.¹⁷¹ Bu bağlamda, Komite'ye sunulacak raporların hazırlanması sürecine sivil toplum kuruluşlarının katılımının sağlanması ve hazırlanan raporların kamunun bilgisine sunulması beklenmektedir.¹⁷²

Tüm bu hususlarla birlikte, Sözleşme metninde geçen “*bilhassa yasal düzenleme şeklinde alınacak tedbirleri de içerecek şekilde*” ifadesi yasal tedbirlerin Sözleşme’de tanınan haklar bakımından taşıdığı önemi göstermektedir. Uluslararası Hukuk Komisyonu (UHK) da Sözleşme metninde yasal düzenlemelere bilhassa vurgu yapılmasının bu düzenlemelerin hakkın sağlanması bakımından en olağan ve uygun yol olduğunu gösterdiğini ifade etmektedir.¹⁷³ Bununla birlikte, Komisyon, devletlerin Sözleşme’den tanınan hakların *in concreto* sağlanmasına olanak verdiği sürece yasal tedbirler dışında tedbirler alabileceklerini ifade etmek suretiyle alınacak tedbirler hususunda devletlere tanınan takdir yetkisini teyit etmiştir.¹⁷⁴

Benzer şekilde, Genel Yorum 3’te de Sözleşme’de tanınan bazı hakların sağlanması bakımından yasal tedbirler alınmasının, bazı durumlarda oldukça arzu edilir, bazı durumlarda ise zorunlu nitelikte olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁵

¹⁷¹ Genel Yorum 1, par. 5.

¹⁷² Genel Yorum 1, par. 5.

¹⁷³ Yearbook of the International Law Commission, 1977, Vol. 2, A/CN.4/SER.A./1977/Add.1 (Part 1), par. 18.

¹⁷⁴ Yearbook of the International Law Commission, 1977, Vol. 2, A/CN.4/SER.A./1977/Add.1 (Part 1), par. 18.

¹⁷⁵ Genel Yorum 3, par. 3. Komite, Genel Yorum 3’te özellikle ayrımcılıkla mücadele, sağlık, çocukların ve kadınların korunması, eğitim, çalışma ve sosyal güvenlik hakkı alanlarında yasama tedbiri alınmasının zorunlu olduğuna dikkat çekmektedir. Her ne kadar yasal düzenlemelerin zaruri olduğu alanlar içerisinde gıda hakkı sayılmamış olsa da belirtilen alanların her birinin doğrudan veya dolaylı olarak gıda hakkı ile ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanmasının, alınacak yasal tedbirlere bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle ayrımcılıkla mücadelede, zayıf ve dezavantajlı grupların gıda hakkı önündeki engellerin kaldırılması için yasal düzenlemeler büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bkz. Limburg Principles, par. 37; Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri, Guideline 14(b).

Yasal düzenlemeler şeklinde alınan tedbirler arasında bütçe kanunları, devletlerin sahip oldukları sınırlı kaynakları ne şekilde dağıttıklarını, yarışan ihtiyaçlar arasında hangi ekonomik tercihleri yaptıklarını ve hangi meselelere öncelik verdiklerini göstermeleri bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.¹⁷⁶

Bu bağlamda, devletlerin gıda hakkının sağlanmasına yönelik yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin tespitinde, bütçe kanunlarında açlıkla mücadele, sağlıklı beslenme, okul dönemindeki çocuklara gıda desteği, toplumdaki zayıf ve dezavantajlı bireylerin gıda hakkının sağlanması, küçük toprak sahibi çiftçilere devlet desteği, asgari ücret, fakirlik maaşı, işsizlik veya yaşlılık aylığı gibi hususlara yer verip vermedikleri, verdiler ise ne miktarda pay ayırdıkları belirleyici niteliktedir.

Devletlerin gıda hakkına ilişkin saygı, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerinin yerine getirip getirmediğinin tespitinde, bütçe kanunları her bir yükümlülük açısından ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Bu bağlamda, devletlerin saygı yükümlülüğünü yerine getirip getirmediğinin tespitinde, mevcut durumu korumaya yönelik olarak, gıda hakkının sağlanması için daha önce ayrılan miktarın altına düşüp düşmediklerine bakılacaktır.

Bununla birlikte, mevcut durumun altına düşülmemesini gerektiren saygı yükümlülüğü, halkın alım gücünün azaldığı enflasyon veya ekonomik durgunluk gibi dönemlerde ek bütçe tahsisi yapılmasını gerekli kılabilir. Bu gibi dönemlerde, gıda

¹⁷⁶ Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, UN Fact Sheet 33, s. 33; Schultz, J.: Promises to Keep: Using the Public Budgets as Advance Economic, Social and Cultural Rights, Fundar, Mexico 2002, s. 31; OHCHR, Report of the High Commissioner, par. 46. Bütçenin ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması bakımından taşıdığı önemi ele alan detaylı değerlendirmeler için ayrıca bkz. Nolan, A./ Dutschke, M.: *Article 2 (1) ICESCR and state parties obligations: whiter the budget?*, European Human Rights Law Review 2010, Vol. 3, s. 280-289; Nolan, A.: *Budget Analysis and Economic, Social and Cultural Rights* içinde Economic, Social and Cultural Rights: Contemporary Issues and Challenges, (Ed: Eibe Riedel/ Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014.

hakkının korunması için asgari ücret, fakirlik maaşı, işsizlik veya yaşlılık aylığı gibi gelirlere zam yapılması¹⁷⁷ veya doğal afet, silahlı çatışma gibi durumlarda yardıma muhtaç kişilerin gıda ihtiyaçlarını karşılamak üzere bütçenin yeniden gözden geçirilmesi gerekebilir.¹⁷⁸ Bu gibi durumlar, devlete sadece negatif yükümlülük yüklediği varsayılan saygı yükümlülüğünün yerine getirilebilmesinin, ilgili hakkın sağlanmasına yönelik olarak bütçedeki payın arttırılmasını gerektiren pozitif bir yükümlülük olarak da tezahür edebileceğini göstermektedir.¹⁷⁹

Koruma yükümlülüğü açısından değerlendirme yapılacak olursa, bireylerin gıda hakkını korumak amacıyla üçüncü kişilerin eylem ve faaliyetlerini düzenleyici mekanizmalara bütçede yeterli kaynağın ayrılması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu minvalde, gıda hakkının korunması için özel bir çerçeve yasanın hazırlanmasına, bu yasaya uyumun takibi için izleme ve gıda hakkı üçüncü kişiler tarafından ihlal edilen bireyler için başvuru mekanizmalarının kurulmasına yönelik olarak bütçede pay ayrılması gerekmektedir.

Yerine getirme yükümlülüğü ise pozitif bir yükümlülük olması nedeniyle bütçede en çok pay ayrılmasını gerektiren yükümlülüktür. Bu bağlamda, kolaylaştırma yükümlülüğü bakımından halkın bilgilendirilmesi ve farkındalık yaratılması, insan hakları mekanizmalarının güçlendirilmesi için,¹⁸⁰ sağlama yükümlülüğü bakımından ise kendi

¹⁷⁷ Leibenberg, S.: *The Right to Social Assistance: The Implications of Grootboom for Policy Reform in South Africa*, South African Journal for Human Rights 2001, Vol. 17, s. 241.

¹⁷⁸ Nolan/ Dutschke, s. 286; Sepulveda, *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, s. 353.

¹⁷⁹ Nolan/ Dutschke, s. 286.

¹⁸⁰ Sepulveda, *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, s. 164.

imkânlarıyla gıdaya erişemeyen kişilere gıda temini için gereken mali kaynakların gıda hakkının sağlanmasına yönelik olarak tahsis edilmesi gerekmektedir.

Komite, devletlerin sahip oldukları kaynakları, Sözleşme’de tanınan hakların sağlanmasına ne şekilde tahsis ettiklerini değerlendirirken, geçen zaman dilimi içinde devletlerin kaynaklarında herhangi bir artış olup olmadığına da dikkat etmektedir. Buna göre, Komite ekonomik olarak büyüyen ve kaynakları artan bir ülkenin, bu artışı hakların sağlanmasına ne ölçüde aktardığına bakmakta olup bu artışın Sözleşme’den doğan yükümlülükler için bütçede ayrılan payı da arttırması gerektiğine dikkat çekmektedir.¹⁸¹ Bu bağlamda, kaynakları artan bir devletin, gıda hakkını etkin bir şekilde sağlamaya yönelik olarak asgari ücret, fakirlik maaşı, yaşlılık ve işsizlik aylığı gibi ödemelerde arttırmaya gitmesi beklenebileceği gibi, özellikle toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupları korumaya yönelik olarak tedbirler için daha çok kaynak ayırması beklenecektir.

Gıda hakkının sağlanması bakımından yasal tedbirlere ilişkin olarak değinilmesi gereken diğer bir husus ise, ESKHUS’nin iç hukukun bir parçası haline getirilmesine ilişkin genel bir yükümlülüğün olup olmadığı sorusudur. Komite bu konuda devletlerin genel bir yükümlülük altında bulunmadıklarını belirtmekle birlikte, böyle bir yaklaşımın arzu edilir olduğunu dile getirmiştir.¹⁸² Bu husus özellikle, gıda hakkının ulusal anayasalarda tanınmadığı ülkeler bakımından önem taşımakta olup, Sözleşme’nin ulusal hukukun bir parçası haline getirilmesi, hakkı ihlal edilen bireylerin Sözleşme’ye dayanarak ulusal mahkemeler önünde hak ihlali iddiasında bulunmalarına imkân verecektir.

¹⁸¹ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 322, 323.

¹⁸² CESCR, General Comment No. 9: The domestic application of the Covenant, 3 December 1998, E/C.12/1998/24, par. 8. (Bundan sonra Genel Yorum 9).

Benzer bir şekilde, insan hakları ile ilgili uluslararası antlaşmalar ile çelişen ulusal hukuk normları arasında, uluslararası antlaşmalara öncelik tanınması da ESKHUS'nin ulusal hukukta daha etkin bir şekilde dikkate alınmasını sağlayacaktır. Komite de bu hususa dikkat çekmek suretiyle, Sözleşme'yi ulusal hukukun parçası haline getirmek üzere gereken yasal adımların atılmasını teşvik etmiştir.¹⁸³

Sözleşme'nin 2. Maddesinde “*bilhassa yasal düzenleme suretiyle alınacak tedbirleri de içerecek şekilde her türlü uygun yöntem vasıtasıyla*” denilmek suretiyle, Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması bakımından yasal tedbirlerin önemine vurgu yapılmakla birlikte, daha önce ifade edildiği üzere devletlerin alacakları tedbirler bakımından sınırlandırılmadıkları görülmektedir. Bu bağlamda, devletler gıda hakkı dahil olmak üzere, Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması bakımından alınacak tedbirler bakımından geniş bir takdir yetkisine sahiptir. Bu geniş takdir yetkisi kullanılırken devletlerin göz etmesi gereken önemli bir husus ise alınan tedbirin, sağlanacak hakkın doğası ile uyumlu olmasıdır.¹⁸⁴ Bu özelliği yerine getirmek şartıyla devletler, kendi ihtiyaç ve önceliklerine göre uygun tedbirleri alabileceklerdir.¹⁸⁵

Bununla birlikte, devletler, ESKHK'ye sundukları raporlarında aldıkları tedbirlerin yanı sıra, bu tedbirlerin ilgili hakkın sağlanması bakımından neden en uygun ve etkin yöntem olduğunu da açıklamak durumundadırlar.¹⁸⁶ Bu husus, devletlerin almış oldukları tedbirlerin, en uygun ve etkin tedbir olup olmadığının değerlendirilmesinde Komite'nin yetkili olduğunu göstermektedir.¹⁸⁷

¹⁸³ Genel Yorum 9, par. 8; Ayrıca Bkz. Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri, Guideline 26.

¹⁸⁴ Limburg Principles, par. 17.

¹⁸⁵ Genel Yorum 9, par. 1.

¹⁸⁶ Genel Yorum 3, par. 4.

¹⁸⁷ Craven, s. 116. Alınan tedbirlerin ve seçilen vasıtaların ilgili hakkın sağlanması bakımından

Sözleşme'nin 2. Maddesindeki bu genel düzenlemenin yanı sıra, 11. Maddenin 1. Fıkrasında yer alan “*bu hakkın gerçekleşmesini güvence altına almak için uygun tedbirleri alacaklardır*” ifadesi de gıda hakkının sağlanması için yalnızca mevcut kaynakların azami ölçüde kullanılmasına yönelik olarak bütçe tahsisine yönelik tedbirler ile diğer yasal tedbirlerin değil, her türlü uygun tedbirin alınması gerektiğini göstermektedir.

Bu anlamda, gıda hakkının sağlanması için ekonomik ve yasal tedbirlerin yanı sıra idari, sosyal ve eğitici nitelikte tedbirlerin de alınabileceğini söylemek mümkündür. Bu yaklaşım Sözleşme'nin hazırlık çalışmaları (*travaux préparatoires*) ile uyumlu olduğu gibi,¹⁸⁸ Komite'nin konuya ilişkin görüşü ile de bağdaşmaktadır.¹⁸⁹

Gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanması için devletlerin alabileceği tedbirler arasında şunlar sayılabilir:

- Açlık ve kötü beslenmeye ilişkin düzenli veri toplayacak mekanizmaların kurulması
- Gıda hakkının sağlanması için hedef ve zaman odaklı plan ve stratejiler hazırlanması
- Gıda hakkının sağlanması için yasal mevzuat oluşturulması veya mevcut mevzuatta hakkın sağlanmasını olumsuz etkileyen hükümlerin revize edilmesi
- Gıda hakkının sağlanması için multi-sektörel çabaları koordine edecek kurumsal mekanizmalar kurulması¹⁹⁰

uygunluğunun ESKHK tarafından değerlendirmesine ilişkin detaylı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Sepulveda, *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, s. 337-339.

¹⁸⁸ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 38.

¹⁸⁹ Genel Yorum 3, par. 7.

¹⁹⁰ Right to Food- UN Fact Sheet 34, s. 21.

Devletlerin, gıda hakkının sağlanması için alacakları tedbirlerde öncelikli meseleler olarak nelere odaklanması gerektiği hususunda ise, 11. Maddenin 2. Fıkrası spesifik bir düzenleme olarak yol gösterici niteliktedir. İlgili düzenleme, gıda hakkının sağlanması için alınması gereken tedbirleri ve ulaşılması gereken hedefleri bir arada düzenleyen yönüyle araçların ve amaçların birarada yer aldığı bir düzenleme olarak Sözleşme'nin 2. Maddesinin 1. Fıkrasında öngörülen devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan genel yükümlülüklerinin değerini azaltan değil, detaylandıran ve tamamlayan bir özelliğe sahiptir.¹⁹¹ İlgili Maddede ifade edilen hususlar tahdidi nitelikte olmayıp devletlerin tedbirler alırken hangi hususlara öncelik vermeleri gerektiğini gösteren bir rehber niteliğindedir. Bu anlamda, Sözleşme'nin her devletin sorunu için aynı nitelikte reçete sunmaktan kaçındığı, bunun yerine genel bir çerçeve çizerek alınması gereken önlemler hususunda yol gösterici olduğu söylenebilir.

İlgili Madde, gıda hakkının sağlanması için, gıda üretim, saklama ve dağıtım metodlarının geliştirilmesi hedeflerinin yanı sıra, teknik ve bilimsel bilginin tam olarak kullanılması, beslenmeye ilişkin prensiplerinin duyurulması, tarım sistemlerinin geliştirilmesi, gerekli durumlarda bu sistemlerde reforma gidilmesi, doğal kaynakların etkili bir şekilde geliştirilmesi ve kullanılması gibi hedefler belirleyerek devletlerin öncelikli olarak bu hedeflere yönelik tedbirler alması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Alınması gereken bu spesifik tedbirleri detaylandırmadan önce, 11. Maddenin 2. Fıkrasında dile getirilen bu tedbirlerin 11. Maddenin tamamına yönelik mi, yoksa sadece ilgili fıkrada garanti altına alınan açıktan kurtulma hakkına yönelik mi olduğu sorusunun cevaplandırılması yerinde olacaktır. 11. Maddenin 2. Fıkrasında koruma altına alınan

¹⁹¹ Craven, s. 316.

açlıktan kurtulma hakkının, esasında yeterli gıda hakkının bir alt normu olarak ele alındığı düşünüldüğünde, ilgili fıkra da özel olarak ifade edilen tedbirlerin maddenin tamamı açısından gerekli olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹² Örneğin üretim metodlarının geliştirilmesi için tarım reformları yapılması gerektiğini yalnızca açlıktan kurtulma hakkı bağlamında dile getirmek, ancak herkesin yeterli gıda hakkından etkin bir şekilde faydalanabilmesi için böyle özel bir tedbire gerek olmadığını düşünmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.¹⁹³ Bu nedenle, ilgili Maddenin 2. Fıkrasında özel olarak belirtilen tedbirlerin, 11. Maddenin tamamına yönelik olarak alınması gerektiğini söylemek mümkündür.

11. Maddenin 2. Fıkrasında (a) ve (b)¹⁹⁴ bentlerindeki amaçlara yönelik olarak gerekli tedbirlerin alınacağı ifade edilmektedir. 11. Maddenin 2. Fıkrasının (a) bendinde: *“Teknik ve bilimsel bilgilerden tam olarak yararlanmak suretiyle, beslenme ilkeleri konusundaki bilgiler yayarak ve doğal kaynakların en etkin şekilde geliştirilmesini ve*

¹⁹² Craven, s. 317.

¹⁹³ Craven, s. 317.

¹⁹⁴ 11. Maddenin 2. Fıkrasının (b) bendinde ifade edilen hususlar, daha ziyade devletlerin gıda hakkına ilişkin uluslararası boyutlu yükümlülükleri ile ilgili bulunmaktadır. Konu bütünlüğü açısından ilgili düzenlemenin burada değerlendirilmesi yerinde olacaktır. 11. Maddenin 2. Fıkrasının (b) bendinde ise *“Gerek gıda maddeleri ihraç eden gerekse gıda maddeleri ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate alarak, dünyadaki besin maddelerinin ihtiyaca göre adil bir şekilde dağıtımını sağlamak”* denilmek suretiyle yine 11. Madde kapsamında ulaşılması gereken bir amaçtan bahsedildiği görülmektedir. 11. Maddeye ilişkin Komite’nin gerçekleştirmiş olduğu genel değerlendirmede, dünya üzerindeki gıda fazlasının aç ve yoksul insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere, insanlığın ortak mirası olduğu dile getirilmiş olup bu hükmün devletlerin uluslararası iş birliği yükümlülüğü ile birlikte okunması gerektiği sonucuna varmak mümkündür. İlgili değerlendirmede Komite ayrıca, gıda fazlalığının ihtiyaç sahiplerine adil bir şekilde dağıtılmasının bir yardım meselesi olarak değil, Sözleşme’den kaynaklanan bir insan hakları meselesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. CESCR, Report on Third Session, 6-24 February 1989, Economic and Social Council, Official Records 1989, Supplement No. 4. E/1989/22, E/C.12/1989/5. Bu değerlendirme, özü itibarıyla iyi niyetli olsa da hayatın gerçeklerini karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Zira, ihtiyaçtan fazla üretim yapan ve bunu ihraç eden ülkelerin ürettikleri, gıda ithalatı yapan ihtiyaç sahibi ülkelerin ihtiyaçları ile çoğu zaman örtüşmemekle birlikte bu ülkelerin dışa bağımlılıklarını arttırmaktadır. Bu nedenle, ihtiyaç sahibi ülkelere gıda fazlasını dağıtmak gibi bir yöntem önermek yerine, gelişmekte olan ülkelerin üretim kapasitelerini artırıcı politikalar yürütmelerini teşvik etmeye ve gelişmiş ülkelerin tarım ve ticaret politikaları ile uluslararası ticaret kurallarının, gelişmekte olan ülkelerdeki gıda güvencesini olumsuz etkilememesine odaklanmak daha yerinde olacaktır.

kullanılmasını sağlayacak şekilde tarımsal sistemleri düzelterek ya da geliştirerek, besinlerin üretilmesi, korunması ve dağıtılması yöntemlerini iyileştirmek”denilmek suretiyle özellikle besinlerin üretimi, korunması ve dağıtımına ilişkin yöntemlerin geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapıldığı görülmektedir.

Her ne kadar ilgili hükümde üretim metodlarının geliştirilmesinden bahsedilmiş olsa da asıl kast edilenin üretimin arttırılması olduğu söylenebilir.¹⁹⁵ Zira devletlerin öncelikli bir mesele olarak gıda bakımından kendi kendine yeterliliği sağlamaları beklenmektedir.¹⁹⁶ Bunun için de devletlerin, tohum, gübre, tarım araçları gibi tarımsal girdilere erişimi kolaylaştıran, çiftiçileri ve balıkçıları destekleyen teşvik tedbirleri alması gerektiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte, gıda üretiminin arttırılmasının tek başına yeterli olmadığını, bir ülkede yeterli gıda üretimi olsa dahi gıdaya erişemeyen bireylerin var olması nedeniyle devletlerin gıda üretimi kadar gıdaya erişim meselesini de ciddiye almaları gerektiğini hatırlatmak gerekmektedir.

Devletlerden beklenen diğer bir husus gıda koruma yöntemleri geliştirmeleridir. FAO verilerine göre, her yıl 1 trilyon Amerikan Doları değerindeki yaklaşık 1.3 milyar ton gıda pazara ulaşmadan heba olmaktadır.¹⁹⁷ Bu rakamlar, yıllık toplam gıda üretiminin %30 ila 40’ının israf edildiğini göstermektedir.¹⁹⁸ Bu nedenle koruma yöntemlerinin geliştirilmesi, gıdanın pazara ulaşmadan önce israf olmasının önüne geçilebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, koruma yöntemlerinin geliştirilmesi, ülkenin gıda bakımından kendi kendine yeterliliğini güçlendirecek, gıdaların çürümelere karşı korunması ile beslenme standartlarını

¹⁹⁵ Craven, s. 317.

¹⁹⁶ Craven, s. 318.

¹⁹⁷ FAO, Seeking end to loss and waste of food along production chain, <http://www.fao.org/in-action/seeking-end-to-loss-and-waste-of-food-along-production-chain/en/>, s.e.t. 27.06.2019.

¹⁹⁸ FAO, Seeking end to loss and waste of food along production chain.

yükseltecek ve nihayetinde devletin sahip olduğu kaynakları etkin bir şekilde kullanmasına katkı sağlayacaktır.¹⁹⁹

İlgili Maddede ayrıca devletlerin dağıtım yöntemlerini geliştirmesi gerektiğinden de bahsedilmektedir. Gıda dağıtımının geliştirilebilmesi, herkesin gıdaya erişiminin sağlanması ile yakından ilişkili olup devletlerin fiyat kontrolü, gıda yardımları ve tayinlama yöntemleri ile bireylerin gıdaya erişimlerini kolaylaştıracak önlemler almasını gerektirmektedir.²⁰⁰

11. Maddenin 2. Fıkrasının (a) bendinde bu amaçlara erişmek için kullanılması gereken araçlar arasında “*teknik ve bilimsel bilgilerden yararlanmak*” ifade edilmiştir. Teknik ve bilimsel bilgilerden yararlanma; beslenme hakkında eğitim programları yürütülmesini, gıda üretim ve koruma mekanizmalarının geliştirilmesi için mevcut teknolojilerden yararlanılmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte, bu hükmü, devletleri uluslararası iş birliğine zorunlu kılan bir anlam ihtiva ettiği şeklinde yorumlamak ve böyle bir yorumla devletlerin, FAO bünyesinde yapılan çalışmaları takip etmesi ve mevcut bilgi ve teknolojileri kendi ülkesine aktarması gerektiğini söylemek mümkündür.²⁰¹

İlgili hükümde bahsi geçen diğer bir husus ise, “*beslenme hususundaki bilgilerin yayılmasıdır*”. Bu husus, devletlerin Komite’ye sunacakları raporlarda dikkate almaları gereken hususlara ilişkin rehber ilkelerde de dile getirilmiş olup Komite devletlerin, sağlıklı beslenme dahil olmak üzere, beslenmeye ilişkin ilkelerin yayılması için aldığı önlemleri raporlarında belirtmesini beklemektedir.²⁰² Toplumun sağlıklı ve yeterli

¹⁹⁹ Craven, s. 319.

²⁰⁰ Craven, s. 319.

²⁰¹ Craven, s. 321.

²⁰² Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by state parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Art. 11. B. 45.

beslenme konusunda bilgilendirilmesine ilişkin eğitici nitelikte önlemlerin alınıp alınmadığı sorusunun, Komite tarafından, özellikle obezite ve aşırı kilonun yaygın bir sorun olduğu gelişmiş ülkelere yönelik olarak yöneltildiği görülmektedir.²⁰³

İlgili hükümde değerlendirilmesi gereken son husus ise “*tarım sistemlerinin düzeltilmesi ve geliştirilmesi*” olup bu konuda da devletlerin içinde bulundukları şartlara binaen bir beklenti söz konusudur. Daha açık deyişle, bir devlet bakımından gıda hakkının sağlanması için acil tarım reformları gerekirken, bir başka devlet için mevcut tarım sistemi yeterli olup bu konuda herhangi bir reform ihtiyacı bulunmayabilir. Tarım sistemi iyi bir şekilde işleyen bir devletten beklenen ise, bu sistemi korumak ve sürekli bir şekilde geliştirmek olacaktır.

Devletlerin gıda hakkına ilişkin olarak alacakları tedbirlere ilişkin olarak değerlendirilmesi gereken diğer bir husus ise, gıda hakkının sağlanması için devletlerin yargısal tedbirler alma yükümlülüğü altında olup olmadıklarıdır. İkiz Sözleşmeler’in 2. Maddelerinin farklı şekilde kaleme alınmış olması,²⁰⁴ başta gıda hakkı olmak üzere, ESKHUS’de tanınan haklar bakımından yargısal tedbir alınması gerekliliğinin devletler tarafından ihmal edilmesine neden olmuştur.²⁰⁵ Ancak ESKHK, genel yorumlarında, Sözleşme’de tanınan hakların ihlali durumunda, hak sahiplerinin başvurabilecekleri

²⁰³ Craven, s. 321.

²⁰⁴ MSHUS’nin 2. Maddesinin 3. Fıkrasında, “*Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet: (a) Bu Sözleşme ile tanınan hakları ve özgürlükleri ihlal edilmiş olan her şahsın, bu ihlal resmi sıfatla görev yapan kişiler tarafından gerçekleştirilmiş olsa bile, etkin şekilde telafi edilmesini güvence altına almakla; (b) Böyle bir telafi talebinde bulunan herkesin haklarının yetkili yargı, yürütme ya da yasama organınca ya da Devletin yasal sisteminde öngörülen başka bir yetkili organ tarafından karara bağlanmasını ve yargısal telafi olanaklarının sağlanmasının güvence altına almakla; (c) Bu hukuki yollardan sağlanan kararların yetkili organlarca uygulanmasını güvence altına almakla yükümlüdür.*” denilmek suretiyle Sözleşme’de tanınan hakların ihlali delurumunda bireyler için etkin başvuru yollarının (*effective remedy*) varlığı gerekli kılınırken, ESKHUS’nin 2. Maddesinde benzer bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

²⁰⁵ Gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olup olmadığına ilişkin görüşler, örnek mahkeme kararları ışığında tezin “Gıda Hakkının “Yargı Önüne Taşınabilir” Olup Olmadığı Üzerine Tartışmalar” başlıklı bölümünde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

mekanizmaların varlığının gerektiğine dikkat çekmektedir.²⁰⁶ Bu bağlamda, Komite, insan hakları arasındaki katı sınıflandırmanın yerinde olmadığına dikkat çekmek suretiyle, ESKHUS’de tanınan hakların sırf bu katı ayırım nedeniyle, yargı denetiminin dışında tutulmasının keyfi ve insan haklarının birbirinden ayrılmaz ve birbiriyle bağımlı olduklarına ilişkin ilke ile de bağdaşmayan bir yaklaşım olduğunu dile getirmektedir.²⁰⁷

Komite’nin yorumları ile uyumlu olarak, ulusal hukuk sistemlerinde gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olması bakımından yaşanan gelişmeler de gıda hakkının sağlanması bakımından yargısal tedbirlerin taşıdığı önemi gösterir niteliktedir.²⁰⁸

Buna bağlı olarak, devletlerin gıda hakkının ihlali durumunda bireylerin başvurabilecekleri yargısal ve idari başvuru yolları tanımları alınması gereken tedbirler arasında sayılmalıdır. Aksi takdirde, hakkı ihlal edilen bireylerin başvurabilecekleri hiçbir mekanizmanın olmaması, alınan diğer tedbirleri de anlamsız kılacaktır.²⁰⁹ Bu husus, Genel Yorum 12’de de özellikle üzerinde durulan bir husus olup, gıda hakkı ihlal edilen bireylerin veya grupların hak ihlallerine karşı gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde başvurabilecekleri yargısal veya diğer başvuru mekanizmalarına sahip olmaları gerektiği ifade edilmiştir.²¹⁰

²⁰⁶ Genel Yorum 3, par. 5; Genel Yorum 9, par. 2, 9. Ayrıca bkz. Limburg Principles, par. 78.

²⁰⁷ Genel Yorum 9, par. 10.

²⁰⁸ ESKHUS’de tanınan hakların yargı önüne taşınabilirlikleri üzerine detaylı tartışmalar için bkz. Mapulanga-Hulston, J. K.: *Examining the Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights*, The International Journal of Human Rights 2002, Vol. 6, No. 4, s. 29-48; Marcus, D.: *The Normative Development of Socioeconomic Rights through the Supranational Adjudication*, Stanford Journal of International Law 2006, Vol. 42, s. 53-102; Vivero Pol, J. L.: *Hunger for Justice in Latin America, Justiciability of Social Rights in Hungry Democracies* içinde New Challenges to the Right to Food (Ed: Miguel Angel Lopez Martin/ Jose Luis Vivero Pol), CEHAP, Barcelona 2011; Verma, S.: *Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights Relevant Case Law*, The International Council on Human Rights Policy, Review Meeting, Rights and Responsibilities of Human Rights Organizations, Geneva, 15 March, 2005, <https://tr.scribd.com/document/188225243/108-Justiciability-of-Economic-Social-and-Cultural-Rights-Relevant-Case-Law-Verma-Shivani-2005-Background>, s.e.t. 28.09.2018.

²⁰⁹ Genel Yorum 9, par. 3; OHCHR, Report of the High Commissioner for Human Rights, par. 33.

²¹⁰ Genel Yorum 12, par. 32.

Bu bağlamda, ESKHUS’de tanınan hakların korunması bakımından, ulusal insan hakları kurumlarının taşıdığı önem, Komite tarafından ayrıca vurgulanan bir husustur. Bu husus, Genel Yorum 10’da özel olarak ele alınmış olup sosyo-ekonomik hakların ulusal düzeyde etkin bir şekilde korunabilmesi için devletlerin ulusal insan hakları kurumları kurması gerektiğine dikkat çekilmiştir.²¹¹ Buna bağlı olarak, gıda hakkının etkin bir şekilde korunabilmesi için ulusal insan hakları kurumlarının kurulmasının, alınması gereken tedbirler arasında yer aldığını söylemek mümkündür.

Benzer şekilde, bireylerin hak ihlallerine karşı başvurabilecekleri idari başvuru mekanizmalarının varlığı da hakların korunması bakımından gerekli görülmektedir.²¹² Bu başvuru yollarının erişilebilir, düşük maliyetli, zaman olarak makul ve etkin olması gerekmektedir.²¹³

Tüm bu hususlarla birlikte, Sözleşme’de geçen “*her türlü yöntem vasıtasıyla*” ile ifadesinin yasal ve yargısal tedbirlerin yanı sıra, bilgilendirme kampanyaları ve eğitim programlarını da kapsadığı Komite tarafından vurgulanan bir husustur. Komite tarafından, özellikle sağlık hakkı bağlamında bilgilendirme kampanyaları ve eğitim programlarının önemine dikkat çekilmiş olmakla beraber,²¹⁴ bu tür uygulamaların gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanması açısından da büyük önem taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Konuya ilişkin olarak değinilmesi gereken son husus ise tedbir alma yükümlülüğü kapsamında, Komite’nin genel yorumlarından hareketle zımnen var olduğu kabul edilen

²¹¹ Bkz. Genel Yorum 10. Konuya ilişkin detaylı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Gomez, M.: *Social Economic Rights and Human Rights Commissions*, Human Rights Quarterly 1995, Vol. 17, No. 1, s. 155-169.

²¹² Genel Yorum 9, par. 9.

²¹³ Genel Yorum 9, par. 9.

²¹⁴ Genel Yorum 14, par. 16, 21, 31, 44.

Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması için strateji ve eylem planlarının geliştirilmesi ve hakların sağlanmasının denetlenmesi yükümlülükleridir.²¹⁵

Daha önce ifade edildiği üzere, devletlerin Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması için alacağı tedbirlerin planlı, somut ve hedefe yönelmiş nitelikte olmaları gerekmektedir.²¹⁶ Bunun sağlanabilmesi ise, ancak devletlerin hakkın sağlanmasına ilişkin strateji ve eylem planlarının bulunmasına²¹⁷ ve bu strateji ve eylem planlarının hayata geçirilip geçirilmediğinin bir denetim mekanizması ile izlenebilmesine bağlıdır.²¹⁸ Bu nedenle, devletler bu yükümlülüklerini yerine getirmek adına da gereken tedbirleri almak durumundadır, aksi bir tutum Sözleşme’nin ihlali anlamına gelecektir.²¹⁹

Sözleşme’de tanınan hakların sağlanmasının denetim mekanizması ile takip edilmesi, bazı haklar bakımından Komite tarafından ayrıca belirtilen bir husus olup²²⁰ bu konuda devletlerin kaynak yetersizliğini bir mazaret olarak göstermeleri kabul edilmemektedir.²²¹ Gıda hakkı da denetim mekanizmasını gerekli kılan haklardan biri olup Komite bu hususu şu şekilde dile getirmiştir:

“Devletler, yükümlülüklerini yerine getirme derecelerini etkileyen faktörleri ve zorlukları saptamak ve düzeltici yasaları ve idari tedbirleri kolaylaştırmak

²¹⁵ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 360.

²¹⁶ Genel Yorum 3, par. 2.

²¹⁷ Dünya İnsan Hakları Konferansı’nda kabul edilen Viyana Deklarasyonu ve Eylem Planı’nda da devletlerin insan haklarını koruma ve güçlendirme için ulusal eylem planı hazırlamaları tavsiye edilmektedir. Bkz. Vienna Declaration and Plan of Action, par. 71.

²¹⁸ Genel Yorum, 1, par. 4; Genel Yorum 3, par. 11; Genel Yorum 5, par. 13.

²¹⁹ Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri, Guideline 15(f).

²²⁰ Örnekler için bkz. konut hakkı ile ilgili olarak Genel Yorum 4, par. 13; gıda hakkı ile ilgili olarak Genel Yorum 12, par. 31 ve eğitim hakkı ile ilgili olarak Genel Yorum 13, par. 49.

²²¹ Genel Yorum 3, par. 11.

amacıyla herkes için yeterli gıda hakkının sağlanmasındaki gelişimi izlemeye yönelik mekanizmalar kurmalı ve bu mekanizmaları sürdürmelidirler... ”²²²

Bu yükümlülük, özellikle toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupların ihtiyaçlarının belirlenmesi, Sözleşme’de tanınan haklardan yararlanma kapasitelerinin güçlendirilmesi bakımından büyük önem taşımakta olup²²³ Komite tarafından sıklıkla dile getirilen bir husustur.²²⁴ Bu bağlamda, toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupların gıda hakkından yararlanmaları önündeki engellerin tespit edilmesi, bu engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak gereken adımların atılması ve bu grupların haktan yararlanma kapasitelerinin artıp artmadığının takip edilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

ii. Mevcut Kaynakların Azami Biçimde Kullanılması Yükümlülüğü

Devletler, uluslararası hukukun egemen özneleri olarak, sahip oldukları kaynakları kendi önceliklerine göre harcama hususunda yetki sahibidirler. Devletlerin bu konundaki takdir yetkilerinin sınırını ise uluslararası alanda akdetmiş oldukları antlaşmalar oluşturmaktadır. Bu minvalde, ESKHUS de devletlerin sahip oldukları kaynaklar üzerindeki takdir yetkilerinin sınırlarından birini oluşturmaktadır.

Aksi bir yaklaşımla, devletlerin sahip oldukları kaynaklar üzerinde sınırsız bir takdir yetkisine sahip olduklarını kabul etmek, devletlerin ESKHUS’ye uyma gibi bir yükümlülüklerinin olmadığı anlamına gelecektir. Dolayısıyla devletlerin sahip oldukları kaynakları tahsis ederken, ESKHUS’den kaynaklanan yükümlülüklerine gereken önceliği

²²² Genel Yorum 12, par. 31.

²²³ Genel Yorum 5, par. 13; CESCR Genel Yorum 6, par. 18.

²²⁴ Genel Yorum 1, par. 3; Genel Yorum 3, par. 12; Genel Yorum 4, par. 13.

vermeleri,²²⁵ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nde (VAHS) yer alan uluslararası antlaşmalardan doğan yükümlülüklerin iyi niyetle yerine getirilmesi ilkesi ile birlikte,²²⁶ devletlerin kendi iç hukuklarını Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmemenin bir mazereti olarak gösteremeyeceklerine ilişkin kuralın²²⁷ olağan sonucudur.

Sözleşme'nin 2. Maddesinin 1. Fıkrasına göre, devletlerin Sözleşme'de tanınan hakların sağlanabilmesi için sahip oldukları kaynakları azami bir biçimde bu hakların sağlanmasına tahsis etmeleri gerekmektedir.²²⁸ Ayrıca devletlerden Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması için kaynak ayırırken, bir hakkın başka bir hak karşısında ihmal veya feda edilmesinden kaçınmaları beklenmektedir.²²⁹

Mevcut kaynakların azami bir biçimde kullanılması yükümlülüğünün (*duty to devote the maximum available resources*), muhteva olarak belirsiz olması nedeniyle devletler bakımından hiçbir sorumluluk doğurmayacak nitelikte olduğu iddia edilmiştir.²³⁰ Oysa ilgili yükümlülük Sözleşme'nin amacı ile uyumulu bir şekilde doğru bir yaklaşımla ele alındığında, devletlere sahip oldukları kaynakların tahsisi konusunda somut yükümlülükler yüklediği anlaşılmaktadır.

İlgili yükümlülüğe ilişkin diğer bir itiraz ise, devletlerin bu yükümlülüğü yerine getirip getirmediklerinin, Komite tarafından tespitinin güçlüğüne ilişkindir. Bu itiraza ilişkin olarak ise, devletlerin Sözleşme'den doğan bir yükümlülüğe uygunluklarının

²²⁵ Limburg Principles par. 28.

²²⁶ VAHS, md. 26.

²²⁷ VAHS, md. 27.

²²⁸ Konuya ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Akbulut Peerzada, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak "Aşamalı Sağlama Kavramı", s. 24- 27.

²²⁹ Alston/ Quinn, s. 178.

²³⁰ Alston, International Law and the Human Right to Food, 38.

izlenmesi ve tespitinde var olan güçlüklerin, bu yükümlülüğü ortadan kaldırmayacağını ifade etmek gerekir.²³¹

Mevcut kaynakların azami bir biçimde kullanılması yükümlüğü, bu kaynakları harcarken uluslararası hukukun bir gereği olarak, devletlerin Sözleşme'den doğan yükümlülüklerini yerine getirmeye öncelik vermelerini gerekli kılmaktadır. Yükümlülüğün bu şekilde ele alınması, gerek ilgili yükümlülüğü anlamsız kılacak biçimde devletlerin sahip oldukları kaynaklar üzerinde sınırsız bir takdir yetkisi olduğu düşüncesini, gerekse pratik gerçeklerle uygun olmayacak biçimde devletlerin sahip oldukları tüm kaynakları Sözleşme'de tanınan hakları sağlamaya ayırması gerektiği fikrini reddetmektedir. Aksine ilgili yükümlülük, devletlere kaynakların tahsisi konusunda bir esneklik payı bırakırken, uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini göz önünde bulundurmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, devletler, sahip oldukları kaynakları nasıl kullandıkları, kaynak paylaşımının nasıl gerçekleştirildiği ve bu paylaşımın gıdanın bireyler tarafından sağlanabilirliği açısından doğurduğu sonuçlar bakımından kendi halkına karşı sorumluluk altındadır. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht İlkeleri'nde de devletlerin Sözleşme'de tanınan hakların sağlanması için sahip oldukları kaynakları azami bir biçimde kullanmadıkları takdirde, Sözleşme'yi ihlal etmiş olacakları belirtilmektedir.²³²

Kaynakların azami şekilde kullanılıp kullanılmadığının Komite tarafından denetlenmesi, gerek işin doğasında var olan güçlük, gerekse Komite'nin bu konuda yeterli

²³¹ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 315.

²³² Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri, Guideline 16.

donanımına sahip olmadığı konusundaki endişeler nedeniyle zor görülmektedir.²³³ Devletlerin, Komite'ye sundukları raporlarında sahip oldukları tüm kaynaklara ilişkin detaylı bilgi vermemeleri, Komite'nin konuya ilişkin gerçek anlamda bir değerlendirme yapabilmesini daha da güçleştirmektedir.²³⁴

Bu zorluğu aşmak üzere, Komite, BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (BMİHYK) tarafından tanımlanan yapısal, işleyiş veya çıktı göstergelerini kullanabilir. BMİHYK, yapısal göstergeleri, devletlerin uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan yükümlülüklerini kabul ve bu yükümlükleri yerine getirmeyi taahhüt etmesi olarak tanımlarken; işleyiş göstergelerini, devletlerin bu yükümlülüklerini yerine getirmek üzere gösterdiği çaba olarak tanımlamaktadır.²³⁵ Çıktı göstergeleri ise devletin çabaları neticesinde hak sahipleri tarafından tecrübe edilen sonuçlar olarak ifade edilmektedir.²³⁶ Gıda hakkı bağlamında, devletlerin gıda hakkından doğan yükümlülüklerini yerine getirmeye yönelik olarak gıda hakkını ulusal anayasalarında tanınmaları veya ESKHUS'yi ulusal hukuklarının bir parçası haline getirmeleri yapısal göstergelere, gıdaya ve kaynaklara erişimde var olan ayrımcı uygulamaların ortadan kaldırılmasına yönelik adımlar işleyiş göstergelerine, bebek ölümleri veya beş yaş altı çocuklardaki büyüme geriliği oranlarındaki azalış ise çıktı göstergelerine örnek gösterilebilir.

²³³ Konuya ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. Robertson, R. E.: *Measuring State Compliance with the Obligation to Devote the "Maximum Available Resources" to Realizing Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Quarterly 1994, Vol. 16, s. 693-714.

²³⁴ Sepulveda, *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, s. 316.

²³⁵ OHCHR, *Manual on Human Rights Monitoring*, Chapter 20 Monitoring Economic, Social and Cultural Rights, s. 9. <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Chapter20-48pp.pdf>, s.e.t. 20.09.2018.

²³⁶ OHCHR, *Manual on Human Rights Monitoring*, Chapter 20 Monitoring Economic, Social and Cultural Rights, s. 9.

Bu göstergelerin yanı sıra, Komite devletlerin birtakım ulusal ölçütler belirlemelerini beklemekte²³⁷ veya kendisinin belirlemiş olduğu göstergelere göre devletlerin Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmek üzere, sahip oldukları kaynakları azami ölçüde kullanıp kullanmadıklarını tespit etmektedir.²³⁸ Komite, böylece gıda hakkı bağlamında devletlerin, yoksulluk sınırı, asgari ücret gibi veriler üzerinde ne gibi bir gelişme kaydettiklerini ve buna bağlı olarak kaynakların doğru kullanılıp kullanılmadığını değerlendirebilmektedir.

Komite'nin kullandığı göstergelerden ilki ise bütçede ilgili hakların sağlanması için ne kadar pay ayrıldığıdır.²³⁹ Bu bağlamda, gıda hakkının sağlanmasına yönelik olarak devlet bütçesinde ne kadar pay ayırdığı tespit edilecektir.

Diğer bir gösterge ise, devlet bütçesinde Sözleşme ile ilgili harcamalar ile askeri savunma gibi Sözleşme ile ilgili olmayan harcamalar arasında yapılan mukayesedir.²⁴⁰ Gıda hakkı bağlamında örnek vermek gerekirse, devletin sahip olduğu kaynakları gıda hakkının ihlalinine neden olacak biçimde, kendi öncelik verdiği meselelere harcaması, gıda hakkı bakımından mevcut kaynakların azami biçimde kullanılması yükümlülüğünün yerine getirilmemesine neden olacaktır. Örneğin, sahip olduğu kaynaklar ülkesinde yaşayan herkes için gıda hakkının sağlanmasına yeterli olan bir devletin, bu kaynakları nükleer silahlanma, ordunun güçlendirilmesi gibi alanlara harcaması veya kısıtlı gıda üretimine sahip bir devletin ülke halkı açlık içinde iken sahip olduğu gıda kaynaklarını

²³⁷ Craven, s. 136.

²³⁸ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 316.

²³⁹ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 316.

²⁴⁰ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 316, 317.

döviz akışını sağlamak amacıyla ihraç etmesi mevcut kaynaklarını azami biçimde kullanılmadığını göstermektedir.

Komite'nin kullanmış olduğu diğer bir gösterge ise, aynı gelişmişlik düzeyine sahip olan devletler arasında yapılan mukayesedir.²⁴¹ Buna göre, Komite, aynı gelişmişlik seviyesine sahip iki ülke arasında mukayese yapmak suretiyle, ilgili devletin gıda hakkının sağlanması için yeterli kaynakları tahsis edip etmediğini tespit edebilecektir.

Komite, devletin sahip olduğu kaynakların azami bir biçimde kullanılıp kullanılmadığının tespitinde, ayrıca zayıf ve dezavantajlı grupların durumunu düzeltmeye yönelik bir payın ayrılıp ayrılmadığına, ağır ihlallere veya riskli durumlara öncelik verilip verilmediğine bakmaktadır.²⁴²

Konuya ilişkin olarak değinilmesi gereken diğer bir husus ise, mevcut kaynaklarla nelerin kastedildiğidir. ESKHK, mevcut kaynakları, Sözleşme'nin hazırlanış sürecine de göndermede bulunarak, geniş bir şekilde yorumlamıştır. Komite'ye göre kaynaklar, sadece devletin tek başına sahip olduğu kaynaklarla sınır olmayıp, uluslararası iş birliği ve yardım vasıtasıyla uluslararası toplumdan edinilen kaynakları da içermektedir.²⁴³ Esasında, kriz dönemlerinde beklenen de devletlerin kaynak temin etmek üzere uluslararası yardım talebinde bulunmasıdır. Bu nedenle, bir devletin kaynakları sadece kendi ulusal kaynaklarını değil, bu kaynakların yeterli olmadığı dönemlerde uluslararası iş birliği ve uluslararası yardım talebiyle edinebileceği kaynakları da içermektedir.

²⁴¹ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 317.

²⁴² Statement by the Committee: An Evaluation of the Obligation to Take Steps to the "Maximum of Available Resources" Under an Optional Protocol to the Covenant: Statement, UN ESCOR, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/2007/1, 10 May 2007, par. 8 (f).

²⁴³ Genel Yorum 3, par. 13; Limburg Principles, par. 26.

Ayrıca, kaynaklar sadece mali kaynakları değil, aynı zamanda devletin sahip olduğu insan kaynakları, kurumsal ve bilimsel kaynaklar ve uluslararası yardım yoluyla elde edinilen kalkınma yardımları da dahil olmak üzere devletin fiilen sahip olduğu tüm kaynakları kapsamaktadır.²⁴⁴

Tüm bu hususlarla birlikte, aşamalı sağlama kavramının, devletlere Sözleşme’de tanınan hakların sağlanması bakımından sürekli ileriye giden bir yön tayin ettiği dikkate alındığında, gıda hakkının sağlanması bakımından, mevcut kaynakların gerek azami biçimde gerekse en etkin biçimde kullanılması gerektiğini söylemek mümkündür.²⁴⁵ Böylece, gıda hakkından yararlanan birey ve grupların sayısı arttırılmak suretiyle, Sözleşme’nin asıl amacı olan aşamalı bir biçimde tam sağlama (*full realization*) gerçekleştirilmiş olacaktır. Bu bağlamda, mevcut kaynakların etkin bir şekilde kullanılması suretiyle, gıda desteği programlarının daha çok kişiye ulaştırılması, gıda hakkı konusunda daha çok kişinin bilinçlendirilmesi, gıda hakkını sağlamaya yönelik asgari ücret, fakirlik maaşı, işsizlik ve yoksulluk aylığı gibi ödemelerin ülkede yaşanan ekonomik gelişmelere paralel olarak arttırılması kaynakların verimli bir şekilde kullanılması için atılması gereken adımlardır.

Diğer taraftan, mevcut kaynakların azami biçimde gıda hakkının sağlanmasına tahsis edilmesi, gıda hakkını sağlamakta güçlük çeken bir devletin yardım talebine karşılık, uluslararası toplumun vereceği cevabı etkileyecek bir husustur. Daha açık ifadesiyle, halkı açlık içinde bulunurken sahip olduğu kaynakları gıda hakkını sağlamaya

²⁴⁴ Robertson, s. 697, 699.

²⁴⁵ Eide, A.: *Economic and Social Rights* içinde Human Rights: Concepts and Standards, (Ed: Janusz Symonides), Ashgate, Hampshire 2000, s.126.

yönelik olarak kullanmak yerine ordusunu güçlendirmeye ayıran bir devlete uluslararası toplum yardım etmekten kaçınabilir.

Son olarak temas edilmesi gereken bir mesele ise, devletlerin ekonomik kriz dönemlerinde mevcut kaynakların azami biçimde Sözleşme’de tanınan haklara ayrılmasına yönelik muhtemel itirazlarına karşı Komite’nin yaklaşımıdır. Komite, ekonomik kriz dönemlerinin, Sözleşme’de tanınan hakların ihmal veya ihlal edilmesinin bir gerekçesi olamayacağını, aksine bu dönemlerde bireylerin Sözleşme’de tanınan haklardan en geniş ölçüde yararlanılabilmeleri için devletlerin çaba içinde olmaları gerektiğini ifade etmektedir.²⁴⁶ Komite aynı zamanda, ekonomik durgunluk veya uyum süreçleri gibi kaynakların sınırlı olduğu dönemlerde dahi toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupların Sözleşme’de tanınan haklardan yararlanması için özen göstermesi gerektiğine dikkat çekmektedir.²⁴⁷

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, gıda hakkının sağlanması için, devletlerin sahip oldukları kaynakları tahsis ederken, önceliklerini gıda hakkından doğan yükümlüklerini sağlamaya vermeleri gerektiğini, aksi bir tutumun Sözleşme’nin ihlali anlamına geleceğini söylemek mümkündür.

iii. Ayrımcılık Yasağı

İnsan hakları hukukun en temel ilkelerinden biri olan ayrımcılık yasağı (*prohibition of discrimination*), gıda hakkı özelinde ayrı bir önem taşımaktadır. Zira

²⁴⁶ Genel Yorum 3, par. 11.

²⁴⁷ Genel Yorum 3, par. 12.

günümüzde yaşanan gıda hakkı ihlallerinin bir kısmının ırk, cinsiyet, toplumsal statü gibi nedenlere bağlı olarak ayrımcılık yasağının ihlali ile gerçekleştiği görülmektedir.²⁴⁸

Ayrımcılık yasağı,²⁴⁹ devletlerin kaynaklarına bağlı bulunmayan ve aşamalı sağlamaya tabi olmayan derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüktür.²⁵⁰

Ayrımcılık yasağı, Sözleşme'nin 2. Maddesinin 2. Fıkrasında şu şekilde düzenlenmiştir.

*“Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, bu Sözleşme’de belirtilen hakların ırk, renk, cinsiyet, din, dil, siyasal ya da başka bir fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından herhangi bir ayrım gözetilmeksizin uygulanmasını taahhüt ederler.”*²⁵¹

Bireylere yönelik ayrımcılık *de jure* olabileceği gibi *de facto* biçimde olabilir. Bu husus, Limburg İlkeleri’nde de dile getirilmiş olup, ilgili ilkelerde devletlerin gerek *de jure* gerekse *de facto* ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik olarak gereken adımları atması gerektiği ifade edilmiştir.²⁵²

Gıda hakkı bağlamında, gıdaya veya gıdayı elde etmek için gerekli olan kaynaklara sahip olmada ve erişimde dil, din, ırk, yaş, cinsiyet, politik veya diğer görüş,

²⁴⁸ Tezin “Zayıf ve Dezavantajlı Grupların Gıda Haklarından Mahrum Bırakılması” başlıklı bölümünde bu örnekler detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

²⁴⁹ Ayrımcılık yasağının ESKHK tarafından detaylı bir değerlendirmesi için bkz. CESCR, General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (Art. 2, Para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 2 July 2009, E/C.12/GC/20. ESKHUS’de tanınan haklar bakımından ayrımcılık yasağına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Akbulut Peerzada, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak “Aşamalı Sağlama Kavramı”, s. 27-30.

²⁵⁰ Genel Yorum 13, par. 31.

²⁵¹ ESKHUS, md. 2(2).

²⁵² Limburg Principles, par. 37-38.

milli veya sosyal köken, mülkiyet durumu gibi nedenlere bağlı olarak var olan her türlü ayrımcılık Sözleşme'nin ihlali anlamına gelmektedir.²⁵³

De jure ayrımcılığın ortadan kaldırılması için yukarıda bahsedilen nedenlere bağlı olarak ayrımcılığa neden olan herhangi bir yasal düzenleme varsa bunun yürürlükten kaldırılması gerekmektedir.²⁵⁴ Ayrımcılıkla mücadelenin etkin bir biçimde yürütülebilmesi için konuya ilişkin özel yasa çıkarılması da etkili bir adım olacaktır.

Bununla birlikte, ayrımcılık her zaman yasal düzenlemelere bağlı olarak ortaya çıkmayabilir. *De facto* ayrımcılık, ayrımcılığa neden olan herhangi yasal düzenleme olmamasına rağmen, dini, ekonomik, toplumsal, tarihi ve sosyal farklı nedenlere bağlı olarak ortaya çıkabilmekte ve özellikle toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupları etkilemektedir. Bu tür ayrımcılığın ortadan kaldırılması ise, gıda hakkından yararlanma bakımından eşit olmayan durum ortadan kaldırılncaya kadar, pozitif ayrımcılık niteliğinde tedbirlerin alınması ile mümkündür.²⁵⁵

Tüm bu açıklamalar ışığında, ayrımcılık yasağı ilkesinden, birbirini tamamlayan birtakım yükümlülüklerin doğduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, devletlerin bireylerin hakka eşit erişimini engellemekten veya sınırlamaktan kaçınma yükümlülüğü olup bu yükümlülük kapsamında devletler haktan yararlanma bakımından bireyler arasında ayrımcı etkiye sahip politikalarından kaçınmak durumundadırlar.²⁵⁶ Bu minvalde, gıda hakkı bağlamında devletlerin özellikle kaynaklara erişim noktasında ayrımcı politikalarından kaçınması gerektiğini söylemek mümkündür.

²⁵³ Genel Yorum 12, par. 18.

²⁵⁴ Limburg Principles, par.37.

²⁵⁵ Limburg Principles, par. 39.

²⁵⁶ Sepulveda, 2003, s. 397, 398.

Diğer bir yükümlülük ise, mevcut yasalarda ayrımcılık oluşturan herhangi bir norm varsa bu normları yürürlükten kaldırma ve değiştirme yükümlülüğüdür. Bu yükümlülüğe paralel olarak ayrımcılıkla mücadelede yasal düzenlemelerin yapılması ayrı bir yükümlülük olarak görülmektedir.²⁵⁷ Komite'nin açık bir şekilde ifade ettiği üzere, yasal düzenleme olmaksızın, ayrımcılıkla etkin bir şekilde mücadele etmek mümkün olamayacaktır.²⁵⁸

Son olarak ise, ayrımcılık yasağı kapsamında, toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupların yararına olmak üzere pozitif ayrımcılık önlemlerinin alınması gerekmektedir.²⁵⁹ Bu bağlamda, bütçe yapımı sırasında zayıf ve dezavantajlı grupların korunması için bazı önleyici tedbirlerin veya pozitif ayrımcılık tedbirlerinin yanı sıra, daha önce yapılan ayrımcılıklara ilişkin olarak tazminat ödenmesine pay ayrılması gerekebilir.²⁶⁰ Örneğin, okulda yapılan gıda paketi yardımlarından belli bir kesimin dışlanması ayrımcılık yasağının ihlali anlamına gelip mağduriyetin giderilmesi için tazminat ödenmesini gerektirmektedir.

Ayrımcılık yasağının, Sözleşme'nin 3. Maddesi'nde kadın-erkek eşitliği bağlamında bir kez daha vurgulandığı görülmektedir. İlgili Madde'ye göre:

*“Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, bu Sözleşme’de belirtilen bütün ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kullanmada kadınlarla erkeklere eşit hak sağlamakla yükümlüdürler.”*²⁶¹

²⁵⁷ Genel Yorum 3, par. 3.

²⁵⁸ Genel Yorum 3, par. 3.

²⁵⁹ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 397-404. Pozitif ayrımcılık önlemlerinin gerekliliğine ilişkin olarak ayrıca bkz. Limburg Principles, par. 39.

²⁶⁰ Chapman/ Russell, s. 6.

²⁶¹ ESKHUS, md. 3.

Sözleşme’de tanınan haklardan yararlanma bakımından devletlerin kadın erkek eşitliğini sağlamaya yönelik yükümlülüklerinin ayrı bir maddede vurgulanması, sosyo-ekonomik haklardan yararlanma bakımından kadınların dezavantajlı durumunu göz önünde bulunduran yerinde bir düzenlemedir. Günümüzde kadınlara karşı süregelen ayrımcı uygulamalar, kadınları toplum içinde dezavantajlı durumda bırakmakta, bu dezavantajlı durum, kadınların belli bir ırka veya etnik gruba mensup olmaları, engelli veya yaşlı olmaları veya kırsal bölgelerde veya tarım toplumlarında yaşamaları gibi nedenlerle bir kez daha ayrımcılığa uğramaları nedeniyle kimi durumlarda iki misli mağdur olmalarıyla sonuçlanmaktadır.²⁶²

Gıda hakkı bağlamında kadın-erkek eşitliği de aynı gerekçelerle büyük önem taşımaktadır. Bazı toplumlarda halen var olan yasal düzenlemeler veya gelenekler kadınların erkeklere göre gıda hakkından yararlanma bakımından dezavantajlı duruma düşmelerine neden olmaktadır.²⁶³

Gıda hakkından yararlanma bakımından kadınların üretim kaynaklarına erişimleri ayrı bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda devletlerin kadına karşı ayrımcılıkla mücadelede yapması gerekenler; cinsiyete dayalı her türlü ayrımcılığı yasaklayan yasal düzenleme yapmak, mevcut yasalarda özellikle kadınların çalışma hakkı, eşit işe eşit ücret hakkı, arazi ve mülkiyet hakkı, mirastan yararlanma hakkı gibi haklar bakımından var olan ayrımcı yasaları yürürlükten kaldırmak ve adetlerden ve geleneksel uygulamalardan

²⁶² Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 405.

²⁶³ Detaylı değerlendirmeler için bkz. tezin “Kadınlar” başlıklı bölümü.

kaynaklanan *de facto* ayrımcılığın ortadan kaldırılması²⁶⁴ için pozitif ayrımcılık dahil olmak üzere gereken önlemleri almak olarak sıralanabilir.²⁶⁵

Genel Yorum 12’de de, bu hususlara dikkat çekilmiş olup özellikle kadınlar bakımından miras hakkı, arazi ve diğer eşyalara ilişkin mülkiyet hakkı, kredi, doğal kaynaklar ve uygun teknolojiye sahip olmak da dahil olmak üzere, ekonomik kaynaklara tam ve eşit erişimin sağlanmasına yönelik olarak güvenceler sağlanması, ayrıca serbest meslek ve iş sahibi olmayı korumaya yönelik olarak bazı önlemler alınması, ormanlar da dahil olmak üzere, arazi üzerindeki haklara ilişkin olarak kayıt tutulması gerekliliği ifade edilmiştir.²⁶⁶

iv. Asgari Çekirdek Yükümlülük

Asgari çekirdek yükümlülük (*minimum core obligation*),²⁶⁷ Sözleşme’de tanınan bir hakkın varlığından bahsedilebilmesi için gerekli olan asgari seviyenin sağlanmasını gerektirmektedir. Söz konusu asgari seviyenin sağlanması, ilgili hak bakımından bir taban olup, devletlerin bu taban seviyesinin altına düşmemeleri gerekmektedir.²⁶⁸

Bu yükümlülük, devletlerin sahip oldukları kaynaklar ve karşı karşıya kaldıkları diğer zorluklara bağlı olmaksızın²⁶⁹ derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olup bunun aksinin iddia edilmesi, Sözleşme’nin varlık amacına (*raison d’être*) aykırı

²⁶⁴ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 8.7.

²⁶⁵ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 407-410.

²⁶⁶ Genel Yorum 12, par. 26.

²⁶⁷ Asgari çekirdek yükümlülüğe ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Young, K.: *The Minimum Core Obligation of Economic and Social Rights: A Concept in Search of Content*, Yale Journal of International Law 2008, Vol. 33, s. 113-175. Genel bir değerlendirme için bkz. Akbulut Peerzada, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak “Aşamalı Sağlama Kavramı”, s. 30-33; Craven, s. 141-144.

²⁶⁸ Chapman/ Russell, s. 9.

²⁶⁹ Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri, Guideline 9; Limburg Principles, par. 25.

olacaktır.²⁷⁰ Buna bağılı olarak, devletler, silahlı çatışma veya doğal afetler gibi olağanüstü durumlarda dahi Sözleşme’de tanınan hakların asgari çekirdeklerini sağlamakla yükümlüdürler.²⁷¹

Gıda hakkı bağlamında, devletlerin asgari çekirdek yükümlülüğü, kendi ülkesinde veya etkin kontrolü altında bulunan topraklarda bulunan bireylerin hayatlarının devamı için gerekli olan asgari gıdayı temin ederek bu bireyleri açlıktan korumaktır. Aksi bir durum, ilgili devletin *prima facie* Sözleşme’den doğan yükümlülüklerini yerine getirmediği anlamına gelecektir.²⁷²

Genel Yorum 12’de asgari çekirdek yükümlülüğe ilişkin olarak, “*devletin doğal afetler veya diğer felaketler durumunda dahi açlığı azaltmak ve ortadan kaldırmak çekirdek yükümlülüğü olduğu*”²⁷³ dile getirilmiştir. Buradan çıkarılabilecek mana, çekirdek yükümlülük seviyesinde bile, devletin gıda hakkını, beslenme hakkından daha geniş bir şekilde anlamaları gerektiğidir. Buna bağılı olarak, asgari çekirdek yükümlülüğün yerine getirilmesi için erişilebilir olan gıdanın, belli bir kalitede, besin değeri olarak yeterli ve güvenli, ayrıca insan haysiyetine uygun biçimde erişilebilir nitelikte olması gerekmektedir.²⁷⁴

Devletlerin gıda hakkı dahil olmak üzere Sözleşme’de tanınan haklara ilişkin asgari çekirdek yükümlülüğü, kaynakların azami ölçüde kullanılması yükümlülüğü ile birlikte ele alınırsa, devletlerin kaynaklarını tahsis ederken, bir öncelik meselesi olarak,

²⁷⁰ Genel Yorum 3, par. 10.

²⁷¹ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 369.

²⁷² Genel Yorum 3, par. 10.

²⁷³ Genel Yorum 12, para. 6.

²⁷⁴ Söllner, s. 404.

hakkın asgari seviyesini sağlamaya gayret etmeleri ve bu hususta her türlü gayreti gösterdiklerini ortaya koymaları gerekmektedir.²⁷⁵

Daha önce ifade edildiği üzere, asgari çekirdek yükümlülük devletlerin sahip olduğu kaynaklara bakılmaksızın yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüktür. Diğer bir deyişle, kaynak yetersizliği içinde bulunan bir devletlerin dahi asgari çekirdek yükümlülüğünü yerine getirmesi beklenmektedir. Bu nedenle asgari çekirdek yükümlülük kapsamında devletlerin yerine getirmeleri gereken iki ayrı yükümlülüğün daha bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu yükümlülüklerden ilki, devletlerin kaynak sıkıntısı içinde bulunduğu durumlarda dahi, toplumdaki zayıf ve dezavantajlı grupları korumaya yönelik özen göstermesi iken,²⁷⁶ diğeri ise asgari çekirdek yükümlülüğün dahi yerine getirilemediği olağanüstü durumlarda, ilgili devletin uluslararası yardım talebinde bulunması yükümlülüğüdür.²⁷⁷ Devletlerin, ihmal veya milli gururu yanlış yorumlamak suretiyle, uluslararası yardım talebinde bulunmamaları veya bu talebi geciktirmeleri gıda hakkına ilişkin yerine getirme yükümlülüğünün ihlali anlamına gelecektir.

Tüm bu hususlarla birlikte, özellikle gıda hakkı bağlamında asgari çekirdek yükümlülüğünü yerine getiremeyen bir devletin az gelişmiş veya gelişmekte olan bir devlet olacağını söylemek mümkündür. Bu noktada, açlık ve yoksulluğun yaygın olduğu ülkelerdeki bu durumun, sadece ilgili devletin yükümlülüklerini yerine getirmemesinden kaynaklanmadığını, açlıktan kurtulma hakkının dahi sağlanamadığı bu coğrafyalardaki durumun gelişmiş devletlerin uluslararası ticaret ve ekonomik düzene yaklaşımlarının da bir sonucu olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.²⁷⁸

²⁷⁵ Genel Yorum 3, par. 10.

²⁷⁶ Genel Yorum 3, par. 11-12

²⁷⁷ General Yorum 3, par. 13.

²⁷⁸ Craven, s. 144.

ad. Devletlerin Gıda Hakkına İlişkin Sınır-Ötesi Yükümlülükleri

Devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülükleri öncelikli olarak kendi sınırları içinde yaşayan bireylerin insan haklarını sağlamakır. Bununla birlikte, küreselleşmenin bir sonucu olarak artan liberalleşme ve özelleştirme uygulamaları, devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel hakları korumalarını zayıflatmış, devletlerin insan haklarının korunmasına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerinin daha büyük bir titizlikle ele alınmasını gerekli kılmıştır.²⁷⁹

Bu alanda yapılan önemli çalışmalardan biri uluslararası hukuk ve insan hakları hukuku uzmanları tarafından hazırlanmış olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri'dir (*Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights*). Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, insan haklarının pratikte anlam kazanabilmesinin ancak devletlerin sınır-ötesi yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ile mümkün olabileceğini dile getirmektedir.²⁸⁰ İlgili

²⁷⁹ Devletlerin, insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerine ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. Gibney, M./ Tomasevski, K./ Vedsted-Hansen, J.: *Transnational State Responsibility for Violations of Human Rights*, Harvard International Law Journal 1999, Vol. 12, s. 267-295; Skogly, S.I./ Gibney, M.: *Transnational Human Rights Obligations*, Human Rights Quarterly 2002, Vol. 24, No. 3, s. 781-798; Coomans, F. / Kamminga, M.T. (ed.): *Extraterritorial Application of Human Rights*, Intersentia, Oxford 2004; Coomans, F.: *The Extraterritorial Scope of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Law Review 2011, Vol. 11, No. 1, s. 1-35; Künnemann, R.: *Twelve Reasons to Strengthen Extraterritorial Human Rights Obligations*, FIAN International, Heidelberg 2015, https://www.etoconsortium.org/nc/en/main-navigation/library/documents/?tx_drblob_pi1%5BdownloadUid%5D=85, s.e.t. 14.05.2019.

²⁸⁰ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, 28 Eylül 2011'de Maastricht Üniversitesi ve Uluslararası Hukukçular Komisyonu tarafından düzenlenen toplantıda, uluslararası hukuk ve insan hakları hukuku uzmanları tarafından hazırlanmıştır. Toplantıya dünyanın farklı bölgelerindeki üniversitelerden ve kurumlardan katılan uzmanların yanı sıra, BM bünyesindeki uluslararası insan hakları antlaşma organlarında, bölgesel insan hakları kurumlarında görev yapan uzmanlar ve BM İnsan Hakları Konseyi bünyesinde görev yapan özel raporörler katılmıştır. İlgili İlkeler, insan hakları hukukuna yeni kurallar getirmemekte, fakat hâlihazırda var olan uluslararası hukuk kuralları temelinde devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerine açıklık getirmektedir. Bkz. Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of

İlkeler’de, devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerinin, küreselleşmeden kaynaklanan sorunların, insan hakları hukuku eliyle düzeltilmesine hizmet edeceği ifade edilmektedir.²⁸¹

Günümüzde, insan haklarının katı bir şekilde ülkesel olarak uygulanması görüşü geçerliliğini yitirmiş olup²⁸² insan haklarının sınır ötesi uygulanması devletler bakımından hukuki bir yükümlülük olarak kabul edilmektedir.²⁸³ Öyle ki, uluslararası hukukun birbiriyle yarışan kaynakları arasında insan haklarının üstünlüğüne ve ESKHUS’de tanınan hakların etkin bir şekilde sağlanmasına imkân veren bir ortamın, ancak bu yükümlülükler vasıtasıyla sağlanabileceği ifade edilmektedir.²⁸⁴

States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights, 2013. (Bundan sonra Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri).

²⁸¹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, s. 3.

²⁸² Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Skogly, S.: *The obligation of international assistance and co-operation in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* içinde Human Rights and Criminal Justice for the Downtredden: Essays in Honour of Asbjorn Eide, (Ed: Morten Bergsmo), Kluwer Law International, Dodrecht 2003, s. 403-420.

²⁸³ Devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerinin, sadece sınırları içerisindeki ve yargı yetkisine tabi bireyler bakımından geçerli olduğu, insan haklarına ilişkin bazı antlaşmalarda açıkça dile getirilmiştir. Örneğin; MSHUS’nin 2. Maddesinin 1. Fıkrasında: “*Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet, kendi ülkesinde yaşayan ve yetkisi altında bulunan bütün bireylere ırk, cinsiyet, dil, din, siyasi ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından hiçbir ayırım gözetmeksizin bu Sözleşme’de tanınan hakları sağlamak ve bu haklara saygı göstermekle yükümlüdür.*” denilmek suretiyle, Sözleşme’de tanınan hakların sadece “*devletin ülkesinde yaşayan ve yetkisi altında bulunan bireylere*” tanındığı ifade edilmiştir. Benzer bir şekilde AİHS’in 1. Maddesinde de: “*Yüksek Sözleşmeciler Taraflar kendi yetki alanları içinde bulunan herkesin, bu Sözleşme’nin birinci bölümünde açıklanan hak ve özgürlüklerden yararlanmalarını sağlarlar.*” hükmüyle Sözleşme’de tanınan haklar devletin ulusal sınırları ile sınırlı tutulmuştur. Bu hükümlere rağmen gerek BM İnsan Hakları Komitesi’nin gerekse AİHM’in vermiş olduğu kararlarda Sözleşmelerin uygulama alanlarının devletlerin ulusal sınırlarının ötesine ulaştığını söylemek mümkündür. İlgili kararlar için bkz. European Court of Human Rights, Factsheet- Extra-territorial Jurisdiction of States Parties to the European Convention on Human Rights, July 2018, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Extra-territorial_jurisdiction_ENG.pdf, s.e.t. 14.05.2019; Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için ayrıca bkz. Skogly, S.I.: *Beyond National Borders: States’ Human Rights Obligations in International Cooperation*, Intersentia, Antwerp 2006, s.73-188. Ayrıca ilgili hükümlerin devletlerin kendi toprakları dışında ilgili hakları ihlal edebileceklerine izin vermediğini, ancak haklarının uygulanması bakımından pratik nedenlerden ötürü bu şekilde kaleme alındıklarını söylemek mümkündür. Skogly, S. I.: *Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations*, Max Plank Yearbook of United Nations Law 2007, Vol. 11, s. 343.

²⁸⁴ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, s. 3.

Devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülükleri, insan haklarının sadece devletlerin sınırları içerisinde yaşayan bireyler için değil, diğer devletlerde yaşayan bireyler için de korunmasını gerekli kılmaktadır. Söz konusu yükümlülük, devletlerin diğer devletlere karşı taşıdıkları bir yükümlülük olmayıp başka devletlerde yaşayan bireylere karşı taşıdıkları bir yükümlülüktür.

Devletlerin insan haklarına ilişkin sınır ötesi yükümlülüklerinin temelinde insan haklarına ilişkin iki temel prensibin yer aldığını söylemek mümkündür. Bu ilkelerden ilki insan haklarının evrenselliği ilkesi olup gerek BM Şartı'nda gerekse İHEB'de bu ilkeye ayrı bir önem atfedildiği görülmektedir. Öyle ki, İHEB'in, dünyanın her yerinde herkesin eşit olarak insan haklarına sahip olması olarak tanımlayabileceğimiz evrensellik ilkesi üzerine kurulduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁵

İnsan haklarını, yurttaş haklarından ayıran en temel özellik de insan haklarının evrenselliği olup bu özellik, insan haklarının ülke sınırları ile sınırlı bir kavram olmadığına işaret etmektedir.²⁸⁶ Evrensellik ilkesinin işaret ettiği diğer bir husus ise insan haklarının herkes için, her yerde ve her zaman korunması gereken haklar olmasıdır.

²⁸⁵ İnsan haklarının evrenselliği ilkesi İHEB'in 1. ve 2. Maddelerinde ifade edilmiştir. İHEB, md. 1: *"Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler, birbirlerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket etmelidirler."*; İHEB, md. 2: *"(1) Herkes. ırk, renk, cins, dil, din, siyasi veya diğer herhangi bir akide, millî veya içtimai menşe, servet, doğuş veya herhangi diğer bir fark gözetilmeksizin işbu beyannamede ilân olunan tekmil haklardan ve bütün hürriyetlerden istifade edebilir. (2) Bundan başka, bağımsız memleket uyruğu olsun, vesayet altında bulunan, gayrimuhtar veya sair bir egemenlik kayıtlamasına tabi ülke uyruğu olsun, bir şahıs hakkında, uyruğu bulunduğu memleket veya ülkenin siyasi, hukuki veya milletlerarası statüsü bakımından hiçbir ayrılık gözetilmeyecektir."*

²⁸⁶ Brot für die Welt, FIAN, EED: Globalising economic, social and cultural rights by strengthening extraterritorial state obligations, Germany's extraterritorial human rights obligations, Introduction and six case studies, s. 7. http://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/humanrights/documents/FIAN_Oct06_Casestudies.pdf, s.e.t. 18.07.2018. (Bundan sonra Globalising economic, social and cultural rights by strengthening extraterritorial state obligations).

İnsan haklarının evrenselliği, bu hakların sadece içerik bakımından ve herkes tarafından sahip olunması bakımından değil, aynı zamanda bu haklardan kaynaklanan yükümlülükler bakımından da evrenselliği ifade etmektedir. İnsan haklarının korunmasına ilişkin tartışmalarda yeterli derecede dikkate alınmayan bu husus,²⁸⁷ devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerinin sadece kendi sınırları ile değil, sınırlarının ötesinde de devam etmekte olmasını öngörmektedir.²⁸⁸

Sınır-ötesi yükümlülüklerin bir diğer gerekçesi ise gerek insan haklarının korunmasına ilişkin tüm uluslararası antlaşmalarda gerekse uluslararası örf-adet hukukunda yer bulan ve insan hakları hukukunun en temel ilkelerinden biri olan ayrımcılık yasağıdır.²⁸⁹ Ayrımcılık yasağı, insan haklarının evrenselliği ilkesinin doğal bir uzantısı olup bireyler arasında ırk, cinsiyet, dil, din vb. nedenlerle herhangi bir ayrım yapılmaksızın herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı duyulmasını gerektirmektedir.

Ayrımcılık yasağının bir gereği olarak, devletler kendi ülkelerinde yaşayan kişilere nasıl muamele ediyorsa kendi sınırları dışında yaşayan bireylere de insan haklarının korunması bağlamında aynı şekilde muamele etmek durumundadırlar. Aksi bir tutum, sadece insan haklarının korunmasına ilişkin uluslararası antlaşmaların değil, aynı zamanda uluslararası örf-adet hukukunun en temel ilkesi olan ayrımcılık yasağının ve insan haklarının evrenselliği ilkesinin ihlaline neden olacaktır.²⁹⁰

İnsan haklarına ilişkin bu iki temel ilkenin yanı sıra, devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerinin yasal dayanağını BM Şartı'nda bulmak

²⁸⁷ Skogly, Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations, s. 341.

²⁸⁸ Skogly, Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations, s. 341-342.

²⁸⁹ Skogly, Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations, s. 341.

²⁹⁰ Skogly, Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations, s. 342.

mümkündür.²⁹¹ BM Şartı'nın 1. Maddesinin 3. Fıkrasında BM'nin amaçlarından birinin de “*Ekonomik, sosyal, kültürel ve insancıl nitelikteki uluslararası sorunları çözmede ve ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesinde uluslararası iş birliğini sağlamak.*”²⁹² olduğu dile getirilmektedir.

Benzer şekilde, BM Şartı'nın 55. ve 56. Maddelerinde devletlerin “*ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine bütün dünyada etkin bir biçimde saygı gösterilmesini kolaylaştırmak*”²⁹³ için, devletlerin “*gerek birlikte gerekse ayrı ayrı, örgütle iş birliği içinde hareket etmeyi yükümlendikleri*”²⁹⁴ ifade edilmektedir. Bu ifadeler, evrensel ölçekte insan haklarına saygının sağlanması için devletlerin sınırları ötesinde de birtakım yükümlülükleri yerine getirmeleri gerektiğini göstermektedir.²⁹⁵

Ayrıca, İHEB'in 28. Maddesinde ifade edildiği üzere: “*Herkesin işbu beyannamede derpiş edilen hak ve hürriyetlerin tam tatbikatını sağlayacak bir sosyal ve milletlerarası nizama hakkı vardır.*”²⁹⁶ Bu düzenin kurulabilmesi tüm devletlerin gerek sınırları içinde gerekse dışında ortak bir çaba içinde olmalarını gerektirmektedir.

Tüm bu hususlarla birlikte, uluslararası hukukun gelişim sürecinde bireyin korunması fikri güçlenmiş, bu fikir insan haklarına ilişkin yükümlülüklerin herkese karşı ileri sürülebilecek yükümlülükler getirdiği fikrini beraberinde getirmiştir.²⁹⁷ *Erga omnes*

²⁹¹ Skogly, Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations, s. 342-343.

²⁹² BM Şartı, md. 1(3). Vurgulama yazara aittir.

²⁹³ BM Şartı, md. 55(c).

²⁹⁴ BM Şartı, md. 56.

²⁹⁵ Skogly, Beyond National Borders: States' Human Rights Obligations in International Cooperation, s. 74-83.

²⁹⁶ İHEB'in Türkçe çevirisinde Resmi Gazete'de yayınlanan çeviri esas alınmıştır. Bkz. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Resmi Gazete, Tarih: 27 Mayıs 1947, Sayı: 7217.

²⁹⁷ Akkutay, A. İ.: Diplomatik Koruma ve İnsan Hakları İlişkisi, Adalet Yayınevi, Ankara 2013, s.

yükümlülükler olarak ifade edilen bu yükümlülükler, insan hakları hukukunun herkesin ve herkesin haklarının korunmasını gerekli kılan yapısından kaynaklanmaktadır.²⁹⁸

Erga omnes yükümlülüklerin evrensellik ve birlik olmak üzere iki temel özelliği bulunmaktadır.²⁹⁹ Bu özelliklerden evrensellik özelliği, bu yükümlülüklerin herhangi bir istisna olmaksızın bütün devlet açısından bağlayıcı olduğu anlamına gelmektedir.³⁰⁰ Birlik özelliği ise, bu yükümlülükler uyulmasında her bir devletin ortak çıkarının olduğunu ifade etmektedir.³⁰¹ *Erga omnes* yükümlülüklerin evrensellik özelliği, daha önce de ifade edildiği üzere, insan haklarının evrenselliği ilkesinin, yalnızca içerik bakımından ve herkes tarafından sahip olunması bakımından değil, aynı zamanda bu haklardan kaynaklanan yükümlülükler bakımından da evrenselliği ifade etmesi gerçeğine karşılık gelmektedir. Birlik özelliği ise, İHEB'in 28. Maddesinde ifade edilen uluslararası düzenin sağlanmasına hizmet edecek olup, bu yükümlülüklerin yerine getirilmesinde uluslararası toplumun çıkarı bulunmaktadır.³⁰²

Bu açıklamalardan hareketle, devletlerin, diğer devletlerin sınırlarında bulunan bireylerin haklarının sağlanması bakımından da birtakım yükümlülükleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu yükümlülükler devletlerin dış yükümlülükleri (*state's external duties*)³⁰³ veya uluslararası boyutlu yükümlülükler olarak ifade edilebileceği gibi

128-129. Ayrıca bkz. Trindade, A. A. C.: International Law for Humankind: Towards a New *Jus Gentium*, Recueil des Cours, Collected Courses of the Hague Academy of International Law, 2005, Vol. 316, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2006, s. 331.

²⁹⁸ Akkutay, s. 129.

²⁹⁹ Akkutay, s. 131.

³⁰⁰ Akkutay, s. 131.

³⁰¹ Akkutay, s. 131.

³⁰² Ragazzi, M.: The Concept of International Obligations of *Erga Omnes*, Oxford Monographs in International Law, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 17.

³⁰³ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 40.

literatürdeki yaygın ifadesi ile sınır-ötesi yükümlülükler (*extra-territorial obligations*) olarak adlandırılmaktadır.

Bu yükümlükler; (1) bir devletin, sınırları içinde veya sınırları ötesinde gerçekleşen ve bu devletin sınırları dışında insan haklarından yararlanılması üzerinde etki doğuran eylemleri veya ihmallerine ilişkin yükümlülükleri ile (2) insan haklarının evrensel olarak sağlanması için, devletlerin tek başına veya uluslararası işbirliği vasıtasıyla birlikte harekete geçmelerini öngören, BM Şartı'nda ve insan hakları belgelerinde düzenlenen küresel karakterdeki yükümlülüklerini kapsamaktadır.³⁰⁴

Devletlerin sınır-ötesi yükümlülükleri, gıda hakkının küresel ölçekte herkes için sağlanabilmesi için ayrı bir önem arz etmektedir. Zira, küreselleşen dünyada açlık ve kötü beslenme sorunu yapısal bir sorun olup çoğu zaman herhangi bir devletin kontrolünün ötesindedir. Gıdanın uluslararası ticaretin konusu olması, yerel marketlerde gıda fiyatlarını arttırıcı bir etki doğurduğu gibi, iklim değişikliği gibi faktörler yerel gıda üreticilerinin gıda üretim kapasitelerinin düşürmektedir. Benzer şekilde uluslararası kalkınma programlarında veya çok uluslu şirketlerin geliştirmekte olan ülkelerde yürüttükleri yatırım faaliyetlerinde insan haklarının ihmal edilmesi toplum içindeki dezavantajlı ve zayıf durumda olan bireylerin durumunu kötüleştirici sonuçlar doğurmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin, bir taraftan geliştirmekte olan ülkelerde tarımın gelişmesi için kalkınma yardımı sağlarken, diğer taraftan kendi ülkelerinde tarımı subsidize ederek ürettikleri bir ürünün, geliştirmekte olan ülkelerde maliyetinden daha ucuz fiyata satmaları

³⁰⁴ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 8. (8. Definition of extraterritorial obligations).

da gelişmekte olan ülkelerde tarım üretiminin ve yerel marketin olumsuz etkilenmesine neden olabilmektedir.

Gıda yardımıyla yardım edilen ülkenin ihtiyaçlarından ziyade, yardım eden devletlerin menfaatlerinin ön planda tutulması da gelişmekte olan ülkelerdeki gıda güvencesi durumunu olumsuz etkileyebilmektedir.

Tüm bu hususlarla birlikte, çok uluslu şirketlerin yürütmüş olduğu faaliyetlerin de doğrudan veya dolaylı olarak gıda hakkı ihlallerine neden olduğu görülmektedir. Sonuç olarak, açlık ve kötü beslenme sorununun ortadan kaldırılması için, hakkın birbirine bağlı bu çok boyutlu özelliği dikkate alınmak suretiyle, tüm devletlerin ve hatta çok uluslu şirketlerin ve uluslararası finans kuruluşlarının eşgüdümlü bir çaba içinde olmaları gerekmektedir.³⁰⁵

Gıda hakkına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerin yasal dayanakları yukarıda izah edilen uluslararası hukuk kurallarının yanı sıra, ESKHUS'nin bizzat kendisinde de yer almaktadır. Sözleşme'de tanınan hakların sağlanmasının uluslararası yardım ve iş birliğini gerektirdiği Sözleşme'nin 2. Maddesinin 1. Fıkrasında açık bir şekilde ortaya konulmaktadır.

İlgili Madde'ye göre:

*“Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet, **münferiden ve ekonomik ve teknik plan başta olmak üzere, uluslararası yardım ve iş birliği yoluyla, mevcut kaynakların azamisini kullanarak**, bilhassa yasal düzenleme suretiyle alınacak tedbirleri de*

³⁰⁵ Right to Food- UN Fact Sheet 34, s. 22-23.

içerecek şekilde her türlü uygun yöntem vasıtasıyla, bu Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlamayı taahhüt eder.”³⁰⁶

Aynı Maddenin 2. Fıkrasında ise ayrımcılık yasağı düzenlenmiş olup, devletlerin Sözleşme’de tanınan haklar bakımından kendi sınırları içinde veya ötesinde yaşayan bireyler arasında herhangi bir ayırım gözetmemesi hüküm altına alınmıştır.³⁰⁷

Ayrıca gıda hakkını güvence altına alan 11. Maddenin her iki fıkrasında da hakkın sağlanması için uluslararası iş birliğine duyulan ihtiyacın vurgulandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Sözleşme’nin 2. ve 11. Maddelerinin gıda hakkına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerin açık olarak yasal dayanağı olduklarını söylemek mümkündür.

Devletlerin sınır-ötesi yükümlülüklerinin neler olduğuna geçmeden önce, dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus ise bu yükümlülüklerin devletlerin iç yükümlülüklerinin muadili olmadığıdır. Bu anlamda, devletlerin gıda hakkına ilişkin iç yükümlülükleri bâki olmak üzere, gıda hakkının sağlanması bakımından sınır-ötesi yükümlülüklerin tamamlayıcı bir nitelik arz ettiğini söylemek gerekir.

Bu açıklamalar ışığında, devletlerin gıda hakkının sağlanmasına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerini, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri ile de uyumlu olarak,³⁰⁸ saygı duyma, koruma ve kolaylaştırma yükümlülükleri olarak sınıflandırarak analiz etmek yerinde olacaktır. Genel Yorum 12’de de ifade edildiği üzere, uluslararası iş birliği kapsamında;

³⁰⁶ ESKHUS, md. 2(1). Vurgulama yazara aittir.

³⁰⁷ ESKHUS, md. 2(2): “*Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, bu Sözleşme’de belirtilen hakların ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka statü bakımından herhangi bir ayırım gözetilmeksizin uygulanmasını taahhüt eder.*”

³⁰⁸ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 4. (General Principles 4).

devletler, diğer devletlerdeki bireylerin gıda hakkından yararlanmalarına saygı duyma, bu hakkı koruma, gıdaya erişimi kolaylaştırma ve gereken hallerde yardım sağlama yükümlülükleri altındadır.³⁰⁹

i. Sınır-ötesi Saygı Yükümlülüğü

Devletler bakımından, gıda konusunda kendi kendilerine yeterli olmaları birincil hedef olup bu hedefin sağlanabilmesi, büyük ölçüde devletlerin dış müdahalelere uğramamalarına bağlı bulunmaktadır. Buna bağlı olarak, devletlerin, diğer bir devletin vatandaşlarının gıda hakkından mahrum olmalarına neden olacak eylem ve işlemlerden kaçınması, gıda hakkının korunmasına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerinin saygı boyutunu oluşturmaktadır.

Sınır ötesi saygı yükümlülüğünün, (*extra-territorial obligation to respect*) uluslararası hukukun temel ilkelerinden biri olan başka devletlere ve vatandaşlarına zarar vermeme yükümlülüğünün bir uzantısı olduğu söylenebilir.³¹⁰ Bu husus, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri'nde "zarara neden olmaktan kaçınma yükümlülüğü" (*obligation to avoid causing harm*) olarak ifade edilmiş olup ilgili ilkeye göre, devletler sınırları ötesinde ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanılmasını geçersiz kılma ve azaltma riski taşıyan eylemlerden ve ihmallerden vazgeçmelidir.³¹¹ İnsan haklarından yararlanılmasını ortadan kaldırma veya azaltma, devletlerin ilgili davranışının öngörülebilir bir sonucu ise,

³⁰⁹ Genel Yorum 12, par. 36.

³¹⁰ Başka devletlere zarar vermeme yükümlülüğüne ilişkin olarak bkz. Pazarcı, H.: Uluslararası Hukuk, Turhan Kitabevi, Ankara 2014, s. 155. Konuya ilişkin ayrıca bkz. ICJ, *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Albania)*, Judgement, I.C.J. Reports 1949. s. 22; ICJ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*, Judgement, I.C.J. Reports 1970, s. 32.

³¹¹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 13. (13. Obligation to avoid causing harm).

devletler bundan sorumlu tutulacaktır.³¹² İlgili ilke, potansiyel etkiler hakkındaki belirsizliğin, devletlerin ihlale neden olan davranışlarının mazereti olamayacağına da dikkat çekmektedir.³¹³

Bu açıklamalar ışığında, devletlerin kendi eylemleri veya ihmalleri ile bir başka ülkede gıda hakkının doğrudan veya dolaylı olarak ihlal edilmesine neden olmaktan kaçınma yükümlülüğü altında bulunduklarını söylemek mümkündür.³¹⁴

Bu bağlamda, saygı yükümlülüğü, yoksun bırakmaktan kaçınma yükümlülüğü olarak da ifade edilebilir.³¹⁵ Bu veçhesi ile saygı yükümlülüğü, devletlerin, diğer devletlerin kendi vatandaşları için gıda hakkını sağlamalarını engelleyecek tedbirler almaktan sakınmalarını gerektirmektedir. Örneğin; devletlerin gıda ambargolarından veya gıdaya erişimi benzer şekilde etkileyecek diğer önlemlerden kaçınmaları gerektiği gibi,³¹⁶ gıda hiçbir koşulda politik bir baskı aracı olarak kullanılmamalıdır.³¹⁷ Bu husus, ESKHK'nin hazırlamış olduğu Genel Yorum 8'de, Sözleşme'de tanınan haklar ile ekonomik yaptırımlar arasındaki ilişki bağlamında kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.³¹⁸

³¹² Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 13. (13. Obligation to avoid causing harm).

³¹³ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 13. (13. Obligation to avoid causing harm).

³¹⁴ Detaylı bir değerlendirme için bkz. Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 16, par. 49- 52. Devletlerin gıda hakkına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerin taşıdığı önem, Ziegler'in bir diğer raporunda da detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Konuya ilişkin olarak ayrıca bkz. Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 11- 14, par. 28-38.

³¹⁵ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 20. (20. Direct interference).

³¹⁶ Genel Yorum 12, par. 37; CESCR, General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant) Adopted at the Twenty-ninth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 20 January 2003, E/C.12/2002/11, par. 32. (Bundan sonra Genel Yorum 15). Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 22. (22. Sanctions and equivalent measures).

³¹⁷ Genel Yorum 12, par. 37.

³¹⁸ Bkz. Genel Yorum 8.

Devletlerin saygı yükümlülüğünün diğer bir vechesi ise, devletlerin dolaylı olarak gıda hakkının ihlaline neden olmaktan kaçınmalarını gerektirmektedir. Buna göre devletler, diğer bir devletin veya uluslararası örgütün, gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmesini olumsuz olarak etkileyecek davranışlardan kaçınmak yükümlülüğü altına olduğu gibi; bir devletin veya uluslararası örgütün gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini ihlal etmesine yardım etmek, destek vermek ve bu amaçla ilgili devleti veya uluslararası örgütü yönlendirmek veya baskı altına almak gibi davranışlardan kaçınmakla yükümlüdür.³¹⁹

Bu açıklamalar ışığında devletlerin gıda hakkına ilişkin sınır-ötesi saygı yükümlülüğünün gerekleri, Alston'un ifadeleri ile şu şekilde özetlenebilir:

“- Bir başka devleti sahip olduğu geçim kaynaklarından mahrum bırakacak veya dünya gıda kaynaklarının gayri-adil bir şekilde paylaşılmasını teşvik edecek uluslararası politika ve uygulamalardan kaçınma yükümlülüğü

- *Dünya kaynaklarının gayri-adil dağılımını arttıracak etkiye sahip ulusal politikaları azaltmak.*
- *Gıdayı uluslararası yaptırım aracı olarak kullanmama yükümlülüğü”³²⁰*

ii. Sınır-ötesi Koruma Yükümlülüğü

Devletlerin sınır-ötesi koruma yükümlülüğü (*extraterritorial obligation to protect*), devletlerin kendi yargı yetkilerine tabi üçüncü kişilerin, bir başka ülkedeki

³¹⁹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 21 (21. Indirect interference).

³²⁰ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 44.

bireylerin gıda hakkını ihlal edecek eylem ve işlemlerine karşı, bu bireyleri korumalarını gerektirmektedir.³²¹

Bu yükümlülük özellikle, çok uluslu şirketlerin neden oldukları gıda hakkı ihlalleri bakımından, devletlerin sınır-ötesi yükümlülüklerinin taşıdığı önemi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira, günümüzde sınır-ötesi ihlallerin çoğu çok uluslu şirketlerin faaliyetlerinin ev-sahibi devletler tarafından yeterli şekilde düzenlenmemesinden kaynaklanmaktadır.³²²

Her ne kadar, çok uluslu şirketlerin faaliyetlerini düzenlemek ve böylece bu şirketlerin sebep olabileceği ihlalleri önlemek ev sahibi devletlerin koruma yükümlülüğünün bir parçası olsa da pratikte çok uluslu şirketlerin yatırımlarını ülkelerine çekmek isteyen devletler, bu şirketlere karşı birtakım tavizler vermek durumunda kalmaktadır. Öyle ki, devletlerin koruma yükümlülüğünün bir gereği olarak bu şirketlerin faaliyetlerini düzenlemeleri gerekirken, yatırımları çekebilmek için gerekli düzenlemeleri yapmadıkları gibi mevcut koruma mekanizmalarını kötüleştirici önlemler aldıkları görülmektedir.³²³ Bu durum, çok uluslu şirketlerin, bazı devletler karşısında *de facto* olarak daha güçlü olmanın yanı sıra *de jure* olarak da daha güçlü konuma geçtiklerini göstermektedir.³²⁴

Ayrıca, bazı devletlerin, çok uluslu şirketlerin sebep oldukları ihlallerden dolayı yargı önüne taşınmalarını engelleyen ve böylece bu şirketlerin yapmış oldukları ihlallere

³²¹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 23. (23. General Obligation); Detaylı bir değerlendirme için bakınız Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 17, par. 53-55.

³²² Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 13, par. 44.

³²³ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 13, par. 44.

³²⁴ Globalising economic, social and cultural rights by strengthening extraterritorial state obligations, s. 7.

karşı bir nev'i kalkan işlevi gören yasalar çıkardığı veya mağdurların etkili başvuru hakkını zorlaştırdıkları örneklere de rastlanmaktadır.³²⁵ Yine, bazı örneklerde ev-sahibi devletlerin, çok uluslu şirketler eliyle işlenen ihlallere iştirak ettikleri görülmektedir.³²⁶

Açıklanan bu nedenlerden ötürü, devletlerin kendi yargı yetkisine tabi çok uluslu şirketler başta olmak üzere, özel hukuk kişilerinin sınırları ötesinde yürüttükleri faaliyetleri yasal düzenlemelerle düzenlemeleri büyük önem taşımakta olup, gıda hakkının korunmasına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerinden koruma yükümlülüğünün bir parçasını oluşturmaktadır.³²⁷

Devletlerin sınır-ötesi koruma yükümlülüğünü yerine getirmek üzere, yasal tedbirlerin yanı sıra, idari, yargısal nitelikli diğer tedbirleri de almaları gerekmektedir.³²⁸ Bu yükümlülük, özellikle ev sahibi devletin çok uluslu şirketi sorumlu tutmaktan kaçınan bir yaklaşım içinde olduğu durumlarda ayrı bir önem kazanmaktadır.³²⁹

Bu yükümlülüğün bir başka veçhesi ise, devletlerin gerek kendi aralarında gerekse uluslararası örgütlerle akdettikleri antlaşmalarda gıda hakkının korunması ve sağlanması için gerekli özeni göstermelerini öngörmektedir. Bu bağlamda, devletler akdettikleri uluslararası antlaşmalarla bir başka devletin sınırları içindeki bireylerin gıda hakkının olumsuz şekilde etkilenmesinden kaçınmak durumundadırlar. Bu husus, özellikle IMF, WB ve Dünya Ticaret Örgütü (*World Trade Organization- WTO*) gibi uluslararası

³²⁵ Skinner, G./ McCorquodale, R./ De Schutter, O.: *The Third Pillar: Acces to Judicial Remedies for Human Rights Violations by Transnational Business*, International Corporate Accountability Roundtable (ICAR), CORE and the European Coalition for Corporate Justice (EECJ), 2013, http://corporatejustice.org/documents/publications/eccj/the_third_pillar_access_to_judicial_remedies_for_human_rights_violation.-1-2.pdf, s. 1, s.e.t.10.04.2018.

³²⁶ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 13, par. 44.

³²⁷ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 24. (24. Obligation to regulate).

³²⁸ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 24. (24. Obligation to regulate).

³²⁹ Elver Report- Right to food and nutrition, s. 18, par. 70; Künnemann, s. 11.

kuruluşlar nezdinde, uluslararası ticaret ve yardım politikaları belirlenirken, dünya gıda kaynaklarının adil bir şekilde dağılımını dikkate almayı ve belirlenen politikalar nedeniyle bir başka devletin vatandaşlarının gıda hakkı ihlaline uğramamalarına özen gösterilmesini gerektirmektedir.³³⁰

Tüm bu hususlarla, birlikte, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri'nde devletlerin sınır-ötesi koruma yükümlülüğüne ilişkin olarak farklı bir noktaya daha değinildiği görülmektedir. İlgili ilkelere göre; devletlerden herhangi biri, devlet-dışı bir aktörün faaliyetlerini düzenleme yetkisine sahip olmasa bile, ilgili devlet dışı aktörün yürütmüş olduğu faaliyetleri etkileme durumundaysa, kamu ihalesi sistemi veya uluslararası diplomasi vasıtasıyla BM Şartı'na ve yürürlükte bulunan uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak, gıda hakkı dahil olmak üzere Sözleşme'de tanınan hakları korumak amacıyla ilgili devlet-dışı aktör üzerinde baskı kurmalıdır.³³¹

Sınır-ötesi koruma yükümlülüğü Alston tarafından ise şu iki madde ile özetlenmiştir:

³³⁰ ESKHK, devletlerin uluslararası finans kuruluşları ile yaptıkları görüşmelerde insan haklarını dikkate alan bir yaklaşım içinde olmaları gerektiğini, Sözleşme'nin 6. Maddesi ile güvence altına alınan çalışma hakkı ile ilgili olarak hazırladığı Genel Yorum 18'de açık bir şekilde ifade etmiştir. Genel Yorum 18'de, devletlerin, IMF, WB ve bölgesel kalkınma bankaları ile yaptıkları görüşmelerle belirlenen yapısal uyum programları ve kredi anlaşmalarının çalışma hakkından doğan çekirdek yükümlülüklerini ihlal etmeyecek ve özellikle toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupları gözetecek nitelikte olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu husus, gerek sınır-ötesi yükümlülüklerle dikkat çekmesi, gerekse çalışma hakkının dolaylı olarak gıda hakkı ile ilişkili bir hak olması nedeniyle önem taşımaktadır. Bkz. CESCR, General Comment No. 18: The Right to Work (Art. 6 of the Covenant), 6 February 2006, E/C.12/GC/18, par. 30. Benzer şekilde, gıda hakkı ile doğrudan ilişkili olan su hakkına ilişkin olarak hazırlanan Genel Yorum 15'te de ESKHK, devletlerin özellikle uluslararası finansal kuruluşlar olmak üzere uluslararası örgütlerin üyesi olarak yürüttükleri faaliyetlerinde ve yapmış oldukları uluslararası antlaşmalarda su hakkını dikkate almaları gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre, devletler, ilgili uluslararası örgütler nezdinde belirlenen kredi politikaları ve anlaşmaları ile diğer uluslararası tedbirlerin, su hakkını korumasına özen göstermekle yükümlüdür. Genel Yorum 15, par. 35-36.

³³¹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 26. (26. Position to influence).

“- Yargı yetkisinde bulunan kişilerin (devlet şirketleri, çok uluslu şirketler gibi) bir başka devletin vatandaşlarının gıda hakkını ihlal eden veya edebilecek olan faaliyetlerini düzenleme yükümlülüğü.

- Uluslararası antlaşma akdederken, uluslararası ticaret ve gıda yardımı politikaları belirlenirken gıda hakkının korunmasına özen gösterme yükümlülüğü.”³³²

iii. Sınır-ötesi Yerine-Getirme Yükümlülüğü

Devletlerin sınır-ötesi yükümlülüklerin bir diğeri ise sınır-ötesi yerine getirme yükümlülüğüdür (*extraterritorial obligation to fulfil*). Bu sınır-ötesi yükümlülük, insan haklarının sağlanmasında uluslararası iş birliğine³³³ duyulan ihtiyacın bir yansıması olup insan haklarını korumaya yönelik uluslararası hukuk belgelerinde sıklıkla dile getirilmiştir.³³⁴

Sınır-ötesi yerine getirme yükümlülüğü; gıda hakkı konusunda çalışmalar sürdüren sivil toplum kuruluşları tarafından farklı bir terim ile ifade edilmekte olup, ilgili kuruluşlar

³³² Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 44.

³³³ Genel Yorum 12’de uluslararası iş birliği kavramı ele alınırken, bu kavramın devletler bakımından, diğer devletlerdeki bireylerin gıda hakkına saygı duyma, bu hakkı koruma ve yerine getirme yükümlülüklerini ihtiva ettiği dile getirilmiştir. Bu yaklaşımın, uluslararası iş birliği kavramı ile devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerini eş anlama gelecek bir biçimde kullandığı görülmektedir. Böyle bir kullanım, gıda hakkının sağlanması için, devletlerin insan haklarından kaynaklanan üç yükümlülüğe sınırları ötesinde de riayet etmeleri anlamında, diğer devletlerle iş birliği içinde olmaları gerektiğini ortaya koyması bakımından yanlış değildir. Bununla birlikte, uluslararası iş birliği yükümlülüğünün, saygı ve koruma yükümlülüklerinden ziyade yerine getirme yükümlülüğü ile ilişkilendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Uluslararası iş birliğinin ESKHUS’de kaleme alınış şekli de düşüncemizi teyit eder niteliktedir. Öyle ki, Sözleşme’nin uluslararası iş birliğinden bahseden gerek 2. Maddesinin 1. Fıkrasının gerekse 11. Maddenin her iki fıkrasının uluslararası iş birliğini saygı duyma ve koruma yükümlülüklerinden ziyade, yerine getirme yükümlülüğü ile ilişkilendirerek dile getirdiği görülmektedir.

³³⁴ Bkz. BM Şartı, md. 1(3), md.55(c), md. 56; ESKHUS, md. 2(1), md. 11(1), md. 11(2), md. 15; İHEB, md. 22 ve md. 28; Çocuk Hakları Sözleşmesi, md. 4, md. 24(4) ve md. 27; Engelli Hakları Sözleşmesi, md. 32.

ilgili yükümlülük için “yerine getirmeye destek olma yükümlülüğü” (*obligation to support to fulfil*) demeyi tercih etmektedir.³³⁵

Gıda hakkı raportörlerinden Ziegler’in da tercih ettiği bu kavram, gıda hakkının yerine getirilmesi yükümlülüğünün öncelikli olarak ulusal devlete ait olduğuna dikkat çekmektedir. Daha açık ifadesiyle, gıda hakkının yerine getirilmesi hususunda bir başka devleti zorlamak mümkün olmayıp, bir başka devletten ancak bu yükümlülüğün ev sahibi devlet tarafından yerine getirilmesine destek olması beklenebilir.³³⁶ Böyle bir desteğin beklenebilmesi için, ulusal devletin yeterli kaynaklara sahip olamaması nedeniyle yerine getirme yükümlülüğünü ifa edememesi gerekmektedir.³³⁷

Bununla birlikte, devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerinin klasik üçlü sınıflandırma ile ele alınması sınır-ötesi yükümlülükler bakımından da daha yaygın olduğundan, çalışmamızda da sınır-ötesi yerine getirme yükümlülüğü (*extraterritorial obligation to fulfil*) demek tercih edilmiştir.

Sınır-ötesi yerine getirme yükümlülüğü, kendi içerisinde, kolaylaştırma ve sağlama olmak üzere iki ayrı yükümlülüğü ihtiva etmekte olup, bu her iki yükümlülük bağlamında uluslararası iş birliği olmaksızın, gıda hakkı başta olmak üzere ESKHUS’de tanınan hakların etkin bir şekilde sağlanması, pek çok devlet için yerine getirilmesi mümkün olmayan arzulardan ibaret kalacaktır.³³⁸

³³⁵ FIAN, Brot für die Welt and the Evangelischer Entwicklungsdienst, “Documentation in the form of a written report for the United Nations on the effect of German policies on social human rights in the South”, Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 22, sonnot. 43’ten naklen.

³³⁶ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 15, par. 47.

³³⁷ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 15, par. 47.

³³⁸ Genel Yorum 3, par. 14; Declaration on the Right to Development, Adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986, Preamble, Art. 3, Art. 4.

Bu bağlamda, Genel Yorum 3’te gıda hakkı da dahil olmak üzere Sözleşme’de tanınan haklar bakımından uluslararası iş birliğinin devletler bakımından bir yükümlülük arz ettiği, ESKHK tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: “*Kalkınma ve bu sayede ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması için uluslararası iş birliği tüm devletlere ait bir yükümlülüktür.*”³³⁹

Devletlerin sahip oldukları kaynakların sadece kendi ulusal kaynakları değil, uluslararası yardım ve iş birliği vasıtasıyla sahip oldukları kaynakları da kapsıyor oluşu,³⁴⁰ devletlerin Sözleşme’de tanınan hakları sağlama konusunda iş birliği ve yardım içerisinde olması yükümlülüğünü teyit eder niteliktedir.

Bununla birlikte, gıda hakkı bağlamında kolaylaştırma yükümlülüğünün, mutlaka kaynak aktarımı veya uluslararası yardım gerektirdiğini söylemek mümkün değildir. Bu yükümlülüğün daha ziyade, devletlerin bir bütün olarak İHEB’in 28. Maddesinde ifadesini bulan “*Herkesin işbu beyannamede derpiş edilen hak ve hürriyetlerin tam tatbikatını sağlayacak bir sosyal ve milletlerarası nizama hakkı vardır.*” hükmü gereği devletlerin gıda hakkının yerine getirilmesini kolaylaştıracak şekilde iş birliği içinde olmalarını gerektirdiği söylenebilir.³⁴¹ Bu minvalde, adil ticaret kurallarının belirlenmesi, kalkınma

³³⁹ Genel Yorum 3, par. 14. Dünya Gıda Zirvesi sonunda hazırlanan Roma Deklarasyonu’nda da uluslararası iş birliğinin önemine vurgu yapılmıştır. Bkz. Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action. ESKHUS’de tanınan hakların sağlanması bakımından uluslararası iş birliği ve yardımın önemine ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Karimova, T.: *The Nature and Meaning of ‘International Assistance and Cooperation’ under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* içinde Economic, Social and Cultural Rights, Contemporary Issues and Challenges, (Ed: Eibe Reidel/ Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014, s. 163-192.

³⁴⁰ Genel Yorum 3, par. 13.

³⁴¹ Ziegler Report, The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 18, par. 57; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 29. (29. Obligation to create an international enabling environment).

iş birliğinin yürütülmesi İHEB’de tanınan hakların pratikte anlam bulabileceği toplumsal ve uluslararası düzenin tesis edilmesine katkı sunacak niteliktedir.³⁴²

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri’nde de, kolaylaştırma yükümlülüğünün nasıl yerine getirilebileceğine ilişkin örnekler verilmiş olup, ilgili ilkelere göre; devletler (1) çok taraflı veya iki taraflı antlaşmaları ve uluslararası standartları detaylandırılmak, uygulamak, yorumlamak ve düzenli olarak gözden geçirmek ve (2) uluslararası örgütlerdeki eylemleri dahil olmak üzere dış ilişkilerinde alacağı tedbirler ve uygulayacağı politikalar ve kendi iç işleyişinde ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sınır-ötesinde yerine getirilmesine katkı sağlayacak tedbirler almak ve politikalar belirlemek suretiyle ESKHUS’de tanınan hakların sağlanabileceği uluslararası düzenin oluşmasını başarabileceklerdir.³⁴³

Bu açıklamalar doğrultusunda, sınır-ötesi kolaylaştırma yükümlülüğü kapsamında devletlerin akdettikleri uluslararası antlaşmalarda gıda hakkının korunmasına özen göstermeleri ve özellikle gıda hakkının korunmasını güçlendirmeye yönelik yeni uluslararası belgelerin oluşturulmasını göz önünde bulundurmaları gerektiğini söylemek mümkündür.³⁴⁴

Sınır-ötesi sağlama yükümlülüğü (*extraterritorial obligation to provide*) ise, ihtiyaç içinde olan ülkelerde gıda hakkının sağlanması için, devletlerin ihtiyaç sahibi olan

³⁴² Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 18, par. 57.

³⁴³ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 29. (29. Obligation to create an international enabling environment).

³⁴⁴ Genel Yorum 12, par. 36.

bu devletlerle iş birliği içinde olmalarını ve gereken durumlarda bu devletlere yardım etmelerini gerektirmektedir.³⁴⁵

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri'nde uluslararası yardım sağlama yükümlülüğü (*obligation to provide international assistance*), uluslararası iş birliği yükümlülüğünün (*obligation of international cooperation*) daha kapsamlı bir parçası olarak ifade edilmiş olup, uluslararası yardım sağlanırken hangi ilkelere uygun hareket edilmesi gerektiği de ortaya konulmuştur. Buna göre; gerek uluslararası iş birliği yürütülürken, gerekse uluslararası yardım sağlanırken, belli ilke ve önceliklerin gözetilmesi gerektiği belirtilmiştir. Gıda hakkı dahil olmak üzere ESKHUS'de tanınan hakların yerine getirilmesinde göz önünde bulundurulması gereken bu ilke ve öncelikler şu şekilde sıralanabilir:

- a) Toplum içindeki dezavantajlı, dışlanmış ve zayıf grupların haklarının sağlanmasına öncelik vermek.
- b) Hakların asgari çekirdeklerinin sağlanmasına öncelik vermek ve mümkün olan en hızlı ve etkin bir biçimde hakların tam olarak sağlanmasına doğru ilerlemek.
- c) Cinsiyetlerarası eşitlik, şeffaflık ve hesap sorulabilirlik dahil olmak üzere ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkelerinin yanı sıra, self-determinasyon hakkı ve karar alma sürecine katılma hakkı dahil olmak üzere uluslararası insan hakları standartlarını gözetmek.

³⁴⁵ Genel Yorum 12, par. 36, 37. Genel Yorum 15, par. 34; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 33. (33. *Obligation to provide international assistance*).

d) Mevcut durumu kötüleştirici önlemler almaktan kaçınmak ve alınması durumunda da bunun haklı gerekçelerini göstermek.³⁴⁶

Benzer bir şekilde, ESKHK’de Genel Yorum 12’de gıda yardımı sağlanırken hangi hususlara dikkat edilmesi gerektiği açıklığa kavuşturulmuş olup, Komite gıda yardımı yapılırken, ayrımcılık yasağı dahil olmak üzere, insan hakları ilkelerinin göz önünde bulundurulması ve toplum içindeki zayıf gruplara öncelik verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.³⁴⁷

Ayrıca, Komite, gıda yardımının güvenli ve kültürel olarak kabul edilebilir olmasının yanı sıra, yardımdan yararlananların kendi kendine yeterlilik durumuna imkân verecek ve yerel üreticilerin durumunu olumsuz etkilemeyecek nitelikte olması gerektiğini ifade etmiştir.³⁴⁸

Sağlama yükümlülüğünün bir diğer vechesi ise ihtiyaç içinde bulunan devletle ilgili olup sahip olduğu kaynaklarla gıda hakkını sağlayamayan devletlerin aktif bir şekilde uluslararası yardım ve iş birliği talebi içinde bulunmasını gerektirmektedir.³⁴⁹ Gıda açığı içinde bulunduğu halde, uluslararası yardım talebinde bulunmayan devlet, uluslararası iş birliği yükümlülüğüne aykırı davranmak suretiyle gıda hakkını ihlal etmiş olacaktır.

Uluslararası yardım ihtiyacı içinde bulunan devletlerin bu yardımı talep edebilecekleri kişiler ise şu şekilde sıralanabilir: (a) daha zengin devletler, (b) FAO, WHO,

³⁴⁶ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 32. (32. Principles and priorities in cooperation).

³⁴⁷ Genel Yorum 12, par. 39.

³⁴⁸ Genel Yorum 12, par. 39.

³⁴⁹ Genel Yorum 12, par. 17; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 34. (34. Obligation to seek international assistance and cooperation).

UNICEF, ILO gibi BM Uzmanlık Kuruluşları, (c) WB, IMF veya Amerika Ülkeleri Kalkınma Bankası gibi, diğer hükümetlerarası kuruluşlar veya sivil toplum kuruluşları.³⁵⁰

Buna paralel olarak, kendisinden uluslararası yardım veya iş birliği talebinde bulunulan uluslararası hukuk kişinin ise,³⁵¹ bu yardım talebine iyi niyetle ve yukarıda ifade edilen ilke ve öncelikleri göz önünde bulundurmak suretiyle karşılık vermeleri beklenmektedir.³⁵²

Tüm bu hususlarla birlikte, uluslararası iş birliği yükümlülüğünün içeriğini biraz daha detaylı bir şekilde ortaya koyabilmek için Sözleşme'nin 2. Maddesinin 1. Fıkrası ile 11. Maddenin yine birlikte okunması gerekmektedir. Bu iki maddede de uluslararası iş birliğinin özellikle hangi konularda olması gerektiği açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre, devletler gıda hakkının sağlanması için özellikle ekonomik ve teknik konularda iş birliği içinde olmalıdır.

İş birliği yükümlülüğüne ilişkin dikkat çekici bir diğer nokta ise, 11. Maddenin 1. Fıkrasında uluslararası iş birliğinin “*hür rızaya dayalı*” (*international co-operation based on free consent*) olması gerektiğinin dile getirilmesidir. Uluslararası hukukun yapısı gereği, devletlerin yaptıkları tüm eylem ve işlemlerin devletlerin hür rızasına dayanması

³⁵⁰ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 376.

³⁵¹ Konuya ilişkin olarak hazırlanan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, devletlerin yükümlülüklerine ilişkin olmakla birlikte, eğer yardım talebinde bulunulan kişi bir uluslararası örgüt veya bir başka uluslararası hukuk kişisi ise de ilgili uluslararası hukuk kişinin de devletler gibi, bu yardım talebine iyi niyetle ve uluslararası yardım ve iş birliğinde göz önünde bulundurulması gereken ilke ve öncelikler ışığında cevap vermesi beklenir.

³⁵² Genel Yorum 12, par. 38; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri, İlke 35. (35. Response to a request for international assistance and cooperation).

gerekmektedir. Bu nedenle, ilgili Maddede uluslararası iş birliğinin hür rızaya dayalı olması gerektiğine neden bir kez daha vurgu yapıldığı tartışılması gereken bir husustur.

Hazırlık çalışmaları (*travaux préparatoires*) bu konuda yeteri kadar aydınlatıcı olmamakla birlikte, Alston'a göre bu ifadenin Sözleşme metnine derc edilmesinin nedeni, gıda fazlası olan devletlerin, bu fazlalığı gıda açığı bulunan devletlere otomatik olarak transfer etme yükümlülüğü altında olmadıklarının ortaya konulmasıdır.³⁵³

Bununla birlikte, bu ifadenin, uluslararası iş birliği yükümlülüğünün tamamen devletlerin tercihinin bağlı olduğu anlamına gelecek ve böylece bu yükümlülüğü anlamsız kılacak şekilde yorumlanmaması gerekmektedir. Böyle bir yorum, devletlerin uluslararası iş birliği konusunda hukuken bağlayıcı bir yükümlülük altında olmadıkları sonucunu doğurması nedeniyle sakıncalı olup bunun yerine, uluslararası iş birliği yükümlülüğüne ilişkin olarak, devletlerin hür iradelerinin sadece bu iş birliğinin ne şekilde olacağına ilişkin olduğunu benimsemek yerinde olacaktır.³⁵⁴

Genel Yorum 12 de bu yaklaşımı destekler nitelikte olup afet yardımı veya insani yardım gerektiren durumlarda, devletlerin sınır-ötesi sağlama yükümlülüklerini tartışmaya yer bırakmayacak bir şekilde ortaya koymaktadır. Komite'ye göre:

“Mültecilere ve ülke içinde göç etmek zorunda kalmış kimselere yardım dahil olmak üzere, acil durumlarda afet yardımı ve insani yardım sağlamak için devletler, BM Şartı'yla uyumlu olarak ortak ve bireysel sorumluluk altındadır. Her devlet, kendi yeterliliği ölçüsünde bu göreve katkıda bulunmalıdır. Bu bağlamda, Gıda Yardım Programı'nın ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin ve artan

³⁵³ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 40.

³⁵⁴ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 41.

bir şekilde UNICEF'in ve FAO'nun rolleri ayrı bir önem taşımaktadır ve bu rolleri güçlendirilmelidir."³⁵⁵

Komite, ihtiyaç içinde bulunan devletlerin, yardım talebinde bulunmaları gerektiğine vurgu yapmakla birlikte, uluslararası toplumdan yardım alınırken dikkat edilmesi gereken bazı hususlara da dikkat çekmektedir. Buna göre, devletler, yardımın ihtiyaç sahiplerine ulaşması için çaba gösteren uluslararası örgütlerin çalışmalarını engellemekten kaçınmalı, elde ettiği yardımı Sözleşme'den doğan yükümlülüklerini yerine getirmek ve özellikle de hakların asgari çekirdeklerini sağlamaya yönelik olarak kullanmalıdır.³⁵⁶ Ayrıca, yardım alan devlet, uluslararası yardımın etkin bir şekilde kullanıldığına dair izleme mekanizmaları kurmalı ve özellikle toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupların yardımdan faydalanmalarına öncelik vermelidir.³⁵⁷

Sınır-ötesi sağlama yükümlülüğüne ilişkin değlinilmesi gereken son bir husus ise, uluslararası yardımın niteliğine ilişkindir. Sınır-ötesi sağlama yükümlülüğü yerine getirilirken gıda yardımlarının, büyük kısmının çözüm odaklı olmaktan ziyade, yardım eden devletlerin gıda fazlasından kurtulmaları maksadıyla ya da güvenlik veya politik nedenlere bağlı olarak yapıldığı görülmektedir.³⁵⁸

Ayrıca yapılan gıda yardımlarının kimi zaman marketteki fiyatları düşürmek suretiyle yerel üretimi azalttığı ve böylece yardım edilen devleti sürekli olarak yardıma bağımlı hale getirdiği görülmektedir.³⁵⁹ Bazı durumlarda ise, yapılan gıda yardımlarının

³⁵⁵ Genel Yorum 12, par. 38.

³⁵⁶ Sepulveda, The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, s. 376-377.

³⁵⁷ Genel Yorum 12, par. 38.

³⁵⁸ Wallerstein, M.B.: Food for War- Food for Peace: United States Food Aid in a Global Context, MIT Press, Cambridge, MA 1980, s. 15. Detaylı bir çalışma için ayrıca bkz. Lappé, F.M./ Collins, J./ Kinley, D.: Aid as Obstacle: Twenty Questions about Our Foreign Aid and Hungry, Institute for Food and Development Policy, San Francisco, CA 1980.

³⁵⁹ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 41.

halk arasında adil bir şekilde dağıtılmaması nedeniyle toplum içindeki eşitsizlikleri derinleştiren bir etki doğurduğu gözlemlenmektedir. Oysa gıda yardımlarının yerel üreticileri ve marketi olumsuz şekilde etkilemeyecek biçimde yapılması gerekmektedir. Tüm bu hususlarla birlikte, gıda yardımlarının güvenli olması ve kültürel olarak yardıma ihtiyaç duyan bireyler tarafından kabul edilebilir nitelikte olması gerekmektedir.³⁶⁰

Sonuç olarak, uluslararası gıda yardımlarının yardım eden devletlerin gıda yardımına bağımlılıklarını veya toplum içerisindeki mevcut eşitsizlikleri arttıracak nitelikte olmaması gerekmektedir. Bu nedenle, gıda açığı içinde bulunan devletlere, yerel üretimin azalmasına neden olacak biçimde sürekli yardım yapılması yerine, doğal afet ve silahlı çatışma gibi acil durumlara mahsus olmak üzere yardım yapılması daha doğru bir yaklaşımdır. İlgili devletlerdeki gıda açığı sorunları, olağan durumlarda devletleri sürekli biçimde gıda yardımına bağımlı kılmak yerine, ekonomik ve teknik iş birliği güçlendirmek suretiyle çözümlenmelidir.

b. Uluslararası Örgütler ve Gıda Hakkına İlişkin Yükümlülükleri

Gıda hakkına ilişkin olarak devletlerin taşımış olduğu yükümlülükler uluslararası örgütler için de geçerlidir. Bu anlamda, başta BM olmak üzere, tüm uluslararası örgütler gıda hakkına saygı duyma, koruma ve yerine getirme yükümlülüğü altındadır.

Uluslararası örgütlerden özellikle IMF, WB ve WTO'nun yürütmüş olduğu faaliyetler, gıda hakkı üzerinde olumsuz etkiler doğurmaktadır. Bu kuruluşlar, özellikle

³⁶⁰ Genel Yorum 12, par. 39; Voluntary Guidelines to support to progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 15.1.

ekonomik olarak zayıf ve borçlu olan ülkelerin ulusal politikaları ve programları üzerinde büyük bir etki gücüne sahiptir.

Uluslararası örgütlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerinin hukuki temeli, başta BM Şartı olmak üzere, uluslararası örf-adet hukukudur. Zira uluslararası örf-adet hukuku uluslararası hukuk kişilerinin tamamı bakımından bağlayıcı niteliktedir. Bununla birlikte, BM Genel Kurulu'nun 60/165 ve 61/163 sayılı kararlarında ve aynı zamanda İnsan Hakları Konseyi'nin 7/14 ve 10/12 sayılı kararlarında WB ve IMF dahil olmak üzere, tüm uluslararası kuruluşların gıda hakkının sağlanmasına ilişkin birtakım yükümlülükleri olduğu teyit edilmiştir. Bu kararlara göre, uluslararası örgütler, gıda hakkının sağlanmasına ilişkin olarak devletlerin oluşturdukları plan, politika ve stratejileri desteklemek ve gıda hakkının sağlanmasında olumsuz etki doğuracak her türlü eylemden kaçınmak ile yükümlüdür.³⁶¹

ba. Uluslararası Örgütlerin Gıda Hakkına Saygı Duyma Yükümlülüğü

Uluslararası örgütlerin gıda hakkına saygı duyma yükümlülüğü, uluslararası örgütlerin almış oldukları kararlar, uyguladıkları politikalar ve vermiş oldukları tavsiyelerle gıda hakkının ihlal edilmesine neden olmaktan kaçınmalarını gerektirmektedir.³⁶²

³⁶¹ UNGA Resolution, adopted by the General Assembly on 16 December 2005, 60/165. The right to food, 2 March 2006, A/RES/60/165, par. 16; UNGA Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2006, 60/163. The right to food, 21 February 2007, A/RES/60/163, par. 11; Human Rights Council Resolution 7/14, The right to food, 27 March 2008, par. 13, 24; Human Rights Council Resolution 10/12, The right to food, 26 March 2009, par. 15, 27.

³⁶² Skogly, S.: The Human Rights Obligations of the World Bank and IMF, Cavendish Publishing, London 2001, s. 151.

Bu yükümlülüğe bağlı olarak, WB ve IMF gibi uluslararası örgütlerin, zorla yerinden etmeye sebep olacak veya yerel halkın gıda kaynaklarına zarar verecek nitelikteki kalkınma programlarını desteklememeleri gerekmektedir.³⁶³ Benzer şekilde IMF'nin yapısal uyum programlarının da gıda hakkı başta olmak üzere insan haklarına ilişkin bir etki değerlendirmesi yapıldıktan sonra uygulanması gerekir.³⁶⁴

Saygı yükümlülüğün gereği olarak, WTO ise üyelerinin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini göz önünde bulundurmak suretiyle, gıda hakkı üzerinde olumsuz etki doğuracak nitelikteki ticaret politikalarının belirlenmesine karşı üyelerini uyarmakla yükümlüdür.³⁶⁵

Ayrıca, devletler gibi uluslararası örgütler de saygı yükümlülüğünün bir gereği olarak gıdayı politik baskı aracı olarak kullanamayacakları gibi, gıda ambargosu koymamakla yükümlüdürler.³⁶⁶

bb. Uluslararası Örgütlerin Gıda Hakkını Koruma Yükümlülüğü

Uluslararası örgütlerin gıda hakkına ilişkin koruma yükümlülüğü, bu örgütlerin üyesi olan devletlerin veya ortak faaliyet yürüttüğü özel hukuk kişilerinin gıda hakkının ihlaline neden olacak eylemlerini engellemelerini gerektirmektedir. Bu bağlamda,

³⁶³ Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 16, par. 43.

³⁶⁴ Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 16, par. 43.

³⁶⁵ Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 16, par. 43.

³⁶⁶ BM Güvenlik Konseyi tarafından Irak'ta uzun yıllar uygulanan ekonomik ambargolar, saygı yükümlülüğünün yerine getirilmemesi nedeniyle gıda hakkının ihlaline neden olmuştur. Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 11, par. 31. UN Economic and Social Council, Working Paper on The Adverse Consequences of Economic Sanctions on the Enjoyment of Human Rights, E/CN.4/Sub.2/2000/33, 21 June 2000, par. 59-73. Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Provost, R.: *Starvation as a Weapon: Legal Implications of the United Nations Food Blockade against Iraq and Kuwait*, Columbia Journal of Transnational Law 1992, Vol. 30, s. 577-630.

özellikle imtiyaz sözleşmeleri yapılırken veya ortak projeler yürütülürken, gıda hakkı ihlaline neden olacak faaliyetlerden kaçınılması gerekmektedir.

Bununla birlikte, özellikle WTO nezdindeki Anlaşmazlıkların Çözümü Organi'nın, önüne gelen uyuşmalıklarda gıda hakkını göz önünde bulundurması ve WTO hukukunun, üye devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülükleri ile uyumlu bir şekilde yorumlanmasına katkı sağlaması uluslararası örgütlerin gıda hakkına ilişkin koruma yükümlülüğüne örnek teşkil etmektedir.³⁶⁷

bc. Uluslararası Örgütlerin Gıda Hakkını Yerine Getirme Yükümlülüğü

Uluslararası örgütlerin gıda hakkını yerine getirme yükümlülüğü,³⁶⁸ gıda hakkının yerine getirilmesini kolaylaştırma ile sağlama yükümlüklerini ihtiva etmektedir.

Kolaylaştırma yükümlülüğü kapsamında, uluslararası örgütlerin, gıda hakkının küresel ölçekte etkin bir şekilde sağlanmasına imkân verecek politika ve programlar uygulaması gerekmektedir. Bununla birlikte, herkes için gıda hakkının sağlanmasını kolaylaştırmak için her bir uzmanlık kuruluşunun kendi uzmanlık alanı dikkate alınmak suretiyle FAO, WB, WFP, IFAD, UNDP, UNICEF arasında daha etkin bir uluslararası iş birliği geliştirilmesi gerekmektedir.³⁶⁹

³⁶⁷ Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 16, par. 44.

³⁶⁸ Ziegler, konuya ilişkin raporunda, yerine getirme yükümlülüğü birincil olarak devletlerin yükümlülüğü olduğu için, “uluslararası örgütlerin yerine getirme yükümlülüğü” demek yerine “uluslararası örgütlerin yerine getirmeyi destekleme yükümlülüğü” (*obligation of international organizations to support the fulfilment of the right to food*) demeyi tercih etmiştir. Bkz. Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 16, par. 45. Çalışmamızda ise devletlerin sınır-ötesi yükümlülüklerine benzer bir şekilde, insan haklarına ilişkin yükümlülüklerin üçlü tipolojisine göre isimlendirme tercih edilmiştir.

³⁶⁹ Genel Yorum 12, par. 40.

Sağlama yükümlülüğü ise, devletlerin gıda yardımına ihtiyaç duyduğu durumlarda, bu yardımın sağlanmasını gerekli kılmaktadır. Devletlerin sınır-ötesi sağlama yükümlülükleri ile benzer şekilde, uluslararası örgütler de sağlama yükümlülüğünü yerine getirirken zayıf ve dezavantajlı gruplara öncelik vermek başta olmak üzere yardım yapılırken uyulması gereken ilkeleri göz önünde bulundurmalıdır.

c. Özel Hukuk Kişileri ve Gıda Hakkına İlişkin Sorumlulukları

İnsan hakları hukukunun en belirgin özelliklerinden biri, bireyleri devlet otoritesinin kötüye kullanılması karşısında korumak ve bu otoriteyi kötüye kullanan devletlerin hesap vermesini sağlamaktır. Bu anlamda, insan hakları hukuku, bireyler ile devlet arasındaki ilişki üzerine kurulmuş olup, insan hakları ihlalleri durumunda da devletlerin sorumluluğuna gidilen koruma mekanizmaları öngörmektedir.

Bununla birlikte, gıda hakkı, gıdanın üretimi, depolanması, dağıtımı ve sofraya ulaşmasına kadar geçen her aşamada, diğer insan haklarına kıyasla devlet dışındaki diğer aktörlerin, daha çok rol aldıkları bir insan hakkıdır. Bu nedenle, her ne kadar ESKHUS'den kaynaklanan yükümlülükler sadece devletleri bağlasa da gıda hakkına ilişkin olarak bireyler, aileler, yerel topluluklar, sivil toplum kuruluşları ve aynı zamanda özel sektör aktörleri de bir takım sorumluluklara sahiptir.³⁷⁰ Bu bağlamda, gerek ulusal gerekse çok uluslu olsun özel sektördeki aktörlerin, faaliyetlerini yürütürken gıda hakkına ilişkin sorumluluklarını göz önünde bulundurmaları gerekmektedir.³⁷¹ Devletler ise bu aktörlerin sorumluluklarını yerine getirecekleri ortamı oluşturmakla yükümlüdürler.

³⁷⁰ Genel Yorum 12, par. 20.

³⁷¹ Genel Yorum 12, par. 20.

ca. Bireyler

Bireylerin yaşadıkları topluma karşı birtakım görevleri olduğu, ilk kez, İHEB'in 29 Maddesinin 1. Fıkrası ile şu şekilde dile getirilmiştir: *“Her şahsın, şahsiyetinin serbest ve tam gelişmesi ancak içinde yaşamasiyle mümkün olan topluluğa karşı vecibeleri vardır...”*

ESKHUS'nin Giriş bölümünde ise; *“Diğer bireylere ve bağlı olduğu topluluğa karşı görevleri olan bireyin bu Sözleşme’de tanınan haklara saygı gösterilmesi ve bunların uygulanması için çaba göstermesi sorumluluğu altında bulunduğu”*³⁷² ifade edilmek suretiyle bireylerin insan haklarının korunması hususunda taşıdıkları sorumluluklara vurgu yapıldığı görülmektedir.

İlgili hükümlerden hareketle, bireylerin gıda hakkı bağlamında en azından aşırı tüketim ve gıda israfından kaçınma sorumlulukları olduğunu söylemek mümkündür.³⁷³ Günümüzde ise dünyanın bir kısmında en büyük sorun yoksulluk, açlık ve açlığa bağlı ölümler iken, diğer kısmında en büyük sorun obezite, aşırı tüketim ve gıda israfı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya gıda üretiminin üçte birine tekabül etmek üzere, her yıl 1.3 milyar ton civarında gıdanın israf edildiği düşünüldüğünde, bireylerin yaşadıkları topluma karşı taşıdıkları görevleri yerine getirmediği görülmektedir.³⁷⁴

Bununla birlikte, Shue'nun devletlerin yükümlülüklerine ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu, saygı, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerine benzer şekilde bireylerin de diğer bireylerin gıda haklarının yerine getirilmesine ilişkin olarak

³⁷² ESKHUS, Giriş, par. 5.

³⁷³ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 47.

³⁷⁴ Gustavasson, J./ Cederberg, C./ Sonesson, U. / Otterdjick, R./ Meybeck A.: Global Food Losses and Food Waste: extent, causes and prevention, FAO, Rome 2011, <http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e00.pdf>, s. 4, s.e.t. 02.10.2018.

sorumlulukları olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin; kız çocuklarına yönelik ayrımcılığın kökleştiği bölgelerde, kız çocuklarına daha az gıda verilmesi veya hanehalkının erkek üyeleri doymadan kadınların sofraya oturamaması, kadınların miras ve mülkiyet haklarından yoksun bırakılması, eşit işe karşılık eşit ücret alamamaları, herhangi bir sağlık sorunu olmaksızın çocukların anne sütünden mahrum bırakılması gibi vakıalar gıda hakkının bireyler eliyle ihlal edilmesine örnek teşkil etmektedir.

Gerek yeryüzündeki eşitsizlikleri derinleştirmek gerekse kökleşmiş ayrımcılıkları sürdürmek suretiyle insan hakları ihlallerine neden olan bireylerin tek tek sorumluluklarına gitmek imkânsız olsa da uluslararası hukuka göre insan haklarını korumakla yükümlü olan devletlerin, gereken önlemleri almak suretiyle mevcut tabloyu değiştirmeleri mümkündür. Bu anlamda, insan haklarının korunmasına ve güçlendirilmesine ilişkin bireylerin de birtakım sorumlulukları olduğu konusunda toplumsal bilinç oluşturmak ve bu sorumlulukların bireyler tarafından yerine getirilmesi için gereken önlemleri almak da devletlerin yükümlülükleri arasında sayılabilir. Bu bağlamda, gıda hakkının etkin bir biçimde sağlanmasına ilişkin toplumsal bilincin güçlendirilmesi için öncelikli olarak bireylerin yeryüzünde halen süregelen açlığın kabul edilemez olduğuna ve bu sorunun sona erdirilmesi için her bir bireyin çözümün parçası olabileceğine ikna edilmeleri hedeflenmelidir.³⁷⁵

cb. Çok Uluslu Şirketler

Gıda hakkının, diğer sosyo-ekonomik haklarla mukayese edildiğinde, özel sektörün etkisine daha çok maruz kaldığını söylemek mümkündür. Özel işletmelerin belli ölçülerde dahil olduğu eğitim veya sağlık hakkı bile gıda hakkı kadar özel sektör

³⁷⁵ Ziegler Report- Justiciability of the right to food, s. 9, par. 19.

faaliyetlerinden etkilenmemektedir. Gıdanın üretimden dağıtım aşamalarına kadar özel sektör eliyle gerçekleşmesinin yanı sıra, gıdanın uluslararası ticarete konu olması özel sektör aktörlerinin gıda hakkı bakımından taşıdıkları sorumluluğun önemi arttırmaktadır.

Çok uluslu şirketler,³⁷⁶ gıdanın üretim ve ticareti hususunda hayati bir rol oynamanın yanı sıra, küçük ölçekli gıda üreticileri karşısındaki avantajlı konumları ile yerel gıda güvencesi üzerinde olumsuz etki doğurabilmektedirler.³⁷⁷ Daha açık ifadesiyle, kaynaklar ve piyasaya erişim bakımından avantajlı konumda bulunan çok uluslu şirketler, küçük gıda üreticilerinin piyasadan dışlanmalarına, bu nedenle kendi geçimlerini sağlayacak kaynaklardan mahrum kalmalarına neden olmakta ve yerel ölçekte gıda güvencesini olumsuz etkilemektedirler.

Kimi örneklerde ise, bu şirketlerin gıda güvenliği konusunda yeterli tedbirleri almamaları ve tüketicileri yanlış bilgilendirmeleri nedeniyle bireylerin sağlıklı ve yeterli gıdaya erişimleri önünde bir engel oluşturdukları görülmektedir.

³⁷⁶ İki veya daha fazla ülkede faaliyet gösteren ekonomik varlıklar hukuksal şekilleri ne olursa olsun, bireysel veya kollektif olmalarına bakılmaksızın çok uluslu şirket olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Başlar, K.: Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar, Nobel, Ankara 2005, s. 192. Ulusal sınırlarının ötesinde faaliyet gösteren bu şirketler ekonomik güç bakımından pek çok devletten daha güçlüdüler. Öyle ki dünyanın en büyük yüz ekonomik gücünden elli birinin çok uluslu şirket, kırk dokuzunun ise devlet olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Başlar, s. 192. Çok uluslu şirketlerin faaliyetleri uluslararası hukukun konusu olmakla birlikte, bu şirketler henüz uluslararası hukuk kişisi olarak kabul edilmemektedir. Kişilik kazanma hususunda bu şirketlerin bir geçiş sürecinde olduğu ve doğrudan uygulanabilir görev ve hakları bakımından sınırlı uluslararası hukuk kişiliğine sahip olabilecekleri ifade edilmektedir. Konuya ilişkin değerlendirmeler için bkz. Başlar, s. 195. Bir şirketin birden fazla ülkede faaliyet göstermesi durumunda tabiiyetinin ne olacağı konusunda bilgi için ayrıca bkz. Güngör, G.: Tabiiyet Hukuku, Yetkin, Ankara 2018, s. 250-251.

³⁷⁷ Gerek uluslararası finans kuruluşlarının gerekse çok uluslu şirketlerin yürüttükleri faaliyetlerin gıda hakkı üzerindeki etkileri ve buna bağlı olarak neden oldukları ihlallerden dolayı sorumlu tutulmalarının gerekliliği ayrı bir tez konusu olmaya müsait kapsamlı bir meseledir. Tez çalışmamızın odak noktası ise devletlerin gıda hakkını ilişkin yükümlülükleridir. Bu nedenle gıda hakkı bağlamında uluslararası finans kuruluşların yükümlülüklerine ve çok uluslu şirketlerin sorumluluklarına kısaca değinilmekte yetinilmiş; ancak sorunun çözümü için sadece devletlerin değil, bu kişilerin yükümlülüklerinin ve sorumluluklarının güçlendirilmesi gerekliliğine de dikkat çekilmiştir.

Tüm bu hususlarla birlikte, doğrudan gıda üretimi ve ticareti ile ilgilenmeyen çok uluslu şirketlerin yürütmüş oldukları faaliyetlerde gıda hakkının sağlanmasını dolaylı olarak olumsuz biçimde etkileyebilmektedir. Örneğin; çok uluslu bir şirketin yürütmüş olduğu faaliyetlerin su ve arazi gibi gıda üretim kaynaklarına zarar vermesi, gıda hakkının ihlali sonucunu doğurmaktadır. Benzer biçimde, başka bir ülkede faaliyet yürüten çok uluslu bir şirketin asgari ücret uygulamasını dikkate almaması, şirket çalışanlarının gıda hakkını dolaylı bir şekilde etkileyebilmektedir.

İnsan hakları hukuku her ne kadar, devlet ile bireyler arasındaki ilişki temelinde kurulmuş ve bireylerin, iktidar sahibi devlet karşısında korunması amacını taşıyor olsa da uluslararası hukukun geldiği noktada özel sektör aktörlerinin de insan haklarının korunmasına ilişkin sorumluluklarının olduğu yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Bu bağlamda, çok uluslu şirketlerin insan haklarına saygı duyma sorumlulukları³⁷⁸ gerek uluslararası gerekse bölgesel yumuşak hukuk belgeleri (*soft law documents*) ile teyit edilmektedir.

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, devletlerin yargı yetkisi içinde bulunan bireyleri özel hukuk kişileri dahil olmak üzere, devlet dışı aktörlere karşı koruması yükümlülüğüdür. Bu yükümlülük gereğince, devletlerin, çok uluslu şirketlerin yürütmüş olduğu faaliyetler nedeniyle mağdur olan bireylerin başvurabileceği mekanizmalar oluşturması gerekmektedir.³⁷⁹

³⁷⁸ Burada özel sektörün insan haklarına ilişkin nazara alması gereken hususlar, bağlayıcı nitelik taşıyan uluslararası bir antlaşma ile düzenlenmeyip bağlayıcı nitelik taşımayan yumuşak hukuk belgeleri ile ele alındığı için “yükümlülük” kavramı yerine “sorumluluk” kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

³⁷⁹ Konuya ilişkin detaylı bilgi için bkz. Human Rights Council Resolution 8/7 Mandate of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, 18 June 2008; UN Human Rights Council, Protect, respect and remedy: a framework for business and human rights: report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises, John Ruggie, A/HRC/8/5, 7 April 2008.

Sonuç itibariyle, çok uluslu şirketlerin tüm faaliyetlerinde en azından gıda hakkına saygı duymaları ve diğer aktörler tarafından gerçekleştirilen ihlallere ortak olmamaları beklenmektedir.

II. İnsan Haklarına İlişkin Özel Konulu Uluslararası Antlaşmalarda Gıda Hakkı

Gıda hakkı, insan haklarını korumaya yönelik özel konulu bazı uluslararası antlaşmalarda da belli kişilere ve belli durumlara özgü olarak tanınmış bulunmaktadır. Bu bölümde, gıda hakkının özel konulu uluslararası antlaşmalarda ne şekilde koruma altına alındığı ele alınmıştır.

A. Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi

İnsan haklarının korunmasına ilişkin olarak özel konulu sözleşmelerden biri olan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi’nde³⁸⁰ (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women- CEDAW*) gıda hakkının kadına özgü olan hamilelik ve emzirme dönemi ile sınırlı olmak üzere korunduğu görülmektedir.

Bu bağlamda, kadının gıda hakkı CEDAW’ın 12. Maddesinde şu şekilde korunmaktadır:³⁸¹

³⁸⁰ İlgili uluslararası antlaşma dilimize çevrilirken resmi metinlerde “*elimination*” kelimesinin “*önleme*” şeklinde çevrildiği görülmektedir. Bunun basit bir dil sürçmesi mi yoksa zihniyet yanlışlığı mı olduğu bilinmemekte olup metnin orijinal halindeki ifade tercih edilmek suretiyle “Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi” kullanımının daha doğru olduğu kanaatiyle resmi metin yerine, bu kullanım tercih edilmiştir.

³⁸¹ Gıda hakkına ilişkin uluslararası hukuk belgelerinin İngilizce asılları için, hakkı farklı vecheleri ile ele alan uluslararası antlaşmaları ve diğer belgeleri derleyen The Right to Food Guide through Applicable International Law adlı eserden faydalanılmıştır. Tomaševski, K.: The Right to Food Guide through Applicable International Law, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1987.

“1. Taraf Devletler, aile plânlaması dahil sağlık bakım hizmetlerinden kadın ve erkeğin eşit olarak yararlanması için, sağlık bakımında kadınlara karşı ayırımı ortadan kaldıran bütün önlemleri alacaklardır.

2. Bu maddenin 1. paragrafında öngörülen hükümler saklı kalmak kaydıyla taraf devletler kadına hamilelik, lohusalık ve doğum sonrası dönemde gerekli hizmetleri sağlayacaklar, hamilelik ve emzirme sırasında yeterli beslenme ile birlikte, gerektiğinde bedava hizmet vereceklerdir.”³⁸²

Bu hükmün yanı sıra, Sözleşme’nin 14. Maddesinin de gıda hakkına doğrudan değinmese de bu hakkın sağlanması bakımından büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür. İlgili madde, özellikle gıdaya erişim bakımından büyük önem arzeden kaynaklara erişimde kadınların ayrımcılığa uğramasına ilişkindir. İlgili maddenin özellikle tarım arazilerine erişimde kırsal bölgelerde yaşayan kadınların karşı karşıya kaldıkları ayrımcı uygulamaları sonlandırmaya yönelik düzenlemesi dikkat çekicidir.³⁸³

³⁸² Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi, md. 12, Resmi Gazete, Tarih: 14. Ekim. 1985, Sayı: 18898. Vurgulama yazara aittir.

³⁸³ Bkz. CEDAW, md. 14: Kırsal alandaki kadınların hakları: “1. Taraf Devletler kırsal alanda yaşayan ve kayıt dışı sektörlerde çalışarak ailelerinin ekonomik yaşamlarına önemli katkıda bulunan kadınların karşılaştıkları özel sorunları dikkate alır ve bu Sözleşmenin hükümlerinin kırsal alanda yaşayan kadınlara uygulanmasını sağlamak için gerekli her türlü tedbiri alır. 2. Taraf Devletler erkekler ile kadınlar arasında eşitliği sağlamak üzere, kırsal alanda meydana gelen gelişmelere katılmaları ve bu gelişmelerden yararlanmaları için kırsal alanda yaşayan kadınlara karşı ayrımcılığı tasfiye etmek için gerekli her türlü tedbiri alır, ve bu kadınlara özellikle aşağıdaki hakları tanır; a) Her düzeydeki plânlamanın yapılmasına ve uygulanmasına katılma hakkı; b) Aile planlamasında bilgilendirme, danışmanlık ve hizmet verme de dahil, yeterli sağlık hizmetinden yararlanma hakkı; c) Sosyal güvenlik programlarından doğrudan yararlanma hakkı; d) Okuma-yazma ile ilgili öğretim de dahil, teknik yeterliliklerini artırmak için halka açık olan ve geliştirmeye yönelik hizmetler ile birlikte her türlü resmi veya gayri resmi eğitim ve öğretimden yararlanma hakkı; e) Adam çalıştırma veya çalışma suretiyle ekonomik imkânlardan eşit bir biçimde yararlanmalarını sağlamak için ferdî gruplar ve topluluklar örgütlenme hakkı; f) Her türlü toplumsal faaliyetlere katılma hakkı; g) Tarımsal kredi ve borç alma, pazarlama imkânlarına ulaşma, toprak ve tarım reformunda gerekli teknolojiden yararlanma ve eşit muamele görme ile iskan programlarından yararlanma hakkı; h) Özellikle konut, sağlık, aydınlanma, içme suyu, ulaşım ve iletişim hizmetleriyle ilgili yeterli yaşam standartlarından yararlanma hakkı.” Vurgulamalar yazara aittir.

B. Çocuk Haklarına Dair Sözleşme

Gıda hakkının, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’de (ÇHS) ise, sağlık hakkı kapsamında tanındığı görülmektedir. İlgili düzenleme, gıda hakkının diğer haklarla olan kopmaz ilişkisini göstermesi bakımından örnek niteliğindedir.

ÇHS’nin 24. Maddesinin 2. Fıkrasının (c) bendinde; “*Taraf Devletler, bu hakkın tam olarak uygulanmasını takip ederler ve özellikle: ... Temel sağlık hizmetleri çerçevesinde ve başka olanakların yanı sıra, kolayca bulunabilen tekniklerin kullanılması ve besleyici yiyecekler ve temiz içme suyu sağlanması yoluyla ve çevre kirlenmesinin tehlike ve zararlarını göz önüne alarak, hastalık ve yetersiz beslenmeye karşı mücadele edilmesi” hükmü ile; (e) bendinde ise “*Bütün toplum kesimlerinin özellikle ana-babalar ve çocukların, çocuk sağlığı ve beslenmesi, anne sütü ile beslenmenin yararları, toplum ve çevre sağlığı ve kazaların önlenmesi konusunda temel bilgileri elde etmeleri ve bu bilgileri kullanmalarına yardımcı olunması... amaçlarıyla uygun önlemleri alırlar.*”³⁸⁴ denilmek suretiyle gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak devletlere birtakım yükümlülükler yüklendiği görülmektedir.*

İlgili Maddede anne sütünün çocuğun gelişimi ve sağlığı açısından taşıdığı öneme dikkat çekilmiştir. Bu husus, Çocuk Hakları Komitesi’nin en yüksek sağlık standardı hakkına ilişkin 15 No’lu Genel Yorum’unda da ele alınmış bir husus olup, Komite, bebeklik döneminin ilk altı ayı boyunca bebeklerin sadece anne sütü, daha sonraki dönem içinse iki yaşına kadar tamamlayıcı gıdalarla birlikte mümkün olduğu ölçüde anne sütü ile beslemeye devam edilmesini tavsiye etmiştir³⁸⁵

³⁸⁴ Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, md. 24 (2)(c) ve (e), Resmi Gazete, Tarih: 27. Ocak. 1995, Sayı: 22184. Vurgulamalar yazara aittir.

³⁸⁵ Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 15 (2013) on the right of the child to the

Ayrıca ilgili Sözleşme'nin 27. Maddesinin 1. Fıkrasında çocukların bedensel, fiziksel, ruhsal, ahlaksal ve toplumsal gelişimlerine vurgu yapılmak suretiyle yeterli yaşam seviyesine sahip olma hakkı garanti altına alınmıştır.³⁸⁶ Böylece, gıda hakkının, yeterli yaşam seviyesine sahip olma hakkının birleşenlerinden biri olarak dolaylı bir biçimde tanındığı görülmektedir.

Sözleşme'nin 27. Maddesinin 3. Fıkrasında ise, “*Taraf Devletler, ulusal durumlarına göre ve olanakları ölçüsünde, ana-babaya ve çocuğun bakımını üstlenen diğer kişilere, çocuğun bu hakkının uygulanmasında yardımcı olmak amacıyla gerekli önlemleri alır ve gereksinim olduğu takdirde özellikle beslenme, giyim ve barınma konularında maddi yardım ve destek programları uygulatırlar.*”³⁸⁷ hükmü ile gıdanın yeterli yaşam seviyesi hakkı bakımından taşıdığı öneme bir kez daha vurgu yapılmıştır.

C. Diğer Özel Konulu Uluslararası Antlaşmalar

Gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak dolaylı hükümler ihtiva eden diğer uluslararası antlaşmalar ise şu şekilde sıralanabilir.

- Engellilerin haklarına İlişkin Sözleşme,³⁸⁸
- Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası

³⁸⁶ enjoyment of the highest attainable standard of health (art. 24), 17 April 1966, CRC/C/GC/15, par. 44. ÇHS, md. 27(1): “*Taraf Devletler, her çocuğun bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlâksal ve toplumsal gelişmesini sağlayacak yeterli bir hayat seviyesine hakkı olduğunu kabul ederler.*”

³⁸⁷ ÇHS, md. 27(3). Vurgulama yazara aittir.

³⁸⁸ Engellilerin haklarına İlişkin Sözleşme, md. 25(f) ve md. 28(1).

Sözleşme,³⁸⁹

- Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırması Hakkında Sözleşme,³⁹⁰

Bu uluslararası antlaşmaların yanı sıra ILO bünyesinde asgari ücret,³⁹¹ sosyal güvenlik ve refah,³⁹² zorla çalıştırma yasağı,³⁹³ yerli hakların hakları³⁹⁴ ve çocukların işgücüne katılımı için asgari yaş³⁹⁵ gibi meselelere ilişkin olarak akdedilen pek çok antlaşmanın da gıda hakkı ile dolaylı biçimde ilişkisi olduğu görülmektedir.

Son olarak Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme’de de göçmen işçilerin, gıda hakkı bakımından en temel ihtiyaç olan, ailelerinin geçimi için kazanmış oldukları geliri göç ettikleri ülkeye veya diğer bir ülkeye transfer etme hakkı tanınmak suretiyle bireylerin yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gerekli olan maddi kaynaklar koruma altına alınmıştır.³⁹⁶ Bu düzenlemenin de dolaylı olarak gıda hakkını korumaya yönelik olduğu söylenebilir.

III. Uluslararası İnsancıl Hukuka İlişkin Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri

³⁸⁹ Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, md. 5(e).

³⁹⁰ Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırması Hakkında Sözleşme, md. 2(c).

³⁹¹ 99 No’lu Asgari Ücret Tespit Mekanizması (Tarım) Sözleşmesi, 131 No’lu Asgari Ücret Tespiti (Gelişmekte Olan Ülkelere Özel Referanslı) Sözleşmesi.

³⁹² 102 No’lu Sosyal Güvenlik (Asgari Standartlar) Sözleşmesi, 117 No’lu Sosyal Politikanın Temel Amaçları ve Standartları Sözleşmesi.

³⁹³ 105 No’lu Zorla Çalıştırmanın Kaldırılması Sözleşmesi.

³⁹⁴ 107 No’lu Bağımsız Ülkelerdeki Yerli ve Diğer Kabile ve Yarı-Kabile Topluluklarının Korunması ve Entegrasyonu Sözleşmesi, 169 No’lu Bağımsız Ülkelerdeki Yerli ve Kabile Hakları Hakkında Sözleşme.

³⁹⁵ 138 No’lu Asgari Yaş Sözleşmesi, 182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi.

³⁹⁶ Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunması Dair Uluslararası Sözleşme, md. 47: “1. Göçmen işçiler kazançlarını ve birikimlerini, özellikle ailelerinin geçimlerini sağlamak için gerekli miktarları İstihdam Devletinden Orijin Devlete veya bir başka Devlete transfer etme hakkına sahiptirler. Bu transferler ilgili Devletin yürürlükteki yasalarından kaynaklanan usullere ve yürürlükteki uluslararası anlaşmalara uygun olmalıdır. 2. İlgili Devletler bu transferlerin gerçekleştirilmesi için gerekli önlemleri alırlar.” Resmi Gazete, Tarih: 09.05.2001, Sayı: 24397.

Uluslararası insancıl hukuk, uluslararası hukukun, insanların düşmanlarına karşı dahi saygı göstermesini gerektiren insanlık ilkesi, üzerine kurulmuş bir dalıdır.³⁹⁷ Bu hukuk dalı, insan onurunun ve hayatının her şart altında korunması fikri temelinde, belli savaş metod ve araçlarını sınırlandırmak suretiyle sivilleri ve sivillere ait mülkleri korumayı amaçlayan bir hukuk dalı olarak doğmuştur. Uluslararası insancıl hukuk, aynı zamanda savaşın doğurduğu acıları azaltmaya yönelik olarak silahlı çatışmanın bir parçası olmayan sivilleri, artık savaşılamaz durumda olan yaralı askerleri ve savaş esirlerini korumayı amaçlayan hükümler içermektedir. Bu hukuk dalının en temel kaynakları 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 tarihli Ek Protokolleridir.³⁹⁸

İnsancıl hukukunun temel prensiplerinden biri, derhal yerine getirilmesi gereken yükümlülükler ihtiva etmesi olup bu yükümlülükler, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların yerine getirilmesi bakımından kabul edildiğinin aksine, hiçbir şekilde aşamalı sağlamaya tabi değildir.

Diğer bir temel prensip ise, sivil kişiler ile savaşçılar ve sivil hedeflerle askeri hedefler arasında ayrımı sağlamak suretiyle, sivil nüfusun silahlı çatışmanın kurbanı olmasını engellemektir.

İnsancıl hukuku, insan hakları hukukundan ayıran diğer bir özellik ise insancıl hukuk kurallarının, insan hakları hukukunun devlet merkezli yapısının aksine hem devleti hem de devlet-dışı aktörleri bağlıyor olmasıdır.

³⁹⁷ Blank, L. R./ Noone, G. P.: *International Law and Armed Conflict Fundamental Principles and Contemporary Challenges in the Law of War*, Wolters Kluwer Law &Business, New York 2013, s. 41.

³⁹⁸ Uluslararası İnsancıl Hukuk, Uluslararası Kızılhaç Örgütü (*The International Committee of the Red Cross*) tarafından savunulan ve geliştirilen bir hukuk dalı olarak 1859 yılında gerçekleşen Solferino Savaşı sonrasında doğmuştur. Uluslararası İnsancıl Hukuk ile ilgili genel bilgi için bkz. Turns, D.: *The Law of Armed Conflict (International Humanitarian Law)* içinde *International Law*, (Ed: Malcolm D. Evans), Oxford University Press, Oxford 2010, s. 821-851.

Bu genel prensipler ışığında, gıda hakkının silahlı çatışmalar esnasında nasıl korunduğu meselesini detaylandırmak yerinde olacaktır. Gıda hakkı, Cenevre Sözleşmelerinde açık bir şekilde tanınmamış olmakla birlikte, temel bir insan ihtiyacı olan gıdanın korunmasına ilişkin ilk kuralların, modern insan haklarının doğuşundan çok önce, insancıl hukukta ortaya çıktığı görülmektedir. İlgili düzenlemelerin, gıda hakkına ilişkin düzenlemeler içeren diğer uluslararası antlaşmalara göre, daha detaylı ve kapsamlı olduğu görülmektedir.

Silahlı çatışmalar esnasında temel bir insan ihtiyacı olan gıdanın korunmasına ilişkin olarak Cenevre Sözleşmelerinde kodifiye edilmiş olan bu kurallar uluslararası örf-adet hukukunun bir parçası olmaları nedeniyle sadece Sözleşmeye taraf devletleri değil, tüm devletleri bağlayıcı niteliktedir.

Bireylerin gıdaya erişimini korumaya yönelik olarak konulan bu kuralların bir kısmı, önleyici nitelikte olup silahlı çatışma devam ederken bireylerin gıdadan mahrum kalmasını önleme amacı taşımaktadır. Bu bağlamda, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılmasını, sivillerinin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan ekin, gıda maddeleri, su ve diğer ihtiyaçlarına zarar verilmesini ve sivil nüfusun zorla yerinden edilmesini yasaklayan kurallar önleyici nitelikte olan düzenlemelerdir.

Önleyici kuralların yeterli kalmadığı durumlarda ise insani yardıma ilişkin kurallar devreye girmektedir. Bu kuralların amacı ise, silahlı çatışma nedeniyle sivillerin, yaralı askerlerin veya savaş esirlerinin temel ihtiyaçları olan gıdaya erişimlerini temin etmektir.

Gıda hakkına ilişkin tartışmalarda yeteri kadar önem verilmeyen insancıl hukuk kurallarının, gıda hakkının silahlı çatışmalar esnasında etkin bir biçimde korunabilmesi

için, gıda hakkına ilişkin hukuki düzenlemelerin temel bir bileşeni olarak kabul edilmeli³⁹⁹ ve birlikte uygulanmalıdır.⁴⁰⁰

İlgili kuralların detayına girmeden önce, gıdanın korunmasına ilişkin uluslararası insancıl hukuk kurallarından ayrı olarak, uluslararası insan hakları hukukunun silahlı çatışmalar esnasında da uygulanmaya devam edip etmeyeceği sorusunun cevaplandırılması yerinde olacaktır.⁴⁰¹ Böylece devletlerin gerek gıda hakkının korunmasına ilişkin uluslararası insan hakları yükümlülüklerinin devam edip etmediği gerekse uluslararası insancıl hukuk kurallarının insan hakları hukukunu nasıl tamamladığı açıklığa kavuşturulmuş olacaktır.

Silahlı çatışmalar esnasında, uluslararası insan hakları hukukunun uygulanabilirliğine ilişkin olarak üç temel soru gündeme gelmektedir. Bu soruları sırasıyla şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) Uluslararası insan hakları hukuku silahlı çatışmalar sırasında uygulanmaya devam eder mi? (2) Eğer devam ederse, uluslararası insancıl hukukun da düzenlediği hususlarda uluslararası insan hakları hukuku nasıl uygulanır? (3) Silahlı çatışmalar başka bir devletin ülkesini etkilediğine göre, uluslararası insan hakları hukuku sınır-ötesi uygulanabilir mi?

Bu sorulardan ilkinin cevabı, uluslararası insan hakları hukukunun hem barış hem

³⁹⁹ Konuya ilişkin detaylı değerlendirme için bkz. Pejic, J.: *The Right to Food in Situations of Armed Conflict: The Legal Framework*, Revue internationale de la Croix-Rouge 2001, Vol. 83, No. 844, s. 1097-1109; Macalister-Smith, P.: *Protection of civilian population and the prohibition of starvation as a method of warfare: Draft Texts on International Humanitarian Assistance in Disaster Situations*, Review of the International Red Cross October 1991, Vol. 31, Issue. 282, s. 440-459.

⁴⁰⁰ Elver Report- Interim report of the Special Rapporteur on the right to food- II, s. 17, par, 64.

⁴⁰¹ Uluslararası insancıl hukuk ile uluslararası insan hakları hukuku arasındaki ilişki ve bu iki hukuk dalının birlikte uygulanabilirliğine ilişkin detaylı değerlendirmeler için ayrıca bkz. Lubell, N.: *Parallel Application of International Humanitarian Law and International Human Rights Law*, Israel Law Review 2007, Vol. 40, No. 2, s. 648-660; Orakhelashvili, A.: *The Interaction between Human Rights and Humanitarian Law: Fragmentation, Conflict, Parallelism, or Convergence*, The European Journal of International Law 2008, Vol. 19, No. 1, s. 161-182.

de silahlı çatışmalar esnasında uygulanmaya devam edeceğidir.⁴⁰² İnsan haklarını korumaya yönelik uluslararası antlaşma istisnai bir hüküm içermediği sürece,⁴⁰³ devletlerin uluslararası insan haklarına ilişkin yükümlülükleri silahlı çatışmalar esnasında da devam etmektedir.⁴⁰⁴

Bu sorular, Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) çeşitli kararlarında da ele alınmış sorulardır.⁴⁰⁵ Örneğin; *Nükleer Silahların Kullanımı veya Kullanma Tehdidinin Hukukiliği Davası*'nda Mahkeme MSHUS'nin 4. Maddesi nedeniyle bazı hükümlerinin uygulanmasının askıya alınabileceğini; ancak silahlı çatışmanın Sözleşme'nin sağladığı korumayı tamamen ortadan kaldırmayacağını ifade etmiştir.⁴⁰⁶

Kongo v. Uganda davasında da Mahkeme, MSHUS, ÇHS ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi'nin (AİHHS) uygulanmaya devam edeceğini ifade ederek silahlı çatışmalar esnasında vuku bulan öldürme, işkence ve evlerin yıkılması gibi hadiselerin ilgili Sözleşmelerin ihlali olduğuna hükmetmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰² Uluslararası insan hakları hukukunun silahlı çatışmalar esnasında da uygulanabilirliği, BM organlarının çeşitli kararlarıyla da teyit edilen bir husustur. Bkz. UN Security Council Resolution 237 on the situation in Middle East, UN/S/RES/237 (1967) Adopted unanimously at the 1361st meeting, on 14 June 1967; UNGA Res. 2675 (XXV) on Basic Principles for the Protection of Civilian Populations in Armed Conflicts, 9 December 1970; UNGA Res. 2676 (XXV) on Respect for Human Rights in Armed Conflicts, 9 December 1970; UNGA Res. 2677 (XXV) on Respect for Human Rights in Armed Conflicts, 9 December 1970.

⁴⁰³ İnsan haklarını korumaya yönelik bazı antlaşmalar, insan haklarının silahlı çatışma gibi olağanüstü dönemlerde devletlerin yükümlülüklerinin askıya alınabileceğini kabul etmektedir. Bkz. AİHS, md. 15; Am.İHS, md. 27; MSHUS, md. 4.

⁴⁰⁴ Schmid, E.: Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 58-59; Giacca, G.: *The Relationship between Economic, Social and Cultural Rights and International Humanitarian Law* içinde Economic, Social, and Cultural Rights in International Law, (Ed: Eibe Riedel/ Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014, s. 308. Konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. OHCHR, International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict, New York and Geneva, 2011; https://www.ohchr.org/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf, s.e.t. 11.11.2018.

⁴⁰⁵ UAD'n değerlendirmelerine ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Matheson M.J.: International Civil Tribunals and Armed Conflict, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, Boston 2012, s. 323-332.

⁴⁰⁶ ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion*, I.C.J. Reports 1996., paras. 24-25.

⁴⁰⁷ ICJ, *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgement, I.C.J. Reports 2005, par. 216-220.

Mahkeme, *İşgal Edilmiş Filistin Topraklarında Duvar İnşasına İlişkin Danışma Görüşünde* uluslararası insancıl hukuk ile uluslararası insan hakları hukuku arasındaki ilişkiyle ilgili olarak üç muhtemel durum söz konusu olabileceğini ifade etmek suretiyle ikinci soruyu cevaplamıştır. Mahkeme’ye göre; silahlı çatışmalar esnasında “*Bazı haklar münhasıran uluslararası insancıl hukukun meselesi; bazı diğerleri sadece insan hakları hukukunun meselesi, fakat bazı diğerleri ise uluslararası hukukunun bu iki dalının da meselesi olabilir.*”⁴⁰⁸ Mahkeme bu izahı takiben, her iki hukuk dalının alanına giren bir mesele olduğunda *lex specialis* olan uluslararası insancıl hukukun uygulanacağını ifade etmiştir.

Üçüncü soru, silahlı çatışmaların başka devletlerin toprakları üzerinde etki doğurması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. UAD, bu sorunun cevabını *İşgal Edilmiş Filistin Topraklarında Duvar İnşasına İlişkin Danışma Görüşünde* vermiştir. MSHUS devletlerin yükümlülüklerinin “*kendi topraklarında yaşayan ve yetkisi altında bulunan bireylere*”⁴⁰⁹ karşı olduğunu ifade etmektedir. Mahkeme “*yetkisi altında*” ifadesini Sözleşme’den doğan yükümlülüklerin işgal edilen Filistin topraklarında olduğu gibi, bazı durumlarda devletlerin ulusal sınırlarının ötesinde de devam edeceği şeklinde yorumlamıştır.⁴¹⁰ Mahkeme, ESKHUS ve ÇHS’den doğan yükümlülüklerin de devletlerin sınırları ötesinde devam ettiği sonucuna varmıştır.⁴¹¹

Gerek BM organlarının konuya yaklaşımı gerekse UAD’ın vermiş olduğu kararlar doğrultusunda gıda hakkını koruma altına alan başta ESKHUS olmak üzere diğer

⁴⁰⁸ ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, I. C.J. Reports 2004., par. 106.

⁴⁰⁹ MSHUS, md. 2(1).

⁴¹⁰ ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, I. C.J. Reports 2004., 109.

⁴¹¹ ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, I. C.J. Reports 2004., 112-113.

uluslararası antlaşmaların silahlı çatışmalar esnasında da uygulanmaya devam ettiği sonucuna varmak mümkündür.⁴¹² ESKHUS herhangi bir istisnai hüküm de içermediği için,⁴¹³ devletlerin silahlı çatışmalar da dahil olmak üzere olağanüstü durumlarda dahi Sözleşme’de tanınan hakları keyfi ve hukuka aykırı olarak engellemesi kabul edilebilir değildir.⁴¹⁴

Sonuç itibariyle gıda hakkının hem barış hem de silahlı çatışma esnasında korunması gerekmekte olduğunu, gıda hakkının korunmasına ilişkin uluslararası insan hakları hukunun, silahlı çatışmalar esnasında gıdaya erişimi koruyan uluslararası silahlı çatışmalar hukuku kuralları ile tamamandığını söylemek mümkündür.⁴¹⁵

A. Önleyici Nitelikte Kurallar

Uluslararası insancıl hukuk kurallarından bir kısmı, temel bir insan ihtiyacı olan gıdanın korunmasına ilişkin önleyici nitelikteki kurallardır. Bu bölümde, açlık sorunun ortaya çıkmasını engellemeye yönelik önleyici nitelikteki kurallar olan açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması yasağı, zorla yer değiştirme yasağı ve belli kategorideki kişilerin korunmasına ilişkin kurallar, detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

1. Açlığın Sivil Halka Karşı Silah Olarak Kullanılması Yasağı

Açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması yasağı (*Prohibition of Starvation of Civillians as a Method of Warfare*) hem uluslararası hem de uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda açık ve kesin bir biçimde kabul görmüş bir yasaktır. Bu

⁴¹² Giacca, The Relationship between Economic, Social and Cultural Rights and International Humanitarian Law, s. 308-309.

⁴¹³ Konuya ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Müller A.: *Limitations to and Derogations from Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Law Review 2009, Vol. 9, No. 4, s. 557-601.

⁴¹⁴ Schmid, E.: *Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 59.

⁴¹⁵ Ziegler ve diğerleri, s. 101.

yasak, gerek sivillerin gıdaya erişimlerinin engellenmesi nedeniyle ölümlerin vuku bulması, gerekse sivil nüfusun gıda kaynaklarından yoksun bırakılması durumlarında ihlal edilmiş sayılmaktadır. Ayrıca, sivillerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan gıda maddeleri ve su gibi varlıklarına saldırılması veya bunlara zarar verilmesi de bu yasağın ihlali olarak görülmektedir.⁴¹⁶

Açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılmasının yasaklanması, 1977 tarihli Uluslararası Silahlı Çatışmaların Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Ek Protokol I'nın 54. Maddesinde hüküm altına alınmıştır. İlgili maddeye göre:

“1. Bir savaş yöntemi olarak sivilleri aç bırakmak yasaktır.

2. Sivilleri aç bırakmak, sivillerin taşınmasına neden olmak ya da başka bir düşünceyle ya da başka hangi amaçla olursa olsun, taşıdıkları yaşamsal değer yüzünden düşman Taraf ya da sivil halkı bunlardan mahrum bırakmak amacıyla, yiyecek maddeleri ve yiyecek maddelerinin üretimi için tahsis edilen tarım alanları, tarım ürünleri, sürü hayvanları, içme suyu tesisleri ve depoları ve sulama kanalları gibi halkın yaşamını sürdürmesi için vazgeçilmez olan mallara saldırarak, bunları yok etmek, ortadan kaldırmak ya da kullanılamaz hale getirmek yasaktır.”⁴¹⁷

⁴¹⁶ Konuya ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. Hutter, S.: Starvation as a Weapon, Domestic Policies of Deliberate Starvation as a Means to an End under International Law, Brill-Nijhoff, Leiden 2015; Thomas, C.: *Civilian Starvations: A Just Tactic of War?*, Journal of Military Ethics 2005, Vol. 4, Issue. 2, s. 108-118.

⁴¹⁷ Uluslararası Silahlı Çatışma Mağdurlarının Korunmasına İlişkin I No'lu Protokol (8 Haziran 1977, Cenevre), md. 54. (Bundan sonra I No'lu Protokol). 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri'nin Türkçe çevirisinde Melike Batur Yamaner, A. Emre Öktem, Bleda Kurtarcan ve Mehmet C. Uzun tarafından hazırlanan metin esas alınmıştır. Bkz. 1949 Cenevre ve Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri, (Yayına Hazırlayanlar: Melike Batur Yamaner/ A. Emre Öktem/ Bleda Kurtarcan/ Mehmet C. Uzun), Galatasaray Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara ilişkin olarak hazırlanmış olan 1977 tarihli Uluslararası Olmayan Silahlı Çatışma Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Ek Protokol II’de de benzer bir şekilde açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması yasaklanmıştır.

Ek Protokol-II’nin “*Sivil halkın hayatta kalması için vazgeçilmez olan malzemenin korunması*” başlıklı 14. Maddesine göre:

“Sivilleri aç bırakmayı çatışma yöntemi olarak kullanmak yasaktır. Bu nedenle, gıda maddeleri, gıda maddelerinin yetiştirildiği tarım alanları, ekinler, hayvanlar, içme suyu tesisleri ve depoları ve sulama tesisleri gibi sivil halkın hayatta kalması için vazgeçilmez olan mallara saldırmak, bunları yok etmek, yerinden kaldırmak ve kullanılamaz hale getirmek yasaktır.”⁴¹⁸

Açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması yasağı, aynı zamanda uluslararası örf-adet hukukunun bir parçası olarak kabul edilmektedir.⁴¹⁹ Bu nedenle, devletler ilgili sözleşmelere taraf olup olmamalarına bakılmaksızın ilgili kuralla bağlıdır.

Açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması gerek uluslararası gerekse uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda yasaklanmış olmasına rağmen Uluslararası Ceza Mahkemesi’ni (UCM) kuran Roma Statüsü’nde sadece uluslararası silahlı çatışmalar esnasında işlenmesi durumunda savaş suçu olarak tanımlanmıştır.⁴²⁰

⁴¹⁸ Uluslararası Olmayan Silahlı Çatışma Mağdurlarının Korunmasına İlişkin II No’lu Protokol (8 Haziran 1977, Cenevre), md. 14. (Bundan sonra II No’lu Protokol).

⁴¹⁹ Bkz. ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 53. Starvation as a Method of Warfare, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule53, s.e.t. 25.12.2018.

⁴²⁰ Roma Statüsü, (17 Temmuz 1998, Roma) md. 8 (2)(b)(xxv). Bu konuya ilişkin detaylı değerlendirme için bkz. tezin gıda hakkı ihlalleri durumunda başvurulabilecek uluslararası hukuk mekanizmalarının ele alındığı “Uluslararası Ceza Mahkemesi” başlıklı bölümü.

2. Zorla Yer Değiştirme Yasağı

Zorla yer değiştirme yasağı da (*prohibition of forced displacement*), silahlı çatışmalar esnasında açlık ve yetersiz beslenmenin önüne geçmek amacıyla konulmuş kurallardan biridir. Bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan arazi, su gibi kaynaklardan veya iş olanaklarından koparılması, geçimlerini temin etme imkânlarının ellerinden alınması anlamına gelecek olup açlık ve kötü beslenme sorununu kaçınılmaz kılacaktır.

Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi ile sivillerin zorla tahliyesinin yasaklandığı görülmektedir. İlgili Sözleşme'nin 49. Maddesinin 1. Fıkrasına göre:

*“Himaye gören şahısların, işgali altındaki topraklardan şagil devletin kendi topraklarına veya işgal edilmiş olsun veya olmasın başka bir devletin topraklarına ferdi olarak veya kitle halinde cebren nakilleri veya tehcirleri, her ne sebeple olursa olsun, yasaktır.”*⁴²¹

İlgili maddenin devamında, halkın güvenliği veya askeri gereklilikler nedeniyle sivil halkın bir başka bölgeye tahliye edilmesi durumunda ise sivillerin gıda ihtiyaçlarının karşılanmasını gerektiği hüküm altına alınmaktadır.⁴²²

Benzer bir düzenleme, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalar için de öngörülmüş olup, Uluslararası Olmayan Silahlı Çatışma Mağdurlarının Korunmasına İlişkin II No'lu Protokol'ün 17 Maddesinin 1. Fıkrasına göre:

⁴²¹ Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi (12 Ağustos 1949, Cenevre), md. 49(1). (Bundan sonra IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi)

⁴²² IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 49(3).

“Sivillerin güvenliği ya da zorunlu askeri nedenlerin gerekli kılması dışında sivil çatışmaya dayalı nedenlerden ötürü halkın zorunlu yer değiştirmesi emri verilmeyecektir. Bu tür bir yer değiştirmenin gerçekleştirilmesi gerekirse, sivil halkın uygun sığınak, hijyen, sağlık, güvenlik ve beslenme koşullarında ağırlanması için gerekli bütün önlemler alınacaktır.”⁴²³

Sivillerin yaşadıkları yerden zorla tahliye edilmesi, Roma Statüsü’nde çatışmanın türüne bakılmaksızın savaş suçu olarak kabul edilmiştir.⁴²⁴

3. Belli Kategorideki Kişilerin Korunmasına İlişkin Kurallar

Silahlı çatışmalar hukukunun en temel ilkelerinden biri, silahlı çatışmaya dahil olmayan kişilerin silahlı çatışmalar nedeniyle mağdur olmalarını engellemek veya azaltmaktır. Bu bağlamda, belli kategorideki kişilerin korunmasına ilişkin kurallar, silahlı çatışmanın tarafı olmayan sivillerin, savaş esirlerinin ve sivil enternelerin korunmasına ayrı bir önem vermektedir.

Silahlı çatışmalar hukuku tarafından korunmasına ayrı bir önem atfedilen gruplardan ilki kadınlar ve çocuklardır. Kadınlar ve çocuklar sadece silahlı çatışma durumunda değil, barış zamanında dahi gıdaya duydukları özel ihtiyaca rağmen, toplum içindeki zayıf durumları nedeniyle açlık ve kötü beslenmeden en çok etkilenen gruplardandır. Silahlı çatışmalar, kadınların ve çocukların bu zayıf durumlarını daha da şiddetlendiren bir etki doğurmaktadır. Silahlı çatışmalar hukukuna ilişkin Cenevre

⁴²³ II No’lu Protokol, md. 17(1). Vurgulamalar yazara aittir.

⁴²⁴ Zorla tahliye uluslararası nitelikte silahlı çatışmalarda işlenmesi durumunda Roma Statüsü, md. 8(2)(a)(vii) ve (b)(viii)’de savaş suçu olarak tanımlanmıştır. Uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda ise md. 8(2)(e)(viii)’e göre savaş suçu olarak tanımlandığı görülmektedir.

Sözleşmeleri de bu realiteden hareketle, kadın ve çocukların temel gıda ihtiyaçlarının sağlanması bakımından özel birtakım düzenlemeler içermektedir.

Sivillerin korunmasına ilişkin IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi'nin 89 Maddesi'nin son fıkrasına göre:

*“Gebe ve loğusa kadınlar ve on beş yaşından küçük çocuklar fizyolojik ihtiyaçlarıyla mütenasip munzam gıda alacaklardır.”*⁴²⁵

İlgili Sözleşmede ayrıca, *“Zilyed devlet, enternelere nakilleri sırasında sıhhatlerini idame için içecek su ve kâfi miktarda, vasıfta ve nevide gıda vereceği gibi, münasip elbise ve sığınak ve lüzumlu tıbbi müdavat da temin eyliyecektir.”*⁴²⁶ hükmü ile, nakil edilen sivil eternelere yeterli gıda temin edilmesini öngörülmektedir.

Artık silahlı çatışmanın bir parçası olmayan savaş esirlerinin gıda ihtiyaçlarının temin edilemesine yönelik olarak da Savaş Esirlerinin Korunmasına ilişkin III Numaralı Cenevre Sözleşmesi'nde de benzer hükümler yer almaktadır. III Numaralı Cenevre Sözleşmesi'nin 20. Maddesinin 2. Fıkrasına göre:

*“Harp esirlerini elinde tutan Devlet, tahliye olunan esirlere kâfi miktarda içecek su, yiyecek, giyecek ve sıhhi bakımlarını temin edecektir;...”*⁴²⁷

Aynı Sözleşmenin 26. Maddesi ise savaş esirlerinin gıda hakkına ilişkin çok daha detaylı düzenlemeler getirmektedir. Bu Maddeye göre:

⁴²⁵ IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 89(5). Loğusa kadınların korunmasına ilişkin ayrıca bkz. bu kişilerin sağlık durumlarını olumsuz etkileyici durumlarda nakillerinin yasaklayan Md.127(3): *“Hasta, yaralı veya malûl enterneler ve keza loğusa kadınlar seyahat yüzünden sıhhatleri muhtel olabileceği müddetçe nakledilmiyeceklerdir; meğer ki emniyetleri buna mutlak surette icabettirsın.”*

⁴²⁶ IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi md. 127(1). (Vurgulama yazara aittir.)

⁴²⁷ Savaş Esirlerinin Korunmasına ilişkin III Numaralı Cenevre Sözleşmesi (12 Ağustos 1949, Cenevre), md. 20(2). Vurgulama yazara aittir.

“Gündelik esas yiyecek tayın, miktar, evsak ve tenevvü bakımlarından harp esirlerini sıhhatli bir halde bulundurmaya, vücut ağırlığı kaybını ve gıda noksanı teşevvüşlerini önlemeye kâfi olmalıdır. Esirlerin alışık oldukları gıda tarzı da nazarı itibara alınacaktır.

Esirleri elinde tutan devlet, çalıştırılan esirlere kullanıldıkları işin yapılması için muktazi ilâve yiyecekleri verecektir.

Harp esirlerine kâfi miktarda içecek su temin edilecektir. Tütün içilmesine müsaade edilecektir.

Harp esirleri, yemeklerinin hazırlanmasına mümkün olduğu nisbette iştirak ettirilecektir; bu maksatla mutfaklarda kullanılabileceklerdir. Kendilerine, yanlarında mevcut bulunan erzakı hazırlamak imkânları da verilecektir.

Yemekhane olarak münasip yerler ayrılacaktır.

İaşeye taâllûk eden her türlü toplu inzibat tedbirleri memnudur.”⁴²⁸

Savaş esirlerinin nakilleri sırasında da gerekli gıda ve su ihtiyaçlarının sağlanması da aynı Sözleşme ile koruma altına alınmıştır. İlgili hükme göre; “Esirleri elinde tutan Devlet nakil sırasında harp esirlerine gerek bunları sıhhatli bir halde tutmaya yetecek kadar icme suyu ve yiyecek, gerek lüzumlu elbiseyi, barınacak yeri ve müdavâtı temin edecektir.”⁴²⁹

Silahlı çatışmalar hukuku, devletlerin, fiziksel olarak gıdaya erişim imkânı bulunmayan savaş esirlerinin yanı sıra, sivillerin de temel gıda ihtiyaçlarının korumalarını

⁴²⁸ III Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 26.

⁴²⁹ III Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 46(3). Vurgulama yazara aittir.

gerektirmektedir. Bu bağlamda, işgal altında bulunan topraklarda, fiziksel olarak esir durumunda olmasa bile işgal nedeniyle önemli anlamda özgürlükleri kısıtlanmış olan sivillerin de işgalci devlet tarafından açlığa karşı korunmaları gerekmektedir. Bu yükümlülük IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi'nin 55. Maddesinde detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. İlgili Maddeye göre:

*“Şamil devlet, halka lüzumlu olan iaşe maddeleriyle tıbbi maddeleri elinden geldiği nispette temin etmekle mükelleftir. **Bilhassa işgal altındaki toprakların kaynakları yetmediği takdirde yiyecek ve tıbbi malzeme ile lüzumlu sair bilcümle eşyayı ithal edecektir.**”⁴³⁰*

B. İnsani Yardıma İlişkin İlke ve Kurallar

Silahlı çatışmalar esnasında bireylerin gıdadan mahrum kalmalarına yönelik yukarıda bahsedilen detaylı düzenlemelere rağmen, açlık ve kötü beslenme sorunu silahlı çatışmaların doğal bir sonucu olarak vuku bulmaktadır. Daha açık deyişle, tüm önleyici kurallara rağmen, silahlı çatışmalar, gıda hakkının en ağır şekilde ihlal edildiği ve gıda güvencesi durumunun olumsuz şekilde etkilendiği bir ortam yaratmaktadır. Bu ortam, açlık ve kötü beslenmenin yaygınlaşmasına, hatta kimi durumlarda insanların açlıktan ölmelerine neden olacak boyutlara ulaşmaktadır. Silahlı çatışmalar hukukunun önleyici kurallarının yeterli olmadığı böylesi durumlarda, insani yardıma (*humanitarian assistance*) ilişkin ilke ve kurallar devreye girmektedir.

Silahlı çatışmalar esnasında, sivillerin gıda hakkının korunması öncelikli olarak çatışan devletlerin, yükümlülüğündedir.⁴³¹ Uluslararası nitelikte olmayan silahlı

⁴³⁰ IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 55(1). Vurgulama yazara aittir.

⁴³¹ Akande, D. G./ Gillard, E.-C.: Oxford Guidance on the Law Relating to Humanitarian Relief Operations in Situations of Armed Conflict, OCHA 2016, Section B, B(i). İlgili çalışma Dapo Akande ve

çatışmalarda ise belli bir bölgede etkin kontrol sağlayan veya belli ölçüde idari işlev gören örgütlü askeri güçler de, aslen sorumlu olan devletin yükümlülüklerini yerine getirmesinin engellendiği veya bu yükümlülüklerini yerine getirmesinin mümkün olmadığı durumlarda kontrolü altında bulunan sivilin temel ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür.⁴³²

İlgili aktörlerin bu yükümlülüklerini yerine getiremedikleri durumlarda, diğer devletler veya insani yardım kuruluşları sivil halkın gıda başta olmak üzere temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere insani yardımı ihtiyaç sahiplerine ulaştırabilmek için devreye girebilirler. Burada hatırlatılması gereken husus, insani yardım kuruluşlarının ihtiyaç içinde bulunan kimselere hizmet sunma hususunda hukuki bir yükümlülük altında olmadıklarıdır.⁴³³ Bu nedenle, bu kuruluşların yardım faaliyetlerinin, çatışmanın taraflarının çatışma bölgesindeki ihtiyaçları giderme hususundaki çabalarını tamamlayıcı nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.⁴³⁴

İnsani yardıma ilişkin ilkeler, BM Genel Kurulu kararı ile net bir şekilde ortaya konmuştur. İlgili karara göre, insani yardımın insanlık ve tarafsızlık ilkelerine uygun bir şekilde yapılması gerekmektedir.⁴³⁵ BM Genel Kurulu, insani yardıma ilişkin 2003

Emanuela- Chiara Gillard tarafından hazırlanmıştır. Eserin hazırlanması için BM İnsani İşler Koordinasyon Ofisi (*UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs-OCHA*) tarafından görev verilmiş olup eserin yayınlanması da OCHA tarafından gerçekleştirilmiştir. İlgili çalışma, hem uluslararası hem de uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda uygulanabilir pozitif hukuku yansıtmakta ve bu alanda var olan belirsizlikleri gidermektedir.

⁴³² Akande/ Gillard, Oxford Guidance on the Law Relating to Humanitarian Relief Operations in Situations of Armed Conflict, Section B, B(ii). Ayrıca bkz. The 2016 ICRC Commentary on Common Article 3: Conflicts Not of an International Character, par. 782. <https://ihl.databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=59F6CDFA490736C1C1257F7D004BA0EC>, s.e.t. 03.03.2019.

⁴³³ ICRC Commentary of 2016 Article 3: Conflicts Not of an International Character, par. 782.

⁴³⁴ ICRC Commentary of 2016 Article 3: Conflicts Not of an International Character, par. 782.

⁴³⁵ UNGA, Strengthening of the coordination of humanitarian emergency assistance of the United Nations, 19 December 1991, A/RES/46/182, I. Guiding Principles 2. İlgili ilkelerin önemi, Uluslararası Kızılhaç Örgütü tarafından da teyit edilmekte olup, UAD'nin 1986 yılında vermiş olduğu kararında da dile getirilmiştir. Bkz. International Court of Justice (ICJ), Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, Nicaragua v. United States of America, Merits, Judgement, I.C.J. Reports 1986, para. 242-243.

yılında almış olduğu kararı ile bu ilkelere bir de bağımsızlık ilkesini eklemiştir.⁴³⁶ Bu ilkelere göre, insani yardım herhangi bir askeri, ekonomik ve siyasi amaç güdülmeksizin sivillerin gıda başta olmak üzere, diğeri insani ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmalıdır.⁴³⁷

Bu genel ilkeler ışığında, insani yardıma ilişkin kuralları, uluslararası silahlı çatışmalar ile uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalar arasındaki ayrıma göre almak yerinde olacaktır.

Uluslararası silahlı çatışmalar durumunda insani yardıma ilişkin kuralların ilki IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi'nde düzenlenmiştir. İlgili Sözleşmenin 23. Maddesine göre:

*“Yüksek Akit Taraflardan her biri keza on beş yaşından aşağı çocuklara, gebe ve loğusa kadınlara zaruri olan yiyecek, giyecek ve kuvvet verici maddelerin de serbestçe geçmesine müsaade edilecektir.”*⁴³⁸

İlgili hüküm, daha ziyade abluka altına alınmış bölgelerle ilgili bir içeriğe sahip olup 1977 tarihli Ek Protokol I ile insani yardıma ilişkin hükümler genişletilmiştir.

Ek Protokol I'in “Yardım Faaliyetleri” başlıklı 70. Maddesinin 1. ve 2. Fıkralarına göre

“1. Çatışmanın Taraflarından birinin kontrolü altında bulunan, işgal altındaki topraklar dışında kalan bir topraktaki sivil halka Madde 69'da belirtilen

⁴³⁶ UNGA, Resolution adopted, by the General Assembly on 17 December 2003, Strengthening of the coordination of emergency humanitarian assistance of the United Nations, 5 February 2004, A/RES/58/114. (Bundan sonra UNGA, A/RES/58/114).

⁴³⁷ UNGA, A/RES/58/114.

⁴³⁸ IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 23(2).

malzemeler sağlanmaz ise,⁴³⁹ yapısı gereği insani ve tarafsız olan ve herhangi olumsuz bir ayırım gözetmeksizin yapılan yardım etkinlikleri, **yardım faaliyetleri ile ilgili Tarafların anlaşmasına tabi olarak yürütülecektir.** Bu tür yardım teklifleri silahlı çatışmaya müdahale ya da dostane olmayan davranışlar olarak algılanmayacaktır. Yardım malzemelerinin dağıtımında, çocuklar, doğum bekleyen anneler, doğum vakaları ve emziren anneler gibi Dördüncü Konvansiyon hükümleri ya da bu Protokol altında ayrıcalıklı muamele ya da özel koruma kapsamına alınan kişilere öncelik tanınacaktır.

2. Çatışmanın Tarafları ve her bir Yüksek Akit Taraf bu kısımdaki hükümlere uygun olarak her türlü yardım malzemesine, ekipmana ve personele, yardım karşı tarafın sivil halkına gönderiliyor olsa bile hızlı ve engelsiz bir şekilde geçiş verilmesine izin verecek ve geçişi kolaylaştıracaktır.”⁴⁴⁰

Uluslararası olmayan silahlı çatışma mağdurlarının korunmasına ilişkin düzenlemeler getiren Ek Protokol II’nin 18. Maddesinin de konuya ilişkin kural koyduğu görülmektedir. İlgili Maddenin 2. Fıkrasına göre:

“Sivil halk hayatta kalması için gerekli olan gıda malzemeleri ve tıbbi malzemeler

⁴³⁹ Bahsi geçen 69. Maddenin 1. Fıkrası hükmü şöyledir: “Gıda maddeleri ve tıbbi malzeme ile ilgili Dördüncü Sözleşmenin Madde 55’inde belirtilen görevlere ek olarak, işgalci güç imkânları dahilinde mümkün olan en iyi şekilde ve herhangi bir menfi ayırım gözetmeksizin, işgal altındaki toprakların halkının hayatta kalabilmesi için elzem olan her türlü giysi, yatak, barınak ve diğer malzemeyi ve dini ibadet için gerekli eşyayı temin edecektir.”

⁴⁴⁰ Uluslararası Silahlı Çatışmaların Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Ek Protokol I, md. 70(1) ve (2). Vurgulama yazara aittir. Ayrıca bkz. yardım personelinin korunmasına ilişkin olarak Md. 71: “Gerekli görüldüğü durumlarda, yardım personeli özellikle yardım malzemelerinin taşınması ve dağıtılması gibi durumlarda herhangi bir yardım faaliyetine destek verebilir; bu personelin katılımı faaliyetlerin ülkesinde gerçekleştiği Tarafın onayına tabidir. 2. Bu personel saygı görecektir ve korunacaktır. 3. Yardım malzemesi alan her Taraf elverişli olduğu ölçüde, paragraf 1’de ifade edilen yardım personeline görevlerini yürütme sırasında yardımda bulunacaktır. Sadece zorunlu askeri gerekliliklerde, yardım personelinin faaliyetlerini sınırlandırılabilir ya da hareketleri geçici olarak kısıtlandırılabilir. 4. Hiçbir koşul altında, yardım personeli bu Protokol hükümleri altındaki şartları aşamaz. Özellikle de, hareketlerini yürüttükleri toprakların sahibi olan Tarafın güvenlik şartlarını dikkate alacaklardır. Bu şartları yerine getirmeyen personelin görevine son verilebilir.”

*gibi malzemenin yokluğundan dolayı zorluklara maruz kalıyorsa, tamamen insani amaçlı ve tarafsız olarak ve herhangi bir aleyhte ayırım **gözetmeyen yardım hareketleri ilgili Yüksek Akit Devletin rızası ile başlatılacaktır.***⁴⁴¹

Ayrıca Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. Maddesi,⁴⁴² uluslararası olmayan silahlı çatışmalar durumunda da insani yardıma ilişkin genel kuralı koymaktadır. İlgili hükme göre; “Milletlerarası Kızılhaç Komitesi gibi tarafsız insani bir teşkilât, anlaşmazlık halinde taraflara hizmetlerini arzedeabilecektir.”⁴⁴³

İlgili kurallar aynı zamanda uluslararası örf-adet hukuku kuralı olarak kabul edilmektedir.⁴⁴⁴ Ancak her iki Sözleşme’de de insani yardımın Tarafların anlaşması (*agreement of the parties*)⁴⁴⁵ veya Taraf Devletin rızası (*consent*)⁴⁴⁶ ile başlatılabileceğinin öngörülmesi, özünde oldukça açık ve basit olan bu kuralların pratikte uygulanabilirliğini güçleştirmektedir.

Özellikle günümüzde yaşanan gerek uluslararası gerekse uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda, büyük bir yoksunluk içinde bulunan halka gıda başta olmak üzere diğer temel ihtiyaçların ulaştırılmasının devletler tarafından engellendiği görülmektedir.⁴⁴⁷ Bu bağlamda, mevcut uluslararası hukuk düzenlemelerinin günümüzde

⁴⁴¹ II No’lu Protokol, md. 18. Vurgulama yazara aittir.

⁴⁴² Cenevre Sözleşmeleri’nin ortak 3. Maddesi, uluslararası örf-adet hukukunun bir parçası olarak kabul edilmekte olup UAD tarafından insanlığın temel sorumluluğu (*elementary consideration of humanity*) olarak ifade edilmiştir. Bkz. ICJ, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (*Nicaragua v. United States of America*), Merits, Judgement, I.C.J. Reports 1986, para. 218.

⁴⁴³ Cenevre Sözleşmeleri Ortak 3(2). md.

⁴⁴⁴ ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 55. Access for Humanitarian Relief to Civilians in Need, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule55, s.e.t. 07.05.2019.

⁴⁴⁵ Uluslararası Silahlı Çatışmaların Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Ek Protokol I, Md. 70(1).

⁴⁴⁶ Uluslararası Olmayan Silahlı Çatışma Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Ek Protokol II, Md. 18.

⁴⁴⁷ Bu konuya ilişkin detaylı analiz ve tartışma için bkz. tezin “Uluslararası Hukukta Gıda Hakkı İhlallerinin Ele Alınışı” başlıklı bölümü.

yaşanan silahlı çatışmalar bakımından zayıf kaldığı, doktrinde de dile getirilen bir husustur.⁴⁴⁸

Mevcut uluslararası hukukun, insani yardım faaliyetleri için uluslararası silahlı çatışmalarda taraf devlet ile anlaşmayı ve uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda ise taraf devletin rızasını gerekli kılmasının neden olduğu güçlüğü nasıl aşılabileceği cevaplandırılması gereken bir sorudur.

Bu noktada, taraf devletin insani yardım faaliyetlerinin yürütülebilmesi için göstereceği rızanın VAHS'a göre yorumlanması gerekmektedir.⁴⁴⁹ VAHS'ın "Genel Yorum Kuralı" başlıklı 31. Maddesinin 1. Fıkrasına göre: "*Bir andlaşma, hükümlerine andlaşmanın bütünü içinde ve konu ve amacının ışığında verilecek alelde manaya uygun şekilde iyi niyetle yorumlanır.*"⁴⁵⁰ İlgili hükme uygun olarak, "rıza" (*consent*) ifadesi yorumlandığı takdirde, ilgili devletin rızasının tamamen yok sayılmadığını, ancak bu ifadenin ilgili devlete insani yardım faaliyetine onay vermekten keyfi olarak kaçınabilme hakkı vermediğini söylemek mümkündür. Böyle bir yorum, anlaşmanın iyi niyetle yorumunun bir gereği olarak hem andlaşmanın öğeleri arasında bir denge sağlamakta hem de andlaşma ile tanınan bir hakkın kötüye kullanılmasını engellemektedir.⁴⁵¹

"Rıza" ifadesinin yorumunda VAHS'ın 32. Maddesi dikkate alındığında da benzer bir sonuca ulaşmak mümkündür. İlgili hükme göre: "*31. Maddenin hasıl olan manayı teyid etmek veya 31. Maddeye göre yapılan yorum, (a) manayı muğlak veya anlaşılmaz*

⁴⁴⁸ Bartels, R.: *Denying Humanitarian Access as an International Crime in times of Non-International Armed Conflict: The Challenges to Prosecute and Some Proposals for the Future*, Israel Law Review 2015, Vol. 48. No. 3, s. 281-282; Macalister-Smith, s. 447-449.

⁴⁴⁹ Akande, D./ Gillard, E.-C.: *Arbitrary Withholding of Consent to Humanitarian Relief Operations in Armed Conflict*, International Law Studies 2016, Vol. 92, s. 489.

⁴⁵⁰ VAHS, md. 31(1).

⁴⁵¹ Gardiner, R.: *Treaty Interpretation*, Oxford University Press, Oxford 2015, s. 176-179.

*birakıyorsa, (b) çok açık bir şekilde saçma olan veya makul olmayan bir sonuca götürüyorsa, manayı tespit etmek için andlaşmanın hazırlık çalışmalarına ve yapılma şartları dahil, tamamlayıcı yorum araçlarına başvurulabilir.”*⁴⁵² İlgili hükümden hareketle, “rıza” ifadesinin manasını tespit etmek için andlaşmanın hazırlık çalışmalarına bakıldığında, yardım faaliyetlerinin yürütülebilmesi için anlaşmayı reddetme hususunda kesin ve sınırsız bir özgürlük verilmediği görülmektedir.⁴⁵³ Bu nedenle, yardım eylemine rıza vermeyi reddeden taraf devletin, öngörülemeyen ve keyfi değil, geçerli nedenlerinin olması gerekmektedir.⁴⁵⁴

Bu yoruma bağlı olarak, çatışmanın taraflarının, insani yardım faaliyetlerinin, *“insani ve tarafsız olan ve herhangi olumsuz bir ayırım gözetmeksizin yapılan yardım etkinliklerine”*⁴⁵⁵ izin vermesi beklenmektedir. Taraf devletler bu rızayı vermekten keyfi olarak kaçınmak suretiyle insani yardımı engeller ve sivil halkın açlığa mahkum kalmasına neden olurlarsa açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması yasağını ihlal etmiş olacaktırlar.⁴⁵⁶

⁴⁵² VAHS, md. 32.

⁴⁵³ 12 Official Records of the Diplomatic Conference on the Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts, 336, 27. (1978). Akande/ Gillard, Arbitrary Withholding of Consent to Humanitarian Relief Operations in Armed Conflict, dipnot 25’ten naklen.

⁴⁵⁴ 12 Official Records of the Diplomatic Conference on the Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts, 336, 27. (1978). Akande/ Gillard, Arbitrary Withholding of Consent to Humanitarian Relief Operations in Armed Conflict, dipnot 25’ten naklen.

⁴⁵⁵ I No’lu Protokol, md. 70(1); II No’lu Protokol, md. 18(2).

⁴⁵⁶ Pejic, s. 1108. İnsani yardımın keyfi olarak engellenmesi suretiyle, sivillerin yaşamlarını devam ettirebilmek için ihtiyaç duydukları temel maddelerden mahrum bırakılmasının uluslararası insancıl hukuk kurallarının ihlaline neden olduğu BM kararlarında da vurgulanan bir husustur. Suriye, Yemen ve Sudan’da yaşanan silahlı çatışmalarda insani yardımın engellenmesine ilişkin olarak BM organlarının vermiş olduğu kararlar için bkz. UN President of Security Council, Statement by the President of Security Council, UN. Doc. S/PRST/2013/15 (2013); UN/S/RES/2139 (2014) Adopted by the Security Council at its 7116th meeting, on 22 February 2014, par. 5; UN/S/RES/2216 (2015), Adopted by the Security Council at its 7426th meeting, on 14 April 2015.pmb. par. 10; paras. 8-9; UNGA Res. 68/182. Situation of human rights in Syrian Arab Republic, Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2013, A/RES/68/182.; Human Rights Council Res. 29/13, 1, 23 July 2013, UN. Doc. A/HRC/ Res/29/13; UN Human Rights Committee Concluding Observations on

Konuya ilişkin olarak belirtilmesi gereken son bir husus ise, iki istisnai durumda ilgili antlaşmalarda öngörülen rızanın aranmaksızın, yardım faaliyetlerin yürütülmesinin mümkün olmasıdır. Bu istisnasi durumlardan ilki işgal durumu,⁴⁵⁷ diğeri ise BM Güvenlik Konseyi'nin rıza aranması şartını ortadan kaldıracak nitelikte bir karar vermiş olmasıdır.⁴⁵⁸

III. Bölgesel Antlaşmalar ve Faaliyetler

Gıda hakkı, genel ve özel nitelikli uluslararası antlaşmaların dışında, insan haklarını korumaya yönelik bölgesel antlaşmalarda da açık bir şekilde tanınmış veya diğer insan hakları ile olan ilişkisi bağlamında dolaylı olarak korunmuştur. Ayrıca, açlıkla mücadele ve herkes için gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanmasına ilişkin bölgesel faaliyetlerin yürütüldüğü de görülmektedir.

the Fourth Periodic Report of the Sudan, 8(f), 19 August 2014, UN Doc. CCPR/C/SDN/CO/4.
⁴⁵⁷ IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 59: “**İşgal altındaki toprak halkı veya bu halkın bir kısmı kafi derecede iase edilemiyorsa, şamil devlet bu halk lehine yapılacak yardım hareketlerini kabul eyleyecek ve elinden geldiği nispette kolaylaştıracaktır.** Gerek devletler gerek Beynelmilel Kızılhaç Komitesi gibi tarafsız insani teşekkül tarafından tevessül olunabilecek hareketler, bilhassa yiyecek, tıbbi maddeler ve giyecek sevkiyatından ibaret olacaktır. Bütün Akid Devletler, bu sevkiyatın serbestçe müruruna müsaade edecekler ve himayesini temin eyleyeceklerdir. Maamafih, muhasım bir tarafın işgalinde bulunan bir toprağa gönderilen sevkiyatın serbestçe müruruna müsaade eden bir devlet, bu sevkiyatı muayeneye, sevkiyatın zamanlarını ve takip edeceği yolları tanzime ve şamil devletin istifadesinde kullanılmayarak muhtaç halkın yardımlarına tahsis oluncağına dair hami devletten kafi derecede teminat almak hakkına haiz olacaktır.” Vurgulama yazara aittir.

⁴⁵⁸ BM Güvenlik Konseyi, insanların acil ihtiyaç içinde bulunduğu ve taraf devletin insani yardımı sıklıkla engellediği durumlarda rıza şartını ortadan kaldıracak nitelikte kararlar almak suretiyle ihtiyaç sahiplerine ulaşılmasının önünü açmaktadır. Bu durumun en tipik örneği günümüzde Suriye’de yaşanan silahlı çatışma olup insani yardımın hükümet güçleri tarafından engellenmesi, BM Güvenlik Konseyi kararları ile aşılmaya çalışılmıştır. Bkz UN/S/RES/2165 (2014), Adopted by the Security Council at its 7216th meeting, on 14 July 2014; UN/S/RES/2191 (2014), Adopted by the Security Council at its 7344th meeting, on 17 December 2014.

A. İnsan Haklarının Korunmasına İlişkin Bölgesel Antlaşmalar

Belli bir coğrafyayı paylaşan devletlerin tarihsel tecrübeleri, öncelikleri ve kaygıları nedeniyle ortak özellikler göstermesi, insan haklarının bölgesel düzeyde korunması fikrini doğurmuştur. BM sisteminin kurulmasının akabinde insan haklarının daha güçlü ve etkin bir şekilde korunmasına yönelik olarak filiz veren bu düşünceler neticesinde üç farklı kıtada Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi (Ame.İHS) ve AİHHS olmak üzere insan haklarına ilişkin üç farklı sözleşme akdedilmiştir.

İlgili sözleşmelerin gıda hakkına ilişkin yaklaşımlarını değerlendirdiğimizde, AİHS⁴⁵⁹ kapsamında gıda hakkının doğrudan doğruya tanınmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, Sözleşme'nin denetim organı olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM), AİHS'i yaşayan bir belge olarak tanımlamak ve insan haklarının dinamik özelliğine sıklıkla vurgu yapmak suretiyle, yaşam hakkını günümüzde yaşanan gelişmelere paralel olarak geniş bir şekilde yorumladığı görülmektedir. Bu bağlamda, AİHM, Sözleşmenin 2. Maddesi⁴⁶⁰ ile koruma altına alınan yaşam hakkına ilişkin olarak

⁴⁵⁹ AİHS, Amerika ve Afrika kıtalarında akdedilen insan hakları sözleşmelerine kıyasla kapsam bakımından en dar kapsamlı insan hakları sözleşmesidir. İkinci Dünya Savaşı'nın izlerini silmek amacı güden AİHS temel olarak medeni ve siyasal hakları korumayı hedeflemiştir. AİHS'in kapsam bakımından dar olmasına karşın, denetleme mekanizması bakımından günümüzde en etkin ve güçlü sistemi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Sözleşmenin denetim organı olan AİHM, sadece taraf devletlerin makamları ve yüksek mahkemeleri tarafından değil, diğer insan haklarını koruma mekanizmaları tarafından da takip edilmekte ve vermiş olduğu kararlara atıf yapılmaktadır.

⁴⁶⁰ AİHS, md. 2: *"Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın infaz edilmesi dışında, hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez. 2. Ölüm, aşağıdaki durumlardan birinde mutlak zorunlu olanı aşmayacak bir güç kullanımı sonucunda meydana gelmişse, bu maddenin ihlaline neden olmuş sayılmaz: a) Bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunmasının sağlanması; b) Bir kimsenin usulüne uygun olarak yakalanmasını gerçekleştirme veya usulüne uygun olarak tutuklu bulunan bir kişinin kaçmasını önleme; c) Bir ayaklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması."*

vermiş olduğu *Nencheva ve diğerleri v. Bulgaristan* davasında gıda hakkı ile yaşam hakkı arasında bağ kurduğu görülmektedir.⁴⁶¹

Yaşam hakkının dışında, Mahkeme, Sözleşme'nin 9. Maddesi ile güvence altına alınan din ve vicdan özgürlüğü kapsamında tutukluların dini inançlarına uygun gıdanın temin edilmemesinin din ve vicdan özgürlüğünün ihlali olduğuna hükmetmiştir.⁴⁶²

Bununla birlikte, cezaevinde bulunan tutukluların açlık grevi neticesinde hayatlarını kaybetmeleri durumunda, yaşam hakkının ihlal edildiğine dair önüne taşınan davalarda Mahkeme ihlal olmadığı yönünde karar vermiştir.⁴⁶³

AİHS'in medeni ve siyasal hakları koruma altına alması nedeniyle, Avrupa kıtasında ekonomik, sosyal ve kültürel hakların korunmasında yaşanan eksiklik Avrupa Sosyal Şartı (ASŞ) ile giderilmiştir. Ancak, ASŞ'de gıda hakkı açık bir şekilde tanınmamıştır. Bununla birlikte gıda hakkının, ücret hakkı⁴⁶⁴, sosyal güvenlik hakkı⁴⁶⁵ ve sağlık hakkı⁴⁶⁶ ile dolaylı bir biçimde tanınmış olduğu söylenebilir.

⁴⁶¹ ECHR, *Nencheva and others v. Bulgaria*, Application no. 48609/06, 18 June 2013. AİHM'in bu yaklaşımının, MSHUS'nin denetim organı olan İHK'nin yaşam hakkına ilişkin olarak hazırlamış olduğu ve yaşam hakkının dar bir şekilde yorumlanmaması gerektiğini öngören CCPR Genel Yorum 6 ve CCPR Genel Yorum 36 ile uyum içindedir. Bkz. CCPR Genel Yorum 6, par. 5; CCPR Genel Yorum 36, par. 26.

⁴⁶² ECHR, *Jacobski v. Poland*, App. no. 18429/06, 7 December 2010; ECHR, *Vartic v Romania*, App. no. 14150/08, 17 December 2013.

⁴⁶³ ECHR, *Horoz v. Turkey*, App. no. 1639/03, 31 March 2009; ECHR, *Pandjigidzé and Others v. Georgia*, App. no. 30323/02, 27 October 2009; ECHR, *Rappaz v. Switzerland*, App. No. 73175/10, 26 March 2013.

⁴⁶⁴ ASŞ, md. 4(1): "Akit Taraflar, adil bir ücret hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla: 1 Çalışanların kendilerine ve ailelerine iyi bir yaşam düzeyi sağlayacak ücret hakkına sahip olduklarını tanımayı; ... taahhüt ederler."

⁴⁶⁵ ASŞ, md. 12(1): "Akit Taraflar, sosyal güvenlik hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla: Bir sosyal güvenlik sistemi kurmayı ya da sürdürmeyi; ... taahhüt ederler."

⁴⁶⁶ ASŞ, md. 11(1): "Akit Taraflar, sağlığın korunması hakkının etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla, ya doğrudan ya da kamusal veya özel örgütlerle iş birliği içinde, diğer önlemlerin yanı sıra, sağlığın bozulmasına yol açan nedenleri olabildiğince ortadan kaldırmak; ... üzere tasarlanmış uygun önlemler almayı taahhüt ederler."

ASŞ ile getirilen koruma mekanizması ise, AİHM örneğinde olduğu gibi bir mahkeme olmayıp Avrupa Sosyal Haklar Komitesi'dir. Bu nedenle, uygulamada ASŞ'de tanınan hakların AİHS'te tanınan haklar kadar etkin bir şekilde korunamadığını söylemek mümkündür.

Ame.İHS'ye bakıldığında ise, Sözleşmenin orijinal metninde gıda hakkına yer verilmemekle birlikte, Sözleşmeye ek olarak 1988 yılında ekonomik, sosyal ve kültürel hakları koruma kapsamına almak üzere akdedilen San Salvador Protokolü'nün 12. Maddesinde gıda hakkı açık bir şekilde tanınmıştır.⁴⁶⁷ Bu maddenin yanı sıra, Protokol'ün 17. Maddesinde yaşlıların korunması bağlamında gıda hakkına ayrıca yer verilmiştir.⁴⁶⁸

AİHHS'de de gıda hakkının açık bir şekilde tanınmadığı görülmektedir. Sözleşmenin hazırlandığı yıllarda Afrika kıtasındaki pek çok ülkenin gıda kıtlığı sorunu ile yüzleştiği düşünüldüğünde, gıda hakkının tanınmasının pratikte doğuracağı sıkıntılar dikkate alınarak hakkın tanınmadığını söylemek mümkündür.⁴⁶⁹

Bununla birlikte, Afrika kıtasında kurulan insan haklarını koruma mekanizması çerçevesinde, gıda hakkı, AİHHS'ye ek olarak kadın haklarına ilişkin olarak akdedilen

⁴⁶⁷ Am.İHS'ye Ek San Salvador Protokolü, 17 Kasım 1988 tarihinde imzalanmış, 16 Kasım 1999 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Am.İHS'ye Ek San Salvador Protokolü, md. 12: "1. Herkes, en yüksek düzeyde fiziksel, duygusal ve zihinsel gelişme imkânına sahip olmayı temin eden, yeterli gıda hakkına sahiptir. 2. Devletler, bu hakkın kullanılmasını desteklemek ve yetersiz beslenmeyi yok etmek için, gıda üretim, temin ve dağıtım mekanizmalarını güçlendirmeyi ve bu amaçla ilgili milli politiaıkları desteklemek için daha büyük uluslararası iş birliğini teşvik etmekte anlaşmayı taahhüt ederler." (Çeviri yazara aittir.) Orijinal metin için bkz. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights "Protocol of San Salvador", Adopted in San Salvador on November 17, 1988, [https://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20\(Protocol%20of%20San%20Salvador\).pdf](https://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20(Protocol%20of%20San%20Salvador).pdf), s.e.t. 09.10.2018.

⁴⁶⁸ Am.İHS'ye Ek San Salvador Protokolü Md. 17(a): "Herkes yaşlılığında özel koruma hakkına sahiptir. Bu bağlamda, Taraf Devletler bu hakkı gerçekleştirmek için gerekli, özellikle [aşağıda belirtilen] adımları aşamalı bir biçimde atmayı kabul ederler: (a) Yoksun bulunan veya kendileri için sağlama imkânı bulunmayan yaşlılar için gıda ve özel tıbbi bakım gibi uygun imkânları sağlamak..." (Çeviri yazara aittir.)

⁴⁶⁹ Alston, International Law and the Human Right to Food s. 28.

Maputo Protokolü⁴⁷⁰ ve Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Sözleşmesi⁴⁷¹ ile kadınlar ve çocuklara özgü olarak tanınmış bulunmaktadır.

Ayrıca Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu (AİHHKom.) 2002 yılında vermiş olduğu *SERAC and CESR v. Nigeria* kararında, gıda hakkının Sözleşme kapsamında koruma altına alınan yaşam hakkı (Md. 4), sağlık hakkı (Md. 16) ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme hakkı (Md. 22) ile bağına vurgu yapmak suretiyle gıda yoksunluğunun insan onuruna saygı hakkının ihlali anlamına geleceğine

⁴⁷⁰ Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesine Ek Kadın Haklarına İlişkin Maputo Protokolü, 11 Temmuz 2003 tarihinde akdedilmiş, 25 Kasım 2005 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir. İlgili Protokol’de gıda hakkı, “gıda güvencesi hakkı” (*the right to food security*) başlığı altında açık bir biçimde tanınmaktadır. Maputo Protokolü’nün 15. Maddesine göre: “**Taraf Devletler, kadınların besleyici ve yeterli gıda hakkına sahip olduklarını garanti ederler.** Bu bağlamda, [belirtilen amaçlara ulaşmak] için gerekli tedbirleri alırlar: a) kadınların temiz içme suyuna erişimlerini, konut yakıtı kaynakları, arazi ve besleyici gıda üretmek için gereken araçları sağlamak; b) gıda güvencesini korumak için yeterli gıda temin ve depolama sistemlerini kurmak.” (Çeviri yazara aittir.) Orijinal metin için bkz. Protocol to the African Charter on Human and Peoples’ Rights on the Rights of Women in Africa. http://www.achpr.org/files/instruments/women-protocol/achpr_instr_proto_women_eng.pdf, s.e.t. 09.10.2018.

⁴⁷¹ Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Sözleşmesi, 1 Temmuz 1990 tarihinde akdedilmiş olup 29 Kasım 1999 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme’nin 14. Maddesinde sağlık ve sağlık hizmetleri hakkı kapsamında gıda hakkının tanındığı görülmektedir. İlgili Madde şu şekildedir: “1. Tüm çocuklar erişilebilir en iyi fiziksel, zihinsel ve ruhsal duruma sahip olma hakkına sahiptir. 2. Sözleşme’ye Taraf Devletler bu hakkın tam olarak uygulanmasını gözetmeyi taahhüt eder ve [belirtilen amaçlara ulaşmak için] bilhassa tedbirler alırlar: **(c) yeterli gıda ve güvenli içme su temin etmeyi garanti etmek (d) temel sağlık hizmetleri çerçevesinde uygun teknolojinin uygulanması vasıtasıyla hastalık ve kötü beslenme ile mücadele etmek (h) özellikle ebeveynler, çocuklar, toplum liderleri ve çalışanları olmak üzere toplumun tüm kesimlerinin, temel çocuk sağlığı ve beslenmesi, emzirmenin avantajları, hijyen ve çevre sağlığı ve ev içi ve diğer kazaların önlenmesi konularında bilgilendirilmesi ve desteklenmesini sağlamak.**” Sözleşmenin Ana-Babaya ait Sorumluluklar (Parental Responsibilities) başlığı taşıyan 20. Maddesinde ise; “Sözleşme’ye Taraf Devletlerin sahip oldukları araçlar ve ulusal şartlara uygun olarak gerekli tedbirleri alacaktır” denildikten sonra, Taraf Devletlere, **“Ebeveynlere ve çocuktan sorumlu olan diğer kişilere yardım etmek ve ihtiyaç halinde olmaları durumunda maddi yardım sağlamak ve özellikle beslenme, sağlık, eğitim, giyinme ve barınmaya ilişkin programları desteklemek”** gibi birtakım yükümlülükler yüklenmektedir. (Çeviri ve vurgulamalar yazara aittir.) Orijinal metin için bkz. African Charter on the Rights and Welfare of the Child, http://www.achpr.org/files/instruments/child/achpr_instr_charterchild_eng.pdf, s.e.t. 09.10.2018.

hükmetmiştir.⁴⁷² Böylece, Sözleşme’de açık bir biçimde yer almasa bile gıda hakkının Sözleşme kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.⁴⁷³

B. Avrupa Birliği Tarafından Yürütülen Faaliyetler

Avrupa Birliği (AB) bünyesinde gıda hakkı bağlamında yürütülen faaliyetlere bakıldığında AB’nin gıda meselesini hak temelli bir yaklaşımla ele almak yerine gıda güvencesi açısından değerlendirdiği görülmektedir. Bu bağlamda AB’nin konuya ilişkin düzenleme ve faaliyetlerinde gıda hakkı ifadesini kullanmaktan kaçındığını bunun yerine, politik bir hedef olarak nitelendirebileceğimiz gıda güvencesi kavramını tercih ettiğini söylemek mümkündür. Gıda meselesini hak temelli bir yaklaşımla ele almış olmasa da AB’nin açlıkla mücadele ve gıda hakkının bileşenleri olan gıdaya erişim ve gıda güvenliği meselelerine kayıtsız kalmadığı görülmektedir. Bu hususlara ilişkin yürütülen faaliyetler de gıda hakkının gerek bölgesel gerekse uluslararası düzeyde daha etkin bir şekilde sağlanmasına katkı sağlayacak niteliktedir.

Bu hususlardan ilk olarak açlıkla mücadele kapsamında AB bünyesinde yürütülen faaliyetleri değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu faaliyetlerden ilki AB’nin küresel ölçekte açlıkla mücadele bağlamında FAO ile yürüttüğü iş birliğidir. AB, 1991 yılında FAO’ya üye olmuş ve 2004 yılında iki kurum arasında Stratejik Ortaklık Anlaşması (*Strategic Partnership Agreement*) imzalanmıştır. Bu anlaşma ile gıda güvencesi, sürdürülebilir kırsal kalkınma ve tarım politikaları, doğal kaynakların yönetimi gibi

⁴⁷² ACHPR, No. 155/96, The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria, thirtieth ordinary session, October 2001, ACHPR/COMM/A044/1 of 27 May 2002.

⁴⁷³ Afrika İnsan Hakları Komisyonu’nun özel olarak gıda hakkını, genel olarak ise ekonomik, sosyal ve kültürel hakları ne şekilde yorumladığı hakkında detaylı bir değerlendirme için bkz. Nwobike, J.C.: *The African Commission on Human and Peoples’ Rights and the Demystification of Second and Third Generation Rights under the African Charter: Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and the Center for Economic and Social Rights (CESCR) v. Nigeria*, African Journal of Legal Studies 2005, Vol. 2, s. 129-146.

konularda iki kurum arasındaki iş birliğini arttırmak amaçlanmıştır. İlgili anlaşma kapsamında AB, FAO tarafından gelişmekte olan ülkelerde yürütülen projelere fon sağlamıştır.⁴⁷⁴

Bunun yanı sıra, açlıkla mücadele bağlamında AB, gıda güvencesi, beslenme ve sürdürülebilir tarımın öncelikli meseleleri olduğunu 2010 yılında belirlemiş olduğu AB Gelişmekte Olan Ülkelerde Gıda Güvencesine İlişkin Zorluklara Yardım Etmek İçin Politika Çerçevesi'nde (*An EU Policy Framework to Assist Developing Countries in Addressing Food Security Challenges*) ortaya koymuştur.⁴⁷⁵ Küresel ölçekte bağış yapan en önemli kurumlardan biri olarak AB'nin gıda güvencesi meselesini hem kalkınma hem de insani yardım açısından ele aldığı görülmektedir.⁴⁷⁶ İlgili belgede, “gıda hakkı kavramının”⁴⁷⁷ tüm politika çerçevesine entegre edilmesi gerektiğinden bahsedildiği gibi,⁴⁷⁸ belgenin kabul edildiği tarih itibarıyla uluslararası toplumun ulaşması gereken Bin

⁴⁷⁴ AB, günümüzde de iklim değişikliği ve doğal kaynakların yönetimi, küresel gıda yönetimi, gıda krizleri, tarımsal yatırım, beslenme ve gıda sistemleri alanlarında FAO ile ortak faaliyetler yürütmektedir. AB ile FAO arasındaki iş birliğinin küresel ölçekte gıda güvencesinin sağlanmasına katkısına ilişkin olarak güncel bir rapor için bkz. FAO + European Union A Report on Partnership 2016-2017, FAO, Rome 2018, <http://www.fao.org/3/ca1472en/CA1472EN.pdf>, s.e.t. 11.06.2019.

⁴⁷⁵ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, SEC(2010)379, Brussels, 31.3.2010, COM(2010)127 final, s. 2. (Bundan sonra, An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges).

⁴⁷⁶ Bkz. An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges.

⁴⁷⁷ İlgili belgede her ne kadar “gıda hakkı” kavramından bahsediliyor olsa da AB'nin bu kavramı daha ziyade gelişmekte olan ülkelerin bir meselesi olarak kullanmakta ve ele almaktadır. Oysa günümüzde en gelişmiş Avrupa ülkelerinden İngiltere'de dahi açlığın normalleştiği ve gıda hakkından kaynaklanan yükümlülüklerin yerine getirilmediği, yakın bir tarihte Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları Özel Raportörü Philip Alston tarafından ortaya konulmuştur. Bkz. The Guardian, “In modern Britain, hunger has become normal. That's an outrage”, Shaista Aziz, 21 May 2019, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/may/21/britain-hunger-food-poverty>, s.e.t. 19.06.2019. Alston'ın raporu için bkz. Statement on Visit to the United Kingdom, by Professor Philip Alston, United Nations Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights, London, 16 November 2018, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Poverty/EOM_GB_16Nov2018.pdf, s.e.t. 19.06.2019. Avrupa'daki genel duruma ilişkin ayrıca bkz. FAO, The State of Food Security and Nutrition in Europe and Central Asia, Rome, 2017, <http://www.fao.org/3/I8194EN/i8194en.pdf>, s.e.t. 19.06.2019.

⁴⁷⁸ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 2.

Yıllık Kalkınma Hedeflerinden (*Millennium Development Goals*)⁴⁷⁹ biri olan 2015 yılı itibarıyla dünya üzerindeki aç insan sayısını yarıya indirme hedefine ulaşmak için AB ve üye devletlerin açlık ve yetersiz beslenme ile mücadelede uluslararası topluma katkı sağlayacağı ortaya konulmuştur.⁴⁸⁰ Bu bağlamda, AB ve üye devletlerin gıda güvencesini sağlamaya yönelik yapmış oldukları yatırımların etkinliğini arttırmaya yönelik gerek AB ve üye devletler, gerekse AB ve BM uzmanlık kuruluşları arasındaki iş birliği ve sinerjinin artırılması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁸¹

AB'nin konuya ilişkin çerçeve politikasında gıda güvencesi bağlamında dört temel meselenin ele alındığı görülmektedir. Bunlardan ilki gıdanın sağlanabilirliği bakımından küçük toprak sahibi çiftçilerin gıda güvencesinin sağlanmasında taşıdıkları önemdir. Bu bağlamda, küçük toprak sahibi çiftçilerin araziye erişimlerinin ve arazi kullanım haklarının korunmasının bu çiftçilerin verimliliklerini arttıracığına dikkat çekilerek bu konuda ulusal arazi politikalarına ve kanunlarına duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir.⁴⁸²

Gıdanın sağlanabilirliği bakımından önem taşıyan diğer bir husus ise, tarım arazilerine yapılan yatırımlarda insan haklarına ve kaynaklara saygı duyulması gerektiğidir. Konuya ilişkin olarak AB'nin ve üye devletlerin, tarım alanlarında sorumlu yatırıma ilişkin uluslararası düzeyde kabul edilmiş ilkelerin geliştirilmesini desteklemeleri gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Konuya ilişkin detaylı açıklamalar için bkz. tezin "Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri" başlıklı bölümü.

⁴⁸⁰ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 2-3.

⁴⁸¹ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 7-8. Çerçeve Politikayı takiben AB ve üye devletlerin dış yardım programlarında uyum, bütünlük ve koordinasyonu güçlendirmek amacıyla örgüt ve üye devletler ortak bir uygulama planı da hazırlamıştır. Bkz. European Commission, International Cooperation and Development, Food and nutrition security, <https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/food-and-agriculture/food-and-nutrition-security>, s.e.t. 12.06.2019.

⁴⁸² An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 4.

⁴⁸³ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 4.

AB'nin dikkat çektiği ikinci husus ise gıdanın erişilebilirliği bakımından önem arz eden istihdam fırsatlarının geliştirilmesi, bu fırsatlara erişimin mümkün olmadığı durumlarda sosyal koruma mekanizmalarının var olmasıdır. Bu kapsamda, AB'nin ve üye devletlerin iş birliği faaliyetleri yürüttüğü gelişmekte olan ülkelerde, özellikle kadınlar olmak üzere zayıf ve dezavantajlı grupların gıdaya erişimlerini arttırmaya yönelik olarak sosyal koruma mekanizmalarının kurulmasını desteklemesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁸⁴ Bu bağlamda ayrıca, AB gıda hakkı temelli bir yaklaşımla politikalar belirlenmesi ve yasalar hazırlanması gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁸⁵ Zayıf ve dezavantajlı grupların açlıkla mücadele konusunda hazırlanan ulusal programların hazırlanması, uygulanması ve izlenmesi süreçlerine katılması gerektiğine dikkat çekildiği gibi, ihlal söz konusu olduğunda başvuru mekanizmalarının bulunması gerektiği de dile getirilmiştir.⁴⁸⁶

Çerçeve politikada dile getirilen üçüncü husus ise alınan besinlerin besleyici yeterliliklerin artırılmasıdır. Bu hususta, AB ve üye ülkelerin beslenme politikalarının ve stratejilerinin hazırlanmasını, beslenme eğitimini ve tarım, sağlık, eğitim ve sosyal koruma sektörleri arasındaki koordinasyonu desteklemeleri gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁸⁷

Çerçeve politikada ele alınan son bir husus ise muhtemel bir gıda krizinin önlenmesi ve kriz durumunda ise krizin yönetimidir. Bu bağlamda ise, özellikle kırsal bölgelerde yaşayan üreticilerin ve toplulukların gıda krizlerine karşı güçlendirilmesi gerektiği dile getirildiği gibi ulusal ve bölgesel erken uyarı sistemlerinin geliştirilmesi, yoksa da kurulması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 5.

⁴⁸⁵ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 5.

⁴⁸⁶ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 5.

⁴⁸⁷ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 6.

⁴⁸⁸ An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, s. 6.

AB ayrıca 2011 yılında BM'nin uzman kuruluşları olan FAO, WFP ve IFAD ile iş birliği yapmak üzere bir araya gelmiştir.⁴⁸⁹ Bu buluşmada küresel ölçekte gıda güvencesinin sağlanması için tek bir aktörün faaliyetlerinin yeterli olmadığına dikkat çekilerek kurumlar arası iş birliğinin önemine vurgu yapılmıştır.⁴⁹⁰

Tüm bu hususlarla birlikte, AB açlıkla mücadele konusunda, BM Genel Kurulu tarafından 2015 yılında kabul edilen, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden (SKH)⁴⁹¹ ikinci hedef olan açlığın ortadan kaldırılması, gerekse onikinci hedef olan sürdürülebilir üretim ve tüketim modellerinin sağlanmasına yönelik faaliyet ve projeler sürdürmektedir. AB'nin resmi sitesinde örgütün hem iç hem de dış politikalarında SKH'leri gerçekleştirmeyi taahhüt ettiği açık bir şekilde dile getirilmiş olup her bir hedef için hâlihazırda neler yapıldığı ayrı ayrı ortaya konmuştur.

SKH'lerden ikincisi olan 2030 yılı itibariyle açlığı sona erdirmek ve herkes için gıda güvencesini sağlamak hedefine yönelik olarak, AB'nin dört stratejik öncelik belirlediği görülmektedir. Bunlar sırasıyla: küçük ölçekli çiftçilere odaklanılmak suretiyle gelişmekte olan ülkelerde tarımsal büyümeyi destekleme, sürdürülebilir tarım uygulamalarını teşvik etme, yetersiz beslenme ve büyüme geriliği (*stunting*) ile mücadele, en zayıf toplulukların iklimsel, ekonomik ve politik krizlere karşı dirençliliğini güçlendirmedir.⁴⁹²

⁴⁸⁹ European Commission- Press Release, The Commission and the agencies team up to fight food insecurity, <https://reliefweb.int/report/world/commission-and-un-agencies-team-fight-food-insecurity>, s.e.t. 11.06.2019.

⁴⁹⁰ European Commission- Press Release, The Commission and the agencies team up to fight food insecurity. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. MEMO/11/453, Brussels, 24 June 2011, Examples of EU actions to address food insecurity and EU cooperation with FAO, IFAD and WFP.

⁴⁹¹ 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ne ilişkin detaylı açıklamalar için bkz. tezin "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" başlıklı bölümü.

⁴⁹² European Commission, International Development and Cooperation, The Sustainable Development Goals, <https://ec.europa.eu/europeaid/policies/sustainable-development-goals>, s.e.t. 12.06.2019.

Bu dört önceliğe paralel olarak, AB gelişmekte olan ÷lkelerde sürdür÷lebilir tarımı ve kırsal kalkınmayı desteklemeye yönelik olarak pek çok projeye kaynak sağlamaktadır.⁴⁹³ Ayrıca, SKH'lerin ikinci hedefi ile uyumlu olarak WHO'nun belirlemiş olduğu 2025 yılı itibariyle beş yaşın altındaki çocuklar arasında büyüme geriliğini %40 azaltma hedefine ulaşma hususunda AB, 2014-2020 yılları için 3.5 milyon Euro bütçe ayırmıştır.⁴⁹⁴ Gelişmekte olan ÷lkerdeki özellikle zayıf toplulukların iklimsel, ekonomik veya politik nedenlerden kaynaklanan gıda krizlerine karşı dirençliliklerinin güçlendirilmesi ve kriz yönetimine ilişkin olarak da AB bu ÷lkelerde projeler yürütmektedir.⁴⁹⁵

SKH'lerden onikinci hedef ise, sürdür÷lebilir üretim ve tüketim modellerinin sağlanmasıdır. Bu bağlamda AB, gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanmasına katkı sağlayacak nitelikte olan Avrupalı şirketlerin gelişmekte olan ÷lkelerde sorumlu tedarik zinciri (*responsible supply chain*) ve sorumlu iş uygulamaları (*responsible business practices*) ile hareket etmesini teşvik etmektedir.⁴⁹⁶ Bununla birlikte, ortaklık yürüt÷len ÷lkelerde büyümeyi ve iş olanaklarını arttıracak olan yeşil ekonomiye geçişi desteklemek ve hukuk dışı, bildirilmemiş ve kontrolsüz balık avcılığı ile mücadele de AB'nin bu hedef kapsamında öncelikleri arasında yer almaktadır.⁴⁹⁷

Bu hedef kapsamında, son olarak AB'nin gıda israfı ile etkin bir şekilde mücadeleyi politikaları arasına aldığını söylemek mümkündür. Yapılan araştırmaya göre,

⁴⁹³ AB'nin desteklediği projeler için bkz. European Commission, International Development and Cooperation, Sustainable Agriculture and Rural Development, https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/food-and-agriculture/sustainable-agriculture-and-rural-development_en, s.e.t. 12. 06.2019.

⁴⁹⁴ European Commission, International Cooperation and Development, Food and nutrition security.

⁴⁹⁵ İlgili projeler hakkında bkz. European Commission, International Cooperation and Development, Food and nutrition security-resilience, https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/food-and-agriculture/food-and-nutrition-security/resilience_en, s.e.t. 12.06.2019.

⁴⁹⁶ European Commission, International Cooperation and Development, Sustainable Development Goals.

⁴⁹⁷ European Commission, International Cooperation and Development, Sustainable Development Goals.

AB’de her yıl 88 milyon ton gıda israf edilmektedir.⁴⁹⁸ Bu rakam 143 milyar Euro maddi kayba tekabül etmekte olup⁴⁹⁹ gıda israfı ile mücadele ahlaki ve ekonomik açıdan mücadele edilmesi gereken bir sorun olmanın yanı sıra, açlık ve iklim değişikliği⁵⁰⁰ ile mücadele bağlamında AB’nin uluslararası hukuk alanında vermiş olduğu taahhütlerin de bir gereğidir. Bu bağlamda, AB, 2030 yılı itibariyle perakende satış ve tüketici düzeyinde kişi başına düşen gıda israfı oranını yarıya indirmeyi hedeflemektedir. Bu hedefe ulaşmak maksadıyla AB üyesi ülkelerde gıda israfını gıda tedarik zincirinin her safhasında azaltmak ve gıda israfını etkin bir biçimde takip etmek amacıyla AB Atık Mevzuatı (*EU Waste Legislation*) 2018 yılında yenilenmiştir.⁵⁰¹ Ayrıca, tüketicilerin konuya ilişkin bilinçlendirilmesi amacıyla bilgilendirici faaliyetler yürütüldüğü gibi, 2019 yılı sonunda Gıda Kayıpları ve Gıda İsrafı Hakkında AB Platformu (*EU Platform on Food Losses and Food Waste*)⁵⁰² tarafından Gıda İsrafının Önlenmesinde Eylem İçin Tavsiyeler’in (*Recommendations for Action in Food Waste Prevention*) kabul edilmesi öngörülmektedir.⁵⁰³

⁴⁹⁸ FUSIONS, Estimates of European food waste levels, Stockholm, 31 March 2016, s. 4. <http://www.eu-fusions.org/phocadownload/Publications/Estimates%20of%20European%20food%20waste%20level%20s.pdf>, s.e.t. 12.06.2019. Gıda israfının hangi aşamalarda hangi oranlarda gerçekleştiği de ilgili araştırma ile ortaya konmuştur. Araştırma sonuçlarına göre, gıdanın %53’ü ev içi tüketimde, %19’u işleme safhasında, %12’si gıda hizmetlerinde, %11’i üretim aşamasında, %5’i ise toptan ve perakende satış aşamasında israf edilmektedir.

⁴⁹⁹ FUSIONS, Estimates of European food waste levels, Stockholm, 31 March 2016, s. 5.

⁵⁰⁰ Çöpe giden gıda, çevre üzerinde büyük olumsuz etki doğurmakta olup AB’nin toplan sera gazı emisyonunun %8’ine tekabül etmektedir. European Commission, Food Waste, https://ec.europa.eu/food/safety/food_waste_en, s.e.t. 15.06.2019.

⁵⁰¹ İlgili düzenleme için bkz. DIRECTIVE (EU) 2018/851 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 30 May 2018 amending Directive 2008/98/EC on waste. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L0851&from=EN>, s.e.t. 12.06.2019.

⁵⁰² İlgili Platform hakkında detaylı bilgi için bkz. EU Platform on Food Losses and Food Waste, https://ec.europa.eu/food/safety/food_waste/eu_actions/eu-platform_en, s.e.t. 12.06.2019.

⁵⁰³ European Commission, MEMO, The fight against food waste: Where are we now? Questions and Answers, Brussels, 6 May 2019, https://ec.europa.eu/food/sites/food/files/safety/docs/fs_eu_actions_fwm_qa-fight-food-waste.pdf, s.e.t. 12.06.2019.

Gıda hakkı ile bağlantılı faaliyetler arasında değerlendirilmesi gereken son bir husus ise gıda güvenliği hususunda AB çatısı altında ne gibi faaliyetler yürütüldüğüdür. Gıda güvenliği meselesi, AB'nin büyük bir ciddiyet ve titizlikle ele aldığı bir mesele olup gıda hukukuna ilişkin örgüt-içi düzenlemenin bu konuya yoğunlaştığı⁵⁰⁴ ve üye devletlerde gıda güvenliğini sağlamak amacıyla ayrı bir kurumun kurulduğu görülmektedir. Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi (*European Food Safety Authority-EFSA*), AB üyesi ülkelerde, politika ve kanun yapıcılara gıdayla ilgili riskler hakkında tarafsız ve bilimsel tavsiyelerde bulunan bir kurumdur.⁵⁰⁵

EFSA'nın görev alanına gıda ve yem güvenliği, beslenme, hayvan sağlığı ve refahı, bitki koruması ve bitki sağlığı konuları girmektedir. Bu konularda bilimsel veri ve

⁵⁰⁴ Gıda Hukukuna ilişkin düzenleme için bkz. REGULATION (EC) No. 178/2002 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002R0178&from=EN>, s.e.t. 12.06.2019.

⁵⁰⁵ EFSA, kamu menfaatine hareket eden ve herhangi bir hükümeti, kurumu ve endüstri sektörünü temsil etmeyen bağımsız uzmanlardan oluşan bir kurumdur. On beş kişilik yönetim kurulu (*management board*) tarafından yönetilmektedir. Yönetim Kurulu, EFSA'nın bütçesini hazırlamanın yanı sıra, yıllık çalışma programını da onaylamaktadır. EFSA'nın yönetici müdürü (*executive director*), Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve diğer AB üyesi ülkelerle birlikte EFSA'nın yıllık çalışma programını oluşturmaktadır. EFSA'nın yapısı içinde yer alan diğer bir organ ise istişari forumdur (*advisory forum*). İstişari forum, AB üyesi ülkelerde risk değerlendirmesinden (*risk assessment*) sorumlu ulusal kurumların temsilcilerinden oluşmaktadır. Forumda AB üyesi ülkelerin dışında İsviçre, Norveç ve İzlanda'nın yanı sıra Avrupa Komisyonu temsilcileri gözlemci olarak yer almaktadır. İstişari forum, yönetici müdüre çalışma programına ilişkin teklif sunmaktadır. EFSA'nın gıda güvenliğine ilişkin bilimsel çalışmaları ise önde gelen bilim adamlarından oluşan bilimsel komite (*scientific committee*) ve komite çatısı altındaki on panel tarafından yürütülmektedir. Paneller farklı konulardaki uzmanlıklarına göre ayrılmıştır. Panellerin uzmanlık alanları şu şekilde sıralanmaktadır: hayvan yemi, hayvan sağlığı ve refahı, biyolojik zararlılar, kirletici maddeler, beslenme, gıda katkı maddeleri, gıda ile temas eden malzemeler, genetiği değiştirilmiş organizmalar, bitki sağlığı ve tarım ilaçları. EFSA'nın yapısı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. EFSA, Bilim Sofradan Tarlaya Tüketicileri Koruyor, s. 10-11, https://www.efsa.europa.eu/sites/default/files/corporate_publications/files/efsacorporatebrochure_tr.pdf, s.e.t. 22.05.2019. Daha özel bilgiyi gerektiren konularda panel, EFSA'da görev yapan bilim adamlarının yanı sıra dışarıdan uzmanlardan oluşan çalışma grupları oluşturabilmektedir. EFSA, insan ve hayvan sağlığı ve güvenliği konularında çalışmalar yürüten Avrupa Tıp Ajansı (*European Medicines Agency*), Avrupa Kimyasallar Ajansı (*European Chemicals Agency*), Avrupa Hastalıkları Önleme ve Kontrol Merkezi (*European Centre for Disease Prevention and Control*) ve Avrupa Çevre Ajansı (*European Environment Agency*) gibi AB'nin diğer kuruluşları ile yakın bir şekilde çalışmaktadır. Bkz. European Union, European Food Safety Authority, https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/efsa_en#structure-, s.e.t. 22.05.2019.

uzman görüşü toplamak, gıda güvenliğine ilişkin tarafsız güncel bilgi sunmak, konuya ilişkin bilimsel çalışmalarını hakla paylaşmak, AB üyesi ülkeler, uluslararası kuruluşlar ve diğer ilgili taraflarla iş birliği yapmak ve AB’de gıda güvenliğine duyulan güveni arttırmak kurumun çalışmaları arasındadır.⁵⁰⁶

IV. Yumuşak Hukuk Belgeleri

Yumuşak hukuk belgeleri, uluslararası hukukun bağlayıcı nitelikli kaynaklarından biri olmamakla birlikte, uluslararası örf-adet hukukunun delili olmaları bakımından önem taşımaktadırlar. Bildirgeler, deklarasyonlar, genel yorumlar, rehber ilkeler yumuşak hukuk belgelerinin örneklerindendir. Açıklıkla mücadele ve gıda hakkını etkin bir şekilde sağlanmasına ilişkin pek çok yumuşak hukuk belgesi bulunmaktadır. Bu belgeler, devletlerin gıda hakkının sağlanmasına ilişkin birtakım yükümlülükler taşıdıklarının, uluslararası toplum tarafından defalarca teyit edildiğini göstermektedirler. Bu bölümde, ilgili belgeler ele alınmıştır.

A. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin hazırlanış sürecinde ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt’in yapmış olduğu konuşmada vurgulamış olduğu “Dört Özgürlükten” (*Four Freedoms*)⁵⁰⁷ biri de dilimize “*yoksulluktan azade olmak*” veya “*yoksulluktan*

⁵⁰⁶ European Union, European Food Safety Authority. EFSA, gıda güvenliği alanında belli bir meselede kendi kendini görevlendirebileceği gibi, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Komisyonu veya üye devletlerin ulusal gıda güvenliği kurumları tarafından bilimsel öneri taleplerini alabilmektedir. Bu taleplerin kabulü ile o konuya ilişkin yetki sahibi olan EFSA, ilgili konunun özelliğine ve gerektirdiği uzmanlığa göre meselesi Bilimsel Komitede veya Panellerde değerlendirmektedir. Bilimsel Komite veya Panel, Çalışma Grubu kurarak meseleyi ve gıda güvenliği açısından taşıdığı riskleri detaylı bir şekilde incelemektedir. Çalışma Grubunun hazırlamış olduğu görüş daha sonra Panel veya Bilimsel Komite tarafından değerlendirilmekte ve konsensüs ile kabul edilmektedir. Görüşün kabul edilmesi durumunda, bilimsel öneri talebinde bulunan kuruma ilgili görüş gönderilmekte, ayrıca EFSA’nın yayın organı olan EFSA Journal’da yayınlanmaktadır. EFSA’nın çalışma usulüne ilişkin detaylı bilgi için ayrıca bkz. EFSA’s Scientific Process, A step-by-step guide, https://www.efsa.europa.eu/interactive_pages/scientificprocess/ScientificProcess, s.e.t. 12.06.2019.

⁵⁰⁷ Dört Özgürlük Konuşması (*Four Freedoms Speech*), insan haklarının ortaya çıkış sürecindeki önemli adımlardan biridir. Amerika Başkanı Franklin Delano Roosevelt 6 Haziran 1941 tarihinde ABD

kurtulma hakkı” olarak çevirebileceğimiz “*freedom from want*” kavramıdır. Gıda hakkının bileşenlerinden olan “*açlıktan kurtulma hakkı*” (*freedom from hunger*) İHEB’in ortaya çıkış sürecinde dile getirilen dört özgürlükten biri olan “*yoksulluktan kurtulma hakkı*” kavramı ile de örtüşmektedir.⁵⁰⁸

Gıda hakkının açık bir biçimde tanındığı en temel belgelerden⁵⁰⁹ biri İHEB’dir. İHEB’in 25. Maddesinin 1. Fıkrasında gıda hakkının; “*Her şahsın, gerek kendisi gerekse ailesi için, yivecek, giyim, mesken, tıbbi bakım, gerekli sosyal hizmetler dahil olmak üzere sağlığı ve refahını temin edecek uygun bir hayat seviyesine ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, ihtiyarlık veya geçim imkânlarından iradesi dışında mahrum bırakacak diğer hallerde güvenliğe hakkı vardır.*”⁵¹⁰ hükmü ile açık bir biçimde koruma altına alındığı görülmektedir.⁵¹¹

Kongresi’nde yapmış olduğu konuşmasında dünyadaki tüm insanların sahip olması gereken dört temel özgürlüğü dile getirmiştir. Bu dört özgürlük, ifade özgürlüğü (*freedom of speech*), ibadet özgürlüğü (*freedom of worship*), yoksulluktan özgür olma (*freedom from want*) ve korkudan özgür olma (*freedom from fear*) olarak sıralanmaktadır. Eide, Roosevelt’in Dört Özgürlük Konuşmasının, iki açıdan büyük önem taşıdığına dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki insan haklarının sadece ABD veya Kuzey yarım küreye ait olmadığını ifade ederek bu hakları evrenselleştirme amacı taşıması; diğeri ise Amerikan düşüncesinin yansıması olan düşünce ve din özgürlüğünün ötesine geçerek korkudan ve yoksulluktan özgür olma gibi özgün fikirleri dile getirmesidir. Eide, A.: *Strategies for the Realization of the Right to Food* içinde Human Rights in the Twenty-First Century: A Global Challenge (Ed: Kathleen E. Mohaney), Springer, New York 1993, s. 460.

⁵⁰⁸ İHEB’in giriş bölümünde “*dehşetten ve yoksulluktan kurtulmuş insanların, içinde söz ve inanma hürriyetlerine sahip olacakları bir dünyanın kurulması*” insanların en yüksek amaçları arasında ifade edilmektedir.

⁵⁰⁹ Katarina Tomasevski’ye göre, 1920’den beri gıda hakkına ilişkin farklı meselelere değinen yüz yirmiden fazla uluslararası deklarasyon, antlaşma ve karar bulunmaktadır. (Bkz. Andersen, P.P./ Nygaard, D./ Ratta, A.: *The Right to Food: Widely Acknowledged and Poorly Protected*, 2020 Vision Brief, 22 June 1995) Bu bölümde gıda hakkına ilişkin olarak temel nitelikte olduğu kabul edilen belgelere değinilecektir. Gıda hakkının bağlayıcı nitelikteki uluslararası antlaşmaların yanı sıra, pek çok deklarasyon ve karar ile de tanınmış olması hakkın örf-adet hukukunun bir parçası olduğunu öne süren görüşler bakımından önem arz etmesi nedeniyle ortaya konulmasında yarar vardır. Bu konuya ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. tezin “Gıda Hakkının Örf-Adet Hukuku Kuralı Olması” başlıklı bölümü.

⁵¹⁰ İHEB, md. 25(1). Vurgulamalar yazara aittir.

⁵¹¹ Her ne kadar İHEB’in Türkçe’ye resmi çevirisinde ilgili maddede koruma altına alınan hak “güvenlik hakkı” olarak çevrilmiş olsa da İngilizce metinde geçen “*right to a standard of living adequate for health and well-being*” ifadesinin doğru çevirisi “*sağlığı ve refahı için yeterli yaşam standardı hakkı*” olmalıdır. Bu anlamda ilgili maddede yeterli yaşam standardı hakkının bileşenlerinden birinin de yeterli gıda hakkı olarak ele alındığı görülecektir. İlgili madde orijinal İngilizce metinde şu şekilde kaleme alınmıştır: “*Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of*

B. Açlık ve Kötü Beslenmeyi Yok Etme Hakkında Evrensel Deklarasyon

Gıda hakkının dile getirildiği bir diğer önemli belge ise 1974 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi neticesinde kabul edilen ve BM Genel Kurulu tarafından onaylanan Açlık ve Kötü Beslenmeyi Yok Etme Hakkında Evrensel Deklarasyonudur (*The Universal Declaration on the Eradication of Starvation and Malnutrition*).

Deklarasyon, 1974'te toplanan Dünya Gıda Zirvesi'nin odak noktasını oluşturan gıda açığı sorunuyla uyumlu olarak, sadece açlıktan kurtulma hakkı üzerinde durmuştur. Deklarasyon'un hemen başlangıcında her erkek, kadın ve çocuğun açlıktan ve yetersiz beslenmeden kurtulma hakkına sahip olduğu ifade edilmektedir.⁵¹²

İlgili Deklarasyon, bireyleri gıda hakkından yoksun bırakan devletlere herhangi bir yükümlülük yüklemek yerine, açlık ve yetersiz beslenme sorununun tarihsel, ekonomik ve siyasi nedenleri üzerinde durmaktadır. Deklarasyon'da, sorunun nedenleri arasında sömürgecilik, ırkçı rejimler, sosyal eşitsizlikler, çatışmalar sayılmakla birlikte, market ekonomisinin sorun üzerindeki etkisine de dikkat çekilmiştir.⁵¹³

Tüm bu hususlarla birlikte, Deklarasyon'da sorunların çözümü için uluslararası iş birliğine duyulan ihtiyacın yanı sıra,⁵¹⁴ yeni uluslararası ekonomik ilişkilerin eşitlik ve adalet ilkeleri üzerine kurulması gerektiğine vurgu yapıldığı görülmektedir.⁵¹⁵

himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control." Universal Declaration of Human Rights, Article. 25(1).

⁵¹² Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, Adopted by the World Food Conference, Rome, 5-16 November 1974, UN Doc. E/CONF.65/20, par. 1.

⁵¹³ Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, (c) ve (d).

⁵¹⁴ Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, par. 8- 12.

⁵¹⁵ Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, (e).

Deklarasyon’da dikkat çeken diğer bir husus ise, gıda sorununa sağlam bir çözüm getirebilmek için –günümüzde de halen süregelen- gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında genişleyen uçurumu ortadan kaldıracak bir ekonomik düzene duyulan ihtiyacın dile getirilmiş olmasıdır.⁵¹⁶

C. Dünya Gıda Zirvesi ve Roma Deklarasyonu

Uluslararası toplumun zihninde bir fikir olarak beliren, tartışılan ve bir hak olarak cisimleşen gıda hakkı uzun yıllar kâğıt üzerinde kalmanın ötesine gidememiştir. Gıda hakkına ilişkin olarak 1990 yılında Dünya Çocuk Zirvesi (*World Summit for Children*) sonrasında çocukların gıda güvencesinin sağlanmasına ilişkin kararlaştırılan hedefler ve 1992 yılında FAO ve WHO tarafından gerçekleştirilen Beslenme Hakkında Uluslararası Konferans (*International Conference on Nutrition*) sonrasında kabul edilen, Beslenme için Dünya Deklarasyonu ve Eylem Planı (*World Declaration and Plan for Action for Nutrition*) gibi birtakım hareketlenmeler olmakla birlikte,⁵¹⁷ 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi (*World Food Summit*) ve Zirve sonrasında kabul edilen Dünya Gıda Güvencesi Hakkında Roma Deklarasyonu ve Dünya Gıda Zirvesi Eylem Planı (*Rome Declaration on World Food Security and the Plan of Action of the World Food Summit*) , gıda hakkını geri dönülmez bir biçimde uluslararası toplumun gündemine taşıyan dönüm

⁵¹⁶ Universal Declaration on the Eradicatin of Hunger and Malnutrition, (i).

⁵¹⁷ Gıda hakkının uluslararası toplumun gündemine taşınmasına giden süreçte, 1993 yılında Viyana’da toplanan Dünya İnsan Hakları Konferansı’nın da öneminin unutulmaması gerekir. Zira Viyana Deklarasyonu’nda insan haklarının birbirine bağlı ve birbirleriyle karşılıklı ilişkisinin ifade edilmesi, medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel hakların birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini ortaya koymuştur. Bir sosyo-ekonomik hak olarak gıda hakkının da ilerleyen süreçte daha büyük ciddiyetle ele alınmasında Viyana Konferansı’nın da rol oynadığını söylemek mümkündür.

noktası olmuştur.⁵¹⁸ Bu anlamda, Zirve'nin taşıdığı önem, Ziegler tarafından, gıda hakkı için bir nev'i *kairos*⁵¹⁹ olarak ifade edilmektedir.⁵²⁰

Zirvede gıda güvencesi kavramı tanımlandığı gibi, Zirve'ye katılan 185 devlet tarafından *"herkesin yeterli gıda hakkı ve açlıktan kurtulma temel hakkı ile uyumlu olarak güvenli ve besleyici gıdaya erişim hakkı"* teyit edilmiştir.⁵²¹

Ayrıca gıda hakkının gerçek manasıyla ne olduğunun ortaya konulması için, ESKHK'den gıda hakkını yorumlaması talep edilmiştir.⁵²² Bu talep neticesinde ESKHK gıda hakkının normatif içeriğini ortaya koyacak şekilde Genel Yorum 12'yi hazırlamıştır.

Zirve'de ayrıca, devletlerin zirvede belirledikleri amaçlarına ulaşabilmeleri için, rehber ilkelerin hazırlanması yönünde bir karar alınmıştır.⁵²³

⁵¹⁸ Gıda hakkının bir hak olarak tanınmasına rağmen, uzun yıllar uluslararası toplum tarafından ihmal edilmesi uluslararası hukukun gelişimini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. 1948 yılında İHEB ile tanınmış, 1966 yılında imzalanıp 1976 yılında yürürlüğe giren İkiz Sözleşmeler'den ESKHUS tarafından açık bir şekilde koruma altına alınmış olmasına rağmen yaklaşık elli yıllık bir sürecin ardından somut tartışma ve koruma mekanizmalarının konusu olan gıda hakkının geçirmiş olduğu bu süreç, bundan sonraki süreç için yapılması gerekenler bağlamında karamsar olmamız gerektiğinin bir göstergesidir. Belli bir meselenin uluslararası toplumunun gündemine gelmesi ile somut adımların atılması arasında geçen uzun soluklu sürecin bir başka örneği ise 1948 yılında imzalanan Soykırım Sözleşmesi ile 1998 yılında Roma Statüsü ile Uluslararası Ceza Mahkemesinin kurulması arasında geçen süreçtir. Görüldüğü üzere, bir hakkın, müessesenin veya antlaşmanın fikir olarak uluslararası toplumun gündemine taşınması ile neticeye ermesi uzun yıllar almaktadır. Bu anlamda, açlık sorununa somut ve kalıcı çözüm sunabilmek için gıda hakkına ilişkin uluslararası bir antlaşmanın imzalanması fikri, devletler eliyle işlenen ağır gıda hakkı ihlallerinin suç olarak nitelendirilmesi gerekliliği veya Dünya Gıda Bankası kurulması talebi henüz filiz veren önermeler olup zaman içinde uluslararası toplum tarafından dikkate alınmak ve tartışılmak suretiyle olgunlaşacak niteliktedir. Konuya ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. tezin "Uluslararası Hukuk Kapsamında Çözüm Önerileri" başlıklı bölümü.

⁵¹⁹ "*Kairos*" Yunanca bir kelime olup "*doğru zaman*" anlamına gelmektedir. "*Kairos*" ifadesi eski Yunan felsefesinde, bir düşüncenin veya önermenin toplumsal ortak bilinç tarafından kabul edildiği andır. Bu düşünce veya önerme doğru olsa bile uzun yıllar ortak bilinç tarafından dikkate alınmamış veya kabul görmemiş olabilir. Gıda hakkının da uluslararası toplum tarafından uzun süre ihmal edilmiş olduğu, ancak 1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi'nin gıda hakkının uluslararası toplumun ortak bilinci tarafından kabul edildiği bir *kairos* olduğunu ifade etmek mümkündür.

⁵²⁰ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 8, par. 23.

⁵²¹ Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, par. 1.

⁵²² Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, Objective. 7.4(e).

⁵²³ Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action. Objective. 7.4(e).

Gıda hakkının uygulamada anlam kazanması için atılan bu adımların yanı sıra, küresel açlık sorunu ile mücadelede ortak mücadele edilmesi gerekliliği üzerinde birleşen devletler, 2015 yılı itibariyle dünya üzerindeki aç insan sayısını yarıya indirme hedefini de aynı Zirve’de belirlemişlerdir.⁵²⁴

Uluslararası toplumun ortaya koymuş olduğu iradeye ve atılan adımlara rağmen, 2015 yılına ulaşıldığında, Zirve’de belirlenen hedeflere ulaşamadığı görülmektedir. Aksine, 1996 yılından itibaren, dünya üzerindeki yetersiz beslenme koşullarında yaşayan insan sayısı artmış, özellikle 2008 yılında yaşanan gıda krizi ile durum 2008 ve 2009 yıllarındaki durumdan daha da kötüye gitmiştir.⁵²⁵

D. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi’nin Gıda Hakkına İlişkin 12 No’lu Genel Yorum

Genel Yorum 12, Dünya Gıda Zirvesi’nde yaşanan gelişmelere paralel olarak, devletlerin gıda hakkından kaynaklanan yükümlülüklerini rafine bir biçimde ortaya koymak üzere ESKHK tarafından 1999 yılında hazırlanmıştır.

Her ne kadar ESKHK’nin hazırlamış olduğu genel yorumlar bağlayıcı nitelik taşımasa da ESKHUS’de tanınan hakların içeriklerinin ve kapsamlarının ortaya konulması bakımından buyurucu nitelikli yorumlardır (*authoritative interpretations*). Bu anlamda,

⁵²⁴ Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, par. 2; Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, 7.

⁵²⁵ FAO verilerine göre 1997-1999 yılları arasında, 777 milyonu gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere 815 milyon kişi yetersiz beslenme koşulları altında yaşamaktaydı. Bkz. FAO, The State of Food Insecurity in the World, Food insecurity: when people live with hunger and fear starvation, Rome 2001, s. 2, <http://www.fao.org/3/a-y1500e.pdf>, s.e.t. 14.05.2019. (Bundan sonra FAO, State of Food Insecurity in the World 2001). Bu rakamlar, 2008 yılına gelindiğinde 923 milyona ulaşmıştır. FAO, The State of Food Insecurity in the World, High food prices and food security- threats and opportunity, Rome, 2008, <http://www.fao.org/3/i0291e/i0291e00.pdf>, s.e.t. 14.05.2019. 2008 yılında yaşanan gıda krizinden önce bazı ülkelerde açlıkla mücadelede önemli yol kat edilmesine rağmen, 2009 yılına ulaşıldığında dünya üzerindeki aç insan sayısı ilk kez 1 milyarı geçmiştir. Bkz. FAO, The State of Food Insecurity in the World, Economic Crises- impacts and lessons learned, Rome, 2009, <http://www.fao.org/3/i0876e/i0876e.pdf>, s.e.t. 14.04.2019.

Genel Yorum 12 hem günümüz uluslararası hukuk uygulamasının gösteren hem de devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini açık ve buyurucu bir şekilde ortaya koyan önemli bir yumuşak hukuk belgesidir.⁵²⁶

E. Dünya Gıda Zirvesi: Beş Yıl Sonra

1996 yılında Dünya Gıda Zirvesi'nde konulan hedeflere ulaşma yolunda ne kadar mesafe kat edildiğini değerlendirmek üzere, FAO'ya üye devletler 2002 yılında bir kez daha bir araya gelmişlerdir. Bu Zirve Dünya Gıda Zirvesi: Beş Yıl Sonra (*World Food Summit: Five Years Later*) adıyla bilinmektedir.

Zirve sonrasında yayınlanan bildiride iki önemli hususun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki devletlerin, açlıkla mücadelede uluslararası bir ittifakın kurulması gerektiğine dikkat çekmeleri olup⁵²⁷ buna bağlı olarak 2003 yılında Açlığa Karşı Uluslararası İttifak (*International Alliance Against Hunger*) kurulmuştur. İlgili oluşum, açlıkla mücadele için, FAO, IFAD ve WFP ile birlikte Biodiversity International ve birçok uluslararası hükümet dışı kuruluş ve sivil toplum kuruluşunu bir araya getirmiştir. Günümüzde Açlık ve Yetersiz Beslenmeye Karşı İttifak (*Alliance Against Hunger and Malnutrition*) olarak isimlendirilen oluşum, açlık, yetersiz beslenme ve yoksullağa karşı mücadele etmekte olup, kırka yakın ülkede Milli Açlık ve Yetersiz Beslenmeye Karşı İttifak (*National Alliances Against Hunger and Malnutrition*) kurulmasını sağlamıştır.⁵²⁸

⁵²⁶ Söllner, s. 396.

⁵²⁷ Declaration of the World Food Summit: Five Years Later, Rome, 2002, <http://www.fao.org/3/Y7106E/Y7106E09.htm>, s.e.t. 14.05.2019.

⁵²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Alliance Against Hunger and Malnutrition, <http://www.fao.org/in-action/right-to-food-global/global-level/aahm/en/>, s.e.t. 27.03.2019.

Dünya Gıda Zirvesi'nden beş yıl sonra toplanan Zirve'de dile getirilen diğer bir önemli husus ise, devletlerin, gıda hakkının aşamalı bir biçimde sağlanması için rehber ilkeler hazırlanması hususunda anlaşmış olmalarıdır.⁵²⁹

Zirve'de yaşanan bu olumlu gelişmelerle birlikte, Zirve, 1996 yılında açıldığı 2015 yılı itibariyle yarıya indirme hedefinin çok gerisinde olduğunu göstermesi bakımından uluslararası toplumda şok etkisi doğurmuştur. FAO verilerine göre, değerlendirme zirvesinin yapıldığı yıl, dünya üzerinde halen 815 milyon aç insanın yaşadığı tespit edilmiştir.⁵³⁰ Bu verilere bağlı olarak, küresel açlığı yarıya indirme hedefinin ancak 2030 yılında gerçekleştirilebileceği görülmüştür.⁵³¹

Tüm bu hususlarla birlikte, gıda güvencesi kavramı yerine, gıda güvencesi kavramının tüm bileşenlerini içermekle birlikte, hesap sorulabilirliği de kapsayan gıda hakkı kavramının tercih edilmesi hususu, Zirve'de büyük tartışmalara neden olmuştur. Netice itibariyle, açlıkla mücadele hususunda gıda hakkının önemi kabul edilerek Zirve sonrasında yayınlanan Deklarasyon'da *"herkesin güvenli ve besleyici gıdaya erişim hakkı olduğu"* bir kez daha teyit edilmiştir.⁵³²

⁵²⁹ Declaration of the World Food Summit: Five Years Later, par. 10.

⁵³⁰ FAO, State of Food Insecurity in the World 2001. Ziegler, International Food Policy Research Institute (IFPRI) verilerine göre, Çin'in aç nüfusu azaltma hususundaki başarısının hesaba katılmaması durumunda 1996 yılından itibaren açlığın dünyanın diğer bölgelerinde artmaya devam ettiğini belirtmektedir. Ziegler ve diğerleri, s. 6-7. Ayrıca FAO verilerine göre, 1996 yılında belirlenen hedeflere ulaşma hususunda FAO'ya rapor sunan doksan bir ülkeden çok az bir kısmının gıda hakkının aşamalı sağlanması hususunda gelişme kaydettikleri gözlenmiştir. Bkz. FAO Committee on World Food Security, Twenty-Seventh Session, Fostering the Political Will to Fight Hunger, FAO, Rome, 2001.

⁵³¹ FAO, State of Food Insecurity in the World 2001.

⁵³² Declaration of the World Food Summit: Five Years Later. Preamble. Gıda hakkı kavramının ve gıda hakkının aşamalı olarak sağlanması hakkında rehber ilkeler hazırlanmasının Deklarasyon'a dahil edilmesinde Grup 77 ülkeleri ile birlikte İsviçre, Norveç, Almanya, Fransa, Venezüella ve Küba'nın baskı ve gayretleri büyük rol oynamıştır. Ziegler ve diğerleri, s. 7.

F. Binyıl Kalkınma Hedefleri

BM bünyesinde toplanan BM Milenyum Zirvesi'nin öncelikli meselelerinden biri dünya üzerindeki yoksulluk ve açlıkla mücadele sorunu olmuştur. Zirve sonrasında devletler BM Binyıl Bildirgesi (*UN Millenmium Declaration*) ile 2015 yılı itibariyle ulaşılması istenen hedefleri açıklamışlardır.⁵³³

Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) (*Millennium Development Goals*) sekiz madde ile özetlenmiş olup bunlar sırasıyla (1) Aşırı yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması, (2) Evrensel ilköğretimin gerçekleştirilmesi, (3) Kadın erkek eşitliğinin sağlanması ve kadınların güçlendirilmesi, (4) Çocuk ölümlerinin azaltılması, (5) Anne sağlığının iyileştirilmesi, (6) HIV/AIDS, sıtma ve öteki hastalıklarla mücadele, (7) Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması, (8) Kalkınma için küresel bir ortaklık geliştirilmesidir. Bu hedeflerin her birinin açlığın ortadan kaldırılması hedefiyle etkileşim içinde olduğu görülmektedir.

Dünya Gıda Zirvesi'nden dört yıl sonra bir kez daha bir araya gelen uluslararası toplum, açlıkla mücadele konusunda koymuş olduğu hedefi teyit eder bir biçimde, Binyıl Kalkınma Hedefleri'nden ilki olmak üzere 2015 yılı itibariyle dünya üzerindeki aç insan oranını yarıya indirme kararı almıştır.⁵³⁴

⁵³³ UNGA United Nations Millennium Declaration, Resolution adopted by the General Assembly on 8 September 2000, A/Res/55/2.

⁵³⁴ UNGA United Nations Millennium Declaration, par. 19. Dikkat edildiği üzere, her iki Zirvenin koymuş olduğu hedefler benzer olsa da rakamsal olarak farklı sonuçlar doğurmaktadır. Dünya Gıda Zirvesi'nde dünya üzerindeki aç insan sayısını yarıya indirme hedefi belirlenmişken, Milenyum Zirvesi'nde aç insan oranını yarıya indirme hedefi benimsenmiştir. Bu iki farklı belirleme neticesinde; Dünya Gıda Zirvesi hedefine göre, 2015 yılı itibariyle aç insan sayısının 408 milyona inmesi gerekirken, Milenyum Kalkınma Hedeflerine göre, 591 milyona inmesi gerekmektedir. Her iki Zirve'de belirlenen hedefler, Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi sonrasında kabul edilen raporda da teyit edilmiş olmasına rağmen, 2015 yılı itibariyle ulaşılan verilere göre dünya üzerindeki aç insan sayısı 795 milyondur. Bkz. sırasıyla; Report of the World Summit on Sustainable Development, 26 August-4 September 2002, Johannesburg, South Africa, UN Doc. A/CONF.199/20, par. 40(a); State of Food Insecurity in the World 2015.

G. Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanması ve Desteklenmesi Hakkında Rehber İlkeler

Gıda hakkının içeriğinin ve devletlerin hakka ilişkin yükümlülüklerinin açığa kavuşturulması bakımından önemli bir başka adım ise FAO organizasyonunda kurulan hükümetlerarası çalışma grubu tarafından 2004 yılında hazırlanan Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanması ve Desteklenmesi Hakkında Rehber İlkeler'dir (*The Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security*).⁵³⁵

Rehber İlkelerin hazırlanmasındaki itici güç, 1996 yılında belirlenip 2000 yılında yinelenen hedeflere ulaşılma yolunda uluslararası toplumun ilerleme kaydedememiş olmasıdır. 2002 yılına ulaşıldığında, bir kez daha toplanan Dünya Gıda Zirvesi'nde açıklama mücadelesi konusunda gıda güvencesini merkeze alan yaklaşımdan, gıda hakkını merkeze alan bir yaklaşıma geçildiği görülmektedir.

Daha önce ifade edildiği üzere, Zirve'ye katılan devletler, gıda hakkını tekrar teyit etmek suretiyle, hakkın sağlanması ve Dünya Gıda Zirvesi'nde belirlenen hedeflere

⁵³⁵ Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanması ve Desteklenmesi Hakkında Rehber İlkeler'in hazırlanış süreci ve içeriğine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Creswell Riol, K. S. E.: *The Right to Food Guidelines, Democracy and Citizen Participation: Country Case Studies*, Routledge, London 2017, s. 34-45. FAO'nun gıda hakkının sağlanması için göstermiş olduğu çalışmalar neticesinde gıda hakkının farklı veçhelerini ilgilendiren diğer bazı alanlarda da rehber ilkeler hazırlanmıştır. Bu rehber ilkelerden bir diğeri de 2012 yılında kabul edilen Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Arazi Mülkiyeti, Balıkçılık ve Ormanların Sorumlu Yönetimi Hakkında Rehber İlkeler'dir (*Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security*). Bkz. *Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security*, CFS- FAO, Rome, 2012. Gıda hakkının sağlanması bakımından dikkat çekici diğer bir *soft law* belgesi de BM İHKon. tarafından 2012'de hazırlanan Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları Hakkında Rehber İlkeler (*Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights*) başlıklı çalışmasıdır. Bu İlkelerin bir bölümü özellikle aşırı yoksulluk içinde yaşayan bireylerin gıda hakkına ayrılmış olup, konunun çözümüne ilişkin olarak devletlere tavsiyelerde bulunmaktadır. Bkz. *Final Draft of the Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights Submitted by the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights*, Magdelana Sepulveda Carmona, UN Doc. A/HRC/21/39, 18 July 2012.

ulaşılması için üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirirken takip edecekleri pratik bir rehber hazırlanması gerektiğine karar vermişlerdir.⁵³⁶

FAO'ya üye devletlerin oybirliği ile kabul ettiği Rehber İlkeler, Genel Yorum 12'i esas alınarak hazırlanmış olup devletlerin yükümlülüklerine ilişkin detaylı açıklamalar getirmektedir. FAO, Rehber İlkeleri, gıda hakkını evrensel düzeyde kabul eden bir belge olması nedeniyle, insan hakları alanında yapılmış dönüm noktası niteliğinde bir taahhüt olarak nitelendirmiş, yoksul ve aç kesimlerin haklarını iddia edebilmelerini güçlendirecek pratik bir araç olacağını ifade etmiştir.⁵³⁷

Rehber İlkeler, gerek uluslararası toplumun üzerinde anlaştığı ortak bir gıda hakkı tanımını yapması, gerekse gıda hakkını etkileyen gıda yardımı, gıda ambargosu ve uluslararası ticaret gibi hususlara değinmek suretiyle hakkın uluslararası boyutlarına ele alması bakımından çığır açan bir niteliktedir.⁵³⁸

Ancak Rehber İlkelerin bağlayıcı nitelik taşımaması nedeniyle gıda hakkının ihlali durumunda devletlere karşı uygulanabilecek herhangi bir yaptırım mekanizması bulunmamaktadır. Bu anlamda Rehber İlkeler sadece yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Buna rağmen, ESKHUS'de tanınan bir hakkın sağlanması için devletlerin bir araya gelerek uygulanabilir bir rehber hazırlamış olmaları ve bu ilkelerin evrensel ölçekte kabul edilmesi, bu alanda bir ilk olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir. Ayrıca, söz konusu ilkelerin FAO'ya üye olan devletlerin fikir birliği ile kabul edilmiş olması, devletlerin bu konudaki iradelerini göstermekte olup devletlerin gıda hakkına ilişkin

⁵³⁶ Declaration of the World Food Summit: Five Years Later, par. 10.

⁵³⁷ FAONewsroom, FAO Council adopts Right to Food Guidelines seen as a landmark commitment to human rights, 24 November 2004, <http://www.fao.org/newsroom/en/news/2004/51653/index.html>, se.t. 19.08.2018.

⁵³⁸ Ziegler Report- Extraterritorial obligations of states to the right to food, s. 10-11, par. 30-31.

yükümlülüklerinin farkında olmadıklarını iddia etme imkânlarını ortadan kaldırmaktadır.⁵³⁹

Rehber İlkelerin vurgu yaptığı temel hususlar ise gıda hakkının korunması bakımından öncüller olarak kabul edebileceğiniz demokrasi, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim ve insan haklarına saygı gibi temel prensiplerdir.⁵⁴⁰ Rehber İlkeler, bu bağlamda, devletlerin açlık ve yoksulluk sorununu ancak hak temelli bir yaklaşımla çözülebileceğini dile getirmesi bakımından da önem taşımaktadır. Hak temelli yaklaşımın bir yansıması olarak, Rehber İlkelerde gıda hakkının etkin bir biçimde sağlanması için, iç hukukta hukuki alt yapının güçlendirilmesi gerektiğine de vurgu yapılmaktadır.⁵⁴¹

Rehber İlkelerde ayrıca, gıda hakkının korunması bakımından devletlerin bireylerin yaşamlarını sürdürmeleri için gerekli olan malvarlıklarına dokunmamaları gerektiği ifade edilmektedir.⁵⁴² Arazi, su kaynakları, ormanlar, su ürünleri ve çiftlik hayvanları yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli mal varlığı olarak ifade edilmiş olup bu kaynaklara özellikle toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupların erişimlerini güçlendirecek tedbirler alınması gerektiği belirtilmiştir.⁵⁴³

Tüm bu hususlarla birlikte, Genel Yorum 12 ile uyumlu bir şekilde, Rehber İlkelerde de gıdanın siyasi veya ekonomik baskı aracı olarak kullanılamayacağına vurgu yapıldığı görülmektedir.⁵⁴⁴

⁵³⁹ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 3, par. 5.

⁵⁴⁰ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline 1.2.

⁵⁴¹ Genel olarak bkz. Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline 7.

⁵⁴² Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline 8.1.

⁵⁴³ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline 8.

⁵⁴⁴ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the

Yakın tarihte ve günümüzde yaşanan pek çok silahlı çatışmada gıda hakkı ihlaline neden olan devletlerin, insani yardım konvoylarının halka ulaşmasına engel olmaları, Rehber İlkelerde ele alınan diğer bir husustur. Rehber İlkelere göre, devletler insani yardım konvoylarının halka güvenli ve engelsiz bir şekilde ulaşmasını sağlamalıdır.⁵⁴⁵

Rehber İlkelerde dikkat çeken diğer bir husus ise, gıda hakkının korunması hususunda hakkı ihlal edilenlerin, başvuru yollarına sahip olması gerektiğinin kabul edilmiş olmasıdır.⁵⁴⁶ Bu bağlamda, ulusal insan hakları kurumlarının önemine de dikkat çekildiği görülmektedir.⁵⁴⁷ Bireylerin gıda hakkı ihlalleri karşısında adalete erişim imkânlarının olması gerektiğine vurgu yapılmış olması, özellikle toplum içindeki yoksul ve zayıf grupların korunması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Son olarak, Rehber İlkelerin, uluslararası ticaret, dış borç, kalkınma yardımı ve gıda yardımı gibi konulara da değinmek suretiyle, gıda hakkının sağlanması bakımından çok uluslu şirketler, uluslararası finans kuruluşları ve bir bütün olarak uluslararası toplumun rolüne dikkat çektiğini söylemek mümkündür. Böylece gıda hakkı, geleneksel bir yaklaşımla bireyler ile ulus-devletler arasındaki bir ilişki olmanın ötesine taşınarak, hakkın etkin bir şekilde sağlanması için devlet dışı aktörlerin ve uluslararası iş birliğinin taşıdığı önem dile getirilmiştir.⁵⁴⁸

Context of National Food Security, Guideline 16.1.

⁵⁴⁵ Doğal afet veya insan-kaynaklı felaketlerde devletlerin hangi ilkelere uymaları gerektiğine ilişkin olarak bkz. Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline 16.

⁵⁴⁶ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline 7.2.

⁵⁴⁷ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline 18.

⁵⁴⁸ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, International Measures, Actions and Commitments, 1-16.

H. 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) (*2030 Sustainable Development Goals*), 2012 yılında Rio de Janeiro’da toplanan BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Konferansı’nda doğmuş olup 2015 yılında BM Genel Kurulu’ndan kabul edilmiştir.⁵⁴⁹

SKH, BKH’yi tamamlamak ve bu hedeflerden ulaşamamış olanları başarmayı hedeflemektedir. Bu hedefler, dünyanın günümüzde karşı karşıya kaldığı temel problemlerin birbiriyle olan bağlantılarını dikkate almak suretiyle küresel ölçekte bütüncül bir mücadeleyi öngörmektedir. Bu hedeflere ulaşabilmeleri için devletler, BM’nin kalkınma organı olan UNDP tarafından desteklenmektedir.⁵⁵⁰

Hedeflerin belirlenmesinde dünyanın acil çözüm bekleyen ekonomik, çevresel ve siyasal sorunlarına öncelik verilmiştir. Bu bağlamda, hedeflerin özellikle iklim değişikliği, yoksulluk, yeryüzünde barışın tesis edilmesi ve cinsiyetlerarası eşitliğin sağlanması üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Belirlenen on yedi hedef⁵⁵¹ arasında 2030

⁵⁴⁹ UNGA Res., Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1. (Bundan sonra UNGA Res., Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development).

⁵⁵⁰ UNDP’nin konuya ilişkin çalışmaları için bkz. UNDP, Support the Implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development, *SDG%20Implementation%20and%20UNDP_Policy_and_Programme_Brief.pdf*, s.e.t. 18.04.2019.

⁵⁵¹ Bu hedefler sırasıyla: (1) Yoksulluğun tüm biçimlerinin ortadan kaldırılması, (2) Açlığın sona erdirilmesi, gıda güvencesinin ve düzeltilmiş beslenmenin sağlanması, sürdürülebilir tarımın teşvik edilmesi, (3) Sağlıklı hayatın sağlanması ve her yaştan insan için refahın geliştirilmesi, (4) Herkes için kapsamlı ve eşit kalitede eğitimin sağlanması ve hayat boyu öğrenme fırsatlarının geliştirilmesi, (5) Cinsiyetlerarası eşitliğin sağlanması ve tüm kadın ve kızların güçlendirilmesi, (6) Herkes için suyun ve hijyenin sağlanabilirliğinin ve bunların sürdürülebilir idaresinin sağlanması, (7) Herkes için uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjinin sağlanması, (8) Herkes için sürekli, kapsamlı ve sürdürülebilir ekonomik büyüme, tam ve kazançlı istihdam ve insana yaraşır bir işin sağlanması, (9) Dirençli altyapının kurulması, kapsamlı ve sürdürülebilir sanayileşmenin geliştirilmesi ve inovasyonun teşvik edilmesi, (10) Devletlerin kendi içindeki ve aralarındaki eşitsizliklerin azaltılması, (11) Şehirlerin insan yerleşim yerlerinin kapsayıcı, güvenli, esnek ve sürdürülebilir yapılması, (12) Sürdürülebilir tüketim ve üretim biçimlerinin sağlanması, (13) İklim değişikliği ve etkileriyle mücadele için acil tedbirlerin alınması, (14) Sürdürülebilir kalkınma için okyanuslar, denizler ve deniz kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir biçimde kullanılması, (15) Karasal ekosistemin sürdürülebilir kullanımının korunması, iyileştirilmesi ve geliştirilmesi, ormanların sürdürülebilir bir biçimde idaresi, çölleşmeyle mücadele, arazi kaybının sona erdirilmesi ve tersine döndürülmesi, biyolojik çeşitlilik kaybının sona erdirilmesi, (16) Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kuşatıcı

yılı itibariyle açlık ve yetersiz beslenmenin her biçiminin sona erdirilmesi hedefi de yer almaktadır. Açlığın ve yetersiz beslenmenin sona erdirilmesi hedefi, diğer hedeflerin kendi aralarında birbirleriyle bağlantılı oldukları gibi, belirlenen diğer hedeflerle bağlantılı bir hedeftir. Daha açık deyişle her bir hedef, bir diğerine ulaşılabilmesi için büyük bir önem arz etmektedir. Örneğin, iklim değişikliği ile mücadele, yoksulluğun ortadan kaldırılması, cinsiyetlerarası eşitliğin sağlanması veya yeryüzünden barışın tesisi açlığın ortadan kaldırılması için gerçekleştirilmesi gereken hedeflerdir. Benzer bir şekilde açlığın ortadan kaldırılmasının, diğer hedeflerin gerçekleştirilmesine katkı sağlayacağını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, SKH ile küresel sorunlar ile bir bütün halinde mücadelenin hedeflendiği görülmektedir. Devletlerin açlığı sona erdirmeye noktasında göstermiş oldukları bu irade de gıda hakkının devletler tarafından yok sayılmayacak ve ihmal edilemeyecek bir hak olduğunu göstermektedir.

Açlığın ve yetersiz beslenmenin her türlü biçiminin sona erdirilmesi hedefi kapsamında, sekiz alt hedef belirlenmiş olduğu görülmektedir.⁵⁵² Bu alt hedefler şu şekilde özetlenebilir: (1) 2030 yılı itibariyle açlığın sona erdirilmesi ve özellikle yoksullar ve zayıf gruplar başta olmak üzere herkesin tüm yıl boyunca güvenli, besin değeri yüksek ve yeterli gıdaya erişimlerinin sağlanması, (2) 2030 yılı itibariyle yetersiz beslenmenin her biçiminin sona erdirilmesi ve 2025 yılı itibariyle 5 yaş altındaki çocuklarda büyüme geriliği ve aşırı zayıflıkla ilgili uluslararası düzeyde mutabık kalınan hedeflere ulaşılması

toplumların geliştirilmesi, herkes için adalet erişiminin sağlanması ve her düzeyde etkin, hesap sorulabilir ve kapsayıcı kurumların kurulması, (17) Yaşama geçirme araçlarının güçlendirilmesi ve Sürdürülebilir Kalkınma için Küresel Ortaklık'ın (*Global Partnership for Sustainable Development*) canlandırılması. Bkz. UNGA Res., Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Konuya ilişkin detaylı açıklamalar için bkz. Sustainable Development Goals, Knowledge Platform, <https://sustainabledevelopment.un.org>, s.e.t. 18.04.2019.

⁵⁵² 2030 SKH kapsamında ulaşılması gereken her bir hedef kapsamında alt hedefler belirlenmiştir. Bunlar "targets" olarak ifade edilmekte olup, toplam on yedi hedef kapsamında ulaşılması hedeflenen 169 alt hedef bulunmaktadır. Bkz. Sustainable Development Goals, Knowledge Platform.

ve ergen kızların, hamile ve emziren kadınların ve yaşlıların besin ihtiyaçlarının dikkate alınması, (3) 2030 yılı itibariyle tarımsal üretimin ve küçük ölçekli gıda üreticilerinin gelirlerinin iki katına çıkarılması, bu kişilerin desteklenmesi ve arazi, teknoloji ve piyasaya eşit erişimlerine imkân sunulması, (4) 2030 yılı itibariyle sürdürülebilir gıda üretim sistemlerinin sağlanması ve ekosistemin korunmasını, verim ve üretimin artmasını, iklim değişikliğine uyum kapasitesini güçlendiren tarım politikalarının uygulanması (5) 2020 yılı itibariyle tohumların genetik çeşitliliğinin, kültür bitkilerinin ve çiftlik hayvaları ve evcilleştirilmiş hayvanların ve onların ilgili vahşi türlerinin korunması, (6) Kırsal altyapı, tarımsal araştırma, yayım hizmetleri, teknoloji geliştirme ve çiftlik hayvanı genetik bankaları alanlarında uluslararası iş birliğinin arttırılarak özellikle en az gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan ülkelere tarımsal üretimin arttırılması, (7) Doha Kalkınma Turu ile uyumlu bir biçimde Dünya tarım marketindeki sınırlamaların ve bozuklukların düzeltilmesi ve engellenmesi, (8) Aşırı gıda fiyat dalgalanmalarını sınırlandırmak için gıda ürünleri pazarlarının düzgün bir şekilde işlemesine yönelik önlemler alınması⁵⁵³

BKH hedeflerine kıyasla daha somut ve detaylı olan bu hedefler, açlık ve yetersiz beslenme ile mücadele konusunda 2030 yılına kadar ulaşılması gereken kapsamlı bir yol haritası çizildiğini göstermektedir.

VI. Gıda Hakkının Örf-Adet Hukuku Kuralı Olması

⁵⁵³ Açlığın ve yetersiz beslenmenin sona erdirilmesine ilişkin alt hedefler ve bu hedeflere ulaşılma yolunda kat edilen yolun belirlenmesinde kullanılan göstergelerin detayına ilişkin olarak bkz. Sustainable Development Goals, Knowledge Platform, End hunger, achieve food security and improved nutrition and promote sustainable agriculture, <https://sustainabledevelopment.un.org/sdg2#targets>, s.e.t. 18.04.2019.

Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. Maddesinin 1 Fıkrasının (b) bendine göre, uluslararası örf-adet hukuku uluslararası hukukunun birincil kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.

Bir kuralın uluslararası örf-adet hukuku kuralı olarak kabul edilmesi için iki hususun tespit edilmesi gerekmektedir. Doktrinde bu iki husus örf-adet hukukun öğeleri olarak ifade edilmekte olup, bunlardan maddi öge olarak adlandırılan genel devlet uygulamaları (*general state practice*) devletlerin belli bir konuda sürekli ve yeknesak bir tutum göstermelerini gerektirmektedir.⁵⁵⁴ Manevi öge olarak adlandırılan *opinio juris* ile kast edilen ise devletlerin belli bir tutum göstermelerindeki nedenin bunun bir hukuk kuralı olduğuna duydukları inançtır.⁵⁵⁵

Uluslararası hukukta akdedilen antlaşmalar sadece taraf olan devletleri bağlarken, örf-adet hukuku kuralları, uluslararası hukukun bağlayıcı kaynaklarından olduğu için tüm devletleri ve hatta tüm uluslararası toplumu bağlamaktadır. Bu anlamda, gıda hakkının uluslararası örf-adet hukuku olarak kabul edilmesi, hakkı koruma altına alan uluslararası antlaşmalara taraf olmayan devletlerin, hakkın gerçekleştirilmesi bakımından herhangi bir yükümlük altında olmadıklarını iddia etmelerine imkân vermeyecektir. Ayrıca, örf-adet hukuku kuralları tüm uluslararası toplumu bağladığı için, uluslararası örgütler de gıda hakkına ilişkin yükümlülük altında olacaklardır. Bu nedenle, gıda hakkının örf-adet hukuku kuralı olarak kabul edilmesi hakkın küresel anlamda daha etkin bir biçimde korunması ve güçlendirilmesi bakımından daha geniş ve güçlü bir hukuki alt yapı oluşturacaktır.

⁵⁵⁴ Acer, Y./ Kaya, İ.: Uluslararası Hukuk Temel Ders Kitabı, Seçkin, Ankara 2014, s. 52-53.

⁵⁵⁵ Acer/ Kaya, s. 53.

Bununla birlikte gıda hakkının uluslararası örf-adet hukukunun bir parçası olup olmadığı doktrin tarafından yeteri kadar tartışılmamış bir konudur. Bir görüşe göre; silahlı çatışmalar esnasında sivillere ve savaş esirlerine gıda temin edilmesi uluslararası örf-adet hukuku kuralı olarak kabul edilmektedir; ancak barış zamanında devletlerin, gıdaya ihtiyaç duyan bireylere yardım etme yükümlülüğü olduğunu ortaya koyan açık bir uluslararası örf-adet hukuku kuralı bulunmadığı gibi gıda hakkını koruyan uluslararası antlaşmalar da silahlı çatışmalar esnasında uygulanan kurallar kadar detaylı ve kapsamlı değildir.⁵⁵⁶

Diğer taraftan, gıda hakkının uluslararası örf-adet hukuku kuralı olduğunu iddia etmemize imkân veren pek çok gerekçe bulunmaktadır. Doktrinde bu görüşü savunan ve bizim de katıldığımız yazarlara göre, yukarıda izah edilen örf-adet hukukun oluşması için gereken maddi ve manevi unsur gıda hakkı bakımından gerçekleşmiş bulunmaktadır.⁵⁵⁷

Maddi unsurun gıda hakkı bakımından nasıl gerçekleştiğini analiz etmek için, devlet uygulamalarının gıda hakkını korumaya yönelik olarak sürekli ve yeknesak bir nitelik taşıyıp taşımadığını incelemek gerekmektedir.

Tarihsel olarak bakıldığında, gıda güvencesinin sağlanması meselesi, bir insan hakkı sorunu olarak uluslararası toplumun gündemine gelmeden önce de farklı kavramlar ve sorunlar çatısı altında devletlerin ilgilendikleri bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵⁸ Bu bağlamda, işlevsel hükümetlerin kamu politikaları oluştururken, gıda meselesine her zaman öncelik tanıdıkları gözlemlenmektedir. Gıda meselesine, devletler

⁵⁵⁶ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 26.

⁵⁵⁷ Chen, Y.: *The Right to Food*, European Journal of Law Reform 2010, Vol. 12, Issue. 3-4, s. 171; Niada, L.: *Hunger and Law: Far-Reaching Scope of the Human Right to Food*, Connecticut Journal of International Law 2006-2007, Vol. 22, s. 166; Kearns III, A. P.: *The Right to Food Exists Via Customary International Law*, Suffolk Transnational Law Review 1998, Vol. 22, s. 233.

⁵⁵⁸ Detaylı bir değerlendirme için bkz. Spitz, s. 169-186.

tarafından uzun süredir önem verilmiş olması gıda hakkının uluslararası örf-adet hukuku kuralı olması için yeterli delil oluşturmaya da konuya ilişkin genel devlet uygulamaları boyutunun oluştuğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bir sonraki aşamada, örf-adetin oluşumu için devletler bakımından *opinio juris* oluşup oluşmadığına bakılması gerekmektedir. Daha açık deyişle, devletler gıda hakkını korumaya ilişkin uygulamalarını, hukukun bir gereği olduğuna inandıkları için mi gerçekleştirmektedirler sorusunu cevaplandırmamız gerekir.

Bu sorunun cevabı için, başvurmamız gereken en önemli kaynaklardan biri İHEB'dir. Zira, gıda hakkının tanınması sürecinin başlangıcı İHEB'e dayanmaktadır. BM Şartı'nın imzalanmasının ardından, uluslararası toplumda insan haklarının kodifiye edilmesi gerektiğine ilişkin genel bir görüş birliğinin oluşması neticesinde İHEB hazırlanmıştır.

Esasında, insan haklarının kodifikasyonu sürecinin, BM'nin anayasası niteliği taşıyan ve diğer tüm uluslararası antlaşmaların üzerinde bir yere sahip olan⁵⁵⁹ BM Şartının bizatihi kendisiyle başladığını söylemek mümkündür. Her ne kadar BM Şartında insan hakları teker teker sayılmamış olsa da BM Şartı'nın 1. Maddesinde Örgütün amaçları arasında “*Ekonomik, sosyal, kültürel ve insancıl nitelikteki uluslararası sorunları çözüme ve ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin **herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesinde uluslararası iş birliğini***

⁵⁵⁹ BM Şartı, md. 103: “Birleşmiş Milletler üyelerinin işbu Antlaşmadan doğan yükümlülükleri ile başka herhangi bir uluslararası anlaşmadan doğan yükümlülüklerinin çatışması durumunda, işbu Antlaşmadan doğan yükümlülükler üstün gelecektir.”

sağlamak”⁵⁶⁰ dile getirilmiştir. Ayrıca, BM Şartı’nın Girişi’nde de insan haklarının korunması ve güçlendirilmesine vurgu yapılmaktadır.

BM Şartı’nın bu amacını gerçekleştirmek üzere hazırlanan ve Şartın bir nevi tamamlayıcısı olarak nitelendirebileceğimiz İHEB’in 25. Maddesinde yeterli yaşam standardı hakkı başlığı altında gıda hakkının tanındığı görülmektedir.

İHEB’in bağlayıcı nitelik taşıyıp taşımadığı hususu ise uluslararası hukuk doktrininde tartışmalı bir konudur. İHEB bir deklarasyon niteliğinde hazırlandığı ve bir uluslararası antlaşma olarak akdedilerek kabul edilmediği için hukuken bağlayıcı nitelik taşımamaktadır. Bununla birlikte, İHEB’in BM Şartının buyurucu nitelikte bir yorumu ve genişlemesi olduğuna vurgu yapılarak uluslararası örf-adet hukukun bir parçası olarak bağlayıcı nitelikte bir belge olduğu öne sürülmektedir.⁵⁶¹

İHEB’in bağlayıcı güce sahip olup olmadığı tartışmalı olsa bile, insan haklarına ilişkin evrensel nitelikteki bu beyannamenin uluslararası toplumda genel kabul gördüğü açıktır. Öyle ki, devletler BM Genel Kurulunda dile getirdikleri fikirlerini desteklemek için İHEB’e sıklıkla atıf yapmaktadır. Bu hususlar, İHEB’in örf-adet hukukunun bir parçası olarak uluslararası hukukun birincil kaynaklarından sayılacağına ve bu nedenle tüm devletler nezdinde bağlayıcı nitelik taşıdığına delil teşkil etmektedir. Ayrıca İHEB’in temel amacının, BM Şartı’nın 55. Maddesinin (c) bendinde ifadesini bulan⁵⁶² ve 56.

⁵⁶⁰ BM Şartı, md. 1(3). Vurgulama yazara aittir.

⁵⁶¹ İHEB’in uluslararası hukuktaki yerine ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. Hannum H.: *The Status of the Universal Declaration on Human Rights in National and International Law*, Georgia Journal of International and Comparative Law 1995, Vol. 25, s. 317-352.

⁵⁶² BM Şartı, md. 55(c): “Uluslararasıında halkların hak eşitliği ve kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş barışçı ve dostça ilişkiler sağlanması için gerekli istikrar ve refah koşullarını yaratmak üzere Birleşmiş Milletler: ... c. Irk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine bütün dünyada etkin bir biçimde saygı gösterilmesini, kolaylaştıracaktır.”

Maddesi⁵⁶³ ile de güçlendirilen devletlerin insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıya ilişkin yükümlülüklerini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak olduğu hatırlandığında, İHEB'i, BM Şartı'ndan ayrı düşünmek mümkün değildir.

Bu değerlendirmelere binaen, BM'ye üye olan devlet sayısına baktığımızda ve hepsinin İHEB'i kabul ettiğini dikkate aldığımızda, gıda hakkının örf- adet hukukunun bir parçası olarak, hakkı koruma altına alan uluslararası antlaşmalara taraf olup olmamasına bakılmaksızın tüm devletler bakımından yükümlülükler doğurduğunu söylemek mümkündür.

İHEB'in yanı sıra, Milenyum Kalkınma Hedefleri, Dünya Gıda Zirvesi Eylem Planı, Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanması Desteklemesi Hakkında Rehber İlkeler, 2030 SKH gıda hakkına ilişkin olarak *opinio juris*in oluştuğunu gösteren en güçlü deliller olarak gösterilebilir.

Bunlara ek olarak, BM Genel Kurulu'nun, devletlerin gıda hakkını tasdik eden ve dünya genelinde gıda güvencesizliğinin azaltılması için devletlerin yükümlülüklerine vurgu yapan kararları da devletlerin konuya ilişkin genel yaklaşımlarını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan, BM Genel Kurulunun Gıda Hakkına ilişkin vermiş olduğu 57/226 sayılı Karar ile 58/186 sayılı Karar oldukça dikkat çekicidir. Her iki kararda da açlık ve sorunun devletler tarafından itiraf edildiği ve gıda hakkının sağlanması için devletlerin gereken önlemleri almak yönünde teşvik edildiği görülmektedir.⁵⁶⁴

⁵⁶³ BM Şartı, md. 56: “Üyeler, 55. maddede belirtilen amaçlara ulaşmak için, gerek birlikte gerekse ayrı ayrı, örgütle iş birliği içinde hareket etmeyi yükümlenirler.”

⁵⁶⁴ Sırasıyla bkz. UNGA Resolution 57/226, The Right to Food, 26 February 2003, A/RES/57/226; UNGA Resolution 58/186 The Right to Food, 18 March 2004, A/RES/58/186.

Sonuç olarak, gıda hakkını teyit eden ve ona şekil veren tüm bu belgeler gıda hakkının uluslararası örf-adet hukuku kuralı olduğuna ilişkin sağlam deliller niteliğindedir. Bu deliller ışığında devlet uygulamalarına ve *opinio juris* oluşup oluşmadığına bakıldığında gıda hakkına ilişkin olarak hem maddi hem de manevi unsurun gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. O halde gıda hakkı, uluslararası örf-adet hukuku kuralı olup, gıda hakkını garanti altına alna uluslararası antlaşmalara taraf olup olmamalarına bakılmaksızın tüm devletler bakımından saygı, koruma ve yerine getirme yükümlülükleri doğurmaktadır.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ Chen, s. 171; Niada, s. 166; Kearns III, s. 233.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ULUSLARARASI HUKUKTA GIDA HAKKI

İHLALLERİNİN ELE ALINIŞI

I. Gıda Hakkı İhlalleri

Gıda hakkı, uluslararası toplum tarafından fikir birliği içinde kabul edilmiş ve önemi diğer insan haklarına nazaran daha çok vurgulanmış bir insan hakkı olmasına rağmen, paradoksal bir biçimde en çok ihlal edilen insan hakkı olma özelliğini taşımaktadır.¹

Tarihteki örnekler ve günümüzde süregelen gıda hakkına ilişkin ihlaller, devletler tarafından izlenen yanlış politikaların sonucudur. Gıda hakkına ilişkin ihlallerin devletin eylem veya ihmallerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığının tespitinde kullanılması gereken kriter ise devletin gıda hakkını sağlamada acziyet içinde mi yoksa isteksizlik içinde mi olduğudur.² Bu anlamda, gıda hakkı ihlalinin tespit edildiği bir ülkede devletin, sorumluluktan azade olabilmesi için kendi imkânlarıyla gıdaya erişim imkânı olmayan bireylerin, kaynak sıkıntısı nedeniyle gıdaya erişimlerinin sağlanamadığını ve bir öncelik meselesi olarak asgari yükümlülüklerini yerine getirmek maksadıyla bireylerin kaynaklara ulaşması için her türlü çabayı ortaya koyduğunu göstermesi gerekmektedir.³

Devletin asgari yükümlülüğünü yerine getirmek için azami çabayı sarf ettiğini göstermesi yükümlülüğü, ESKHUS'nin 2. Maddesinin 1. Fıkrasından kaynaklanmakta olup yukarıda bahsedildiği üzere Genel Yorum 3'te⁴ detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu

¹ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 9.

² Genel Yorum 12, par. 17.

³ Genel Yorum 12, par. 17.

⁴ Genel Yorum 3, par. 10.

kapsamda, devletin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini kendi kontrolü dışındaki nedenler dolayısıyla yerine getiremediğini iddia edebilmesi için, her türlü çabayı göstermesine rağmen, hakkı sağlayamaması durumunda uluslararası destek talebinde bulunduğunu ve bu talebinin de karşılıksız kaldığını ortaya koyması gerekmektedir.⁵

Devletlerin bizzat eylemleriyle neden oldukları gıda hakkı ihlalleri çok çeşitli formlarda ortaya çıkabilmektedir. Gıdaya sürekli olarak erişimi sağlayan yasal düzenlemelerin ilga edilmesi veya askıya alınması, belli bireylerin veya grupların gıdaya erişimlerinin kasıtlı olarak engellenmesi, iç savaş veya diğer acil durumlarda insani gıda yardımların devlet tarafından engellenmesi, gıda hakkına ilişkin mevcut düzenlemelerle açık olarak bağdaşmayan düzenlemelerin yapılması, veya diğer devletlerle uluslararası antlaşmalar akdedilirken gıda hakkından kaynaklanan yükümlülüklerin dikkate alınmaması hakkın ihlaline örnek verilebilir.⁶

Bazı durumlarda ise gıda hakkı ihlalleri, doğrudan devletin eylemleri nedeniyle değil, fakat devletin yeterli düzenlemeyi yapmaması nedeniyle devlet dışı aktörlerin eylemleri nedeniyle meydana gelmektedir.⁷ Bu nedenle, devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerinin bir parçası olarak gerek özel sektör aktörlerinin gerekse sivil toplumun faaliyetlerinin gıda hakkı ihlaline neden olmaması için gereken önlemleri alması gerekmektedir.⁸

Sonuç olarak, kimi zaman bireylerin açlıktan ölmelerine neden olacak boyutlara ulaşan kimi zaman ise, daha az şiddetli olmakla birlikte, yine de bireylerin insan onuruna yakışır bir hayat sürmelerini engelleyecek şekilde yetersiz beslenme koşullarında

⁵ Genel Yorum 12, par. 17.

⁶ Genel Yorum 12, par. 19.

⁷ Genel Yorum 12, par. 19.

⁸ Genel Yorum 12, par. 27.

yaşamalarına neden olan gıda hakkı ihlalleri her hâlükârda devletlerin eylemleri veya eylemsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Öyle ki devletlerin kendi vatandaşlarını veya etkin kontrolleri içinde bulunan bireyleri kimi vakıalarda kasten kimi vakıalarda ise ihmal ile gıda haklarından yoksun bırakmaları Howard-Hassman tarafından bir tür suç olarak tanımlanarak devlet gıda suçları (*state food crimes*) olarak adlandırılmıştır.⁹ Howard-Hassmann'a göre, devlet gıda suçları devletin, daha önce gıdaya erişim imkânı bulunan vatandaşlarını aktif bir biçimde gıdadan yoksun bırakması olarak tanımlanabilir.¹⁰

Literatürde Howard-Hassman'ın yaklaşımını destekleyen görüşler gittikçe ağırlık kazanmaktadır.¹¹ Bu görüşlerin cevabını aradıkları temel soru, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların yaygın ihlalinin, insan hakları hukukunun ötesinde, uluslararası ceza hukuku kapsamında bir suç olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusudur.

İleride detaylı şekilde ele alındığı üzere, günümüzde yaşanan bazı örnekler, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlalinin aynı zamanda uluslararası nitelikte bir suça vücut vermesine rağmen, uluslararası ceza hukukunun bugün geldiği noktada gerek yargı

⁹ Howard-Hassmann çalışmasında gıda hakkı ihlallerinin sıklıkla gerçekleştiği ve hatta bu ihlallerin suç boyutuna ulaştığı örnek vakıalar olarak Kuzey Kore, Zimbabve, Venezuela ve İsrail'i ele almıştır. Yazar, bu dört ülkeyi örnek olarak seçmesindeki temel nedenin, gıda hakkı ihlallerinin çok farklı yönetim biçimleri ve farklı koşullar altında, farklı şiddet seviyelerinde ortaya çıktığını göstermek olduğunu ifade etmektedir. Kuzey Kore, görünüşte komünist bir rejim gibi görünse de aslında hanedanlıkla yönetilen bir rejimdir. Zimbabve 2000'li yılların başından itibaren giderek otoriterleşen ve belli küçük grupların desteğini kazanan Başkan Robert Mugabe tarafından yönetilirken, Venezüella ise otoriter popülist Hugo Chavez'in yönetiminden sonra onun politikalarını pekiştiren Nicolas Maduro tarafından yönetilmektedir. Gazze örneğinde ise kendi içinde demokratik bir rejimi benimsemiş işgalci kuvvet olarak bu bölgede etkin kontrol sahibi olan İsrail ile karşılaşmaktadır. Bu dört örnekten Gazze hariç diğer örneklerin, yönetim biçimleri bakımından birbirinden farklı olsa da gıda hakkı ihlalinin temel nedenlerinden olan ve durumu daha komplike hale getiren faktörlerden biri olan savaş koşullarını barındırmaması yönünden ortak özelliğe sahip olduğu gözlenmektedir. Gazze örneğinde ise 2009 yılında yaşanan savaşın Filistin halkının gıda hakkının ihlalinde en temel faktör olduğu ifade edilse de günümüzde Filistin'de yaşanan yetersiz beslenme sorununun temel nedeninin savaş koşullarından ziyade bölgede süregelen İsrail sömürgeciliği olduğu ortaya konulmaktadır. Howard-Hassmann, R.E.: *State Food Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 3.

¹⁰ Howard-Hassmann, *State Food Crimes*, s. 14.

¹¹ Bkz. Schmid, *Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law*; Giacca, G.: *Economic, Social and Cultural Rights in Armed Conflict*, Oxford University Press, Oxford 2014.

organlarının verdikleri kararlarda gerek savaş sonrası dönemde kurulan gerçeği araştırma komisyonlarının değerlendirmelerinde, gerekse literatürde bu konunun uzun yıllar ihmal edildiği görölmektedir. Bu tutumun bir sonucu olarak, insan hakları ihlallerinin aynı zamanda uluslararası suça vücut verdiği kabulünün, genellikle medeni ve siyasal haklara ilişkin ihlallere hasredildiği gözlemlenmektedir.

Bu yaklaşımın temelinde, daha önce de detaylı bir şekilde değinildiği üzere, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ile medeni ve siyasal haklar arasında uzun yıllar süregelen yapay ayrımın yattığını söylemek mümkündür. Bu ayrımın bir sonucu olarak, uluslararası ceza hukukunun kurmuş olduğu mekanizmaların ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin ihlalleri kimi zaman marjinalleştirdikleri kimi zaman ise görmezden geldikleri görölmektedir.¹² Oysa, günümüzde yaşanan pek çok örnek, yaşam hakkı, vücut bütünlüğü, işkence yasağı gibi medeni ve siyasal hakların ihlallerinde olduğu gibi gıda hakkı, su hakkı, eğitim hakkı, kültürel yaşama katılma hakkı gibi ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlallerinin de uluslararası ceza hukuku kapsamında uluslararası suça vücut verdiğini göstermektedir.

Bu bölümde gıda hakkı ihlallerinin hangi durumlarda ne şekilde tezahür ettiği ve hangi durumlarda bir insan hakkı ihlali olmanın yanı sıra, bir uluslararası suça vücut verdiği örnek vakıalar üzerinden ele alınacak ve ihlallere karşı hangi başvuru mekanizmalarının var olduğu ortaya konulacaktır.

Gıda hakkı ihlalleri çok farklı şekillerde tezahür etmekle birlikte, örnek vakılardan da hareketle en yaygın biçimde karşılaşılan ihlaller ele alınacaktır. Ayrıca bu

¹² Konuya ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Herik, L.: *Economic, Social and Cultural Rights International Criminal Law's Blind Spot?* içinde *Economic, Social and Cultural Rights: Contemporary Issues and Challenges*, (Ed: Eibe Reidel/ Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014, s. 343-366.

bölümde, söz konusu ihlallerin ulusal mahkemeler ve bölgesel başvuru mekanizmaları tarafından ne şekilde ele alındığı değerlendirilecektir.

A. Açlıktan Kurtulma Hakkının İhlali

Gıda hakkı ihlallerinin en tipik ve yaygın örneği, gıda hakkının asgari seviyesini, bu anlamda çekirdeğini oluşturan açlıktan kurtulma hakkının ihlalidir. Açlıktan kurtulma hakkının ihlali, devletin gıda hakkından kaynaklanan asgari yükümlülüklerini yerine getirmekte isteksiz veya etkisiz kalması durumunda söz konusu olmaktadır.¹³

Siyasi irade eksikliğinin, gıda hakkının herkes için sağlanması önündeki en büyük engel olduğunu en net biçimde gösteren ihlalin açlıktan kurtulma hakkının ihlali olduğu söylenebilir.¹⁴ Örnek vakıalar da açlıktan kurtulma hakkının ihlal eden hükümetlerin yozlaşmış veya fonksiyonlarını düzgün bir şekilde yerine getiremeyen hükümetler olduklarını göstermektedir. Bu yönetimler, insan haklarına saygıyı öncelikli bir mesele olarak ele almamakta ve buna bağlı olarak gıda hakkının asgari seviyesini sağlamakta dahi yetersiz kalmaktadırlar.¹⁵

Açlıktan kurtulma hakkının ihlali özellikle toplum içindeki en zayıf ve dezavantajlı grupların etkilenmesine neden olmaktadır. Bu gruplar; aşırı yoksulluk içinde yaşamlarını sürdüren topluluklar, yerli haklar, mülteciler, engelliler, kadınlar ve çocuklar olarak karşımıza çıkabilmektedir.

¹³ Langford, M.: *Domestic Adjudication and Economic, Social and Cultural Rights*, Sur International Journal on Human Rights December 2009, Vol. 6, No. 11, s. 94.

¹⁴ Golay, s. 29.

¹⁵ Açlıktan kurtulma hakkının ihlallerine ilişkin mahkeme kararları tezin “Uluslararası Hukukun Ulusal Hukuka Yansıması ve Ulusal Mahkemelerin Örnek Kararları” başlıklı bölümünde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

B. Gıdaya Erişim İçin Gerekli Kaynaklardan Mahrum Bırakılma

Gıda hakkının, çok boyutlu yapısının en önemli bileşenlerinden biri de gıda hakkından yararlanabilmek için gerekli olan kaynaklara sahip olmaktır. Bu kaynaklara fiziksel veya ekonomik olarak erişim imkânı olmayan bir kimsenin gıda hakkından yararlanabilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerinin bir boyutunu da bireylerin gıdaya erişimi için gerekli kaynaklardan mahrum bırakılmaması oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak, devletlerin gerek arazi, su ve tohum gibi gıdanın üretimi için gerekli olan, gerekse ekonomik gelir sağlamak için gereken çalışma hayatına erişimi kolaylaştıracak önlemler alması beklenmektedir.¹⁶ Kendi tüketimi için üretim yapamayacak veya çalışamayacak durumda olanlar içinse sosyal güvenlik ağlarının kurulması gerekmektedir.¹⁷ Günümüzde yaşanan gıda hakkı ihlallerinin bir kısmı ise, devletlerin bu yükümlülüklerini yerine getirmemelerinden kaynaklanmaktadır.

Özellikle hayatın idamesi için iş olanaklarının ve gıda pazarına erişimin sınırlı olduğu bölgelerde, arazi hayati önem taşımaktadır. Böylesi durumlarda, araziye sahip olmak, kendi tüketimi için gıda üretimi yapmak veya gelir elde etmek amacıyla kullanılmaktadır.¹⁸

Arazi hakkının, taşıdığı bu önem, bazı durumlarda arazi hakkını, gıda hakkının bir bileşeni olarak kabul edilmesi yönünde görüşlerin ileri sürülmesine de neden olmuştur.¹⁹

¹⁶ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline No.8.

¹⁷ Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security, Guideline No. 14.

¹⁸ Arazinin gıda hakkı bakımından taşıdığı önemi detaylı bir şekilde ele alan Gıda Hakkı Özel Raportörlerinden Olivier De Schutter 'in çalışması için bkz. UNGA, Access to Land and The Right to Food: Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Olivier De Schutter, 2010, UN Doc. A/65/281, 11 August 2010. (Bundan sonra De Schutter Report- Access to land and the right to food).

¹⁹ De Schutter Report- Access to land and the right to food.

Uluslararası insan hakları hukuku bakımından arazi hakkı, gıda hakkının bir bileşeni olarak kabul edilmese de her iki hak arasındaki ilişki gerek doktrinde²⁰ gerekse yargı organları önüne taşınan kararlarda teyit edilmektedir.²¹

Bu anlamda, bireylerin gıdaya erişimleri bakımından önemli bir geçim kaynağı olan arazi hakkının ihlal edilmesi, gıda hakkının ihlali sonucunu doğurmaktadır. Söz konusu ihlaller, bireylerin geçim kaynağı olan arazinin, özel şirketlere tahsis edilmesi ile vuku bulmaktadır. Arazi hakkı ihlalleri, tek geçim kaynakları arazi olan yerel hakları ve kırsal bölgelerde yaşayan küçük ölçekli çiftçilerin gıda hakkını etkilemektedir.

Gıdaya erişim kaynaklarından bir diğeri ise özellikle gelişmekte olan ülkelerde, bireylerin tek geçim kaynağı olan balıkçılık faaliyetleridir. Bu bağlamda, bireylerin balıkçılık faaliyetlerini engelleyen veya büyük ölçüde kısıtlayan devlet müdahaleleri de günümüzde yaşanan gıda hakkı ihlallerine örnek teşkil etmektedir.²²

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde devletlerin küçük ölçekli balıkçılık faaliyeti yürüten toplulukların yaşadıkları bölgeleri veya yürüttükleri faaliyetleri olumsuz şekilde

²⁰ De Schutter Report- Access to land and the right to food; UNGA, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Large-scale land acquisitions and leases: a set of minimum principles and measures to address the human rights challenge, A/HRC/13/33/Add.2, 28 December 2009; Golay, C./ Biglino, I.: *Human Rights Responses to Land Grabbing: a right to food perspective*, Third World Quarterly 2013, Vol. 34, No. 9, s. 1630-1650; Titcher, A.: *Land Grabs & Food Security: The International Community Should Adopt a Code of Conduct to Protect Local Communities and Improve Global Food Security*, UC Irvine Law Review 2017, Vol. 7, s. 473- 503. Gıda hakkı konusunda çalışan sivil toplum kuruluşu FIAN tarafından hazırlanan çalışmalar için ayrıca bkz. FIAN/ Hands on the Land for Food Sovereignty Alliance, Land Grabbing and Human Rights, The Role of EU Actors Abroad, Heidelberg, April 2017, https://www.tni.org/files/publication-downloads/web_eng.pdf, s.e.t. 30.06.2019; FIAN, Land Grabbing- Impact on the Right to Food, The Yala Swamp Case in Kenya, V.U.G.S. Symposium on Landgrabbing and Food Security, 10 May 2011, https://fian.nl/wp-content/uploads/2011/04/2011_05_10%20Landgrabbing%20RtF%20V.U.G.pdf, s.e.t. 30.06.2019.

²¹ İlgili kararlar için bkz. tezin ulusal mahkeme kararlarını ele alan “Uluslararası Hukukun Ulusal Hukuka Yansıması ve Ulusal Mahkemelerin Örnek Kararları” başlıklı bölümü.

²² De Schutter’in küçük ölçekli balıkçılık faaliyeti yürüten balıkçıların karşılaşmış oldukları ihlalleri detaylı bir şekilde ele aldığı raporu için bkz. UNGA, Fisheries and The Right to Food: Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Olivier De Schutter, UN Doc. A/67/268, 8 August 2012. (Bundan sonra De Schutter Report- Fisheries and the right to food).

etkileyecek politikalarının, gıda hakkı ihlaline neden olmaması için, ilgili politikalardan etkilenecek kişilerin rızası alınarak uygulanması gerekmektedir.²³

Gıda hakkı ihlallerinin bir başka boyutu ise, gıdaya erişim için gerekli olan maddi kaynaklardan yoksun olma veya bu kaynakların yeterli olmaması şeklinde tezahür edebilir. Bu bağlamda, devletlerin gıda hakkı ihlaline neden olmamak için çalışamayacak ve üretemeyecek durumda olanlar bakımından sosyal güvenlik tedbirleri almaları, çalışanlar bakımından ise asgari ücret uygulaması yürütmeleri gerekmektedir. Gerek emekli, engelli, yoksulluk veya işsizlik aylığının gerekse asgari ücretin bireylerin gıda başta olmak üzere temel ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda olması gerekir.

C. Zayıf ve Dezavantajlı Grupların Gıda Haklarından Mahrum Bırakılması

Gıda hakkı ihlallerinin bir kısmı ise, toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupların gıda haklarından mahrum kalmaları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu gruplar kadınlar, çocuklar, engelliler, tutuklular, yaşlılar, yerli haklar olup bu grupların gıda haklarının korunması birtakım özel tedbirler alınmasını gerektirdiği gibi, kendi imkânlarıyla gıdaya erişim imkânı bulunmayan engelliler, yaşlılar ve tutuklular için devletin doğrudan gıda sağlamasını gerektirmektedir.

Zayıf ve dezavantajlı grupların gıda hakkı ihlalinden mağdur olmaları farklı şekillerde gerçekleşebilir. Örneğin; tutukluların kendi imkânları ile gıdaya erişimleri mümkün değildir. Bu nedenle devletin cezaevlerinde bulunan tutuklular bakımından gıda hakkı kapsamında sağlama yükümlülüğü doğmaktadır. Devlet bu yükümlülüğünü yerine getirirken gıdanın yeterli, güvenli ve tutuklu bulunan kişiler bakımından kültürel olarak

²³ De Schutter Report- Fisheries and the right to food, par. 38.

kabul edilebilir olması niteliklerini taşımasına özen göstermelidir. Aksi bir tutum, gıda hakkı ihlaline neden olacaktır.

Benzer şekilde, anne ve/veya babası olmadığı için çocuk esirgeme kurumu benzeri kurumlarda kalan çocukların veya yaşlılık veya engellilik gibi nedenlerle devlete ait bakımevlerinde kalan yaşlıların ve engellilerin yeterli gıda hakkının sağlanması da devletin yükümlülükleri arasındadır. Bu bireylerin de kendi imkânları ile gıdaya erişimleri mümkün değildir. Devletin bu bireylerin yaş ve sağlık durumlarından kaynaklanan ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmak suretiyle gıda hakkından kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmesi gerekmektedir.

Diğer bir dezavantajlı grup olan kadınların gıda hakkı ihlallerine maruz kalmaları da farklı şekillerde tezahür edebilmektedir. Kadınların gıda hakkının korunması bağlamında devletlerin özellikle toplumsal eşitsizliklerin ortadan kaldırılması yönünde tedbirler alması gerekmektedir.

Son olarak, zayıf ve dezavantajlı gruplardan yerli hakların gıda hakkı ihlallerine sıklıkla maruz kaldıklarını söylemek mümkündür. Devletin, özellikle arazinin yerli haklar bakımından taşıdığı öneme özen göstermek suretiyle, kendileri bakımından tek geçim kaynağı olan arazi haklarına saygı duyması gerekmektedir.

D. Kıtlık

Kıtlık, gıda hakkının en şiddetli biçimde ihlal edilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, günümüzde tekrar gündeme gelen kıtlık sorununun neden bir insan hakkı meselesi olduğunun detaylı bir şekilde ortaya konulması yerinde olacaktır.

Kıtlık, Sen tarafından “*özellikle yaygın ölüme sebep veren açlığın kuvvetli biçimde tezahürü*” olarak tanımlanmıştır.²⁴ Sen’e göre kıtlık illa ki açlıktan ölmenin bir sonucu olmayıp, fakat çoğunlukla piyasadaki aksaklıklar nedeniyle “*gıda tüketiminde ani düşüş*” sonucu ortaya çıkmaktadır.²⁵

Kıtlığın diğer bir tanımı ise, Sen’in tanımına benzer bir şekilde Ó Gráda tarafından “*açlık veya açlığa bağlı hastalıklar nedeniyle ölüm oranında aşırı artışa neden olan gıda ve alım gücünde darlık*” olarak yapılmıştır.²⁶

Her iki bilim insanının da altını çizdikleri husus kıtlığın yeteri miktarda gıdanın olduğu hallerde bile, alım gücündeki darlık nedeniyle ortaya çıkabileceğidir. Öyle ki Sen, kıtlığın gıda miktarında ciddi bir düşüş hatta hiçbir düşüş olmadığı durumlarda bile ortaya çıkabileceğini ifade etmektedir. Sen’e göre, kıtlık “salahiyet” veya daha güncel ifadesi ile “yetki eksikliğinden” (*entitlement deficit*) kaynaklanmaktadır.

Sen’in yetki (*entitlement*) ile kastettiği ise “*bireylerin üretim imkânlarını kullanma, ticaret fırsatları, devlete karşı diğer yetkileri ve gıda elde etme metotları da dahil olmak üzere, toplum içinde hukuki yollar aracılığıyla gıdaya hâkim olma yetenekleridir.*”²⁷

Yetki eksikliği, bireylerin gıda üretmek için ihtiyaç duydukları arazi gibi kaynaklardan yararlanamamaları gibi durumlarda doğrudan ortaya çıkarken, gıda elde

²⁴ Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, s. 40.

²⁵ Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, s. 41.

²⁶ Ó Gráda, C.: *Famine: A Short History*, Princeton University Press, Princeton 2009, s. 4.

²⁷ Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, s. 45.

edebilmek için satın alma gücünden yoksun olmaları durumunda dolaylı olarak ortaya çıkmaktadır.²⁸

Sen'in gıda stoklarında herhangi bir düşüş olmaksızın, yetki eksikliği nedeniyle kıtlığın meydana gelebileceğine ilişkin tespitleri günümüzde halen kabul görmektedir.²⁹ Bununla birlikte, Sen'in kıtlığa ilişkin gözden kaçırdığı bazı noktalar ise bazı yazarlar tarafından dile getirilmektedir. Bu noktalardan birisi devlet politikaları neticesinde ortaya çıkan "politik kıtlık" (*political famine*) meselesidir.

Politik kıtlık kavramı Stephen Devereux tarafından ortaya konulan bir kavram olup, Devereux, Sen'in yetki eksikliği üzerine yoğunlaşan açıklamalarından ziyade kıtlığın nedenini devletin kasıtlı veya ihmali davranışlarında aramaktadır. Devereux'a göre, günümüzde yaşanan kıtlıklar ya devletin kasıtlı icrai fiillerinden (*acts of commission*) kaynaklanmakta ya da devletin ihmali eylemleri (*acts of omission*) nedeniyle önlenebilecekken önlenememektedir.³⁰ Bir başka deyişle, devletlerin kıtlığı önleyecek siyasi kapasite ve istekten yoksun olmaları, halka hesap verme sorumluluğunu taşımamaları³¹ kıtlığın nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu görüşe bağlı olarak, günümüzdeki kıtlıkların tümünün temel olarak politik nitelikte olduklarını söylemek mümkündür.³²

²⁸ Yetki eksikliğinin ne gibi sonuçlar doğurduğunu gösteren örnekler olarak geçmişte Hindistan ve Etiyopya'da yaşanan kıtlık vakıaları Sen tarafından detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Bkz. Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, s. 52-112.

²⁹ Howard-Hassmann, *State Food Crimes*, s. 16.

³⁰ Devereux, S.: *Introduction: From 'old famines' to 'new famines'* içinde *The New Famines: Why Famines Persist in an Era of Globalization*. (Ed: Stephen Devereux) Routledge, New York 2007, s. 1.

³¹ Bu durum genellikle medeni ve siyasal hakların kısıtlandığı veya hiç tanınmadığı örneklerde karşımıza çıkmaktadır. Bireylerin politik hayata katılma özgürlüklerinin olmadığı, düşünce ve ifade özgürlüğünün bastırıldığı, basın ve muhalefetin susturulduğu ülkelerde mevcut iktidar her türlü yanlış politikasına rağmen halka hesap verme sorumluluğu taşımamaktadır. Bu husus, gıda hakkı özelinde, medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, kültürel ve sosyal hakların ne denli birbirine bağlı olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

³² Devereux, *Introduction: From 'old famines' to 'new famines'*, s. 23.

Kıtlığın belirtileri; gıda fiyatlarında artış, gıda ayaklanmaları (*food riots*), mülkiyet hakkına karşı işlenen suçlarda artış, açlık nedeniyle gerçekleşmiş veya gerçekleşmesi yakın yüksek ölüm oranı, geçici göç oranında artış ve kıtlık kaynaklı bulaşıcı hastalıklarının ortaya çıkması olarak sıralanabilir.³³ Bu belirtilerinin ortaya çıkması ile devlet mekanizmasının önlem almak için devreye girmesi gerekmektedir. Çünkü kıtlık bu belirtilerin birbirini takip ettiği bir zincir gibi işlemekte olup, belirtilerin ortaya çıkması durumunda gerekli önlemlerin alınması ile söz konusu ölümlerin önüne geçmek mümkün olacaktır.

Sen ve Devereux'un konuya ilişkin yaklaşımları bize kavramsal çerçeveyi çizmekte yardım etse de uluslararası hukukun konuya ilişkin olan veya olması gereken yaklaşımını ortaya koymak imkânı vermemektedir. Bu noktada devletlerin kıtlığın oluşmasına neden olan veya yardım eden eylemleri için David Marcus'un üretmiş olduğu kıtlık oluşturma (*faminogenesis*)³⁴ terimini analiz etmek, kıtlık vakılarının bir gıda hakkı ihlali olarak değerlendirilerek devletlerin sorumluluğuna gidilmesi gerektiğini ortaya koymak bakımından yerinde olacaktır.

Marcus'a göre kıtlık dört farklı derecede faminojenik davranış (*faminogenic behaviour*) sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki "kasıtlı kıtlık" (*intentional famine*) olup kıtlık bastırılmak istenen gruplara karşı yok etmenin bir aracı olarak kullanılmaktadır. İkinci derecede kıtlık ise kıtlık belirtileri ortaya çıkmış olmasına rağmen, devletin mevcut politikalarını sürdürmesi sonucu ortaya çıkan "kayıtsız kıtlık" (*reckless famine*) olarak adlandırılmaktadır. Bu aşamada, devlet uyguladığı politikaların kitlesel

³³ Ó Gráda, s. 7.

³⁴ İlgili terimin tam Türkçe karşılığı hiçbir sözlükte bulunamamıştır. "Famine" yani "kıtlık" ve "genesis" yani "doğuş, oluş, oluşturma" anlamlarına gelen iki kelimenin birleştirilmesiyle oluşan "faminogenesis" kavramı için "kıtlık oluşturma" çevirisinin, kelimenin anlamını karşılamak bakımından en doğru çeviri olduğu düşünülmektedir.

açlığı arttırdığını bilmesine rağmen, bu politikaları uygulamaya devam etmektedir. Üçüncü derecede, devletin kıtlık yaratma iradesi taşımamasına rağmen kitlesel açlığa göz yummak suretiyle ortaya çıkan “ilgisizlikle oluşan kıtlık” (*famine by indifference*) yer almaktadır. Son olarak ise, devletin kıtlıkla mücadele edecek kapasitesinin olmaması nedeniyle hava koşulları veya fiyat şokları gibi dış kaynaklı nedenlerden kaynaklanabilen “yetersizlik sonucu oluşan kıtlık” (*famine as a result of incompetence*) karşımıza çıkmaktadır.³⁵

Görüldüğü üzere bu dörtlü sınıflandırma, devletin kıtlık karşısındaki tutumuna göre yapılmış olup doğurdukları şiddet ve sonuçları itibariyle devletin taşıyacağı sorumluluk birbirinden farklı niteliktedir.

Sonuç olarak açlıktan ölme, yetersiz beslenme ve gıda eksikliği ile sonuçlanan kıtlığın kasıt, kayıtsızlık, ilgisizlik veya yetersizlikten kaynaklanıp kaynaklandığına bakılmaksızın -olağanüstü iklim koşulları hariç olmak üzere- her zaman devlet politikalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür.³⁶ Bu analizden hareketle Howard-Hassman da kıtlığı “*devlet kaynaklı kıtlık*” olmak üzere yeni bir terimle ifade etmekte ve bu terimi “*devletin politikalarıyla neden olduğu kıtlık*” olarak tanımlamaktadır.³⁷

Tüm bu analizler, kıtlığın insan yapımı olduğunu ortaya koymakla birlikte, devletlerin gıda hakkı başta olmak üzere uluslararası insan hakları hukukundan

³⁵ Marcus’un detaylı analizi için bkz., Marcus, D.: *Famine Crimes in International Law*, AJIL 2003, Vol. 97, Issue. 2, s. 245-281. Kıtlık konusunda kapsamlı ve güncel bir çalışma için ayrıca bkz. De Waal, A.: *Mass Starvation, The History and Future of Famine*, Polity Press, Cambridge 2018.

³⁶ Howard-Hassmann, *State Food Crimes*, s. 19.

³⁷ Howard-Hassmann, *State Food Crimes*, s. 19. Howard- Hassman’ın Kuzey Kore’de yaşanan devlet kaynaklı kıtlığa ilişkin detaylı bir çalışması için ayrıca bkz. Howard-Hassmann, E.R.: *State-Induced Famine and Penal Starvation in North Korea*, Genocide Studies and Prevention 2012, Vol. 7, Issue. 2, s. 147-165.

kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmemelerinin bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Günümüzde Nijerya,³⁸ Güney Sudan,³⁹ Somali⁴⁰ ve Yemen⁴¹ de yaşananlar nedeniyle kıtlığın yeniden uluslararası toplumun gündemine geldiği görülmektedir.⁴² Kıtlığın bir insan hakkı ihlali olmasının yanı sıra, uluslararası suça vücut verebileceği BM Gıda Hakkı Özel Raportörü Elver tarafından da dile getirilen bir husustur.⁴³ Elver'in değerlendirmelerine paralel olarak BM Güvenlik Konseyi de 2018 yılında almış olduğu kararında silahlı çatışmalar nedeniyle ortaya çıkan kıtlık tehdidine dikkat çekmiş ve devletlerin uluslararası insancıl hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmesini talep etmiştir.⁴⁴

E. Açlığın Sivil Halka Karşı Silah Olarak Kullanılması

İnsancıl hukukun gelişmesinde en önemli rolü oynayan Uluslararası Kızılhaç Örgütü'ne (*The International Committee of the Red Cross-ICRC*) göre, silahlı çatışmalar, gıda hakkı ihlallerini çoğaltan ve ağırlaştıran en temel faktörlerden biri olmasına rağmen⁴⁵

³⁸ UN News, "Nigeria: Famine averted but millions still at risk, stresses top UN relief official", 13 September 2018, <https://news.un.org/en/story/2017/09/564812-nigeria-famine-averted-millions-still-risk-stresses-top-un-relief-official>, s.e.t. 30.06.2019.

³⁹ UN News, "South Sudanese facing famine in all but name, warns UN food agency", 14 June 2019, <https://news.un.org/en/story/2019/06/1040491>, s.e.t. 30.06.2019.

⁴⁰ UN News, "From drought to floods in Somalia: Displacement and hunger worsen, says UN" 8 June 2018, <https://news.un.org/en/story/2018/06/1011741>, s.e.t. 30.06.2019.

⁴¹ UN News, "Yemen: 'Time is running out' to head off devastating famine, warns UN food agency chief", 19 September 2018, <https://news.un.org/en/story/2018/09/1019752>, s.e.t. 30.06.2019.

⁴² Günümüzde kıtlık riski altında bulunan ülkelere ilişkin güncel durum için ayrıca bkz. United Nations Special Rapporteur on the Right to Food, Famine Watch, https://hilalerver.org/media_coverage/famine-watch/, s.e.t. 30.06.2019.

⁴³ Elver Report- Elver Report- Interim report of the Special Rapporteur on the right to food- II, s. 20-21, par. 85-90.

⁴⁴ UN/S/RES/2417(2018), Adopted by the Security Council at its 8267th meeting on 24 May 2018, par. 1.

⁴⁵ Silahlı çatışmaların gıda hakkı ihlallerini ne şekilde yaygınlaştırdığı ve gıda güvencesini nasıl tehdit ettiği hakkında detaylı değerlendirmeler için bkz. tezin "Silahlı Çatışmalar" başlıklı bölümü. Ayrıca genel olarak bkz. FAO-WFP Update.

gıda hakkına ilişkin tartışmalarda bu konuya yeteri kadar değinilmemiştir.⁴⁶ Oysa silahlı çatışmalar sırasında hayatını kaybeden insanların büyük bir kısmı bomba veya silahların hedefi olmaktan ziyade, açlık ve yetersiz beslenme nedeni ile hayatlarını kaybetmektedir. Bunun en büyük nedenlerinden biri de silahlı çatışmalar esnasında açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılmasıdır.

Uluslararası insancıl hukuk kuralları, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılmasını hem uluslararası hem de uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda açık bir şekilde yasaklamakla birlikte, bu yasak uluslararası örf-adet hukuku kuralı olarak da kabul edilmektedir.⁴⁷

Uluslararası insancıl hukuktaki yasağa rağmen, yakın tarihte yaşanan pek çok silahlı çatışmada, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanıldığı görülmektedir. Devletler, silahlı çatışmalar esnasında, kendi orduları veya milis kuvvetler aracılığıyla bireylerin gıdaya, su ve tıbbi malzemeye erişimlerini engellemektedir. Bu ihlallerde toplumun belli bir kesimi muhalif veya düşman addedilmekte ve bu gruplara karşı açlık bir silah olarak kullanılmaktadır.⁴⁸

⁴⁶ Statement made by the ICRC to the Commission on Human Rights. 57th Annual Session of the United Nations Commission on Human Rights- Agenda item 10-27 April 2001, <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/statement/57jr49.htm>, s.e.t. 28.03.2019.

⁴⁷ Konuya ilişkin kurallar için bkz. tezin “Açlığın Sivil Halka Karşı Silah Olarak Kullanılması Yasağı” başlıklı bölümü.

⁴⁸ Günümüzde Suriye’de yaşanan silahlı çatışmalar, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılmasına tipik bir örnektir. Bkz. Forgotten War Crime: Starvation in Syria, Food (Policy) for Thought, 21 January 2016, <http://foodpolicyforthought.com/2016/01/21/the-forgotten-war-crime-starvation-in-syria/>; Amnesty International, “Starvation of civilians as a method of warfare is a war crime”, 11 January 2016, <http://www.amnesty.ca/blog/starvation-civilians-method-warfare-war-crime>, s.e.t. 30.06.2019. Suriye’de yaşanan silahlı çatışmaların sebep olduğu gıda hakkı ihlallerine ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Akbulut Peerzada, R. İ.: *The Protection of the Right to Food during Armed Conflicts: The Scope of International Law and the Case of Syria*, Galatasaray Hukuk Fakültesi Dergisi 2019, S. 2019/1, s. 113- 162.

Bu vakıalarda devletin sorumluluğuna gidilebilmesi için, gerçekleştirilen ihlallerin devlete atfedilebilmesi gerekmektedir. Bu hususta yeterli delil yoksa, devletin üçüncü kişilerin, bireylerin insan haklarını ihlal etmelerine engel olma, yani koruma yükümlülüğünü yerine getirip getirmediğini tespit etmek suretiyle yine de devletin sorumluluğuna gidilebileceğini söylemek mümkündür.

Açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması gerek uluslararası gerekse uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda yasaklanmış olmasına rağmen, Roma Statüsü'nde sadece uluslararası silahlı çatışmalarda işlenmesi durumunda savaş suçu olarak sayılmıştır.⁴⁹

Aynı yasağın ihlalinin uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda işlenmesi durumunda savaş suçu olarak sayılmamış olması ise uluslararası hukukta bu konuda bir boşluğun olduğunu göstermektedir. Zira açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması, uluslararası silahlı çatışmalar esnasında işlendiği zaman ne kadar insanlık dışı ise, uluslararası olmayan silahlı çatışmalar esnasından işlenmesi durumunda da o kadar insanlık dışı ve kabul edilemezdir.⁵⁰

Roma Statüsü'nün hazırlanma sürecinde, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda işlendiği zaman da savaş suçu olarak kabul edildiği halde, neden nihai metinde böyle bir düzenlemeye yer verilmediğini anlamak mümkün değildir.⁵¹

⁴⁹ Roma Statüsü, md. 8 (2)(b)(xxv): “*Cenevre Sözleşmeleri ile sağlanan yardım maddelerini engelleme dahil yaşamları için vazgeçilmez maddelerden yoksun bırakarak sivillerin aç bırakılmasının bir savaş yöntemi olarak kullanılması.*” Konuya ilişkin bkz. Schmid E.: War Crimes Related to Violations of Economic, Social and Cultural Rights, ZaöRV 2011, Vol. 71, s. 531-532; 537-539.

⁵⁰ ICTY, *Prosecutor v. Dusko Tadić* Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, IT-94-1-A, Appeals Chamber, 2 October 1995, para. 119.

⁵¹ Bartels, s. 296.

Doktrinde, konuya ilişkin boşluğun, ilgili yasağın uluslararası olmayan silahlı çatışmalar esnasında işlenmesi durumunda, Roma Statüsü'ndeki başka bir suç kategorisinde değerlendirilmesi yoluyla giderilebileceği dile getirilmektedir. Bu bağlamda, ilgili yasağın uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda işlenmesi durumunda bunun insanlığa karşı suç olarak kabul edilebileceği ifade edilmektedir.⁵²

Roma Statüsü'nün 7. Maddesinin 1. Fıkrasının (k) bendine göre: *“herhangi bir sivil nüfusa karşı yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak işlenen aşağıdaki eylemleri kapsamaktadır: (k) kasıtlı olarak ciddi ıstıraplara ya da bedensel veya zihinsel veya fiziksel sağlıkta ciddi hasara neden olan benzer nitelikteki diğer insanlık dışı eylemler.”*⁵³ insanlığa karşı suçlar arasında sayılmaktadır.

Söz konusu maddede *“benzer nitelikteki diğer insanlık dışı eylemler”* ifadesi ucu açık bir anlam içermekte olup açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılmasının, Roma Statüsü'nün (k) bendindeki insanlığa karşı suç tanımına uygun düştüğünü söylemek mümkündür.

Bununla birlikte ilgili yasağın ihlali, suçun unsurlarının gerçekleşmesi halinde, aynı Maddenin (a) bendinde ifade edildiği üzere *“öldürme”*⁵⁴, (b) bendinde ifade edildiği gibi *“toplu yok etme”*⁵⁵ ve (h) bendinde ifade edildiği üzere, *“her hangi bir tanımlanabilir grup veya topluluğa karşı, bu paragrafta atıf yapılan her hangi bir eylemle veya Mahkemenin yetki alanındaki her hangi bir suçla bağlantılı olarak siyasi, ırki, ulusal,*

⁵² Bartels, s. 301-305; Kearney, D.: *Food Deprivations as Crimes Against Humanity*, International Law and Politics 2013, Vol. 46, s. 263-288; Skogly, S.: *Crimes Against Humanity- Revisited: Is There a Role for Economic, Social and Cultural Rights?*, The International Journal of Human Rights, Spring 2001, Vol. 5, No. 1, s. 58-80.

⁵³ Roma Statüsü, md. 7(1)(k).

⁵⁴ Roma Statüsü, md. 7(1)(a).

⁵⁵ Roma Statüsü, md. 7(1)(b).

etnik, kültürel, dinsel, cinsel veya evrensel olarak uluslararası hukukta kabul edilemez diğer nedenlere dayalı zulüm’’⁵⁶ fiilleri kapsamında da insanlığa karşı suçun oluşmasına neden olabilir.

Ancak 7. Madde hükmünde ilgili eylemlerin yaygın ve sistematik bir saldırının bir parçası olarak işlenmesi gerektiğinin ifade edilmesi, insanlığa karşı suçlardan bireysel cezai sorumluluğa gidilebilmesi şartlarının, savaş suçlarından sorumluluğa gidilebilmesi şartlarına kıyasla daha zor olduğunu göstermektedir.⁵⁷

F. İnsani Yardımın Engellenmesi

Gıda hakkı ihlallerinin en sık biçimde ortaya çıktığı bir diğer örnek ise ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmak istenen insani yardımın devletler tarafından engellenmesidir. İnsani yardımın engellenmesi gıda hakkının ihlali olmakla birlikte,⁵⁸ insancıl hukuk kurallarının da⁵⁹ ihlali anlamına gelmektedir.⁶⁰

Bu noktada, değinilmesi gereken önemli bir husus, günümüzdeki silahlı çatışmalarda sıklıkla başvurulmuş kuşatma muharebesinin (*siege warfare*), insani yardımın engellenmesi ile olan ilişkisidir. Kuşatma muharebesi, askeri amaç taşıması ve uluslararası insancıl hukuk kurallarına uygun olarak yapılması koşuluyla yasaklanmamış olup⁶¹ günümüzdeki silahlı çatışmalarda da bir savaş taktiği olarak kullanılmaktadır. Uluslararası

⁵⁶ Roma Statüsü, md. 7(1)(h).

⁵⁷ Bartels, s. 286-295.

⁵⁸ Genel Yorum 12, par. 19.

⁵⁹ I No’lu Protokol, Md. 70; II No’lu Protokol, Md. 18.

⁶⁰ Konuya ilişkin kurallar için bkz. tezin “İnsani Yardıma İlişkin İlke ve Kurallar” başlıklı bölümü.

⁶¹ Melzer, N.: International Humanitarian Law A Comprehensive Introduction, ICRC, Geneva 2016, p. 96.

insancıl hukuk kurallarında kuşatmanın bir tanımı yapılmadığı gibi kuşatmadan açık bir şekilde bahseden hüküm de çok az sayıdadır.⁶²

Kuşatma en genel tanımıyla, düşman kontrolü altında bulunan bir bölgenin teslim olmaya zorlanması amacıyla, zaruri tüketim maddelerinin bölgeye giriş ve çıkışına sınırlama konulması suretiyle askeri çember altına alınmasıdır.⁶³ Silahlı çatışmanın tarafları böylece düşman tarafı güçsüzleştirmeyi ve teslim olmasını kolaylaştırmayı hedeflemektedir.

Her ne kadar kuşatma muharebesi, geleneksel olarak uygulanmaya devam ediyor ve hukuken de açık bir şekilde yasaklanmamış olsa da insancıl hukukunun diğer kuralları ile büyük ölçüde sınırlandırıldığını söylemek mümkündür.⁶⁴ Bu bağlamda, bir önceki bölümde ele alındığı üzere, uluslararası insancıl hukuk kuralları, kuşatmanın insani yardımın kuşatma altında bulunan bölgeye girişine engel olunması suretiyle, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılmasına dönüşmemesini gerektirmektedir. Ayrıca kuşatmanın, belli bir bölgedeki halkın düşman olarak görülmesi nedeniyle toplu olarak cezalandırılması amacına yönelik olarak toplu cezalandırma yasağının ihlaline neden olacak biçimde uygulanmaması gerekmektedir.⁶⁵

⁶² Uluslararası insancıl hukukta kuşatmaya ilişkin hükümler için bkz. 1907 IV sayılı Lahey Sözleşmesi'ne Ekli Yönetmelikler, md. 27; Harp Halindeki Silahlı Kuvvetlerin Hasta ve Yaralıların Islahı Hakkına I Numaralı Cenevre Sözleşmesi md. 15; Silahlı Kuvvetlerin Denizdeki Hasta, Yaralı ve Kazazedelerinin Vaziyetlerinin Islahı Hakkında II Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 18; Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin IV Numaralı Cenevre Sözleşmesi, md. 17.

⁶³ OHCHR, International Humanitarian Law and International Human Rights Law relevant to Siege Warfare, January 2017, https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/sieges_legal_note_-_final_-_en_1.pdf, s.e.t. 09.05.2019.

⁶⁴ Watts, S.: *Under Siege: International Humanitarian Law and Security Council Practice concerning Urban Siege Warfare*, Research and Policy Paper Harvard Law School, May 2014, s. 7.

⁶⁵ ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 103. Collective Punishments, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule103, s.e.t. 07.05.2019.

Tüm bu hususlarla birlikte kuşatmanın, uluslararası insancıl hukukun en temel prensipleri olan insanlık ilkesi, ayırım yapma ilkesi, önlem alma ilkesi, askeri gereklilik ve orantılılık ilkesini ihlal etmemesi gerekmektedir.⁶⁶

İnsanlık ilkesi, silahlı çatışmanın tarafı olmayan siviller ve yaralı veya savaş dışı kalmış askerlerin silahlı çatışmanın etkilerinden korunmasını gerekli kılarken,⁶⁷ ayırım yapma ilkesine göre silahlı çatışmanın tarafları her zaman siviller ve savaşçılar ile sivil hedefler ve askeri hedefler arasında ayırım yapmakla yükümlüdür.⁶⁸ Ayırım yapma ilkesinin doğal bir uzantısı olan önlem alma ilkesi ise askeri operasyonlar esnasında sivil nüfus ve sivil hedefleri ayırmaya yönelik sürekli bir özen gösterilmesini gerektirmektedir.⁶⁹ İlgili ilke, aynı zamanda kazara meydana gelebilecek sivil ölümlerinden ve yaralanmalarından ve sivil hedeflerin zarar görmesinden kaçınmak ve bunları en aza indirmek için her türlü uygun tedbirin alınmasını öngörmektedir.⁷⁰ Orantılılık ilkesi ise sağlanmak istenen askeri avantaj ile meydana gelecek sivil kayıplar arasında bir oran olmasını öngörmekte, buna bağlı olarak beklenen askeri avantajı aşırı

⁶⁶ OHCHR, International Humanitarian Law and International Human Rights Law relevant to Siege Warfare. İlgili ilkeler hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Melzer, s. 17-20.

⁶⁷ Uluslararası insancıl hukukun insanlık ilkesi üzerine kurulmuş olup savaşın doğurduğu acıları azaltmayı ve sivilleri, yaralı ve savaş dışı askerleri savaşın etkilerinden korumayı amaçlamaktadır. Bkz. Blank, L. R./ Noone, G. P., s. 41. Silahlı çatışmaları sırasında sivillerin korunmasına ilişkin olarak detaylı bir çalışma için ayrıca bkz. Batur Yamaner, M.: Silahlı Çatışmalarda Sivillerin Korunması, Arkan, İstanbul 2007.

⁶⁸ I No'lu Protokol, md. 48; II No'lu Protokol, md. 13. İlgili ilke uluslararası örf-adet hukuku kuralına dönüşmüştür. Bkz. ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 1. The Principle of Distinction between Civilians and Combatants, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule1, s.e.t. 09.05.2019. Sivil hedefler ile askeri hedefler arasında ayırım yapılmasına ilişkin II No'lu Protokol'de açık bir hüküm bulunmaması ragmen, ilgili ilke de uluslararası örf-adet hukuku kuralına dönüşmüştür. Bkz. ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 7. The Principle of Distinction between Civilian Objects and Military Objectives, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule7, s.e.t. 09.05.2019; İlgili ilkelere ilkeye ilişkin detaylı açıklama için bkz. Blank/ Noone, s. 44-46.

⁶⁹ I No'lu Protokol, md. 57(1); ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 15. Principle of Precautions in Attack, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule15, s.e.t. 03.03.2019. Ayrıca bkz. Melzer, s. 18.

⁷⁰ Power, S.: *Siege Warfare in Syria: Prosecuting the Starvation of Civilians*, Amsterdam Law Forum 2016, Vol. 8, Issue. 2, s. 11-13.

nedeniyle silahlı çatışmalar esnasında gıda hakkı ihlallerinin en temel nedenlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

İnsani yardımın engellenmesi, insani yardımda görevli personele, bunların malzemelerine, tesislerine ve araçlarına saldırı düzenlenmesi suretiyle de gerçekleştirilebilir. Bu durum gerek uluslararası silahlı çatışmalarda gerekse uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda savaş suçu olarak kabul edilmiştir.⁷³

Bununla birlikte, bu hükmü insani yardımın engellendiği her durumda uygulayabilmek mümkün değildir. Öyle ki insani yardım, insani yardım personeline veya personelin araç ve malzemelerine herhangi bir saldırı yapılmaksızın da engellenebilir. İnsani yardımın engellenmesi uluslararası silahlı çatışmalar esnasında işlenirse savaş suçuna vücut verecekken,⁷⁴ bu suçun uluslararası silahlı çatışmalar esnasında işlenmesi durumunda, savaş suçu olarak kabul edilmemesi nedeniyle insanlığa karşı suç olarak değerlendirilebileceğini söylemek mümkündür.

III. Gıda Hakkının “Yargı Önüne Taşınabilir” Olup Olmadığı üzerine Tartışmalar

Gıda hakkı başta olmak üzere, ESKHUS’de tanınan hakların büyük ölçüde devletlerin kaynaklarına bağlı olması nedeniyle bu hakların ihlallerinin yargı önüne taşınabilir olup olmadıkları tartışma konusu olmuştur. Bu bölümde, yargı önüne taşınabilirlik kavramı ve gıda hakkının yargı önüne taşınabilirliği üzerine görüşler izah edildikten sonra, gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olduğunu gösteren

⁷³ Roma Statüsü, md. 8(2)(b)(iii), md. 8(2)(e)(iii).

⁷⁴ Roma Statüsü, md. 8(2)(b)(xxv)

bölgesel düzeydeki koruma mekanizmalarının vermiş olduğu kararlar ile ulusal mahkemelerin vermiş olduğu kararlar ele alınmıştır.

A. Yargı Önüne Taşınabilirlik Kavramı

Yargı önüne taşınabilirlik kavramı, en genel ifadesiyle, bir insan hakkının ihlal edildiği iddiasının yargısal (*judicial*) veya yarı-yargısal (*quasi-judicial*)⁷⁵ bir organ önüne taşınabilmesi ve ilgili organın ihlalin gerçekleşip gerçekleşmediğini tespit ederek, eğer ihlal gerçekleşmiş ise ortaya çıkan mağduriyetin ne şekilde giderilebileceğine ilişkin karar verme yetkisine sahip olması şeklinde tanımlanabilir.⁷⁶

İnsan hakları hukukunun en temel prensiplerinden biri, hakkın ihlali durumunda mağdur olan kimselerin başvurabilecekleri mekanizmaların⁷⁷ temin edilmesidir. İHEB’de dile getirildiği üzere:

⁷⁵ Yarı-yargısal organlarla, bireylerin ve grupların insan haklarına ilişkin olarak şikayetlerini kabul eden; ancak yargılama faaliyeti göstermeyen kurumlar kastedilmektedir. Yarı- yargısal organlar, yargı organları gibi bağımsız organlar olup, ilgili başvuru hakkında bağlayıcı olmayan kararlar vermektedir. Uluslararası düzeyde, yarı-yargısal özellik gösteren kurumların en tipik örnekleri, devletlerin BM bünyesinde akdedilen uluslararası insan hakları antlaşmalarına uygunluklarını denetleyen antlaşma organlarıdır (*UN treaty-bodies*). Detaylı bilgi için bkz. OHCHR, The United Nations Human Rights Treaty System, Fact Sheet No. 30 Rev. 1., United Nations, New York & Geneva, 2012, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet30Rev1.pdf>, s.e.t. 15.05.2019. Ulusal hukuk düzenlerinde ise ulusal insan hakları komisyonları veya ombudsmanlık kurumu yarı-yargısal mekanizmalara örnek verilebilir. Ulusal insan hakları kurumlarının insan haklarının korunması açısından taşıdıkları öneme ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. OHCHR, National Human Rights Institutions, History, Principles, Roles and Responsibilities, Professional Training Series No:4 (Rev.1), United Nations, New York and Geneva 2010, https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf, s.e.t. 15.05.2019.

⁷⁶ The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s.73. Detaylı değerlendirme için ilgi çalışmanın “Justiciability of the Right to Food” başlıklı bölümüne bakınız. The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 71-95.

⁷⁷ “Başvuru” veya “kanun yolu” olarak dilimize çevirebileceğimiz “*remedy*” kavramı ile bir hakkın uygulanmasını sağlayan yasal veya yargısal yollar kastedilmektedir. Bu yollar, bir hakkın ihlalinin engellemek, onarmak veya tazmin etmek gibi farklı işlevler görebilir.

“Her şahsın kendine anayasa veya kanun ile tanınan ana haklara aykırı muamelelere karşı fiilli netice verecek şekilde milli mahkemelere müracaat hakkı vardır.”⁷⁸

Bireylerin etkili başvuru hakkı, İHEB doğrultusunda kabul edilen, MSHUS’nin 25. Maddesinde olduğu gibi insan haklarını korumaya yönelik bölgesel antlaşmalarda da garanti altına alınmıştır.⁷⁹

Uluslararası hukuktaki bu düzenlemelere bağlı olarak, herhangi bir hakkı ihlal edilen bireylerin etkili başvuru hakkından mahrum olmalarının kendi başına ayrı bir insan hakkı olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁰

Yargı önüne taşınabilirlik kavramı ele alınırken, “*kanun yolu*” kavramını ele almamızın nedeni, bu iki kavramın birbiriyle olan kopmaz ilişkisidir. Her iki kavram da bir insan hakkı ihlali vuku bulduğu takdirde anlam kazanmakta olup bir hakkın ihlal edildiğinin tespiti ancak bu hakkın yargı önüne taşınabilir kabul edilmesi ve buna bağlı olarak mevcut hukuk düzeninde bireylerin etkin bir çözüme başvuru hakkının (*right to effective remedy*) tanınması ile mümkün olmaktadır.

Bu başvuru yolları mağduriyetin giderilmesi için birtakım hukuki çareler sunmaktadır ki bu da “*remedy*” kavramının diğer bir anlamını ele almamızı gerektirmektedir. Bu bağlamda, “*legal remedy*” kavramı “*hukuki çare*” anlamına gelmekte olup, hakkın ihlali durumunda ihlali yargısal veya yarı yargısal bir mercii önüne taşıyan mağdurun mağduriyetinin giderilmesi için, kimi durumlarda sadece ihlalin tespit

⁷⁸ İHEB, md. 8.

⁷⁹ AİHS, md. 13; Am.İHS, md. 25; AİHHS, md. 7(1)(a).

⁸⁰ ECHR, *Hatton and others v. United Kingdom*, Application No. 36002/97, 8 July 2003.

edilmesi; kimi durumlarda ise ihlalin tekrarının önlenmesi, ihlale neden olan yasanın değiştirilmesi, eski duruma getirme veya tazminat ödenmesi öngörülebilir.

Bir hakkının ihlali durumunda, hukuki çarelerin olması gerekliliği *ubi jus ibi remedium* doktrininin de bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır ki ilgili ilkeye göre, nerede bir hak varsa, orada hukuki çare ve dava hakkı vardır.⁸¹ Bir hak olan gıda hakkını da bu temel ilke kapsamında değerlendirmek gerekmektedir.

B. Gıda Hakkının Yargı Önüne Taşınabilirliği Üzerine Görüşler

Gıda hakkına ilişkin tartışmaların büyük bir kısmı uzun bir süre devam eden medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel hakların birbirinden farklı olduklarına ilişkin görüş farklılığından kaynaklanmaktadır. Özellikle soğuk savaş döneminde ülkelerin siyasi tercihlerine göre sahiplenilen veya dışlanan bu hakların, doğaları gereği birbirinden farklı oldukları ve farklı mekanizmalarla korunabilecekleri üzerinde durulmuştur.⁸²

Daha önce de ifade edildiği üzere, günümüzde gelinen noktada her iki hak grubunun birbiri ile bağlı ve karşılıklı bir ilişki içinde olduklarında tartışma yoktur. Bu iki hak kategorisinin birbirinden ayrı bir biçimde düşünülemeyeceği, insan haklarının evrensel, bölünmez, birbiriyle bağımlı bir ilişki içinde olduğu kabul edilmekle birlikte,

⁸¹ *Ubi jus ibi remedium* doktrini, Latince “nerede hak varsa orada çare” vardır (*where there is a right there is a remedy*) anlamına gelmektedir. Buradaki “*remedium*” (*remedy*) terimi sadece hakkın ihlalini tamir edecek nitelikte hukuki çare anlamına gelmemekte, aynı zamanda hakkın ihlali durumunda başvuru yolunu da kapsayacak şekilde dava hakkını da içermektedir. İlgili doktrinin anlamı için bkz. Oxford Reference, *Ubi jus ibi remedium*, <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803110448446>, s.e.t. 15.05.2019.

⁸² Sosyo-ekonomik hakların, medeni ve siyasal haklardan doğaları gereği farklı oldukları ve bu nedenle yargı vasıtasıyla korunmaya elverişli olmadıkları yönündeki görüşler için bkz. Neier, A.: *Social and Economic Rights: A Critique*, Human Rights Brief 2006, Vol. 13, Issue. 2, s. 1-3; Rosenberg, G. N.: *The Hollow Hope: Can Courts Bring About a Social Change?*, The University of Chicago, Chicago, London 1991.

haklardan birinin diğetine karşı müzakere edilebilir veya vazgeçilebilir olmadığı teyit edilmiştir.⁸³ Buna bağlı olarak, sosyo-ekonomik hakların korunması için kurulacak mekanizmaların da medeni ve siyasal hakların korunması için kurulmuş olan mekanizmalar kadar güçlü ve etkin olması gerekmektedir.

Sosyo-ekonomik hakların etkin bir biçimde sağlanmasının, bu hakları pratikte anlamlı kılacak hizmetlerin ve politikaların varlığına, buna bağlı olarak yürütmenin atacağı adımlara bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda, bu hakların sağlanması bakımından asli görevin yürütme organına ait olduğu kolaylıkla söylenebilir. Ancak bu tespit, yargının bu hakların sağlanmasındaki rolünü dışlayan bir yaklaşıma dönüşmemelidir. Bu noktada, cevaplanması gereken soru, gıda hakkı dahil olmak üzere sosyo-ekonomik hakların sağlanmasında yargı temel araç mıdır sorusundan ziyade, bu hakların güçlendirilmesinde yargı belli ölçüde rol oynamalı mıdır sorusu olmalıdır.⁸⁴

Bunun aksi bir yaklaşımla sosyo-ekonomik hakları bir bütün olarak yargı denetimi dışında bırakmak suretiyle tamamen yürütme organının takdir yetkisine terk etmek, söz konusu haklar bakımından devletin sorumluluğunun azaltılmasına, hak ihlallerine karşı caydırıcılığın aşınmasına ve ihlali gerçekleştiren sorumluların cezasız kalmasına neden olacaktır.⁸⁵ Buna bağlı olarak sosyo-ekonomik hakların, bir bütün olarak ikincilleştirilmesi fikrinin pekişeceğini söylemek mümkündür.

Gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olup olmadığına ilişkin tartışmalarda, gıda hakkı dahil olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel hakların doğaları gereği medeni ve siyasal haklardan farklı oldukları ve bu nedenle yargılamaya elverişli olmadıkları

⁸³ Vienna Declaration.

⁸⁴ Courtis, The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies, s. 319.

⁸⁵ Courtis, The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies, s. 320.

görüşü özellikle Batılı devletler tarafından uzun yıllar dile getirilmiştir. Bu bağlamda, gıda hakkının, Batılı devletlerin en çok kuşku ve önyargı ile yaklaştıkları insan hakkı olduğunu dile getirmek mümkündür.

Batılı devletler, özellikle Soğuk –Savaş döneminde, gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olmadığı tezinde şu gerekçelere dayanmak suretiyle ısrarcı olmuşlardır.⁸⁶

- Gıda hakkı yargılamaya elvermeyecek kadar kesin olmayan bir içeriğe sahiptir.⁸⁷
- Gıda hakkı aşamalı biçimde sağlanabilir.⁸⁸
- Gıda hakkının gerçekleştirilmesi ancak devletin sahip olduğu kaynaklara bağlıdır.
- Gıda hakkı, ulusal bir yasal düzenleme ile tanınmadığı sürece, yargı organının gıda hakkının uygulanması hususundaki boşluğu doldurması mümkün değildir.

Tüm bu gerekçeler, devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerine ilişkin değerlendirmelerimizle çürütülecek niteliktedir. Sırasıyla ifade etmek gerekirse, gıda hakkının içeriğinin belirsiz olması nedeniyle yargı önüne taşınamaz olduğunun iddia edilmesi insan haklarının korunması bakımından yargı merciilerinin işlevini gözden

⁸⁶ Ziegler Report- Justiciability of the right to food, s. 13, par. 35.

⁸⁷ Gıda hakkının içerik olarak belirsiz olduğu ve bu anlamda yargılamaya elverişli olmadığı görüşünü doktrinde destekleyen detaylı bir çalışma için bkz. Dennis, M.J./ Stewart, D.P.: *Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Should There be an International Complaints Mechanism to Adjudicate the Rights to Food, Water, Housing and Health?*, AJIL 2004, , Vol. 98, No. 3, s. 462-515. Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların yargı önüne taşınabilir olmadıklarını dile getiren bu çalışmada bile ayrımcılık yasağının ihlal edilmesi gibi istisnai durumlarda, yargının devreye girebilmesine imkân veren mekanizmaların gerekliliği kabul edilmektedir. Bkz. Dennis/ Stewart, s. 498. Bu yaklaşım, ayrımcılık yasağına ilişkin yükümlülüğün derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olduğunu da teyit eder niteliktedir.

⁸⁸ Dennis/ Stewart, s. 465-466.

kaçırır niteliktedir. Daha açık deyişle, gıda hakkının anlam bakımından yeteri kadar açık olmadığı farz edilse bile- ki hak düzenleniş biçimi itibariyle devletlere yüklediği yükümlülükler bakımından yeteri derecede açık kabul edilmektedir-⁸⁹ bu belirsizliği ortadan kaldıracak olan yine yargı merciileridir. Bu nedenle, hakkın içeriğinin belirsiz olması, söz konusu hakkın yargı önüne taşınabilir olması önünde bir engel değil, aksine hakkın açıklığa kavuşturulması bakımından bir gerekliliktir.

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, medeni ve siyasal hakların anlamlarının da yargı kararları ile netleştiği gerçeğidir. Daha açık ifadesiyle, medeni ve siyasal haklara ilişkin anlamları belirsiz bazı kavramlar da ancak yargı kararları ile açıklığa kavuşturulmuştur. Dolayısıyla bir insan hakkının anlamına ilişkin bir belirsizlik söz konusu ise, bunun çözümü, hakkı yargı mercilerinin kontrolü dışında tutmak değil, bu belirsizliğin yargı mercileri vasıtasıyla giderilmesini sağlamaktır.

Gıda hakkının yargı önüne taşınamaz olduğuna ilişkin gerekçelerden bir diğeri ise hakkın aşamalı sağlamaya tabi olmasıdır. Gıda hakkının sağlanması aşamalı sağlamaya tabi olsa bile saygı yükümlülüğü, ayrımcılık yasağı, asgari çekirdek yükümlülük gibi yükümlülüklerin devletlerin derhal yerine getirmesi gereken yükümlülükler olduğu tezin ilgili bölümünde detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Burada tekrara kaçmaksızın, altı çizilmesi gereken husus, gıda hakkının sağlanması bakımından kaynaklara olan bağımlılığın, devletlerin kaynak yetersizliğine dayanarak yükümlülüklerinden kaçabilecekleri anlamına gelmediği, aksine mevcut kaynakların azami oranda gıda

⁸⁹ Gıda hakkına ilişkin devletlerin yükümlülüklerinin belirsiz olmadığına ilişkin değerlendirmelerimiz için bkz. tezin “Devletler ve Gıda Hakkına İlişkin Yükümlülükleri” ile ilgili bölümü. Ayrıca gıda hakkına ilişkin devletlerin yükümlülüklerinin yargı önüne taşınabilir nitelikte olduğunu detaylı bir şekilde analiz eden bir çalışma için bkz. Golay, s. 11-19 ve The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 75-86.

hakkının sağlanmasına tahsis edilmesi suretiyle Sözleşme'den doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesi gerektirir.

Ayrıca, saygı yükümlüğü, ayrımcılık yasağı ve asgari çekirdek yükümlülük aşamalı sağlamaya tabi olmayan yükümlülükler olup bu yükümlülüklerin yerine getirilmediği durumlarda yargı merciine başvurulabilmesi hususunda herhangi şüphe bulunmamaktadır.⁹⁰

Bununla birlikte, devletlerin sahip oldukları kaynaklara bağlı olduklarını söyleyebileceğimiz koruma ve yerine getirme yükümlülükleri, gıda hakkının yargı önüne taşınabilirliği konusunda bazı tereddütlere neden olsa da bu yükümlülükler bakımından da yargı önüne taşınabilirliğin belli ölçülerde mümkün olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, devletin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerinin büyük ölçüde sahip olduğu kaynaklara bağlı olduğu durumlarda, devletin kaynakların dağılımında önceliklerini belirlemek bakımından geniş bir takdir yetkisine (*margin of discretion*) sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, bu dağılımın makul ve uygun bir şekilde yapılıp yapılmadığının yargı tarafından denetlenmesi gerektiğinin de altı çizilmesi gerekir.⁹¹

Uygulamada, gıda hakkının sağlanması bakımından kaynaklara olan bağlılığın, bu kaynakların ne şekilde tahsis edileceği hususundaki yetkinin yürütme organına ait olduğu gerekçesiyle, yargının bu konuda söz söyleme yetkisi olmadığı şeklinde yanlış yorumlandığı görülmektedir. Bu yaklaşıma göre, gıda hakkı dahil olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel hakların yargı yolu ile korunması durumunda, devletin seçilmiş organı olan yürütmenin görev alanına giren meselelere yargının müdahalesi söz konusu olacaktır.

⁹⁰ Genel Yorum 3, par. 5.

⁹¹ The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 83.

Bu anlamda, sosyal politika ve kaynak tahsisine ilişkin seçilmiş organların almış olduğu kararlara yargıçlar eli ile müdahale edilmiş olacaktır ki bu durum anti-demokratik ve kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı bir durum olarak görülmektedir.

Oysa ki gıda hakkının, yargı merciileri önüne taşınması durumunda, yargının işlevi, yürütmenin yerine geçerek, kaynakların dağılımı hususunda yürütmeye yol göstermek değil, yürütmenin almış olduğu kararla gıda hakkının ihlaline neden olup olmadığını tespit etmektir. Dolayısıyla gıda hakkı ihlallerinin yargı önüne taşınması kuvvetler ayrılığı ilkesi bakımından sorun teşkil eden bir durum olmayıp aksine yargının, yürütme üzerindeki denetim fonksiyonunu yerine getirmiş olmasına örnek teşkil etmektedir. Bu anlamda, gıda hakkının yargı önüne taşınabilirliğinin kabul edilmesi, kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırılık oluşturmanın aksine, hukuk devleti ilkesinin bir gereğidir.⁹²

Özellikle demokratik bir yönetim biçiminin benimsenmediği ve katılımcı demokrasinin gelişmediği ülkelerde, insan haklarının korunması bakımından yargı, karar alma mekanizmalarını etkileme gücünden yoksun olan bireylerin haklarının korunması bakımından hayati bir önem arz etmektedir.⁹³

Karar alma mekanizmalarına katılma imkânı bulunmayan azınlıkların ve toplum içindeki diğer zayıf ve dezavantajlı grupların, çoğunlukçu bir yapıya sahip olan karar alma organı karşısında korunmaları, ancak bu karar alma organının almış olduğu kararların

⁹² İnsan haklarını koruma işlevi gören tüm mahkemeler, medeni ve siyasal haklara ilişkin vermiş oldukları pek çok kararda da insan haklarının korunması ile devletlerin bütçesel ve politik realiteleri arasından bir denge kurmaya çalışmaktadır. Bu anlamda, yargının kuvvetler ayrılığı ilkesinin gerektirdiği sınırları koruması diğer hakların korunmasına ilişkin vermiş olduğu kararlar için de geçerli olup, gıda hakkının yargı önüne taşınabilirliğinin kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırılık doğuracağı iddiasının temelsiz olduğunu göstermektedir. The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 89-90.

⁹³ Dutta, G.: *Justiciability of Right to Food*, International Journal of Scientific and Research Publications 2015, Vol. 5, Issue. 1, s. 1.

yargı denetimine açık olması ile mümkündür.⁹⁴ Ayrıca modern demokrasilerde kuvvetler ayrılığı ilkesi tamamen su geçirmez bir ilke olmayıp, yargının yürütme organı üzerindeki denetim gücü hukuk devleti ilkesinin bir gereğidir.

Gıda hakkının devletlerin sahip olduğu kaynaklara bağlı olması nedeniyle yargı önüne taşınamayacağına yönelik argüman ise iki gerekçe ile temelden yoksundur. Bu gerekçelerden ilki, gıda hakkı kapsamında saygı yükümlülüğü, asgari çekirdek yükümlülük ve ayrımcılık yasağı gibi yükümlülüklerin devletlerin sahip oldukları kaynaklara bağlı olmaksızın yerine getirilmesi gerektiğidir. Bu nedenle, en azından bu yükümlülüklerin ihlali durumunda gıda hakkının yargı önüne taşınmasında herhangi bir engel bulunmamaktadır. İkinci olarak ise, medeni ve siyasal hakların sağlanmasının da büyük ölçüde devletin sahip olduğu kaynaklara bağlı olmasına rağmen, bu hakların yargı önüne taşınabilirliğinin kaynaklara duyulan ihtiyaç gerekçesiyle tartışma konusu yapılmadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla, bir hakkın sağlanması için devletin sahip olduğu kaynaklara duyulan ihtiyaç, bu hakkın yargı önüne taşınabilir olmasına *per se* engel teşkil etmemektedir. Aksine sahip olunan kaynakların, hakkın sağlanması için uygun bir şekilde kullanılıp kullanılmadığının yargı mercileri tarafından denetlenmesi hukuk devleti ilkesinin bir gereği olup, hakkın sağlanması bakımından devletin isteksiz mi yoksa yetersiz mi olduğunun ortaya konulması için büyük önem taşımaktadır.⁹⁵

Son olarak, gıda hakkının ulusal hukukta açık bir şekilde tanınmaması durumunda oluşan boşluğun ulusal mahkemeler tarafından doldurulamayacağı görüşü de yerinde değildir. Öyle ki, ulusal hukukta gıda hakkının açık bir şekilde tanınmamış olması, ulusal

⁹⁴ Langford, s. 98.

⁹⁵ Genel Yorum 12’de gıda hakkının sağlanması bakımından devletlerin kaynaklara olan bağımlılığı dikkate alınmak suretiyle ihlalden bahsedebilmek için devletlerin isteksizlik mi yoksa yetersizlik mi içinde bulunduklarının tespit edilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bkz. Genel Yorum 12, par. 17.

mahkemelerin yaşam hakkı, sağlık hakkı, asgari ücret ve sosyal güvenlik hakkı gibi hakları geniş bir şekilde yorumlamak suretiyle gıda hakkını bu haklar kapsamında değerlendirmesine engel teşkil etmemektedir. Ayrıca, monist sistemi benimsemiş hukuk düzenlerinde, uluslararası hukuk doğrudan uygulama alanı bulduğu için, mahkemeler devletlerin taraf oldukları gıda hakkını koruyan uluslararası antlaşmaları doğrudan uygulayabileceklerdir. Bununla birlikte, bazı hukuk sistemlerinde insan haklarına ilişkin uluslararası antlaşmalara, ulusal hukuk düzenlemeleri karşısında üstünlük veya öncelik tanınmış olması da ulusal hukukta bir hakkın korunmasına ilişkin boşluğun doldurulmasına imkân verir niteliktedir.

Gıda hakkının yargı önüne taşınabilirliği konusundaki tartışmalarda gündeme taşınan diğer bir husus ise, mahkemelerin karmaşık sosyal meseleleri ve iddiaları yargılamak ve bu konuda uygun kararlar almak konusunda yeterli kurumsal kapasiteye sahip olmadıkları endişesidir. Bu endişeyi dile getirenlere göre, uzmanlık bilgisi gerektiren finansal ve politik meselelerde yorum yapma deneyimi ve becerisi açısından yargıçlar yeterli donanıma sahip değildir.⁹⁶ Ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin ihlallerde mahkeme önüne taşınan asıl mesele, tarafların da ötesinde sosyal adalet ve toplumsal eşitsizlikler gibi dallanıp budaklanan karmaşık meseleleri ihtiva etmektedir ki mahkemeler bu sorunları çözecek donanıma sahip değildir.⁹⁷ Nihayetinde mahkemelerin kurumsal kapasitelerinin yetersizliği nedeniyle, gıda hakkı dahil olmak

⁹⁶ Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, 2015, s.23. https://www.idlo.int/sites/default/files/publications/Realizing%20the%20Right%20to%20Food_Legal%20Strategies%20and%20Approaches_full-report_0.pdf . s.e.t. 2.07.2018. (Bundan sonra Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches).

⁹⁷ Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların yargısal denetiminde mahkemelerin kurumsal kapasitelerinin yetersizliğine ilişkin tartışmaların detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Nolan, A./ Porter B./ Langford, M.: The Justiciability of Social and Economic Rights: An Updated Appraisal, Centre for Human Rights and Global Justice Working Paper No. 15, August 2007, s. 16-19. <http://socialrightscura.ca/documents/publications/BP-justiciability-belfast.pdf>, s.e.t. 01.04.2019.

üzere, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların yargı denetimine tabi tutulmasının uygun olmadığı ifade edilmektedir.⁹⁸

Oysa bu gerekçelere dayanarak bir hakkın yargı denetimi dışında tutulması gerekiyorsa, belli politika ve hizmetlerin, yargı organları tarafından değerlendirilmesini gerektiren medeni ve siyasal hakların da yargı denetimi dışında tutulması gerektiği iddia edilebilir. Benzer bir şekilde, mülkiyet, ticaret ve çevre hukukuna ilişkin bazı meselelerin de karmaşık bir yapıya sahip olmaları ve yargı organlarının bu meseleleri ele almak bakımından kurumsal kapasitelerinin yetersiz olması nedeniyle, bu meselelerin de yargı denetimi dışında tutulması gerektiği savunulabilir.⁹⁹

Son olarak, gıda hakkının yaşam hakkı ve kişi güvenliği gibi yargı önüne taşınabilirlikleri hususunda hiçbir tartışma olmayan haklarla doğrudan ilişkisi olması nedeniyle, bu haklar kapsamında yargı önüne taşınabilir kabul edilmesinde teknik olarak hiçbir engel bulunmadığını söylemek mümkündür. Tüm bu hususlar dikkate alındığında gıda hakkının yargı denetimi dışında tutulması gerektiğine ilişkin iddiaların yerinde olmadıkları görülmektedir.

Gıda hakkının ihlali durumunda hakkı ihlal edilen kişilerin, yargısal veya başka uygun başvuru mekanizmalarına başvurmak suretiyle mağduriyetlerinin giderilmesini talep etme imkânına sahip olması gerektiği Genel Yorum 12’de net bir biçimde ortaya konulmuştur.¹⁰⁰ Bu anlamda, ihlal durumunda etkin başvuru hakkının öneminin ESKHK tarafından vurgulandığı görülmektedir. İhlal durumunda, ihlalin ortadan kaldırılmasını

⁹⁸ Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, s.23.

⁹⁹ Curtis, C.: Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights: Comparative Experiences of Justiciability, Human Rights and Rule of Law Series, No. 2, International Commission of Jurists, Geneva 2008, s. 89. <https://www.refworld.org/pdfid/4a7840562.pdf>, s.e.t. 21.06.2018.

¹⁰⁰ Genel Yorum 12, par. 32.

öngören hukuki çareler ise mağdurların tazminat, eski hale getirme ve tekrarlanmayacağını garanti edilmesi olarak sıralanmıştır.¹⁰¹

Rehber ilkelerde de benzer şekilde, ulusal hukuk düzeninde gıda hakkı ihlallerinin taşınabileceği insan hakları kurumlarının veya ombudsmanlık kurumunun¹⁰² kurulması gerektiği dile getirilmiştir.¹⁰³

Bu açıklamalardan sonra, gıda hakkının ihlali durumunda ulusal veya uluslararası düzeyde yargısal veya yarı-yargısal bir organa başvurma imkânı varsa, gıda hakkının yargı önüne taşınabilir olduğunu söylemek mümkündür.

Gıda hakkının uluslararası düzeyde korunmasında ilişkin koruma mekanizmaları güçlenmekle birlikte, doğrudan doğruya gıda hakkı ihlaline dayanarak uluslararası bir mahkemeye başvurma imkânı bulunmamaktadır. Uluslararası bir mahleme olan Uluslararası Adalet Divanı da bir insan hakları mahkemesi olmayıp, ilgili mahkeme nezdinde ancak devletlerarası başvuru mümkündür. Bununla birlikte, hakkın ihlali durumunda başta ESKHUS kapsamında bireysel başvurunun kabulü ile birlikte ESKHK'ne başvurmak mümkün olduğu gibi, gıda hakkına ilişkin hükümler içeren diğer uluslararası antlaşmalar kapsamında kurulan ve ilgili antlaşmalara uyumu denetleyen

¹⁰¹ Genel Yorum 12, par. 32. Benzer biçimde, ESKHUS'de tanınan hakların yargı organları önüne taşınmasının mümkün olmadığına ilişkin görüşlerin keyfi olduğu ve Viyana Deklarasyonu'nda insan haklarına ilişkin kabul edilen ilkelerle bağdaşmadığı ESKHK tarafından Genel Yorum 9'da da dile getirilmiştir. Genel Yorum 9, par. 10.

¹⁰² Günümüzde ombudsmanlık kurumunun bulunduğu pek çok ülkede ilgili kurumların sadece medeni ve siyasal hakları koruma mekanizması kapsamına aldıkları görülmektedir. Bu sınırlı yaklaşımın aksine ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlallerinin de ombudsmanlık kurumu tarafından dikkate alındığı bir koruma sisteminin kurulması gerekmektedir. Ekvador'daki ombudsmanlık kurumunun inisiyatif olarak ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlallerine karşı bir birim kurması; Guatemala'da da ombudsmanlık işlevi gören *Procuraduría for Human Rights*'in 2007'den beri Gıda ve Besin Güvencesi Yasası'na uygun bir biçimde gıda hakkı konusunda raporlar sunuyor olması bu konudaki örnek uygulamalardır. Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s.11, par. 37.

¹⁰³ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 7, Guideline 18.

CEDAW Komitesi ve Irkçılığın Önlenmesine ilişkin Komite gibi antlaşma organlarına başvurmak da mümkündür.¹⁰⁴

Ulusal düzeyde, genel olarak sosyo-ekonomik haklar ile medeni ve sivil haklar arasındaki yapay ayrımın etkisiyle pek çok devlet anayasasında gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak (*justiciable right*) olarak tanınmadığı görülmektedir.¹⁰⁵ Gıda hakkının tanındığı bazı anayasalarda ise, bu hakkın yargı önüne taşınabilir bir hak olarak tanınmak yerine, devlet politikalarına yol gösteren bir direktif veya rehber ilke olarak tanındığı görülmektedir.

Bu genel yaklaşımın aksine, insan hakları arasındaki ayrımı reddetmek suretiyle, gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olması önünde hiçbir hukuki engel olmadığını gösteren ulusal mahkeme kararları da bulunmaktadır. Bu örneklerde, ulusal mahkemelerin, gıda hakkına ilişkin derhal yerine getirilmesi gereken saygı yükümlülüğü, asgari çekirdek yükümlülük ve ayrımcılık yasağı gibi yükümlülüklerin ihlaline ilişkin ihlal kararların yanı sıra, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerine ilişkin kararlar da verdiği görülmektedir. İlgili kararların ortak noktası, yargı merciilerinin veya yarı yargısal merciilerin, ihlalin giderilmesine ilişkin öngördükleri hukuki çarelerde devletlerin sahip oldukları kaynakları, bu kaynakların kullanımı hususundaki takdir yetkilerini, aşamalı

¹⁰⁴ Uluslararası hukuk kapsamında başvuru mekanizmalarının detayı için bkz. tezin “Gıda Hakkı İhlalleri Karşısında Başvurulabilecek Uluslararası Hukuk Mekanizmaları” başlıklı bölümü.

¹⁰⁵ Söz konusu yapay ayrımın anayasa metinlerine yansıdığı örneklerde, sosyo-ekonomik haklar ile medeni ve siyasal hakların farklı bölümlerde düzenlendiği görülmektedir. Bkz. Hindistan, Sierra Leone Anayasaları. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda da insan hakları arasında böyle bir ayrımın benimsendiği görülmektedir. Bu ayrım, Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru hakkının kabul edilmesi sürecinde de benimsenmiş olup Anayasa’da tanınan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bireysel başvuru mekanizmasının kapsamı dışında bırakılmıştır. Yasa koyucunun yapmış olduğu bu tercihin eleştirel bir analizi için bkz. Göztepe, E.: *Türkiye’de Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Hakkının (Anayasa Şikâyeti) 6216 Sayılı Kanun Kapsamında Değerlendirilmesi*, TBB Dergisi 2011, S: 95, s. 13-40.

gerçekleştirme kavramını ve kuvvetler ayrılığı ilkesini dikkate aldıkları ve bu anlamda hakkın yerine getirilmesi hususunda itici bir güç olduklarıdır.¹⁰⁶

C. Bölgesel Düzeyde Koruma Mekanizmaları ve Örnek Kararlar

Gıda hakkı ihlallerinin, insan haklarını korumaya yönelik bölgesel düzeyde kurulmuş olan koruma mekanizmaları önüne taşındığı örneklerde gıda hakkının, yaşam hakkı, sağlık hakkı, kalkınma hakkı, mülkiyet hakkı gibi haklar ile ilişkilendirilerek korunduğu görülmektedir. Bu bölümde bölgesel düzeyde koruma mekanizmaları önüne taşınan gıda hakkı ihlalleri ele alınacaktır.

1. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu Kararları

AİHHKom.'un gıda hakkına ilişkin olarak vermiş olduğu en dikkat çekici karar *Ogoni* başvurusunda vermiş olduğu karardır. İlgili başvuru Nijerya hükümetinin, Nijerya Milli Petrol Şirketi ile Shell'in ortak olarak yürütmüş olduğu petrol arama faaliyetleri ile Ogoni isimli yerel halkın gıda kaynaklarına zarar vermesine ilişkindir.

AİHHS'de gıda hakkı açıkça tanınmamış olmasına rağmen, Komisyon, gıda hakkının yaşam hakkı,¹⁰⁷ sağlık hakkı¹⁰⁸ ve ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınma hakkı¹⁰⁹ bağlamında zımnen tanındığına vurgu yapmak suretiyle, hükümetin bu haktan kaynaklanan saygı ve koruma yükümlülüklerini ihlal ettiğine karar vermiştir.¹¹⁰

¹⁰⁶ The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 92.

¹⁰⁷ AİHHS, md. 4.

¹⁰⁸ AİHHS, md. 16.

¹⁰⁹ AİHHS, md. 22.

¹¹⁰ Gıda hakkı dahil olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel hakların Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu tarafından korunmasına, bu anlamda yargı önüne taşınabilir olduklarına ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Yeshanew, S. A.: Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights in the African Regional Human Rights System- Theory, Practice and Prospect, Intersentia, Antwerp 2013.

Komisyon, ilgili kararında Devlet Petrol Şirketi ile Shell ortaklığının yürüttüğü faaliyetlerin arazileri ve suyu kirletmek suretiyle, Ogoni halkının gıda kaynaklarına zarar verdiğini tespit etmiştir.¹¹¹ Komisyon, ayrıca, gerek AİHHS'nin gerekse diğer uluslararası hukuk düzenlemelerinin devlete mevcut gıda kaynaklarını koruma ve tüm vatandaşlarının yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan gıdaya erişimlerini temin etme yükümlülüğü yüklediğini ifade etmiştir.¹¹² Bu yükümlülüğün bir uzantısının ise devletin mevcut gıda kaynaklarını kirletmekten ve bu kaynaklara zarar vermekten kaçınması olduğunun altı çizilmiştir.

Komisyon'un dikkat çektiği bir başka husus ise, devletin, özel hukuk kişilerinin yürütmüş oldukları faaliyetlerle gıda kaynaklarını kirletmelerine veya bu kaynaklara zarar vermelerine izin vermemesi gerektiğidir. Bu bağlamda Komisyon, Nijerya hükümetinin, üçüncü kişilerin faaliyetlerini regule ve kontrol etmek suretiyle gıda hakkını koruma yükümlülüğünü yerine getirmediğine hükmetmiştir.¹¹³ Komisyon bu durumu şu şekilde dile getirilmiştir:

*“Tabi ki Komisyon, Nijerya Hükümetinin sahip olduğu kaynakları kullanmak ve böylece halkını kalkındırma çabaları için Hükümeti suçlayacak değildir. Burada suçlanması gereken husus, Hükümetin, Nijerya Milli Petrol Şirketi ve Shell konsorsiyumu tarafından gerçekleştirilen zararlara karşı Ogoni halkını korumaya yönelik gerekli önlemlerin alınmamış olmasıdır.”*¹¹⁴

¹¹¹ ACHPR, *Social and Economic Rights Action Centre (SERAC), Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96, par. 65-66.

¹¹² ACHPR, *SERAC, Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96, par. 66.

¹¹³ ACHPR, *SERAC, Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96, par. 66.

¹¹⁴ ACHPR, *SERAC, Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96, par. 56.

Komisyon, ihlalin ortadan kaldırılmasına ilişkin olarak ise, hükümetin Ogoni topluluğuna karşı tazminat ödemesinin yanı sıra, yürütülen faaliyetler neticesinde kirlenen arazilerin ve nehirlerin temizlenmesi gerektiğine karar vermiştir.¹¹⁵ Komisyon ayrıca, ileride gerçekleştirilecek herhangi bir petrol arama faaliyeti sırasında çevre ve sosyal etki değerlendirme yapılması ve petrol faaliyetlerinden etkilenecek grupların da bilgi ve karar alma sürecine dahil edilmeleri gerektiğine hükmetmiştir.¹¹⁶

AIHHKom.'un önüne taşınan diğer bir başvuru ise *Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group International on behalf of Endorois Welfare Council v. Kenya* başvurusudur. İlgili olayda, kırsal hayvancılıkla geçimini sağlayan Endorois yerli topluluğu, Kenya hükümeti tarafından vahşi hayatı koruma alanı kurmak üzere arazilerinden çıkarılmıştır. Topluluğun hayatlarının idamesi için hayvancılık yaptıkları arazilerinden çıkarılarak, hayvancılığa uygun olmayan yarı-kurak alanlara sürgün edilmesi, Komisyon tarafından AIHHS'nin 8, 14, 17, 21 ve 22. Maddelerini ihlali olarak görülmüştür.¹¹⁷ Bu karar, özellikle yerli topluluklar bakımından sahip oldukları arazilerin gıda hakları başta olmak üzere hayatlarının idamesi bakımından taşıdığı önemi göstermektedir.

2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

AIHS medeni ve siyasal hakları korunmaya yönelik bir antlaşma olup gıda hakkı Sözleşme'de açık bir biçimde tanınmamıştır. Bununla birlikte, AIHM'in AIHS'in 2. Maddesi ile koruma altına alınan yaşam hakkının, devlete pozitif yükümlülükler yükleyen

¹¹⁵ ACHPR SERAC, *Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96, par. 49.

¹¹⁶ ACHPR, SERAC, *Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96, par. 53.

¹¹⁷ ACHPR, *Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group International on behalf of Endorois Welfare Council v. Kenya*, Communication No. 276/2003.

bir hak olduğunu vurgulamak ve önüne gelen davalarda ilgili hakkı geniş bir biçimde yorumlamak suretiyle gıda hakkını dolaylı olarak koruduğu görülmektedir.

Bu örnek davalardan biri *Nencheva ve diğerleri v. Bulgaristan* davası olup, ilgili davada AİHM, fiziksel ve zihinsel olarak ağır engelli olan on beş çocuğun ve gencin, kış şartlarına bağlı olarak devletin yeterli gıda, ilaç ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılayamaması sonucunda hayatlarını kaybetmeleri nedeniyle yaşam hakkının ihlali iddiasını incelemiştir. Mahkeme, devletin kendi korumasına bırakılmış toplum içinde zayıf bulunan bu çocukların hayatlarını korumak amacıyla gereken tedbirleri almaması nedeniyle hak ihlalinin gerçekleştiğine hükmetmiştir.¹¹⁸

Yaşam hakkı bağlamında gıda hakkı ile ilgili olarak AİHM'in önüne gelen *Horoz v. Türkiye* ve *Rappaz v. İsviçre* davalarında ise toplum içinde zayıf durumda bulunan tutukluların açlık grevinde bulunması durumunda yaşam hakkını korumak için, devletin bu bireyleri besleme yükümlülüğü olup olmadığı gündeme gelmiştir. İlgili davalarda, AİHM, tutuklu bir kimsenin açlık grevine gitmesi durumunda, devletin yaşam hakkını korumak için ilgili kişinin sağlık durumunu takip etmek ve gerekli tıbbi desteği sağlamak dışında herhangi bir yükümlülüğü olmadığına hükmetmiştir. Bu bağlamda, açlık grevine giren bir tutuklunun yaşam ve ölüm hakkında karar alma kapasitesine sahip olduğunu ifade eden Mahkeme, devletin açlık grevine giden kişileri besleme yükümlülüğünün olmadığına dikkat çekmiştir.¹¹⁹

Açlık grevine giden bir hükümlünün hapisane yetkilileri tarafından zorla beslenmesine ilişkin *Nevmerzhitsky v. Ukrayna* davası ise insanın besin ihtiyacını

¹¹⁸ ECHR, *Nencheva and others v. Bulgaria*, Application no. 48609/06, 18 June 2013.

¹¹⁹ ECHR, *Horoz v. Turkey*; ECHR, *Pandjigidzé and Others v. Georgia*; ECHR, *Rappaz v. Switzerland*.

karşılanmasının insan onuruna uygun bir şekilde sağlanması gerektiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İlgili davada AİHM, açlık grevine giden hükümlünün ellerine kelepçe takılarak, ağzının zorla açılarak ve yemek borusuna özel bir boru sokularak beslenmeye çalışılmasının, AİHS'in işkence yasağına ilişkin 3. Maddesinin ihlali olduğuna hükmetmiştir.¹²⁰

Gıda hakkı ile ilişkili olarak AİHM önüne taşınan bir diğer dava ise AİHS'in 9. Maddesinde koruma altına alınan düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün ihlali iddiasını taşıyan *Vartic v. Romanya* davasıdır. İlgili davada, Romanya'da tutuklu bulunan Vartic'e Budist inancına uygun olarak vejetaryanlara uygun gıdanın temin edilmemesi nedeniyle Sözleşme'nin 9. Maddesinin ihlal edilip edilmediği ele alınmıştır. Davaya ilişkin olarak Romanya hükümeti savunmasında, davacının inancının içtenliğini sorgulayarak, tutukluların daha iyi yiyecek alabilmek için din ve vicdan özgürlüğünü kötüye kullandığını iddia etmiştir.¹²¹ Buna karşın Mahkeme, oruç tutan Hristiyan Ortodokslara hayvan ürünü içermeyen gıdalar temin edilirken, davacının inancına saygı duyulmayarak, kendisine vejetaryanlara uygun gıda temin edilmemesinin, hapisane idaresi ile tutuklunun menfaatleri arasında adil bir denge gözetilmeksizin yapılan bir uygulama olduğuna ve bu nedenle Sözleşme'nin 9. Maddesi'nin ihlal edildiğine hükmetmiştir.¹²²

3. Amerikalılar-arası İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin (Ame.İHM)¹²³ vermiş olduğu kararlar, çoğunlukla yerli hakların arazi haklarının korunmasına ilişkindir. Mahkeme yerli

¹²⁰ ECHR, *Nevmerzhitsky v Ukraine*, App. no.54825/00, 5 May 2005.

¹²¹ ECHR, *Vartic v. Romania*, par. 46. Benzer bir dava için ayrıca bkz. ECHR, *Jacobski v. Poland*.

¹²² ECHR, *Vartic v. Romania*, par. 48-55.

¹²³ Inter-American Court of Human Rights, dilimize Inter-Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi olarak da çevrilebilir, ancak dilimizde yaygın olarak kabul görmüş Amerikalılar-arası İnsan Hakları Mahkemesi çevirisi tercih edilmiştir. Bkz. Gemalmaz, M. S.: Uluslararası İnsan Hakları

hakların arazileri ile olan bağlarının, bu toplulukların kültürel yapılarını, etnik ve maddi varlıklarını sürdürebilmeleri açısından taşıdığı önemi, farklı kararlarında Am.İHS'nin 21. Maddesi'nde korunan mülkiyet hakkını geniş bir biçimde yorumlamak suretiyle teyit etmiştir.¹²⁴

Am.İHM, yerli hakların gerek kendi tüketimleri için gerekse ekonomik gelir elde etmek için araziye olan bağılıklarına dikkat çeken örnek kararlarından biri *Sawhoyamaya v. Paraguay* davasında vermiş olduğu karardır. İlgili davada Mahkeme, yaşam hakkını geniş bir biçimde yorumlamak suretiyle, bu hakkın devlete sadece negatif yükümlülükler yükleyen bir hak olmadığını, insan yaşamını tehdit eden fiili ve acil bir risk söz konusu olduğunda devletin bu riski önlemeye veya ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler almasını da gerektiren ve bu nedenle devlete pozitif yükümlülükler yükleyen bir hak olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵ Bu bağlamda, yaşam hakkının, gıdaya erişim hakkını da içerdiğini belirten Mahkeme, Paraguay'ın Sawhoyamaya yerli halkının arazilerine erişimlerini engellemek suretiyle yaşam hakkını ihlal ettiğine, bu ihlalin ortadan kaldırılması için yerli halka arazilerinin iadesine, iade mümkün değilse yerel halkın geçimini sürdürebilmesi için kendilerine başka bir arazi tesis edilmesine ve ayrıca halk temel ihtiyaçlarını karşılayacak seviyeye erişene kadar gıda hakkı dahil olmak üzere temel ihtiyaçlarının sağlanması gerektiğine hükmetmiştir.¹²⁶

Comunidad Indigena Yakye Axa v. Paraguay davası da yine yerli halkın arazilerinden çıkarılarak bir başka bölgeye yerleştirilmesinin gıda hakkı üzerindeki

Hukukunun Genel Teorisine Giriş, Legal Yayınları, İstanbul 2010, s. VIII.

¹²⁴ IACtHR, *Sanchez v. Honduras*, Judgment, 26 Nov. 2003; IACtHR, *Mayagna v. Nicaragua*, Order, 6 Sep. 2002; IACtHR, *Sawhoyamaya Indigenous Community v Paraguay*, Judgment, 29 March 2006; IACtHR, *Yakye Axa Indigenous Community v Paraguay*, Judgment, 17 June 2005.

¹²⁵ *Sawhoyamaya Indigenous Community v Paraguay*, par. 155.

¹²⁶ *Sawhoyamaya Indigenous Community v Paraguay*, par. 150-178.

etkisine ilişkindir. İlgili davada, yerli halkın arazisini kaybetmesi neticesinde, gıda temin etmekte çok büyük güçlük çektiği, buna bağlı olarak topluluk üyeleri arasında kansızlık ve yetersiz beslenme vakıalarının arttığı tespit edilmiştir.¹²⁷ Hayatlarını idame ettirmek için avcılık ve balıkçılıkla uğraşan topluluğun arazilerinden çıkarılmaları nedeniyle gıdaya erişim kaynaklarından yoksun kaldıklarını tespit eden Mahkeme, Paraguay'ın, topluluğun gıda hakkını da kapsayan yaşam hakkını ve mülkiyet hakkını ihlal ettiğine hükmetmiştir.¹²⁸

D. Uluslararası Hukukun Ulusal Hukuka Yansıması ve Ulusal Mahkemelerin Örnek Kararları

Gıda hakkının ulusal anayasalarda tanınmış olması, ulusal mahkemelerin önlerine gelen ihlallerde daha etkin kararlar alabilmelerine imkân tanımıştır. Gıda hakkına ilişkin verilmiş olan yargı kararlarının en iyi örneklerinin ulusal mahkemeler tarafından verilen kararlar olduğu görülmektedir. İlgili kararlar, gıda hakkı dahil olmak üzere, sosyo-ekonomik hakların yargı önüne taşınabilir olmadığını iddia eden görüşün, kavramsal olarak yanlış, ampirik olarak da temelsiz olduğunu¹²⁹ göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bu kararların bazılarında ulusal mahkemeler aktivist bir yaklaşım sergilemek suretiyle yaşam hakkı, sağlık hakkı, mülkiyet hakkı gibi hakları gıda hakkını da kapsayacak şekilde geniş yorumlamak suretiyle ihlal tespitinde bulunmuştur. Mahkemelerin bu yaklaşımı, insan haklarının birbirine bağlı ve bağımlı olduklarını açık

¹²⁷ *Yakye Axa Indigenous Community v Paraguay*, par. 164-165.

¹²⁸ *Yakye Axa Indigenous Community v Paraguay*, par. 242(1), (3).

¹²⁹ Courtis, *The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies*, s. 337.

bir şekilde gösterdiği gibi, ulusal hukukta açıkça tanınmayan gıda hakkının dolaylı olarak yargının denetimine açılmasını sağlamıştır.¹³⁰

Gıda hakkının ulusal hukukta açık bir biçimde tanınmadığı bazı ülkelerde ise, mahkemelerin sosyal devlet ilkesi gereği, bireylere insan onuruna uygun asgari hayatı sağlama yükümlülüğü altında oldukları ve bu yükümlülüğün gıda hakkını da içerdiği sonucuna vardıkları görülmektedir. Bu bağlamda gıda hakkının sosyal güvenlik hakkı veya asgari ücret hakkı gibi hakların geniş yorumlanması suretiyle korunduğu görülmektedir.

Bazı örneklerde ise, gıda hakkını koruyan ESKHUS'nin ulusal hukukunun bir parçası olarak kabul edilmesi suretiyle, gıda hakkı ulusal hukuk düzeninin koruduğu haklar arasında ele alınmıştır. Böylece uluslararası hukuk tarafından korunan bir hakka ilişkin devletlerin taşımış oldukları yükümlülüklerin yerine getirilmesinde ulusal mahkemeler itici bir güç olmuştur.

1. Hindistan Yüksek Mahkemesi ve PUCL Davası

Ulusal mahkeme kararlarından literatürde oldukça takdir toplayan ve muhtemelen en çok atıf yapılan kararların başında Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin *PUCL* davasında vermiş olduğu karar gelmektedir.¹³¹ Kararın önemi ekonomik, sosyal ve kültürel hakların

¹³⁰ Courtis, *The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies*, s. 328-329.

¹³¹ Söz konusu dava gıda hakkına ilişkin büyük bir önem taşımakta olup literatürde de en çok atıf yapılan dava özelliğini korumaktadır. Gıda hakkı eski rapörtörlerinden De Schutter de bu davanın, gıda hakkının korunmasına ilişkin en dikkat çekici dava olduğunu ifade etmektedir. De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 10, par. 23. Bununla birlikte, ilgili davadan önce Hindistan Anayasa Mahkemesi'nin sırasıyla balıkçı toplulukların denize erişim, arazi ve su haklarını ve devletin özel şirketlere sağlamış oldukları imtiyazlara karşı kabile topluluklarının geçimlerine yönelik faaliyetlerini korumak suretiyle ilgili toplulukların gıda haklarını koruduğu iki önemli kararı daha bulunmaktadır. Sırasıyla bkz. Supreme Court of India, *S. Jagannath v. Union of India and Ors*, 11 December 1996; Supreme Court of India, *Samatha v. State of Andhra Pradesh and Ors*, 11 July 1997.

yargı eliyle korunması bakımından hem bölgesel hem de uluslararası düzeyde bir rehber niteliği taşımasından kaynaklanmaktadır.¹³² Dava, aynı zamanda gıda hakkı ile yaşam hakkı arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından da önem taşımaktadır.¹³³

İlgili dava, *People's Union for Civil Liberties (PUCL)* adlı sivil toplum kuruluşu tarafından Hindistan Yüksek Mahkemesi önüne taşınmıştır. İlgili davada, Mahkeme, Racasthan eyaleti başta olmak kuraklık ve kıtlıktan etkilenen bölgelerde yaşanan açlıktan ölümleri değerlendirmiştir.

2001 yılında, üç yıl üst üste devam eden kuraklık ve yaşanan kıtlık karşısında kuraklıktan etkilenen bölgelere devletin asgari gıdayı temin etmekte yetersiz kalması nedeniyle bir insan hakları derneği olan *PUCL*, Hindistan Anayasası'nın 21. Maddesinde güvence altına alınmış ve Anayasa Mahkemesi içtihadına göre gıda hakkını da kapsadığı kabul edilen yaşam hakkının ihlal edildiği iddiasını kamu yararı dilekçesi¹³⁴ ile Yüksek Mahkeme önüne taşımıştır.

PUCL dava dilekçesinde, devletin yaşam hakkını koruma yükümlülüğüne bağlı olarak, kuraklıktan etkilenen bölgelerde gıdayı üretmek veya satın almak suretiyle gıdaya erişim imkânı bulunmayan bireylere gıda temin etmek yükümlülüğü olduğunu iddia etmiştir.¹³⁵ *PUCL* ayrıca, halk açlık ve yetersiz beslenme koşulları içinde yaşarken,

¹³² Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 7, par. 22.

¹³³ Birchfield, L./ Corsi, J.: *The Right to Life is the Right to Food: People's Union for Civil Liberties v. Union of India & Others*, Human Rights Brief 2010, No. 3, s. 15-18. <http://www.jessicalynncorsi.com/wp-content/uploads/2014/06/The-Right-to-Life-Is-the-Right-to-Food.pdf>, s.e.t. 05.10.2018.

¹³⁴ Kamu yararı yargılaması (*public interest litigation*) Hindistan başta olmak üzere, Pakistan, Sri Lanka, Nepal ve Bangladeş yargı sistemlerinde kabul edilen bir usul olup ilgili usule göre herhangi bir insan hakkı ihlalinin yargı önüne taşınabilmesi için mağdur olma sıfatının taşınması şart koşulmamaktadır. İlgili usulün hakkı ihlal edilen bireylerin adalete erişimini kolaylaştırdığına ilişkin değerlendirmeler için bkz. tezin "Adalete Erişimin Güçlendirilmesi" başlıklı bölümü.

¹³⁵ Supreme Court of India, *People's Union for Civil Liberties v Union of India and Others Writ Petition (Civil) No. 196 of 2001*, par. 50. (Bundan sonra *PUCL v. Union of India and Others*) İlgili dava ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Supreme Court Orders on the Right to Food, A Tool for Action, October 2005, <http://www.corteidh.or.cr/tablas/27433.pdf>, s.e.t. 15.05.2019.

devlete ait depolarda tonlarca tahılın bulunmasına rağmen, devletin bunu gıda dağıtım programları ile halka dağıtmakta yetersiz kaldığına dikkat çekmiştir.¹³⁶

Yüksek Mahkeme, kararında Hindistan Anayasası'nın devlet politikalarına yön veren bir ilke olan 47. Maddesini, gıda hakkını da kapsayacak bir şekilde yorumlamış olup buna bağlı olarak devletin, halkın beslenme durumunu geliştirme yükümlülüğü bulunduğunu ifade etmiştir.

Yüksek Mahkeme yaptığı yargılama neticesinde, yeteri kadar gıda olmasına rağmen, bunların halka ulaştırılmasını sağlayacak adımların devlet tarafından atılmadığını, bu nedenle sorunun kaynak yetersizliğinden değil, ancak mevcut yasa ve politikaları uygulamadaki yetersizlik ve başarısızlıktan kaynaklandığını tespit etmiştir. Yüksek Mahkeme, gıda programlarının uygulanmadıkları takdirde hiçbir işe yaramadıklarını ve bu programlar açısından önemli olanın gıdanın aç olan bireylere ulaştırılması olduğunun altını çizmiştir.¹³⁷

Davanın devam ettiği süreçte Yüksek Mahkeme'nin verdiği geçici tedbir kararları ile halkın gıda hakkının sağlanması için mevcut yasaların ve gıda programlarının özellikle toplum içindeki zayıf grupların korunmasını öncелеmek suretiyle uygulanması gerektiği öngörülmüştür.

Bununla birlikte Yüksek Mahkeme, yaşam hakkı bağlamında değerlendirdiği gıda hakkının sağlanabilmesi için devletin sosyal programlar vasıtasıyla bireylerin temel gıda ihtiyaçlarını sağlaması gerektiğine hükmetmiştir. Bu amaçla, Yüksek Mahkeme gıda

¹³⁶ *PUCL v. Union of India and Others*, par. 11.

¹³⁷ Supreme Court of India, *PUCL v. Union of India and Others*, *Civil Original Jurisdiction, Interim Order of 2 May 2003*. İlgili karara ECSR-Net'ten erişilmiştir. <https://www.esr-net.org/caselaw/2006/peoples-union-civil-liberties-v-union-india-ors-supreme-court-india-civil-original>, s.e.t. 09.05.2009.

hakkının hayata geçirilebilmesi için sekiz farklı programın uygulamaya geçirilmesine karar vermiştir. Bu programların başlıcaları; yeni doğanları, hamile ve emzirme döneminde olan anneleri ve ergenlik dönemindeki genç kızları kapsayan gıda programı,¹³⁸ tüm devlet ve okullarında sıcak öğle yemeği programı, yaşlılar için emekli maaşı uygulaması ve sübvans edilmiş tahıl dağıtım programı¹³⁹ olarak örneklendirilebilir.

Yüksek Mahkeme ayrıca, bu programların hayata geçirilip geçirilmediğini takip etmek üzere iki bağımsız yetkili kişi (*commissioner*) atamıştır. Bu yetkili kişiler mahkeme kararının uygulanıp uygulanmadığını hazırladıkları raporlarla Yüksek Mahkemeye sundukları gibi, gıda hakkının daha da güçlendirilmesi için ne gibi adımlar atılabileceği hususunda da tavsiyelerde bulunmuşlardır.

Yüksek Mahkeme'nin konuya ilişkin vermiş olduğu kararında dikkat çeken diğer bir husus ise, gıda programlarının açlıkla mücadele konusunda gerçekten etkin olabilmesi için nasıl uygulanması gerektiğine ilişkin olarak da idari makamlara yön göstermesidir. Bu bağlamda, Yüksek Mahkeme'nin, gıda programlarında sunulan yemeklerin yerel olarak üretilmiş ve sıcak yemek olmasına¹⁴⁰ ve yemekleri pişirmek için özellikle Dalit kadınlarının¹⁴¹ aşçı olarak istihdam edilmesinin tercih edilmesine hükmetmesi dikkat çekicidir. Mahkeme ayrıca, gıda programlarının bir anayasal hak olduğunu ifade etmiş olup bu haktan yararlanan kişi sayısının artırılması gerektiğini belirtmiştir.

¹³⁸ Bu program, “*Integrated Child Development Services Scheme*” adını taşımakta olup, dilimize Bütünleşmiş Çocuk Gelişimi Hizmetleri olarak çevrilebilir.

¹³⁹ Bu program “*Targeted Public Distribution Scheme*” adını taşımakta olup, dilimize Hedeflenmiş Kamu Bölüşümü Programı olarak çevrilebilir.

¹⁴⁰ Hindistan’da daha önce uygulanan okul öğle yemeği programlarında doyurucu nitelik taşımayan kuruyemiş veya tahıl verilmekteydi.

¹⁴¹ Dalitler Hindistan’ın en yoksul gruplarından biri olup Mahkeme’nin bu kadınlara iş olanağı verilerek geçimlerini sağlamalarında destek olunması gerekliliğine dikkat çekmesi yargısal aktivizmin olumlu örneklerinden biridir.

Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin vermiş olduğu bu karar, yargı organlarının, gıda hakkının gerçek anlamda anlam kazanabilmesi için nasıl bir işleve sahip olduklarını göstermesi bakımından emsal teşkil eder niteliktedir. İlgili karar ile Mahkeme, yargı organlarının, yasama organının insan haklarına ilişkin yasal düzenlemeler yapması hususunda nasıl etkin bir rol oynayabileceğini de göstermiştir.¹⁴² Ayrıca bu karar ile devletin gıda programlarında yer alan gıda, bir yardım olmaktan çıkıp anayasal bir hakka, bu programlardan yararlananlar ise sadece yararlanıcı olmaktan çıkıp hak sahibine dönüşmüşlerdir.¹⁴³

2. Güney Afrika Anayasa Mahkemesi ve Örnek Davalar

Güney Afrika Anayasası, tüm sosyo-ekonomik hakların yargı önüne taşınabilir olduğunu kabul etmesi bakımından önemli örneklerden biridir.¹⁴⁴

Sosyo-ekonomik haklardan gıda hakkına Güney Afrika Anayasası'nda ayrı bir önem atfedildiği görülmektedir. Güney Afrika Anayasası'nın 27. Maddesinde yeterli gıda hakkı tanındığı gibi,¹⁴⁵ gıda hakkı ile bağlantılı olan haklardan sosyal güvenlik ve sosyal

¹⁴² Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 7, par. 21.

¹⁴³ Detaylı bir değerlendirme için bkz. Mander, H.: *Food from the Courts: The Indian Experience*, IDS Bulletin July 2012, Vol. 43, No. 1, s. 15-24.

¹⁴⁴ Güney Afrika, gıda hakkı başta olmak üzere, sosyo-ekonomik hakların korunması bakımından kurmuş olduğu denetleme mekanizması ile de örnek teşkil etmektedir. Ulusal hukuk düzeninde kurulan bu mekanizma ile Güney Afrika İnsan Hakları Komisyonu (*South African Human Rights Commission*), yürütmüş olduğu faaliyetlerle ilgili olarak Güney Afrika Parlamentosu'na rapor sunmaktadır. Ayrıca Komisyon'un sosyo-ekonomik hakların sağlanması bakımından her bir hak ile ilgili olarak devletin ilgili birimlerinden bilgi talep etme yetkisi bulunmaktadır. Bu kapsamda, gıda hakkının aşamalı bir biçimde sağlanıp sağlanmadığına ilişkin olarak Komisyon, Tarım ve Sağlık Bakanlıklarından bilgi isteyebilmektedir. İlgili Bakanlıkların, bilgi vermemesi durumunda Komisyon, durumu takip edebilmektedir. Ayrıca Komisyon, hakkın aşamalı olarak sağlanıp sağlanmadığı ile ilgili olarak beslenme, büyümede gerilik, ölüm oranları gibi birtakım belirleyici faktörler kullanmak suretiyle bir önceki yıl ile mukayese yapmaktadır. Bkz., Ziegler Report- Justiciability of the right to food, s. 18, par. 55.

¹⁴⁵ Güney Afrika Anayasası'nın 2. Bölümü "Haklar Beyannamesi" (*Bill of Rights*) başlığı taşımakta olup ilgili bölümde haklar arasında herhangi bir sınıflandırmaya gidilmeksizin medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel hakların bir bütün halinde tanındığı görülmektedir. Gıda hakkı için bkz. Constitution of South Africa, Chapter 2, Sect. 27(1)(b). Güney Afrika Anayasası'nda ayrıca, gıdaya erişim hakkı ile doğrudan ilişkili olmak üzere, eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağının, insan onuruna saygı duyulması ve insan onurunun korunması hakkı ile yaşam hakkının düzenlendiği de görülmektedir.

yardım hakkı,¹⁴⁶ mülkiyet, araziye erişim, kullanım hakkı gibi haklar da¹⁴⁷ Anayasa ile koruma altına alınmıştır.

Ayrıca, Güney Afrika Anayasası'na göre, her çocuk ve tutuklu kişi yeterli gıda hakkına sahip olup devletin bu husustaki yükümlülüğü aşamalı sağlamaya tabi değildir.¹⁴⁸ Bu düzenlemenin, çocukların ve tutuklu kişilerin kendilerini besleme imkânından yoksun oldukları kabul edilmek suretiyle, devlete derhal yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük yüklediği görülmektedir.

Güney Afrika Anayasa Mahkemesi tarafından görülen *Government of the Republic of South Africa v. Irene Grootboom and others* davası, doğrudan doğruya gıda hakkına ilişkin olmasa da Mahkeme'nin davadaki değerlendirmeleri, gıda hakkı bakımından da uygulanabilecek nitelikte olduğu için ele alınması yerinde olacaktır.

Grootboom davasında, Güney Afrika Anayasa Mahkemesi, konut hakkı ve zorla tahliyeyle ilişkin vermiş olduğu kararıyla aşamalı sağlama kavramının, bir hakkın yargı önüne taşınabilir olması önünde herhangi bir engel teşkil etmediğini ortaya koymuştur.¹⁴⁹

İlgili davada Ms. Grootboom 510 çocuk ve 390 yetişkinden oluşan bir topluluğun üyesi olarak, yasadışı olarak yerleşmiş oldukları araziden, bu arazinin düşük-maliyetli konut yapımına tahsis edilmesi nedeniyle zorla tahliye edilmişlerdir. Topluluk, yaşamakta oldukları yerden alternatif olarak kalabilecekleri bir yer gösterilmeksizin zorla tahliye

Bkz., Section, 9, 10, 11.

¹⁴⁶ Constitution of South Africa, Chapter 2, Sect. 27, par. 1(c), The Constitution of the Republic of South Africa, 1996, <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/SACConstitution-web-eng.pdf>, s.e.t. 15.05.2019.

¹⁴⁷ Constitution of South Africa, Chapter 2, Sect. 25.

¹⁴⁸ Constitution of South Africa, Chapter 2, Sect. 28, par. 1(c) and Sect. 35(2)(e).

¹⁴⁹ Constitutional Court of South Africa, *Government of the Republic of South Africa and Others v. Irene Grootboom and Others*, (CCT 11/00) [2000] ZACC 19.

edilmeleri nedeniyle kötü şartlar altında yaşadıkları iddiasıyla Mahkemeye başvurmuşlardır.

Yüksek Mahkeme, ilgili kararında devletin sahip olduğu kaynaklar kapsamında hakkın sağlanması bakımından eylem ve eylemsizliğini uygunluk testine (*test of reasonableness*) tabi tutmak suretiyle, hükümetin uygulamış olduğu programın, bireyleri çok ciddi ihtiyaç halinde bırakması nedeniyle bu testi geçemediğine hükmetmiştir.¹⁵⁰

Mahkeme'nin bu testi uygulurken özellikle iki husus üzerinde durduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, aşamalı sağlama kavramı kapsamında, Mahkeme'nin, hükümetin uygulamış olduğu konut programının aşamalı bir biçimde, toplumun daha geniş katmanlarına ve daha çok kişiye ulaşması gerektiğine hükmetmiş olmasıdır. Mahkeme'nin, konut programının sadece daha çok kişiye ulaşmasını yeterli bulmadığı, aynı zamanda toplumun daha geniş katmanlarına da ulaşması gerektiğine vurgu yaptığı görülmektedir. Diğer bir deyişle, haktan yararlanan kişi sayısının artması yeterli görülmemiş olup bu haktan yararlanan grupların da çeşitlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Mahkemenin dikkat çektiği diğer bir husus ise, gerek aşamalı sağlamanın gerçekleşip gerçekleşmediğini tespit etmek gerekse alınan tedbirlerin uygunluğunu belirlemek bakımından devletin sahip olduğu kaynakların taşıdığı önemdir.¹⁵¹

¹⁵⁰ Güney Afrika Anayasası'na göre, devletin aşamalı bir biçimde sağlama gereken gıda, konut ve bazı diğer sosyo-ekonomik haklar bakımından uygun yasal ve diğer tedbirleri alma yükümlülüğü vardır. Bu hükme bağlı olarak, Mahkeme, uygunluk testi kapsamında birinci olarak hükümetin yükümlülüklerini yerine getirirken almış olduğu tedbirlerin hakkın sağlanmasına ilişkin problemleri çözmeye yönelik olup olmadığını, ikinci olarak ise alınan tedbirlerin uygun olup olmadığını değerlendirmiştir. Her ne kadar ESKHUS'de devletin almış olduğu önlemlerin uygunluğuna ilişkin açık bir ifade bulunmasa da Güney Afrika Anayasa Mahkemesi'nin uygulamış olduğu uygunluk testinin, Sözleşme'de tanınan bir hakkın sağlanmasına yönelik olarak ESKHUS, md. 2(1)'de ifade edilen tedbirlerin alınıp alınmadığına ilişkin olarak uygulanması mümkündür. Bu bağlamda, diğer ulusal mahkemelerin de gıda hakkına ilişkin yargılamalarında benzer bir test uygulamaları doğru bir yaklaşım olacaktır. The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, s. 85.

¹⁵¹ Mahkeme'nin uygunluk testinin uyguladığı bir diğer dava ise *TAC Case* olarak bilinen *Minister of*

Gıda hakkı ile ilişkili olarak Güney Afrika Anayasa Mahkemesi'nin önüne taşınmış olan bir dava ise, sosyal yardım programlarına ilişkin yasal düzenlemeye ilişkindir. *Khosa & Others v. Minister of Social Development* davasında Yüksek Mahkeme, sosyal yardımların sadece Güney Afrika vatandaşlarına sağlanmasını devletin ayrımcılık yasağına ilişkin yükümlülüğünü ihlal ettiğine hükmetmek suretiyle anayasaya aykırı bulmuştur.¹⁵² Yüksek Mahkeme vermiş olduğu kararında, yasanın ayrımcı etkisi ortadan kaldırılmak suretiyle yeniden düzenlenmesi gerektiğine hükmetmiştir. İlgili karar, sosyo-ekonomik hakların sağlanması bakımından ayrımcılık yasağı yükümlülüğünün derhal etki doğurduğunu göstermesi bakımından örnek teşkil etmektedir.¹⁵³

Güney Afrika Yüksek Mahkemesi'nin önüne taşınan bir başka dava ise geçimlerini küçük ölçekli balıkçılık faaliyetleri ile yürüten kişilerin, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na karşı açmış oldukları davadır. *Kenneth George & Others* davasında, pek çok balıkçı topluluğun denize erişimini engelleyen deniz kaynaklarını düzenleyen yasa, Cape of Good Hope Eyaleti Yüksek Mahkemesi (*High Court of Cape of Good Hope Province*) önüne taşınmıştır. İlgili davada, davacılar, devletin kendilerinin denize erişimlerini

Health and others v. Treatment Action Campaign and others davası olup ilgili davada da devletin sağlık hakkına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirirken almış olduğu tedbirlerin uygun olmadığına hükmedilmiştir. *TAC davasında Treatment Action Campaign (TAC)* isimli sivil toplum kuruluşu, HIV/AIDS'in anneden çocuğa geçisini engelleyen Nevrapine adlı ilaca erişimi sınırlayan hükümet uygulamasını Mahkeme önüne taşımıştır. Sağlık hakkı kapsamında görülen davada, Mahkeme *Grootboom davasında* geliştirmiş olduğu uygunluk testini uygulamaya suretiyle, hükümetin sadece kısıtlı sayıda kişinin Nevrapine erişimine imkân veren düzenlemesinin, sağlık hakkının ihlali olduğuna hükmetmiştir. Constitutional Court of South Africa, *Minister of Health and others v. Treatment Action Campaign and others*. (CCT 8/02) [2002] ZACC 15.

¹⁵² Constitutional Court of South Africa, *Khosa and Others v. Minister of Social Development and Others*, (CCT12/03) [2004] ZACC 11.

¹⁵³ Benzer biçimde, *F.H. Zwaan-de Vires v. Hollanda* başvurusunda, işsizlik yardımından yararlanılması bakımından evli kadınları sosyal yardımın kapsamı dışında tutarken, evli erkeklerin yardımdan faydalanmasını öngören yasa tasarısına ilişkin başvuruyu değerlendiren BM İnsan Hakları Komitesi de yasanın ayrımcılık yasağını ihlal ettiğine karar vermiştir. *Communication No. 182/1984, U. N. Document CCPR/C/29/D/182/1984, 9 April 1987.*

engelleyen kötüleştirici bir tedbir almak suretiyle gıda haklarını ihlal ettiğini iddia etmişlerdir.¹⁵⁴

Yüksek Mahkeme vermiş olduğu kararında, hükümetin hazırlanması sürecine balıkçı toplulukların da katılımının sağlandığı yeni bir yasa hazırlayarak ilgili toplulukların gıda hakkına saygı duyması gerektiğine hükmetmiştir.¹⁵⁵ Verilen kararda, hazırlanacak olan yasanın, ulusal ve uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri dikkate almak suretiyle, balıkçıların deniz kaynaklarına adil bir şekilde erişimini sağlayamaya özen göstermesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵⁶ İlgili kararın akabinde, devlet konuya ilişkin politikalarını değiştirerek, küçük ölçekli balıkçıların, gıda güvencesine ve yoksullukla mücadeye büyük katkıları olduğunu teyit etmiştir.¹⁵⁷

3. Almanya Federal Mahkemesi ve Mülteci Davası

Almanya Federal Mahkemesi'nin mültecilere ilişkin olarak vermiş olduğu 2012 tarihli kararı da gıda hakkının yargı eliyle korunması bakımından önemli bir örnektir. İlgili davada Federal Mahkeme, mülteciler için yardım sağlayan Mülteciler Yardım Yasası'nın (*Asylbewerberleistungsgesetz*) günün ihtiyaçlarını karşılamaması nedeniyle Alman Temel Kanunu'na aykırı olduğuna hükmetmiştir.¹⁵⁸

Mahkeme, kararında daha önce vermiş olduğu kararlarına da gönderme yaparak, devletin, Mahkeme tarafından gıda, konut, sağlık, giyinme, sosyal yardımı içine alacak

¹⁵⁴ South Africa, High Court of Cape of Good Province, *Kenneth George and Others v. Minister of Environmental Affairs & Tourism*, 2007, par. 94-96.

¹⁵⁵ *Kenneth George and Others v. Minister of Environmental Affairs & Tourism*, par. 1-7, 10.

¹⁵⁶ *Kenneth George and Others v. Minister of Environmental Affairs & Tourism*, 2007, par. 8.

¹⁵⁷ De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 6, par. 12.

¹⁵⁸ Kararın aslı için bkz. Bundesverfassungsgericht, Urteil vom 18 Juli 2018 – 1BvL 10/10, BVerfG, 1BvL 10/10 vom 18.7.2012, Absatz-Nr. (1-140). Karara ilişkin bilgilere Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward'dan erişilmiştir. Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 8, par. 25'ten naklen.

biçimde kapsamlı temel hakların garanti altına alınması olarak tanımlanan onurlu asgari hayatı (*dignified minimum existence*) sağlamak yükümlülüğü altında olduğunu hatırlatmıştır. Bu bağlamda, Mahkeme, bireylerin “hayati asgari” olarak çevirebileceğimiz bir hakka (*right to vital minimum veya existential minimum*) sahip olduklarını ifade etmiştir. Mahkeme’nin bu yorumunun sosyal devlet anlayışının bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür.

Mahkeme yapmış olduğu değerlendirme neticesinde, mevcut Mülteciler Yardım Yasası’nın sağlamış olduğu yardımın onurlu asgari hayatı karşılayamadığına hükmetmiştir. 1993’ten beri Almanya’da yaşam masrafları %30 oranında yükselmesine rağmen, ilgili Yasa’da yardımlara ilişkin bir arttırım yapılmadığını tespit eden Mahkeme, yapılacak yardımlar hesaplanırken gerçek ve fiili ihtiyaçların dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir.

Sonuç itibariyle, ilgili Yasa’nın pek çok hükmünün Alman Temel Kanunu’na aykırı olduğuna hükmeden Mahkeme, mültecilerin onurlu asgari hayat standartlarına sahip olmasına olanak sunan yeni bir yasanın hazırlanmasını ve bu yasa hazırlanana kadarki zaman aralığı için geçici bir plan yapılmasını öngörmüştür.

Alman Federal Mahkemesi, gıda hakkını korumaya ilişkin diğer bazı kararlarında ise, devletin vergilendirme yetkisini kullanırken, bireylerin insan onuruna uygun asgari hayatı sağlayabilmeleri için gerekli olan gıda dahil olmak üzere diğer temel ihtiyaçlarını karşılayacak para miktarını dikkate alması gerektiğine hükmetmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁹ German Federal Constitutional Court, BVerfGE 82, 60 (85), BVerfGE 87 (169). Courtis, The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies, s. 331, dipnot 22’den naklen.

4. İsviçre Federal Mahkemesi ve Mülteci Davası

İsviçre Federal Mahkemesi'nin 1996 yılında vermiş olduğu karar, gıda hakkı bakımından dikkat çekici diğer bir örnektir. İlgili dava, devletsiz üç Çek asıllı yasadışı mülteci kardeş tarafından Mahkemeye taşınmıştır. Mülteci kardeşler, İsviçre'de parasız ve gıdasız bir şekilde hayatlarını idame ettirebilmek için dilenmeye başlamıştır. Gerekli yasal izinleri olmadığı için çalışamayan, herhangi bir resmi kimlikleri olmadığı için sosyal yardımlardan faydalanamayan ve ülkeden de ayrılamayan bu üç kardeş Bern'de bulunan kantonal makamlara başvurarak yardım talebinde bulunmuşlardır; ancak yardım talepleri reddedilmiştir.

Federal Mahkeme vermiş olduğu karar ile, *“gıda, giyinme ve konut dahil olmak üzere temel insan ihtiyaçlarının garanti altına alınmak”* suretiyle *“bireylerin insan olarak adlandırılmasını güç kılacak bir durum olan dilenci konumuna düşürülmekten korunması”* gerektiğine vurgu yaparak, mültecileri sosyal yardımların dışında tutan ilgili yasanın iptaline karar vermiştir.¹⁶⁰

Bu dava gıda hakkının, insan olmanın özünde var olan bir hak olduğunu ve kişilerin statülerine bakılmaksızın, hiçbir yasal evraka sahip olmayan yabancıların ve devletsizlerin dahi bu haktan yararlanmaları gerektiğini ortaya koymuştur.

Yüksek Mahkeme, 1998 yılında önüne gelen başka bir davada da benzer bir şekilde karar vermiştir.¹⁶¹ Böylece, gıda hakkı İsviçre Anayasası'nda yazılı olarak

¹⁶⁰ Tribunal Fédéral Suisse, références: ATF 121 I 367, 371, 373 V. = JT 1996 389. Ziegler Report-Justiciability of the right to food, s. 18, par. 58, dipnot 29'dan naklen.

¹⁶¹ Tribunal Fédéral Suisse, références: ATF 122 II 193 B = JT 1998 562. Ziegler Report- Justiciability of the right to food, s. 19, par. 58, dipnot 30'dan naklen.

bulunmasa da Federal Mahkeme'nin vermiş olduğu kararlarla anayasal bir hak olarak kabul edilmiştir.

İlgili kararlar neticesinde, 1999 yılında gıda hakkını da içerecek biçimde, minimum temel şartlar hakkı (*right to minimum basic conditions*) Anayasa'da tanınmıştır. Federal Mahkeme'nin gıda hakkına yönelik yaklaşımı, sadece gıda hakkının yargı önüne taşınabilir olduğunu göstermesi bakımından değil, aynı zamanda, yargının itici gücü ile insan haklarının anayasada tanınmasının nasıl önünün açıldığını göstermesi bakımından önemli bir karardır.

5. Brezilya ve Orla Lagunar Davası

Devletin gıda hakkından kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmediğine dair diğer bir örnek dava ise Brezilya Çocuk ve Ergen Bölge Mahkemesi (*District Court for Children and Adolescents*) tarafından görülen Orla Lagunar topluluğuna ilişkin davadır. Maceio şehrinin Orla Lagunar gecekondu mahallesinde yaşayan topluluğun aşırı yoksulluk hayat koşulları içinde barınma, içme suyu ve gıda gibi temel ihtiyaçlardan yoksun bir biçimde yaşadıkları, açlık ve kötü beslenme koşullarının özellikle toplulukta bulunan çocukları etkilediği Ulusal Gıda Hakkı Raportörü¹⁶² tarafından tespit edilmiştir.

Topluluğun temel geçim kaynağı çöp toplama ve küçük ölçekli balıkçılık olup büyük bir kısmının gerekli dökümanları temin edemedikleri için mevcut sosyal yardım programlarından yararlanamadıkları görülmüştür. Topluluğun içinde bulunduğu kötü koşullar, pek çok savcıyı harekete geçirmiş olup gıda hakkı başta olmak üzere,

¹⁶² Brezilya'da BM Gıda Hakkı Özel Raportörüne benzer nitelikte Ulusal Gıda, Su ve Kırsal Arazi Hakkı Raportörlüğü bulunmaktadır.

topluluktaki çocukların ve gençlerin yaşam, eğitim ve sağlık haklarının sağlanması talebiyle Maceió Belediyesi'ne karşı dava açılmıştır.¹⁶³

Mahkeme yapmış olduğu yargılama neticesinde, Maceió Belediyesi'ni Orla Lagunar topluluğunun gıda, sağlık ve eğitim haklarını ihlal ettiğine hükmetmiştir. Mahkeme kararında çocukların ve ergenlerin gıda hakkını koruyan Brezilya Anayasası'na¹⁶⁴ ve ilgili uluslararası hukuk belgelerine¹⁶⁵ atıfta bulunmuştur.

Mahkemenin vermiş olduğu bu karar, BM Gıda Hakkı Özel Raportörlerinden De Schutter tarafından, Brezilya mahkemelerinin gıda hakkı konusunda vermiş oldukları en keskin karar olarak nitelendirilmiştir.¹⁶⁶

6. Arjantin Yüksek Mahkemesi Kararları

Arjantin Yüksek Mahkemesi'nin önüne gelen örnek vakılardan biri Chaco eyaletinde yaşayan Toba topluluğunun gıda hakkının ihlaline ilişkindir. Toba topluluğu aşırı yoksulluk içinde yaşayan yerel bir topluluk olup gıda dahil olmak üzere temel ihtiyaçlarından mahrum bir şekilde hayatlarını sürdürmektedir.

Topluluğun gıda hakkının ihlal edildiği *amparo* usulü¹⁶⁷ ile ulusal ombudsman (*defensor del pueblo de la nación*) tarafından yargı önüne taşınmıştır. Yapılan başvuruda,

¹⁶³ Davaya ilişkin bilgiler De Schutter, O.: Countries Tackling with a Right to Food Approach: Briefing Note 01, 2010, s. 11'den nakledilmiştir. http://www2.ohchr.org/english/issues/food/docs/Briefing_Note_01_May_2010_EN.pdf, s.e.t. 12.10.2018.

¹⁶⁴ Brezilya Anayasası'nın 6. Maddesi'nde gıda hakkı tanınmaktadır. Bkz. The Constitution of the Federative Republic of Brazil, <http://english.tse.jus.br/arquivos/federal-constitution>, s.e.t. 04.04.2019.

¹⁶⁵ Mahkeme, Am.İHS, md. 19'a ve İHEB'e atıfta bulunmuştur.

¹⁶⁶ De Schutter, O.: Countries Tackling with a Right to Food Approach: Briefing Note 01, s. 11.

¹⁶⁷ *Amparo* usulü özellikle Latin Amerika devletlerinde kabul edilen bir usul olup, herhangi bir insan hakkının ihlali durumunda, sadece hakkı ihlal edilen mağdur kişinin değil, başka kişilerin de ihlali yargı önüne taşımalarına imkân veren bir usuldür. *Amparo* usulünün adalete erişimi güçlendirmesine ilişkin değerlendirmeler için bkz. tezin "Adalete Erişimin Güçlendirilmesi Başlıklı Bölümü".

hukuki iddialar gerek ulusal hukukta gerekse uluslararası hukukta¹⁶⁸ gıda hakkını garanti altına alan hukuki belgelere dayandırılmıştır.¹⁶⁹

Yüksek Mahkeme, yaptığı yargılama neticesinde, topluluğun gıda hakkı dahil olmak üzere, yaşam, sağlık, içilebilir su, onurlu var olma, eğitim, çalışma, sosyal ve tıbbi yardım haklarının ihlal edildiğine hükmetmiştir. Mahkeme topluluğun içinde bulunduğu durumu gıda ve sağlık krizi olarak nitelendirmiş olup hem ulusal hükümetin hem de eyalet hükümetinin acil önlemler almak suretiyle topluluğa güvenli gıda ve içme suyu dağıtmasına hükmetmiştir.¹⁷⁰

Kararda dikkat çeken önemli bir husus, yargı organlarının anayasal hakları korumakta taşıdıkları öneme, bizzat Yüksek Mahkeme tarafından vurgu yapılmış olmasıdır. Yüksek Mahkeme, özellikle bireylerin yaşamlarının ve fiziksel bütünlüklerinin tehlike altında olduğu vakıalarda, yargı organlarının anayasal hakları korumalarının var oluşlarının bir gereği olduğuna dikkat çekerek, yargı organlarının vermiş oldukları ihlal kararlarının devletin diğer organlarının görev ve yetki alanlarına uygunsuz bir müdahale sayılamayacağını ifade etmiştir.¹⁷¹

Arjantin Yüksek Mahkemesi, gıda hakkını korumaya yönelik örnek tutumunu yaşlılık aylığı ve asgari ücret uygulamasına ilişkin verdiği çeşitli kararlarda da sürdürmüştür. Mahkeme, yaşlılık aylığının ve asgari ücretin bireylerin gıda, konut, sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek düzeyde olması gerektiğini, buna bağlı olarak

¹⁶⁸ Mahkeme Arjantin Anayasası ile Chaco Eyaleti Anayasası'nın yanı sıra, Am.İHS, Amerikan İnsan Hakları ve Yükümlülükleri Deklarasyonu, ESKHUS ve CEDAW'a atıfta bulunmuştur.

¹⁶⁹ Defensor Del Pueblo de la Nacion c Estado Nacional y otra (Provincia del Chaco) (2007) Fallos: 330:4134 D. 587. XLIII. ORIGINARIO, par. 1. (Karara ilişkin değerlendirmeler Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid'den nakledilmiştir.)

¹⁷⁰ Karar ilişkin değerlendirmeler için bkz. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, s. 37.

¹⁷¹ Defensor Del Pueblo de la Nacion c Estado Nacional y otra, par. 3. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, s. 38'den naklen.

enflasyon oranlarına göre bu ücretlerde gereken düzeltmelerin yapılması gerektiğine hükmetmiştir.¹⁷²

Arjantin’de gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak Arjantin Yüksek Mahkemesi’nin yanı sıra yerel mahkemelerin vermiş olduğu bazı kararlar da bulunmaktadır. Bu kararlarda yerel mahkemelerin, Arjantin Anayasası’nda gıda hakkı açık bir şekilde tanınmış olmasa bile, ESKHUS’nin 11 Maddesi ile ÇHS’nin gıda hakkını koruyan 24(2)(c) ve 27(3) Maddesine binaen hüküm tesis ettikleri görülmektedir.¹⁷³ İlgili davalarda, yerel mahkemeler, başvuru sahiplerinin gıda ihtiyacı içinde bulunduklarını tespit ederek, idare tarafından gıda yardım planının kapsamına dahil edilmeleri gerektiğine hükmetmişlerdir.¹⁷⁴

7. Kolombiya Anayasa Mahkemesi Kararları

Kolombiya Anayasa Mahkemesi’nin, yoksul kırsal nüfusun, ülkede süregelen silahlı çatışmalar nedeniyle ülke içinde yerinden edilmesinin gıda hakkı üzerindeki etkisine ilişkin güçlü bir içtihat oluşturduğu görülmektedir.¹⁷⁵

¹⁷² Yaşlılık aylığına ilişkin olarak bkz. Argentine Supreme Court, Rolón Zappa, Victor Francisco, of 30 September 1986. Asgari ücrete ilişkin olarak bkz. Argentine Supreme Court, Vega, Humberto Atilio c. Consorcio de Propietarios del Edificio Loma Verde y otros/ accidente ley 9688, of 16 December 1993; Argentine Supreme Court, Sánchez, Maria del Carmen c. ANSeS, of 17 May 2005. Courtis, The Right to Food as a Justiciable Right, s. 332, dipnot. 24, 26 ve 27’den naklen.

¹⁷³ Arjantin Anayasası’nda 1994 yılında yapılan anayasa değişikliği ile uluslararası alanda insan haklarının korunmasına ilişkin akdedilmiş uluslararası antlaşmaların normlar hiyerarşisinde kanunlardan üstün olduğu kabul edilmiştir. Bkz. The Constitution of the Argentine Nation, Chapter IV, Section 75 (22). https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ar/ar075en_s.e.t.04.04.2019.

¹⁷⁴ Bkz. Buenos Aires Administrative Trial Court No. 3, C. M. D. y otros c. GCBA s/amparo, of 11 March 2003; Buenos Aires Administrative Trial Court No. 4, González Rayco, Artidoro c. GCBA s/amparo, of 19 May 2005; Paraná, (Entre Ríos) Family and Juvenile Court No. 2, Defensor del Superior Tribunal de Justicia c. Estado Provincial- Acción de amparo, of 28 August 2002; Tucumán Administrative Court of Appeals, Chamber I, Rodríguez, José Angel y otra c. Sistema Provincial de Salud y. otro s/amparo s/medida cautelar, of 10 December 2003. Courtis, The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies, s. 327’den naklen. Örnek davaların tümünün yargı önüne amparo usulü ile tanınmış oldukları görülmektedir.

¹⁷⁵ Courtis, The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies, s. 336.

Anayasa Mahkemesi'nin önüne taşınan *Accion de tutela instaurada por Abel Antonio Jaramillo y otros contra le Red de Solidariad Social y otros* davasında bölgede süregelen silahlı çatışmalar nedeniyle yerleri değiştirilen 1150 ailenin durumu ele alınmıştır.¹⁷⁶ Yerleri değiştirilen bu kişilerin büyük bir kısmını yaşlılar, çocuklar, aile geçiminin kadınlar tarafından sağlandığı aileler ve yerli haklar oluşturmaktadır. Mevcut durumlarıyla toplum içinde zayıf durumda bulunan bu bireylerin yerlerinden edildikten sonra, devletin yapması gereken yardımı yapmaması nedeniyle açlık ve yetersiz beslenme ve buna bağlı sağlık sorunları ile karşı karşıya oldukları tespit edilmiştir.

Anayasa Mahkemesi, yaptığı yargılama neticesinde, ihlalin tek bir devlet kurumuna atfedilemeyeceğini, ülke içerisinde yer değiştirmeye ilişkin yapısal ve sistematik hatalardan dolayı böyle bir durumun ortaya çıktığını ifade etmiştir. Sorumlu devlet kurumlarının, yerinden edilen bireylerin durumlarını iyileştirmek için gereken adımları atmakta yetersiz kaldığına hükmeden Mahkeme mevcut durumu anayasaya aykırı bulmuştur.¹⁷⁷

Mahkeme, ilgili kurumların üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmemeleri nedeniyle gıda hakkını da içine alan gerekli minimum varoluş hakkı (*right to essential existential minimum*), yaşam hakkı ve yaşlılar, çocuklar ve kadınlar için özel koruma haklarının ihlal edildiğine hükmedilmiştir. Mahkeme, netice itibarıyla, ilgili devlet kurumlarının iki ay içinde yerinden edilmiş kişiler için kaynak dağılımına ilişkin bir programın hazırlanmasını öngörmüştür.¹⁷⁸

¹⁷⁶ *Accion de tutela instaurada por Abel Antonio Jaramillo y otros contra le Red de Solidariad Social y otros*, Sentencia T-025/2004, part. I.1. Golay, s. 55, dipnot 229'dan naklen.

¹⁷⁷ *Accion de tutela instaurada por Abel Antonio Jaramillo y otros contra le Red de Solidariad Social y otros*, Sentencia T-025/2004, section III. Golay, s. 56, dipnot 231'den naklen.

¹⁷⁸ *Accion de tutela instaurada por Abel Antonio Jaramillo y otros contra le Red de Solidariad Social y otros*, Sentencia T-025/2004, section III. 9. Golay, s. 56, dipnot 232'den naklen.

Kolombiya Anayasa Mahkemesi'nin önüne taşınan bir başka dava ise, geçim kaynağı olarak arazinin korunmasına ilişkindir.¹⁷⁹ İlgili davada, Las Pavas topluluğu, tek geçim kaynakları olan araziye, kendi besinlerini temin etmek amacıyla tarım amaçlı kullanmaktadır. Zaman içerisinde söz konusu arazi paramiliter güçler tarafından saldırıya uğramış ve topluluğun sahip olduğu tohum ve gıdalar zarara uğramıştır.

2009 yılında iki özel şirketin arazi üzerinde hak iddia etmesi üzerine, topluluğun araziye tahliye etmesi talep edilmiştir. Araziyi 1997 yılından beri kullanmakta olan topluluk arazi sahipliğini resmileştirmek için başvuruda bulunmuş ve bu başvuru neticelendirilene kadar tahliye yapılmamasını öngören yasaya rağmen, topluluk araziden zorla tahliye edilmiştir.¹⁸⁰

Söz konusu araziden başka geçim kaynağı olmayan topluluk adına, Çiftçiler Derneği (*Peasants' Association*) tahliye kararının iptali talebi ile mahkemeye başvurmuştur.¹⁸¹ Başvuru sahibi Dernek, Las Pavas topluluğunun geçimlerini sağlamak için kullandıkları araziden tahliye edilmelerinin, topluluğun onurlu bir şekilde yaşam hakkı (*right to live in dignity*), çalışma hakkı ve mülkiyet hakkını ihlal ettiğini iddia etmiştir.¹⁸²

Mahkeme vermiş olduğu kararında, topluluğun başta onurlu bir şekilde yaşam hakkı olmak üzere, iddia edilen diğer haklarının da ihlal ediliğine¹⁸³ ve topluluğun arazi

¹⁷⁹ Constituitonal Court of Colombia, Sentenica T-267/11, 8 April 2011. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, s. 41'den naklen.

¹⁸⁰ Davaya ilişkin bilgilerin detayı için bkz. FIAN, Colombia, Las Pavas, <https://www.fian.org/what-we-do/case-work/colombia-las-pavas/>, s.e.t. 04.04.2019.

¹⁸¹ Söz konusu başvurunun Latin Amerika ülkelerinde öngörülen *amparo* usulü ile yapıldığı görülmektedir.

¹⁸² Constituitonal Court of Colombia, Sentenica T-267/11, 8 April 2011, s. I, para. 2. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, dipnot 344'ten naklen.

¹⁸³ Constituitonal Court of Colombia, Sentenica T-267/11, 8 April 2011, s.II, para. 4.5. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, dipnot 345'ten naklen.

üzerinde resmen mülkiyet hakkı sahipliğine ilişkin başvurusunun yeniden değerlendirilmesini hükmetmiştir.¹⁸⁴

Kolombiya Anayasa Mahkemesi'nin, özellikle yerli hakların yaşamlarını idame ettirebilmeleri için ihtiyaç duydukları atalarından kalma arazileri üzerindeki toplu mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin vermiş olduğu bu kararı ve konuya ilişkin benzer kararları,¹⁸⁵ söz konusu toplulukların yaşam hakkı kapsamında gıda haklarının korunması bakımından örnek niteliğindedir.

8. Guatemala ve Çocukların Gıda Hakkının Korunması Davası

Guatemala'da ulusal mahkeme önüne taşınan dava ise, çocukların gıda hakkının korunması bakımından örnek niteliğindedir. Dava kronik olarak açlık içinde bulunan ve aşırı yoksulluk koşulları içinde yaşayan çocukların gıda hakkının ihlal edildiği iddiasıyla *Guatemala sin Hambre* isimli sivil toplum kuruluşu tarafından yargı önüne taşınmıştır.

İlgili davada, Zacapa Çocuk ve Ergen Mahkemesi (*Child and Adolescent Court of Zacapa Department*), çocukların gıda, yaşam, konut ve yeterli yaşam standardı haklarının ihlal edildiğine hükmetmiştir. Mahkeme, hükmünü çocukların gıda hakkını koruyan Guatemala Anayasası'nın 51. Maddesi ile birlikte, ESKHUS'nin 11. Maddesine ve İHEB'in 25. Maddesine dayandırmış olup devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülükleri bakımından Genel Yorum 12'ye de atıfta bulunmuştur.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Constitutional Court of Colombia, Sentencia T-267/11, 8 April 2011, s. III. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, dipnot 346'dan naklen.

¹⁸⁵ Kolombiya Anayasa Mahkemesinin ilgili kararları için bkz. Constitutional Court of Colombia T-567/92; T-188/93; T-652/98; SU 510/93; SU 0039/97. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, dipnot 350'den naklen.

¹⁸⁶ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 7, par. 20.

9. Uganda Yüksek Mahkemesi- *Baleke ve Diğerleri Davası*

Gıda hakkına ilişkin bir diğer dava ise Uganda Yüksek Mahkemesi'nin önünde taşına *Baleke and Others v. Attorney General of Uganda and Others* davasıdır. İlgili dava, yargı organının, şirketlerin de insan haklarının korunmasına ilişkin birtakım sorumlulukları olduğunu vurgulaması bakımından önemli bir örnektir.

Mahkeme, ilgili davada yerli halkın, hükümet tarafından arazilerinden çıkarılarak, ilgili arazinin kahve ekimi için bir Alman şirketine verilmesi sonucunda, yerli halkın geçim kaynağından mahrum bırakılması nedeniyle mağdur olduğuna kanaat getirmiş ve yerli halka tazminat ödenmesine hükmetmiştir.¹⁸⁷

Mahkeme kararında, insan haklarına ilişkin devletlerin yükümlülüklerinin olmasının yanı sıra, yatırımcıların da sorumluluklarının olduğuna dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, Mahkeme, yatırımcıların saygın bir iş adamına yakışır bir biçimde, yerli halkı sömürmekten kaçınması ve yerli halkın yer değiştirme nedeniyle oluşan zararı tazmin edilmeksizin söz konusu araziye yerleşmemesi gerektiğine vurgu yapmıştır.¹⁸⁸

III. Gıda Hakkı İhlalleri Karşısında Başvurulabilecek Uluslararası

Hukuk Mekanizmaları

¹⁸⁷ *Baleke and Others v. Attorney General of Uganda and Others, Civil Suit 179 of 2002. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, dipnot 7'den naklen.*

¹⁸⁸ *Baleke and Others v. Attorney General of Uganda and Others, Civil Suit 179 of 2002. Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, dipnot 7'den naklen.*

Tezin ikinci bölümünde detaylı bir şekilde ele alındığı üzere, gıda hakkı farklı veçheleriyle pek çok uluslararası antlaşmada koruma altına alınmıştır. Uluslararası hukukta var olan bu hukuki zemine rağmen, temel bir insan ihtiyacı olan gıda ile ilgili meselelerde hukukçulardan ve mahkemelerden ziyade biyologların, gıda ve ziraat mühendislerinin, bilimsel tarım uzmanlarının ve diğer bazı teknik uzmanların söz sahibi oldukları görülmektedir. Halbuki günümüzde gıdaya ilişkin sorunlar, devletlerin eylemlerinden ve politikalarından kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak, bu sorunların çözümü için devletlerin sorumluluğuna gidilmesini mümkün kılan hukuki mekanizmaların büyük önem taşıdığını ifade etmek gerekir.

Tezin bu bölümünde, dünyanın bazı bölgelerinde katliam boyutlarına ulaşan gıda hakkı ihlalleri karşısında uluslararası nitelikteki yargısal veya yarı-yargısal organların da söz sahibi olabilecekleri hangi başvuru mekanizmalarının mevcut olduğu ele alınmıştır.

A. BM Antlaşma Organları

BM antlaşma organları, BM çatısı altında insan haklarını korumaya yönelik olarak imzalanmış uluslararası antlaşmalara devletlerin uygunluğunu denetleyen organlardır. Gıda hakkının açık bir şekilde tanındığı veya yaşam hakkı gibi gıda hakkı ile ilişkili haklar kapsamında korunduğu uluslararası antlaşmaların ihlali durumunda ihlalin, ilgili antlaşma organının önüne taşınması mümkündür.

1. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi

ESKHUS 1966 yılında imzalanmış ve 1976 yılında yürürlüğe girmiş olmasına karşın, 2008 yılında Sözleşme'ye Ek İhtiyari Protokol'ün imzalanmasına kadar

Sözleşme’de tanınan hakların ihlali iddiası ile başvuru yapılabilecek bir mekanizmadan yoksun bir şekilde varlığını sürdürmüştür.¹⁸⁹

Devletlerin ESKHUS’den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin denetimi, 1985 yılına kadar BM’nin ana organlarından olan Ekonomik ve Sosyal Konsey (ESK) tarafından yürütülmüştür. 1985 yılında denetim sisteminde değişikliğe gidilerek ESK’ye yardımcı organ olarak ESKHK kurulmuştur.¹⁹⁰

Bireysel başvurunun kabulüne kadar, devletlerin ESKHUS’den kaynaklanan yükümlülüklerine uyumları ESKHK’ye sunmuş oldukları raporlar ile izlenmekte idi.

Günümüzde devletlerin ESKHK’ye rapor sunma yükümlüğü devam etmekle birlikte,¹⁹¹ ESKHUS’ye ek olarak imzalanan İhtiyari Protokol’ün 2013 yılında yürürlüğe girmesi ile gıda hakkı dahil olmak üzere, Sözleşme’de tanınan diğer hakların ihlali iddiası ile bireylerin veya grupların Protokol’e taraf olan devlet aleyhine ESKHK’ye başvurma hakkı bulunmaktadır.¹⁹²

İlgili Protokol’ün yürürlüğe girmesi, BM düzeyinde insan haklarının korunmasına ilişkin en önemli gelişme olarak kabul edilmektedir.¹⁹³ Protokol ile medeni ve siyasi

¹⁸⁹ İhtiyari Protokol’ün, İHEB’in altmışıncı yıl dönümü olan 10 Aralık 2008 tarihinde imzalanmış olması insan haklarının bölünmezliğini ortaya koymak bakımından sembolik bir önem taşımaktadır.

¹⁹⁰ ECOSOC Resolution 1985/17, 28 May 1985, Review of the composition, organization and administrative arrangements of the Sessional Working Group of Governmental Experts on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. ESKHK, insan hakları alanında yetkin on sekiz uzmandan oluşmakta olup bu kişiler vatandaşları bulundukları devletten bağımsız bir şekilde görevlerini yerine getirmektedirler. Bu kişilerin atanmasında gerek adil bir coğrafi temsil gerekse farklı sosyal ve hukuk sistemlerinin temsili dikkate alınmaktadır.

¹⁹¹ ESKHUS, md. 16.

¹⁹² Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Article 2. (Bundan sonra Optional Protocol). Ülkemiz ESKHUS’ne Ek İhtiyari Protokol’e taraf değildir. Bu nedenle, Protokol’ün dilimize resmi çevirisi bulunmaktadır. Çalışmamızda da orijinal İngilizce metinden yararlanılmıştır. Bkz. Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/opcescr.aspx>, s.e.t. 05.04.2019.

¹⁹³ ESCR-Net, Celebration of the Entry into Force of the OP-IECSR, 13 December 2013, <https://www.escr-net.org/news/2013/celebration-entry-force-op-iescr-0>, s.e.t. 12.10.2018.

haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında süregelen ayrımın doğru olmadığı teyit edildiği gibi, ESKHUS’de tanınan hakların işler hale geleceğini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte, İhtiyari Protokolün ulusal hukuk sistemlerinin sağladığı insan haklarını koruma mekanizmalarının yerine geçmek yerine, onları tamamlayan bir yol olduğunu belirtmek gerekir. Bu nedenle, gıda hakkı ihlalleri durumunda öncelikli olarak ulusal hukuk sisteminde başvuru yollarının tüketilmesi gerekmektedir.¹⁹⁴ Hak sahipleri, ulusal hukuk sisteminde tanınmış olan başvuru yollarını tükettikten sonra veya ulusal hukukun öngördüğü sistemin işleyişinde aşırı gecikme söz konusu ise iddialarını ESKHK’ye taşıyabileceklerdir.¹⁹⁵

İhtiyari Protokol, ESKHK’nin bazı olağanüstü durumlarda, hak sahiplerinin telafisi mümkün olmayan bir zarara uğramamaları için geçici tedbirler almasına imkân vermektedir.¹⁹⁶

ESKHK’nin bireysel başvuruları kabul edebilmesi için, ihlalden sorumlu olan devletin hem Sözleşme’ye hem de Ek Protokol’e taraf olması gerekmektedir.

Tüm bu hususların yanı sıra, Protokol, Komite’nin Sözleşme’de tanınan hakların ağır ve sistematik bir şekilde ihlal edildiğine dair güvenilir kaynaklardan edindiği bilgilere dayanarak soruşturma usulünü (*inquiry procedure*) işletmesini mümkün kılmaktadır.¹⁹⁷ Gıda hakkı ihlalleri bakımından düşündüğümüzde, özellikle devlet kaynaklı kıtlık veya gıdanın sivil halka karşı silah olarak kullanıldığı ağır ve sistematik gıda hakkı ihlallerine

¹⁹⁴ Optional Protocol, Article 3 (1).

¹⁹⁵ Optional Protocol, Article 3 (1). Kabul edilebilirlik şartlarının tamamı için bkz. Optional Protocol, Article 3 (2).

¹⁹⁶ Optional Protocol, Article 5.

¹⁹⁷ Optional Protocol, Article 11.

karşı bu yolun büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür. Ayrıca, bu usulün işletilebilmesi için devletin, bu usule ilişkin olarak Komite'nin yetkisini tanımış olması gerekmektedir.¹⁹⁸ Bununla birlikte, soruşturma ancak soruşturmanın yürütüleceği devletin Komite'nin yapacağı ziyarete rıza göstermesi ile mümkündür.¹⁹⁹

İhtiyari Protokol ile birlikte, Sözleşme'ye taraf olan bir devletin diğer bir devleti Komite önüne taşıması imkânı da tanınmıştır.²⁰⁰ Bu usulün kullanılabilmesi, ancak her iki devletin de Komite'nin devletlerarası şikayeti kabul edeceğine dair yetkisini tanınması durumunda mümkündür.²⁰¹ Bu usulün devletler tarafından kullanılıp kullanılmayacağını zaman gösterecektir. Ancak kullanılması durumunda gıda hakkı ihlalleri yapan bir devletin üzerinde siyasi bir baskı oluşacağından şüphe yoktur.

Her ne kadar, Komite'nin vermiş olduğu kararların icrası için herhangi bir mekanizma bulunmasa da ihlallerin Komite tarafından tespit edilmesi uluslararası toplumda konuya ilişkin bir bilinç oluşmasına katkı sağlayacağı gibi, devletler üzerinde uluslararası düzeyde bir baskı oluşmasında da rol oynayacaktır. Böylece, Komite'nin vermiş olduğu kararlar, devletlerin uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmek üzere ulusal hukuk düzenlerinde gereken adımları atmaları için itici bir güç oluşturacaktır.

Sonuç olarak, İhtiyari Protokol'ün gıda hakkının gerek uluslararası gerekse ulusal düzeyde daha etkin bir şekilde korunmasına katkı sağlayacağını söylemek mümkündür.²⁰²

¹⁹⁸ Optional Protocol, Article 11 (1).

¹⁹⁹ Optional Protocol, Article 11 (3).

²⁰⁰ Optional Protocol, Article 10.

²⁰¹ İhtiyari Protokol'de öngörülen bu usul, MSHUS'nin 41. Maddesinde öngörülen devletlerarası şikayet usulü örnek alınarak hazırlanmıştır. Ancak bu usul devletler tarafından pek kullanılmamaktadır.

²⁰² Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 5, par. 13.

2. İnsan Hakları Komitesi

MSHUS'ye taraf olan devletlerin Sözleşme'ye uyumları İHK tarafından denetlenmekte olup, Sözleşme'nin ihlali durumunda Komite'ye bireysel başvuru yapılması mümkündür.

Gıda hakkı, MSHUS'de doğrudan tanınmış bir hak olmamakla birlikte, yaşam hakkı kapsamında gıda hakkının dolaylı olarak tanındığı görülmektedir. Yaşam hakkının anlam ve kapsamının ortaya konulduğu Genel Yorum 6'da yaşam hakkının dar bir şekilde yorumlanamayacağı belirtilerek, devletlerin açlık ve kötü beslenmeye ortadan kaldırmaya yönelik olarak yükümlülük altında olduklarına dikkat çekilmiştir.²⁰³ Ayrıca yaşam hakkının daha güncel bir yorumu olan Genel Yorum 36'da da insan yaşamını tehdit eden veya insan onuruna uygun bir yaşam sürmeyi olanaksız kılan şartlar arasında yaygın açlık ve kötü beslenme de sayılmış olup²⁰⁴ devletlerin bu şartları ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler almaları gerektiği ifade edilmiştir.²⁰⁵

Bu açıklamalar doğrultusunda, gıda hakkı ihlal edilen bireylerin, Sözleşme'de korunan yaşam hakkının ihlali iddiasıyla Komite'ye başvurma imkânına sahip olduklarını söylemek mümkündür.

ESKHUS kapsamında bireysel başvuru yapma hakkının uzun bir süre tanınmadığı düşünüldüğünde, söz konusu boşluğu İHK'ye yapılan başvuruların doldurabildiği düşünülebilir. Ancak gıda hakkı ihlallerine yönelik ilgisizlikle, mağdur olan bireylerin bu

²⁰³ CCPR Genel Yorum 6, par. 5.

²⁰⁴ CCPR General Comment 36, par. 26.

²⁰⁵ CCPR General Comment 36, par. 26.

konudaki bilgisizliği ve imkânlardan yoksun olmaları birleşince bu ihlallerin İHK önüne taşınmamış olduğu görölmektedir.

3. CEDAW Komitesi

CEDAW, kadınların gıda hakkını, özellikle hamilelik ve emzirme hususlarını dikkate almak suretiyle kadının annelik rolü dolayısıyla korumaktadır.²⁰⁶ Bu hususlar bağlamında gıda hakkı ihlal edilen kadınların söz konusu ihlali bireysel başvuru yoluyla, CEDAW Komitesi önüne taşıma imkânları bulunmaktadır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere, gıda hakkı ihlalleri karşısında yaşanan ilgisizlik ve bu konudaki bilgi yetersizliği söz konusu koruma mekanizmasının pratikte kullanılmadığını göstermektedir.

Kadınların gıda hakkına ilişkin bu doğrudan korumanın yanı sıra, kadının gebe veya emziren anne olmasına bakmaksızın, dolaylı olarak gıda hakkını ilgilendiren Sözleşme'nin diğerk hükümlerine ²⁰⁷ dayanarak da Komite'ye başvuru yapmak mümkündür. Kadınların açlık ve kötü beslenmeden erkeklere oranla daha çok mağdur oldukları düşünülürse, bu mekanizmanın etkin bir biçimde kullanılması gerektiği söylenebilir.

4. Diğerk Antlaşma Organları

Gıda hakkı, Her Türlü İrk Ayrımcılığının Yok Edilmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme veya İşkence ve Diğerk Zalimane, İnsanlık Dışı veya Onur Kırıcı Muameleye veya Cezaya Karşı Sözleşme kapsamında da ihlal edilebilir. Bu Sözleşmeler kapsamında meydana gelen ihlallerin ilgili sözleşmelere uyumu denetleyen İşkenceye Karşı Komite

²⁰⁶ CEDAW, md. 12.

²⁰⁷ CEDAW, md. 2 (Ayrımcılık yasağı), md. 11 (Çalışma hakkı), md. 14 (Kırsal bölgelerde yaşayan kadınların hakları).

ve Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi önüne bireysel başvuru yolu ile taşınması mümkündür.

Bununla birlikte, çocukların gıda hakkının korunmasına ilişkin hükümler içeren Çocuk Hakları Sözleşmesi kapsamında bireysel başvuru imkânı tanınmadığı için, çocuklara yönelik gıda hakkı ihlallerinin Çocuk Hakları Komitesi önüne taşınması mümkün değildir.

B. Uluslararası Adalet Divanı

Uluslararası Adalet Divanı (UAD) BM'nin temel organlarından biri olup²⁰⁸ Mahkemenin Statüsü BM Şartı'nın ayrılmaz bir parçasıdır. BM Şartı'na taraf olan devletler, bu üyeliğin bir sonucu olarak UAD Statüsü'ne de taraf olmaktadır.²⁰⁹

UAD Statüsü'nün 36. Maddesinin 1. Fıkrasına göre: *“Divanın yetki alanı tarafların kendisine sunacağı bütün işlerle Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda ya da yürürlükteki antlaşma ve sözleşmelerde özel olarak öngörülmüş bütün durumları kapsar.”*²¹⁰

Mahkeme'nin yargı yetkisi konu bakımından çok geniş olmasına rağmen, bu yargı yetkisini sınırlayan birtakım hususlar söz konusudur. Bu hususlardan ilki, Divan'a bireylerin başvurmalarının mümkün olmamasıdır. Bu nedenle, gıda hakkı ihlal edilen bir bireyin UAD'a başvurması mümkün değildir.

²⁰⁸ BM Şartı, md. 92: *“Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletlerin başlıca adli organıdır. Divan, Uluslararası Sürekli Adalet Divanının Statüsüne dayanan ve işbu Antlaşmanın ayrılmaz bir parçasını oluşturan eski Statüye uygun olarak çalışır.”*

²⁰⁹ BM Şartı, md. 93(1): *“Birleşmiş Milletler'in tüm üyeleri, bu üyeliğin bir sonucu olarak, Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'ne taraftırlar.”*

²¹⁰ UAD Statüsü, md. 36(1).

Herhangi bir uyuşmazlık, ancak taraf devletler tarafından Divan’a taşınabilmektedir.²¹¹ Divan taraf devletler üzerinde yargı yetkisine sahip olmak ile birlikte, bu yetkisini doğrudan doğruya kullanabilme imkânından yoksundur. UAD’ın yargı yetkisi, uyuşmazlığa taraf olan devletlerin rızasına dayanmakta olup²¹² bu durum Mahkeme’nin yargı yetkisini büyük ölçüde sınırlandırmaktadır.

İlk bakışta, UAD’ın bir insan hakları mahkemesi olmaması nedeniyle gıda hakkı ihlalleri karşısında herhangi bir işleve sahip olmadığı düşünülebilir. Ancak, kendi görev alanlarıyla sınırlı olmak üzere BM Organları ve uzman kuruluşları da danışma görüşü almak üzere Divan’a başvurabilmektedir.²¹³ Divan da BM Antlaşması ve UAD Statüsü’ne göre görüş istemeye yetkili kılınmış her organ ya da kuruluşun isteği üzerine her türlü hukuksal sorun konusunda görüş verebilmektedir.²¹⁴ Bu bağlamda, bir gıda hakkı ihlali olan kısıtlığın ayrı bir uluslararası suça vücut verip vermediği hususunda Divan’a görüş sorulabilir. Sorunun çözümüne ilişkin önerilerin sunulduğu tezin son bölümünde dile getirilen gıda hakkına ilişkin özel konulu bir uluslararası antlaşmanın hazırlanması²¹⁵ sürecinde de UAD’ın danışma görüşünden yararlanmak mümkündür.

UAD’ın İsrail’in işgal edilmiş Filistin topraklarında inşa ettiği duvara ilişkin vermiş olduğu danışma görüşünde, bir insan hakkı mahkemesi olmamasına rağmen gıda hakkının korunmasına ilişkin yapmış olduğu değerlendirmelerin de çok önemli olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.²¹⁶

²¹¹ UAD Statüsü, md. 34 (1).

²¹² UAD Statüsü, md. 36 (2).

²¹³ BM Şartı, md. 96. UAD Statüsü, md. 65 (1).

²¹⁴ UAD Statüsü, md. 65(1).

²¹⁵ Bkz. tezin “Gıda Hakkı Üzerine Yeni Bir Uluslararası Antlaşmanın Gerekliliği” başlıklı bölümü.

²¹⁶ ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, *Advisory Opinion*, I. C.J. Reports 2004, par. 130-134.

C. Uluslararası Ceza Mahkemesi

Gıda hakkı ihlallerinin uluslararası suç boyutuna ulaştığı durumlarda, uluslararası hukukun nerede konumlandığını tespit edebilmek için öncelikle, uluslararası ceza hukukunun genel olarak ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ağır ihlali karşısında nasıl bir tavır izlediğini analiz etmek gerekmektedir.

Uluslararası insan hakları hukuku ile uluslararası ceza hukuku, uluslararası hukukun iki farklı branşı olup birbirleriyle kesiştikleri noktalar olmakla birlikte, birbirinden farklı belli ilkeler üzerine kurulmuşlardır.

İnsan hakları hukuku hak temelli bir hukuk dalı olup bireylere tanınan hakların ihlali durumunda devletin sorumluluğunu öngören bir sistem inşa etmektedir. Uluslararası ceza hukuku ise uluslararası hukukun en genç dallarından biri olarak suç ve ceza kavramları temelinde, bireylerin cezai sorumluluğunu öngörmektedir.

Bu iki hukuk dalını birbirinden ayıran en temel özelliklerden biri de her iki dalın öngördüğü sorumluluk kavramının birbirinden farklı oluşudur. Bu anlamda, genel olarak ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, özel olarak ise bu haklardan biri olan gıda hakkının ihlali durumunda devletin sorumluluğu esastır. Bu noktada cevaplanması gereken soru, genel olarak ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, özel olarak ise gıda hakkının ihlalinin kimi durumlarda bireysel cezai sorumluluğu gerektirecek suç boyutuna ulaşmış mıdır.

Literatüre baktığımızda, bu soruların cevabı karşısında tereddütlü bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. Her ne kadar, Howard-Hassmann ve Schmid gibi yazarlar son yıllarda yaşanan gelişmelere paralel olarak farklı bir anlayışın geliştirilmesi gerektiğini savunsa da ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ikincil derecede önem atfeden bir

yaklaşımın süregeldiği görülmektedir. Bu yaklaşım, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, uluslararası ceza hukukunun konusu olamayacağını ve pozitif uluslararası hukukun da buna imkân vermediği görüşündedir.²¹⁷

Uluslararası ceza hukukçularının konuya nasıl yaklaştığına baktığımızda ise insan hakları arasında yapılan ikili ayırmadan kaynaklanan haklar arasında bir hiyerarşi olduğu algısı ve bu hiyerarşide ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, medeni ve siyasal haklara nazaran daha az önemli ve ikincil kabul edilmesi nedeniyle uluslararası ceza yargılamalarında ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ağır ihlallerine karşı gereken önemin verilmediği görülmektedir.²¹⁸ Bu yaklaşım, sadece medeni ve siyasal hakların ihlallerinin uluslararası suça vücut verebileceği fikrine dayanmaktadır.

Bu fikrin hukuki delili olarak ise UCM'yi kuran Roma Statüsü'nün 6, 7 ve 8. maddeleri gösterilmektedir. Uluslararası ceza hukukunun bireysel cezai sorumluluk üzerine kurulmuş olması nedeniyle medeni ve siyasal hakların ihlallerinin bir suça vücut vereceği kabul edilirken, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlallerinin yapısal sorunlardan kaynaklandığı iddiası ve toptancı bir yaklaşım ile bu ihlallerin bireysel cezai sorumluluğa imkân vermediği şeklinde bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir.

Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlallerinin suç olarak kabul edilmemesi gerçekten pozitif uluslararası hukukun gerektirdiği bir tutum mudur, yoksa insan hakları arasındaki ikili ayırmanın neden olduğu sorunlu yaklaşımın bir sonucu mudur sorusu dikkatle cevaplandırılması gereken bir soru olup tez bağlamında gıda hakkının ağır

²¹⁷ Ainley, K.: *Individual Agency and Responsibility for Atrocity, Confronting Evil in International Relations* içinde Ethical Responses to Problems of Moral Agency, (Ed: Renée Jeffrey) Palgrave, New York 2008, s. 55.

²¹⁸ Leckie, S.: *Violations of ESCR*, Human Rights Quarterly 1998, Vol.1, s. 82.

ihlallerinin ne şekilde uluslararası ceza yargılamasının konusu olabileceğinin ortaya konulması bakımından büyük önem taşımaktadır.²¹⁹

Devlet eliyle işlenen gıda hakkı ihlali, uluslararası ceza hukuku kapsamında ilk kez Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi'nde gündeme gelmiştir. İleri gelen Nazi hukukçularından biri olan ve aynı zamanda işgal edilen Polonya'nın valisi olarak görev yapan Hans Frank gıda karnelerinin, Beslenme Ofisi yerine Alman menfaatlerine uygun olarak hareket eden fabrikalara verilmesini öngörerek, insanların mecburen bu fabrikalarda çalışmasını sağlamıştır.²²⁰ Böylece, gıda Yahudi nüfusu zorla çalıştırmak için bir araç olarak kullanılmış, bireylerin açlıktan kurtulmak için gerekli olan asgari gıdaya erişimi kasıtlı olarak engellenmiştir.²²¹

Nürnberg yargılamaları neticesinde Frank, Polonyalı köle işçileri sürgün etmek, Yahudilere işkence etmek ve ayrımcılık yapmanın yanı sıra, Yahudileri açlıktan kurtaracak asgari gıdadan yoksun bırakmak nedeniyle savaş suçu ve insanlığa karşı suç işlemekten dolayı suçlu bulunmuştur.²²² İlgili dava, bazı ekonomik, sosyal ve kültürel

²¹⁹ Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ağır ihlallerinin uluslararası ceza hukukunun kapsamında değerlendirilmemesinin, Viyana Deklarasyonu ile uluslararası toplum tarafından kabul edilen insan haklarının bölünmez, birbiriyle ilişkili ve birbirine bağlı olduğu fikriyle de çeliştiği görülmektedir.

²²⁰ Prosecutor v. Frank, in Nazi Conspiracy and Agression (Red Series): Documentary Evidence, 1946, IV TWC 1, IMT, 914, 2233-Y-PS, Frank'ın günlüğünde 20 Kasım 1942 tarihinde bu hususu not ettiği görülmektedir. Schmid, Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law, s. 2, dipnot, 8'den naklen.

²²¹ Frank'ın günlüklerinde dikkat çekici bir başka ifade ise, Yahudilerin gıdadan yoksun bırakılarak açlıktan ölmeye mahkum edilmesinin kamuoyunun pek fazla ilgisini çekmeyeceği yönündeki ifadesidir. Schmid, Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law, s.2, dipnot, 9'dan naklen. Bu anlayış, insanların işkence yoluyla veya doğrudan öldürülmesinin daha dikkat çekici olduğu, buna karşın aç bırakılarak yavaş yavaş ve dolaylı olarak ölüme terk edilmesinin ise daha az tepki çekeceği varsayımına dayanmaktadır ki günümüzde de bu çarpık anlayışın hala devam ettiği görülmektedir. İnsan hakları örgütlerinin dahi, uzun yıllar gıda hakkı ihlallerini gündemlerine taşımadıkları düşünüldüğünde de gıda hakkı ihlallerinin çoğu kez kötü bir kaderin parçası olarak toplum tarafından kanıksandığı söylenebilir.

²²² United States of America, the French Republic, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the Union of Soviet Socialist Republics against Major War Criminals, Opinion and Judgement, in Nazi Conspiracy and Aggression (Red Series), 1 October 1946, IMT, 125-126, Schmid, Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law, s. 2, dipnot. 10'dan naklen.

hakların ihlallerinin aynı zamanda, uluslararası suça vücut vereceğini göstermesi bakımından emsal teşkil etmektedir.²²³

Bununla birlikte, yakın tarihte yaşanan ve uluslararası ceza hukukunun konusu olan bazı diğer vakıalarda, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlalinin görmezden gelindiği görülmektedir. Örneğin, 1975-1979 yılları arasında Kamboçya’da iktidarı elinde tutan komünist rejimin işlediği suçları incelemek üzere kurulan Kamboçya Mahkemeleri’ndeki Olağanüstü Daireler (*Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia*) idam ve kamplarda insanların gözaltında tutulması gibi insan hakları ihlallerini suç olarak nitelendirirken, rejimin neden olduğu başta kıtlık²²⁴ olmak üzere, diğer ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlallerini dikkate almamıştır.

Bu noktada cevaplanması gereken sorular; mevcut uluslararası hukuk mekanizmalarının, özellikle insanların açlıktan ölmesi olmak üzere devlet eliyle gerçekleştirilen gıda hakkı ihlallerinin suç olarak değerlendirilmesine imkân verip vermediği, eğer bu soruya verilecek yanıt olumlu ise hangi suçlar kapsamında imkân verdiği sorularıdır.

Bu soruların cevaplanması, insan hakları hukuku ile uluslararası ceza hukuku kapsamında var olan uluslararası hukuk mekanizmalarının daha etkin bir şekilde devreye girmesine yardımcı olacaktır. Daha açık deyişle, insan hakları hukukunun, herhangi bir hakkın ihlali durumunda sadece devletin sorumluluğunu öngören yapısı karşısında, gıda

²²³ Schmid, Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law, s. 2.

²²⁴ Kızıl Kmer (*Khmer Rouge*) rejimin izlemiş olduğu politikalar neticesinde ortaya çıkan kıtlık, hayatını kaybeden toplam nüfus bakımından yakın tarihte yaşanan en ağır kıtlık olarak ifade edilmektedir. Sayı bakımından rejim tarafından idam edilen veya gözaltında tutulan kişi sayısından daha çok insanın etkilendiği tahmin edilmektedir. Bkz. DeFalco R. C.: *Accounting for Famine at the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia: The Crimes Against Humanity of Extermination, Inhumane Acts and Persecution*, International Journal of Transnational Justice 2011, Vol. 5, s. 143.

hakkı ihlallerinin kimi durumlarda bir uluslararası suça vücut vereceğinin kabul edilmesi suçu işleyenlerin bireysel sorumluluklarını da gerektireceğinden, hakkın ihlali karşısında sadece devletin sorumluluğu yeterli olmayacaktır.

Bu noktada izlenmesi gereken yol, özel olarak gıda hakkının, genel olarak ise ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlalinin bir bütün olarak uluslararası ceza hukukunun kapsamından çıkarılması veya tüm gıda hakkı ya da diğer ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlalinin bir suça vücut verdiği fikrini savunmak değil, daha detaylı ve olay bazında analizi gerektiren bir yaklaşımı benimsemektir.²²⁵

Roma Statüsü'ne göre UCM soykırım, insanlığa karşı suç, savaş suçu ve saldırı suçu kapsamında yargı yetkisine sahiptir. İnsani yardımın engellenmesi dahil olmak üzere, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması gerek uluslararası silah çatışmalarda gerekse uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda yasaklanmış olmasına rağmen, bu yasağın ihlali sadece uluslararası silahlı çatışmalar esnasında vuku bulursa savaş suçu olarak kabul edilmektedir.²²⁶ Bu suçun uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalar esnasında işlenmesi durumunda ise insanlığa karşı suç kapsamında değerlendirilmektedir.²²⁷

Soykırım suçu ise Roma Statüsü'nün 6. Maddesinde: *“bir ulusal, etnik, ırkı veya dini grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak niyetiyle gerçekleştirilen”* bir dizi fiilin işlenmesi olarak tanımlanmıştır.²²⁸ Bunlar arasında ilgili Maddenin (c) bendinde

²²⁵ Schmid, Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law, s. 6.

²²⁶ Roma Statüsü, md. 8(2)(b)(xxv): *“Cenevre Sözleşmeleri ile sağlanan yardım malzemelerini bilerek engelleme dahil olmak üzere, yaşamları için vazgeçilmez maddelerden mahrum etmek suretiyle sivillerin aç bırakılmasının bir savaş yöntemi olarak kullanılması.”*

²²⁷ Konuya ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. tezin “Açlığın Sivil Halka Karşı Kullanılması” başlıklı bölümü.

²²⁸ Roma Statüsü, md. 6.

ifade edilen “fiziksel olarak kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak niyetiyle grubun yaşam koşullarını ağır biçimde kötüleştirmek”²²⁹ fiili ile belli bir topluluğun aç bırakılması suretiyle bu suç işlenebilir. Böyle bir durumda ağır gıda hakkı ihlalinin, Roma Statüsü’nde sayılan şartların gerçekleşmesi durumunda soykırım suçuna vücut vermesi mümkündür.

Sonuç itibariyle, gıda hakkı ihlallerinin, Roma Statü’nde sayılan suçların unsurlarını taşıyan boyuta ulaştığında UCM’nin yargı yetkisine girdiğini söylemek mümkündür. Bu durumda mühim olan, Mahkeme’nin önüne gelen bu tür ihlalleri marjinalleştirmeden, ihlali gerçekleştirenlerin bireysel cezai sorumluluklarına giden bir yaklaşımla ele almasıdır.

D. BM Gıda Hakkı Özel Raportörünü Bilgilendirme

BM Gıda Hakkı Özel Raportörlüğü gıda hakkının uluslararası toplum bakımından taşıdığı öneme binaen 2000 yılında kurulmuştur. Gıda hakkı özel raportörleri İnsan Hakları Konseyi’ne yıllık olarak rapor sunmanın yanı sıra, gerçekleştirdikleri ülke ziyaretlerine ilişkin olarak da rapor sunmaktadırlar.

Raportörlerin yıllık olarak sunmuş oldukları raporlar gıda krizi, kadınlar ve gıda hakkı, tarımsal ilaçların gıdalar üzerindeki etkisi, iklim değişikliği, gıda hakkının yargı önüne taşınabilirliği, silahlı çatışmaların gıda hakkı üzerinde etkileri gibi tematik konularda olabilmektedir. İlgili raporlar, açlık ve yetersiz beslenme sorununa ilişkin öne çıkan ve güncel meselelerin detaylı bir analizi olmanın yanı sıra, söz konusu problemlerin uluslararası toplumun gündemine taşınması işlevi görmektedir.

²²⁹ Roma Statüsü, md. 6(c).

Gıda hakkı özel raportörlerinin diğer bir işlevleri ise özellikle yapmış oldukları ülke ziyaretleri ile ilgili ülkelerde gıda hakkının sağlanmasına ilişkin itici bir güç olmalarıdır. Bu anlamda, gıda hakkı özel raportörleri, ziyaret ettikleri ülkelerdeki sorunları gerek ulusal makamlar gerekse sivil toplum kuruluşları ile yapmış oldukları görüşmeler neticesinde ortaya koymakta, çözüm önerileri sunmakta ve özellikle gıda hakkının ulusal mevzuatta koruma altına alınması bakımından teşvik edici bir rol oynamaktadırlar.

Tüm bu etkin rollerinin yanı sıra, gıda hakkı özel raportörlerinin yargısal veya yarı-yargısal bir niteliğe sahip olmasalar bile gıda hakkına ilişkin yaygın ve ciddi ihlallerin uluslararası toplumun gündemine taşınmasında hayati bir rol oynadıklarını söylemek mümkündür. Dolayısıyla gıda hakkına ilişkin ihlallerin gerek acil başvuru (*urgent appeal*) gerekse iddia mektupları (*allegation letters*) yoluyla gıda hakkı özel raportörünün bilgisine sunulması, konunun BM gündemine taşınması, ihlali gerçekleştiren devlet üzerinde uluslararası bir baskı oluşturulması ve ihtiyaç sahiplerine insani yardım ulaştıracak BM organlarının harekete geçirilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir.

E. BM İnsan Hakları Konseyi Bünyesinde Evrensel Periyodik Gözden Geçirme Usulü

Evrensel Periyodik Gözden Geçirme (EPGG) usulü (*Universal Periodic Review*), BM İHKom.'un yerine İHKon.'u kuran BM kararı²³⁰ ile devletlerin insan haklarına ilişkin

²³⁰ UNGA Resolution 60/251 Human Rights Council, Resolution adopted by the General Assembly on 15 March 2006, A/RES/60/251. (Bundan sonra UNGA Resolution 60/251). İlgili karar ile İnsan Hakları Komisyonu'nun işlevsiz kalan ve tartışmalara neden olan yönlerini telafi etmek amacıyla BM Genel Kurulu'nun tali bir organı olarak İnsan Hakları Konseyi kurulmuştur. Konsey 47 üyeden oluşan hükümet temsilcilerinden oluşan bir yapıya sahiptir. İnsan Hakları Konseyi üyeleri, adil coğrafi dağılıma göre belirlenmekte olup Afrika ülkelerinden 13, Asya ülkelerinden 13, Doğu Avrupa ülkelerinden 6, Latin Amerika ve Karayip ülkelerinden 11, Batı Avrupa ve diğer ülkelerden 10 üye Konsey'de yer almaktadır. UNGA Resolution 60/251, par. 7. Konsey üyeliği BM üyesi tüm devletlere açık olmakla birlikte, üyelerin seçiminde, "adayların, insan haklarının korunmasına ve geliştirilmesine yaptıkları katkının yanı sıra, bu konuda yapmış oldukları gönüllü taahhütlerin ve gösterdikleri bağlılığının" dikkate alınacağı ifade edilmiştir. UNGA Resolution 60/251, par. 8. İnsan Hakları

yükümlülüklerine uygunlukları izlemek üzere kurulmuş kendine özgü bir izleme usulüdür.²³¹ EPGG usulünü, BM bünyesinde diğer denetim usullerinden ayıran en önemli özellik, denetimin BM Şartı'na dayanarak kurulan İHKon. tarafından yürütülecek olmasına rağmen, denetimin kapsamına ilgili devletin taraf olduğu uluslararası antlaşmaların da dahil olması nedeniyle karma bir özellik göstermesidir.²³² Bu usul ile BM'ye üye olan tüm devletlerin insan hakları karnelerinin periyodik olarak incelenmesi amaçlanmaktadır.

İHKon. tarafından yürütülecek olan EPGG usulünün en temel özelliklerinden biri kapsam bakımından evrensel olması ve devletler arasında eşit muamele esası üzerine kurulmuş olmasıdır.²³³ İlgili usul, aynı zamanda denetim sürecine devletin bir bütün olarak dahil olmasını ve bu sürecin interaktif bir diyalog temelinde yürütülmesini gerekli kılmaktadır.²³⁴ Ayrıca ilgili süreçte denetime tabi olan devletin kapasite geliştirme (*capacity-building*) ihtiyaçlarının da dikkate alınacağı ve bu usulün antlaşma organları vasıtasıyla yürütülen denetim usullerini tamamlayan bir niteliğe sahip olduğu dile getirilmiştir.²³⁵

Konseyi'nin yapısına ilişkin yapılan tüm bu düzenlemeler, Konsey'in de İnsan Hakları Komisyonu gibi siyasilmesi ve etkinliğini yitirmesinin önüne geçmektir.

²³¹ BM bünyesinde insan haklarının korunması ve geliştirilmesine ilişkin olarak birtakım denetim usulleri öngörülmüştür. Bu denetim usulleri, antlaşma denetim usulleri ve antlaşma dışı denetim usulleri olarak ikiye ayrılmaktadır. BM sistemi içinde yürütülen bu denetim usulleri literatürde “şart temelli usuller”, “sözleşme temelli usuller” veya “sözleşme temelli denetim usulleri” olarak da adlandırılmaktadır. İlgili usuller için bkz. Gemalmaz, s. 15-56. Antlaşma denetim usulleri, BM bünyesinde insan haklarının korunmasına ilişkin olarak akdedilen uluslararası antlaşmalar kapsamında kurulan antlaşma organları tarafından yürütülmektedir. Antlaşma dışı denetim usullerinin hukuki dayanağı ise insan hakları alanında akdedilmiş bir uluslararası antlaşma olmayıp BM Şartı'nın bizzat kendisidir. Bu usuller; başvuru/şikayet usulü, özel usuller ve acil eylem usulüdür. EPGG, bu her iki denetim usulünden özellikler taşıması nedeniyle karma bir usul olarak kendine özgü özellikler göstermektedir. EPGG usulüne ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Çağlı, P.: *Evrensel Periyodik Gözden Geçirme Usulü ve Türkiye İncelemesi*, Public and Private Law Bulletin 2012, Vol. 31, Issue 1, s. 153-189.

²³² EPGG ile ilgili detaylı bilgi için bkz. United Nations Human Rights Council, Basic Facts about the UPR, <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/BasicFacts.aspx>, s.e.t. 16.04.2019.

²³³ UNGA Resolution 60/251, par. 5 (e).

²³⁴ UNGA Resolution 60/251, par. 5 (e).

²³⁵ UNGA Resolution 60/251, par. 5 (e).

İHKon. işleyiş kuralları “İnsan Hakları Konseyi’ne ilişkin Kurumsal Yapılanma Kuralları” (*Institution Building of the United Nations Human Rights Council*)²³⁶ ile belirlenmiştir. İlgili kurallarda denetimin kapsamı; BM Şartı, İHEB, ilgili devletin taraf olduğu insan hakları belgeleri ve ilgili devletçe beyan edilen gönüllü taahhüt ve teminatlar olarak belirlenmiştir.²³⁷ Buna bağlı olarak, gıda hakkının tanınmış olduğu ESKHUS veya CEDAW, ÇHS gibi diğer uluslararası antlaşmalara taraf olmayan bir devletin de BM Şartı ve İHEB dolayısıyla gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmemesi nedeniyle sorumlu tutulması mümkündür.

Tüm bu hususlarla birlikte, ilgili kurallarda insan hakları hukuku ile uluslararası insancıl hukukun birbirlerini tamamlayıcı ve karşılıklı ilişkileri dikkate alınmak suretiyle insancıl hukukunun tatbik edilebilir kurallarının da incelemeye dahil edileceği ifade edilmiştir.²³⁸ Gıda hakkı ihlallerinin büyük bir kısmının insancıl hukuk kurallarının ihlali nedeniyle gerçekleştiği dikkate alındığında, EPGG usulünün gıda hakkının korunması bakımından ayrı bir önem arz ettiğini söylemek mümkündür.

EPGG usulünde denetimin kapsamının geniş tutulması insan haklarının birbirine bağlı ve bölünmez nitelikte olmalarını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Bu yöntemle, devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirip getirmediikleri bir bütün olarak değerlendirilebilmektedir. Ayrıca gıda hakkı bağlamında düşünüldüğünde, EPGG usulü ile bir devletin gıda hakkını koruyan herhangi bir uluslararası antlaşmaya taraf olmaması durumunda dahi, gerek BM Şartı ve İHEB

²³⁶ Human Rights Council, A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, 18 June 2007.

²³⁷ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (A) (1).

²³⁸ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (A) (2).

nedeniyle gerekse insancıl hukuk kurallarının örf-adet hukuku kuralı niteliğinde olmaları nedeniyle, ilgili hakka ilişkin birtakım yükümlülükler taşıdığıının gündeme taşınabilmesi mümkün bulunmaktadır.

EPGG usulüne göre devletler dört yıllık periyodik süre zarfında, insan haklarına ilişkin durumlarını İHKon.'a sunma yükümlülüğü altındadırlar. Ancak bu yükümlülük, devletlerin antlaşmaya dayalı denetim usullerindeki rapor sunma yükümlülüğüne göre yumuşatılmış bir özellik göstermektedir. İncelemeye tabi tutulan devletten beklenen, insan haklarının durumuna ilişkin yirmi sayfayı aşmayacak bir bilgi derlemesi sunmasıdır.²³⁹ Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, devletlerin bilgilerin toplanması sürecinde, ulusal düzeyde tüm ilgililerin dahil olacağı bir mütaala süreci yürütmesidir.²⁴⁰

EPGG usulünde, devletlerin sundukları raporun yanı sıra, BMİHYK tarafından ilgili devlete ilişkin derlenen bilgiler de incelemeye tabi tutulmaktadır. Bu bağlamda, BMİHYK, BM antlaşma organlarının raporları ve özel usuller çerçevesinde hazırlanan gözlemler ve yorumlar da dahil olmak üzere ilgili devletin insan hakları durumuna ilişkin bilgileri özetleyen ve on sayfayı aşmayacak bir derleme hazırlamaktadır.²⁴¹

Son olarak, doğru ve güvenilir olmak kaydıyla sivil toplum kuruluşları ve ulusal insan hakları kurumları gibi diğer ilgililer tarafından iletilen bilgiler de incelemede İHKon.

²³⁹ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (D) (1) (15) (a).

²⁴⁰ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (D) (1) (15) (a).

²⁴¹ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (D) (1) (15) (b).

tarafından dikkate alınacaktır.²⁴² Bu bilgiler de BMİHYK tarafından on sayfayı aşamayacak bir şekilde özetlenerek İHKon.'e sunulacaktır.²⁴³

İncelemenin kapsamında ele alınacak verilerin çeşitliği, gıda hakkına ilişkin ihlallerin İHKon. önüne taşınması bakımından önem arz etmektedir. Zira, herhangi bir devletin insan hakları arasında ayırım gözeterek gıda hakkı dahil olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin yükümlülüklerini dikkate almaması durumunda bile söz konusu ihlaller gerek BMİHYK gerekse sivil toplum kuruluşları veya ulusal insan hakları kurumları tarafından hazırlanan verilerle İHKon.'nin dikkatine sunulabilecektir.

Ayrıca, Kurumsal Yapılanma Kuralları'nda bu belgeler arasında herhangi bir hiyerarşi öngörülemediği olması devlet-dışı aktörlerin de EPGG sürecine eşit konumda katılmalarına imkân vermektedir.²⁴⁴ Bu husus, EPGG usulünü, sivil toplumun sınırlı katılımına imkân veren BM sisteminde öngörülen diğer denetim usullerinden ayırmakta olup devletlerin çoğu tarafından ihmal edilen bir hak olan gıda hakkının devlet-dışı aktörler vasıtasıyla gündeme taşınmasını mümkün kılacaktır.

EPGG incelemesi sonucunda hazırlanan nihai rapor; (a) ilgili devletin insan hakları alanındaki olumlu gelişmelerini ve karşılaştığı güçlükleri içeren, insan hakları durumunun objektif ve şeffaf bir değerlendirmesini, (b) iyi uygulamaları, (c) insan haklarının korunması ve geliştirilmesi hususunda iş birliğinin güçlendirilmesine vurguyu, (d) ilgili devletin rızası ile sağlanacak ve kendisi ile istişare edilerek belirlenen teknik

²⁴² A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (D) (1) (15) (c).

²⁴³ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (D) (1) (15) (c).

²⁴⁴ Çağlı, s. 165.

destek ve kapasite geliştirmeye ilişkin hükümleri ve (e) ilgili devletin gönüllü teminat ve taahhütlerini içermektedir.²⁴⁵

 ncelemeye tabi olan devletten beklenen, bir sonraki inceleme dönemine kadarki dört yıllık süre içerisinde nihai raporda belirlenen hususlar  dikkate almak suretiyle insan haklarının korunması ve geliştirilmesine ilişkin olarak gerekli adımları atmasıdır.²⁴⁶  nceleme sürecini takiben, ilgili devletin EPGG ile  srarc  bir biçimde iş birliğinden kaçınması durumlarında  HKon. bu hususların üzerine gidebilecek²⁴⁷ ve konuya ilişkin gerekli tedbirleri alabilecektir.²⁴⁸

Bu hususlarla birlikte, devletlerin nihai raporda dile getirilen tavsiyelerin yerine getirilebilmesi için ihtiyaç duydukları teknik destek ve kapasite geliştirme gereksinimlerinin karşılanmasında uluslararası toplumun ilgili devlete yardım edeceğinin açık bir şekilde ifade edilmiş olması,²⁴⁹ insan haklarının etkin bir şekilde sağlanabilmesi için uluslararası iş birliğine duyulan ihtiyaç ortaya koyması bakımından kayda değerdir. Daha önce de ifade edildiği üzere, uluslararası iş birliğine duyulan ihtiyaç, diğer insan hakları ile kıyasla gıda hakkı bakımından ayrı önem arz etmektedir. Zira, gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanabilmesi çoğu devlet bakımından tek başına kendi kaynakları ve alacağı tedbirler vasıtasıyla mümkün gözükmemektedir.

²⁴⁵ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (E) (2) (27).

²⁴⁶ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (F) (33).

²⁴⁷ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (F) (38).

²⁴⁸  srarc  bir şekilde  HKon ile iş birliğine yanaşmayan devletler hakkında Konsey karar alabilmektedir. Bu kararlar, ilgili devlet üzerine siyasi bir bask  unsuru oluşturacak niteliktedir. Bkz. UNGA Human Rights Council, Decision adopted by the Human Rights Council at its seventh organizational meeting, Non-cooperation of a state under review with the universal periodic review mechanism, A/HRC/OM/7/1, 29 January 2013.

²⁴⁹ A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, I (F) (36).

Bu usulün, yargısal bir özellik göstermemesi nedeniyle izleme neticesinde devletlere sunulan tavsiyeler bağlayıcı nitelik taşımasa da diğer yöntemlere kıyasla daha etkin olabileceğini söylemek mümkündür. Diğer usullerde daha çatışmacı bir yöntem izlenirken, bu usulde diyaloga dayalı ve eşler arası bir incelemenin yapılması devletlerin sürece katılımlarını arttıran bir rol oynamıştır.²⁵⁰ Öyle ki, antlaşma denetim usullerinin bir gereği olarak antlaşma organına rapor sunma yükümlülüğü bulunan devletlerin, bu yükümlülüklerini yerine getirmedikleri veya geç yerine getirdikleri görülürken; EPGG usulüne göre incelemeye tabi olan devletlerin, inceleme sürecine büyük ölçüde gecikmesizin katıldıkları görülmektedir.²⁵¹ Bununla birlikte, EPGG usulünde nihai olarak devletlere sunulan tavsiyelerin büyük oranda kabul görmesi veya doğrudan reddedilen tavsiyelerin azlığı da bu usulün devletler tarafından kabul gördüğünü gösteren verilerdir.²⁵²

²⁵⁰ Çağlı, s. 170.

²⁵¹ Çağlı, s. 181. İstisnai bir örnek olarak İsrail'in EPGG usulüne göre incelemeye katılmakta gecikmesi nedeniyle İHKon. almış olduğu karar için bkz. Non-cooperation of a state under review with the universal periodic review mechanism, A/HRC/OM/7/1.

²⁵² Çağlı, s. 184.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: GIDA HAKKININ ETKİN BİR BİÇİMDE SAĞLANMASI İÇİN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

I. Uluslararası Hukuk Kapsamında Çözüm Önerileri

Gıda hakkının etkin bir şekilde sağlanabilmesi için mevcut uluslararası hukukun yetersiz kalan yönlerini gidermek amacıyla birtakım adımların atılması gerekmektedir. Günümüzde kronik olarak aç yaşayan 820 milyonu aşkın insan, dünya genelinde devam eden gıda hakkı ihlalleri, uluslararası toplumun gündemine yeniden gelen kıtlık meselesi, iklim değişikliği ve silahlı çatışmalar nedeniyle artan mülteci sorunu düşünüldüğünde uluslararası toplum tarafından daha güçlü adımların atılması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, gıda hakkı üzerine yeni bir uluslararası antlaşmanın imzalanması, insani yardım ihtiyacı içinde bulunan bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Dünya Gıda Bankası'nın kurulması ve yürütmüş oldukları faaliyetlerle doğrudan veya dolaylı olarak gıda hakkı ihlallerine neden olan çok uluslu şirketlerin ve uluslararası finans kuruluşlarının sorumluluklarının güçlendirilmesi uluslararası hukuk kapsamında yerine getirilmesi gereken çözüm önerileri olarak sunulmuştur.

A. Gıda Hakkı Üzerine Yeni Bir Uluslararası Antlaşmanın Gerekliliği

Uluslararası insan hakları hukukunun yapısına baktığımızda, insan haklarının uluslararası antlaşmalar aracılığıyla güvence altına alınıp korundukları görülmektedir. BM sistemi içerisinde İkiz Sözleşmeler gibi genel konulu antlaşmaların yanı sıra, kadın veya çocuk hakları gibi özel konulu antlaşmalar insan haklarını etkin bir biçimde korumak amacıyla akdedilmiştir.

Günümüzde devam etmekte olan gıda hakkına ilişkin ihlallerin sona erdirilmesi için sadece gıda hakkı üzerine odaklanmış özel bir uluslararası antlaşmanın imzalanması çözüme yönelik atılacak önemli bir adımdır.¹

Bununla birlikte, böyle bir antlaşmanın gerçekten etkili olup olmayacağı şüphesiz tartışmaya açık bir meseledir. Öyle ki BM sistemi içerisindeki insan hakları antlaşmalarının sayısına baktığımızda bu antlaşmalar vasıtasıyla farklı konularda dört yüze yakın insan hakkının tanındığı görülmektedir. Teorik olarak bu kadar çok insan hakkı tanınmış olmasına rağmen, pratikte bu hakların çoğunun devletler tarafından hiçe sayıldığı veya uygulanabilir nitelikte olmadıkları görülmektedir.

Ayrıca devletlerin insan hakları antlaşmalarına taraf olmaları ile insan hakları performanslarında gelişme kaydetmeleri arasında doğru orantı kurmamızı sağlayacak açık deliller mevcut değildir. Aksine kimi devletler, insan haklarını koruma gibi bir endişe taşımaksızın, sadece BM sisteminin bir parçası olabilmek ve uluslararası toplumda meşruiyet kazanabilmek için uluslararası antlaşmalara taraf olmaktadır. İnsan haklarının korunması ve güçlendirilmesi daha ziyade demokratik devletlerin dert edindikleri bir mesele olup totaliter rejimlerde antlaşmalar bir kâğıt parçası olmanın ötesine geçememektedir.

İnsan hakları hukukunun, bu zayıf yapısı nedeniyle gıda hakkı hakkında imzalanacak yeni bir antlaşmanın gereksiz olduğu savunulabilir; ancak bu zayıf yapıya

¹ Howard-Hasmann, State Food Crimes, s. 214-221; Teton, J.: *The Armless Hand: The Call for Anti-Hunger Law and the International Food Security Treaty*, Yale Journal of International Affairs 2012, Vol. 7, Issue.2, s. 87-94; Teton, J.: *On the Origin of a Hunger-Free Species By Means of Enforcable Natural Law*, Harvard International Review 2016, Vol. 37, No. 3, s. 38- 43.

rağmen böyle bir antlaşmanın hakkın daha iyi korunması için önem taşıdığını ileri sürmemize imkân veren güçlü gerekçeler bulunmaktadır.

Howard-Hassman'ın güçlü bir şekilde dile getirdiği üzere, gıda hakkı, yaşam hakkı ile doğrudan ilişkili bir hak olarak temel bir haktır ve ayrı bir uluslararası antlaşma ile düzenlenmeyi gerektirecek bir öneme sahiptir.² İHEB'de tanınan cinsiyeterarası eşitlik ve işkence yasağı gibi bazı hakların taşıdıkları öneme binaen ilerleyen süreçte CEDAW ve İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele ve Cezaya Karşı Sözleşme gibi özel konulu antlaşmalara konu olmaları gibi, gıda hakkı da gelinen noktada mevcut uluslararası hukuk düzenlemelerinin yetersizliği ve hakkın taşıdığı önem nedeniyle ayrı bir uluslararası antlaşmaya konu olacak niteliktedir.³ Ayrıca Marcus'un da ifade ettiği üzere devlet kaynaklı kıtlık (*state-induced famine*) ile uluslararası toplumun mücadele edebilmesi de ancak konuya ilişkin özel konulu bir uluslararası antlaşmanın varlığı ile mümkündür.⁴

Böyle bir antlaşmanın gerekliliği ve içeriğinin nasıl olması gerektiği beş ana maddede özetlenebilir:

- Gıda hakkının engellenmesini yasaklayan mevcut uluslararası hukuk düzenlemelerini genişletmek ve pekiştirmek
- Uluslararası mülteci hukukuna ilişkin düzenlemeleri gözden geçirmek ve devlet kaynaklı kıtlıktan kaçan göçmenlerin durumuna ilişkin düzenlemeler getirmek

² Howard-Hassmann, E.R.: *North Korea: A Case for a New International Treaty on the Right to Food*, Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law 2014, Vol. 15, Issue. 1-2, s. 33-34.

³ Howard-Hassmann, North Korea: A Case for a New International Treaty on the Right to Food, s. 33.

⁴ Marcus, Famine Crimes in International Law, s. 274-279.

- Ceza kabûlinden açlığın (*penal starvation*) yasaklanmasına ve cezalandırılmasına ilişkin düzenlemeler öngörmek
- Gıda yardımı, yaptırımlar ve koruma sorumluluğuna ilişkin düzenlemeler öngörmek suretiyle gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak uluslararası toplumun sorumluluklarını sağlamlaştırmak
- Gıda hakkının korunması bakımından önem arz eden medeni ve siyasi hakların önemine vurgu yapmak⁵

Gıda hakkına ilişkin yeni bir antlaşmanın gerekliliğine ilişkin bu beş maddeyi detaylandırmak gerekirse, bunlardan ilki olan, yeni bir antlaşma ile gıda hakkının engellenmesini yasaklayan mevcut uluslararası hukuk düzenlemelerinin genişletilmesi ve pekiştirilmesi değerlendirilmelidir. Konuya ilişkin hükümler, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme, Roma Statüsü ve Cenevre Sözleşmeleri'nde yer almaktadır. Mevcut düzenlemeler gıda hakkının korunmasına ilişkin tüm hususları içermemekle birlikte, gıda hakkı ihlalleri ancak soykırım, savaş suçu veya insanlığa karşı suç boyutuna ulaştıktan sonra devreye girebilecek niteliktedir.

Ayrıca Cenevre Sözleşmeleri konusu bakımından sadece silahlı çatışma söz konusu olduğunda uygulama alanı bulabilmektedir. Her ne kadar kıtlık dahil olmak üzere gıda hakkının engellenmesi, Roma Statüsü'nün 7. Maddesi'nde düzenlenen insanlığa karşı suçlar bağlamında ele alınabilecek olsa bile, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin en ağır gıda hakkı ihlallerini dahi bu suç kapsamında ele alarak cezalandırma donanımına sahip olmadığı dikkate alındığında,⁶ ayrı ve özel bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu

⁵ Howard-Hassman, North Korea: A Case for a New International Treaty on the Right to Food, s. 31.

⁶ Howard- Hassman, North Korea: A Case for a New International Treaty on the Right to Food, s. 33.

görülecektir. Bu bağlamda, Elver'in Roma Statüsü'nde değişikliğe gidilerek kıtlığın gerek uluslararası gerekse uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalar esnasında işlenmesi durumunda ayrı bir uluslararası suç olarak Statü'ye dahil edilmesini önerdiği görülmektedir.⁷

Gıda hakkı hakkında yapılacak özel konulu bir uluslararası antlaşma ile gıda hakkı ihlalleri bu kadar ciddi boyutlara ulaşmadan önce devletlerin alması gereken tedbirler ortaya konulabileceği gibi, barış zamanında da bireyleri gıda hakkında mahrum bırakan devletlerin sorumluluğuna gidilebilecek mekanizmalar öngörülebilir.⁸ Bu bağlamda, konuya ilişkin yeni bir uluslararası antlaşmanın, pro-aktif, yani önleyici tedbirler öngören bir niteliğe sahip olmak suretiyle mevcut düzenlemelerin önüne geçmesi mümkündür.

Bununla birlikte, Cenevre Sözleşmelerinin gıda hakkına ilişkin düzenlemelerinin oldukça detaylı olduğu düşünüldüğünde, barış zamanında açlıkla mücadeleye ilişkin olarak eşit ölçüde detaylı ve güçlü bir koruma mekanizması öngören bir uluslararası hukuk düzenlemesinin bulunmaması değerlendirilmesi gereken bir husustur.⁹

Bu bağlamda, Marcus'un barış zamanı da dahil olmak üzere, bireylerin gıdadan yoksun bırakılmasının suç sayılmasını önermesi dikkat çekicidir. Bu öneriye göre, devletlerin kasti veya ihmali eylemleriyle çok sayıda insanın açlıktan ölmesine neden olan politikalar belirlemesi veya bunları sürdürmesi suç olarak kabul edilmelidir.¹⁰

Marcus'un dikkat çektiği diğer bir husus ise, kıtlığın çoğunlukla doğal afetlerden kaynaklanan bir sorun olduğuna ilişkin algının, kıtlığın devletlerin yanlış politikalarından

⁷ Elver Report- Interim Report of the Speacial Rapporteur on the Right to Food, s. 23, par. 97(b).

⁸ Howard-Hassmann, State Food Crimes, s. 214-215.

⁹ Alston, International Law and the Human Right to Food, s. 26.

¹⁰ Marcus, Famine Crimes in International Law, s. 247.

kaynaklanan bir sonuç olduğuna vurgu yapılmak suretiyle yıkılabileceğidir.¹¹ Bu anlamda, kıtlığa neden olan devlet eylemlerinin suç olarak tanımlanması, uluslararası toplumun kıtlığa yönelik yanlış kanısını da ortadan kaldırmaya ve soruna ilişkin tavır konulmasını hızlandırmaya yardımcı olacaktır.¹²

Muhtemel bir uluslararası antlaşmada bu husus dikkate alınarak bu suçu işleyenlerin uluslararası hukuk mekanizmaları önünde hesap vermelerinin önü açılmalıdır. Böylece, hazırlanacak yeni sözleşme ile hem Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme, Roma Statüsü ve Cenevre Sözleşmelerindeki gıda hakkına ilişkin hükümler pekiştirilecek, hem de barış zamanı da dahil olmak üzere izlenen devlet politikaları ile açıktan ölüme neden olma, suç olarak tanımlanarak ilgililerin cezalandırılmasına ilişkin hükümler öngörülebilecektir.¹³ Böylece kıtlık konusu ele alınırken kullanılan kelimeler de değişecek olup yoksulluk, kuraklık, olağanüstü iklim koşulları yerine suç, suçlu, mağdur ve cezai sorumluluk üzerine konuşulabilecektir.¹⁴

Yeni bir uluslararası antlaşmanın gündeme getireceği diğer bir husus ise mülteci hukukunun günümüzde yaşanan gelişmelere paralel olarak yeniden değerlendirilmesi gerekliliğidir. Bu bağlamda, yeni bir antlaşma ile devlet kaynaklı kıtlıktan kaçan bireylerin durumunun mülteci hukuku kapsamına alınması gerekmektedir.¹⁵ Zira bu kişilerin ülkelerini terk etmelerinin nedeni ekonomik bakımdan daha iyi şartlar bulabilmekten ziyade hayatta kalabilmektir.

¹¹ Marcus, *Famine Crimes in International Law*, s. 265-271.

¹² Marcus, *Famine Crimes in International Law*, s. 265-271; Kıtlığın uluslararası suç olarak tanımlanması gerektiğine ilişkin detaylı bir çalışma için ayrıca bkz. Edkins, J.: *Mass Starvations and the Limitations of Famine Theorising*, *IDS Bulletin* 2020, Vol. 33, No. 4, s. 12-18.

¹³ Howard-Hassmann, *State Food Crimes*, s. 214.

¹⁴ Edkins, s. 15.

¹⁵ Howard-Hassmann, *State Food Crimes*, s. 214.

Günümüzde yaşanan önemli sorunlardan bir diğeri ise insani yardımların ihtiyaç sahiplerine ne şekilde ulaştırılacağı sorunudur. Suriye, Sudan, Yemen örneklerinde olduğu gibi ciddi insani krizlerin yaşandığı, fakat insani yardımların ulaştırılmasının engellendiği vakıalarda uluslararası hukuk kapsamında neler yapılabileceği, devletlerin kıtlık durumunda ihtiyaç sahiplerine yardım etme yükümlülüklerinin olup olmadığı gibi hususlar¹⁶ gıda hakkı üzerine odaklanan bir uluslararası antlaşma vesilesi ile daha açık ve somut bir şekilde ortaya konulabilecektir. Böyle bir antlaşma, hem bağış yapan devletin ve yardım alan devletin sorumluluklarını net bir şekilde ortaya koyabilecek, hem de devlet gıda suçlarının işlendiği ülkelere ne zaman ve ne gibi yaptırımların uygulanabileceğine açıklık getirecektir. Ayrıca bu antlaşma ile devlet kaynaklı kıtlık nedeniyle mağdur olan kişilerin korumalarının güçlendirilmesi için yeni hükümler öngörülebilir.

Bununla birlikte, gıda hakkı hakkında imzalanacak yeni bir uluslararası antlaşma ile uluslararası ceza hukukunun sadece bireyleri sorumlu tutan yapısının da gıda hakkı ihlalleri bakımından yeniden gözden geçirilmesi gerektiği söylenebilir.¹⁷ Çünkü bu yapı uluslararası hukuk içindeki iki branş arasında bir paradoksa neden olmaktadır. Bu paradoksa göre, uluslararası insan hakları hukuku, insan haklarına ilişkin saygı duyma, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerini devletlere yüklemekte iken, ağır insan hakları ihlalleri söz konusu olduğunda uluslararası ceza hukuku kapsamında sadece bireylerin sorumluluğuna gitmeyi öngörmektedir.

Halbuki günümüzde süregelen gıda hakkı ihlallerine baktığımızda bu ihlallerin sadece belli devlet görevlilerinin sorumluluğunu gidilerek çözülebilecek nitelikte

¹⁶ Konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Shelton, D.: *Duty to Assist Famine Victims*, Iowa Law Review 1985, Vol. 70, s. 1309-1319. Afrika'da kıtlığın önlenememesinin nedenlerinden birinin de uluslararası toplumun yardım etmekte yetersiz ve geç kaldığını dile getiren bir çalışma için bkz. Devereux, S.: *Why does famine persist in Africa?*, Food Security 2009, Vol. 1, s. 25-35.

¹⁷ Howard-Hassmann, *State Food Crimes*, s. 218.

olmadıkları, bireylerin sorumluluklarının da ötesinde bir devlet rejimi sorunu haline geldiği gözlemlenmektedir. Howard-Hasmann'ın detaylı bir şekilde analiz ettiği üzere, Kuzey Kore, Zimbabve, Venezüella ve İsrail örneklerinde olduğu gibi, gıda hakkına ilişkin kimi ihlaller, sadece bireylerin sorumluluğuna gidilerek çözümlenebilecek nitelikte olmayıp devlet rejiminden kaynaklanan bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, konuya ilişkin yeni bir uluslararası antlaşmada, sadece ihlale neden olan veya göz yuman devlet görevlilerinin değil, mümkünse ihlalin asıl nedeni olan tüm siyasal rejimin sorumluluğuna gidilip gidilemeyeceğinin ele alınması gerekmektedir.¹⁸

Son olarak, gıda hakkına ilişkin hazırlanacak olan yeni bir uluslararası antlaşmanın, ekonomik bir hak olan gıda hakkının korunması bakımından önem taşıyan medeni ve siyasal hakları da içermesi gerektiğine değinilmesi yerinde olacaktır. Kıtık ve yetersiz beslenme, devlet politikalarının birer sonucu olup, demokrasi, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim ve insan haklarının benimsendiği ve önemsendiği bir ülkede bu tür sorunların yaşanması güçtür. Bu husus, Rehber İlkelerde de vurgulanan bir husustur.¹⁹ Buna bağlı olarak, gıda hakkına ilişkin olarak hazırlanacak özel konulu bir uluslararası antlaşmada, ilgili hakkın korunması bakımından önem arz eden medeni ve siyasal hakların da garanti altına alınması gerekmektedir.

Tüm bu hususlarla birlikte, gıdayı bir hak olarak kabul etmeyen ABD'de de John Teton önderliğinde bir grup akademisyen ve açlıkla mücadele konusuna duyarlı farklı kurumlarda çalışan kişilerin Uluslararası Gıda Güvencesi Antlaşması (*International Food Security Act- IFST*) için kampanya yürüttüklerini ifade etmek yerinde olacaktır.²⁰

¹⁸ Howard-Hasmann, State Food Crimes, s. 218.

¹⁹ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Preface, par. 7.

²⁰ International Food Security Treaty, <https://www.treaty.org>, s.et. 03.05.2019.

International Food Security Treaty Association isimli dernek, açlıktan kurtulma hakkına odaklanan bir uluslararası antlaşmanın gerekliliğini savunmakta ve bu konuda ciddi çalışmalar yürütmektedir. Öyle ki derneğin, taslak bir antlaşma önerisi ²¹ ve bu antlaşmanın hangi aşamalardan geçerek hayata geçirilebileceğine dair bir takvimi dahi bulunmaktadır. Bu takvime göre, ilgili antlaşmanın 2020 yılına kadar BM’ye bir öneri olarak sunulması, 2020-2023 yılları arasında devletlerin imzasına açılması ve devletler tarafından onaylanması, 2026-2035 yılları arasında ise evrensel düzeyde kabul görmesi için kampanyalar yürütülmesi planlanmaktadır. ²²

IFST’nin öncelik verdiği hususları ise dört maddede özetlemek mümkündür:

- Kendi imkânları ile gıdaya erişim imkânı bulunmayan bireylere asgari gıdanın temini
- Asgari gıdayı temin etmekte zorlanan devletler için dünya gıda rezervlerine ve kaynaklarına katkı sağlanması
- Açlığın sivil halka karşı kullanıldığı durumlara karşı bir hukuk oluşturmak ve bu hukukun uygulanmasını sağlamak
- Bir devletin kendi başına ilgili hukuku uygulamakta yetersiz kaldığı veya isteksiz davrandığının kanıtlandığı durumlarda BM bünyesinde gıda güvencesi uygulama eylemlerini (*food security enforcement actions*) desteklemek²³

²¹ Taslak Uluslararası Gıda Güvencesi Antlaşması metni için bkz. International Food Security Treaty, The Treaty, <https://www.treaty.org/pages/treaty.php>, s.e.t. 03.05.2019.

²² International Food Security Treaty, Law as Catalyst in the Eradication of Hunger- The Five Phases of IFST Evolution, <https://www.treaty.org/pages/Catalyst.php>, s.e.t. 03.05.2019.

²³ Teton, On the Origin of a Hunger-Free Species By Means of Enforcable Natural Law, s. 40.

Görüldüğü üzere, IFST'nin odak noktası gıda hakkının asgari çekirdeğini oluşturan açlıktan kurtulma hakkıdır. Antlaşma ile bu asgari yükümlülüğü yerine getiremeyen devletlerin uluslararası toplum tarafından zorlanması ve desteklenmesi hedeflenmektedir. Ayrıca açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanıldığı vakıaların cezasız kalmaması için etkin mekanizmalara sahip yeni bir hukuk oluşturulması teklif edilmektedir.

B. Dünya Gıda Bankası'nın Kurulması

Açlık ve yetersiz beslenme ile mücadele kapsamında ülke bazında gıda bankası kurulması fikri 1980'li yıllarda yaygınlaşmış olup günümüzde pek çok ülkede maddi imkânsızlıklar nedeniyle gıdaya erişim imkânı bulamayan bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla ulusal gıda bankalarının faaliyet yürüttükleri görülmektedir.

Gıda bankası fikri, ilk bakışta gıda yoksunluğu veya yetersizliği içinde bulunan bireylerin ihtiyaçlarını karşılamada olumlu bir gelişme gibi gözüксе de birtakım yönleriyle insan hakları hukukunun temel değerleri ile çatışmaktadır. Örneğin; insan hakları hukukunun en temel değeri olan insan onuru kavramını gıda hakkı bağlamında ele aldığımızda, bireylerin kendi imkân ve kapasiteleri ile gıdaya erişim imkânlarının bulunmasının yanı sıra, kendi tercihlerine göre beslenebilmelerinin insan onurunun bir gereği olduğunu söylemek mümkündür.

Gıda bankası yolu ile ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesi ise uzun vadede bireylerin kendi üretim kapasitelerini azaltmakta, yardıma muhtaç ve bağımlı bir hayatın normalleşmesine neden olmaktadır. Ayrıca, gıda bankası ile ihtiyaç sahiplerine ulaştırılan besinler, genellikle kendilerinin seçmedikleri ve fakat onlar adına yardım edenler tarafından seçilmiş gıda maddeleridir. Bu anlamda, gıda bankası uygulaması, bireylerin

kendi beslenme biçimlerine ilişkin seçme özgürlüklerine imkân vermediği gibi, kendilerine çoğunlukla benzer gıda maddeleri temin edildiği için bireyleri aynı tür gıdaları tüketmek durumunda bırakmaktadır. Tüm bu hususlarla birlikte, gıda bankasından gıda temin eden bireylerin duygusal açıdan minnettarlık, öfke veya utanma duyguları hissetmeleri söz konusu olabilmektedir.²⁴ Bu durum, açlık içinde bulunan bireyler için, en azından yaşamlarını sürdürebilecek gıdaya erişim imkânı sağladığı için kabul edilebilir olsa da insan onurunun korunması fikri ile çatıştığı ve uzun vadede doğurabileceği sonuçlar itibariyle sakıncalıdır.

Gıda bankalarına ilişkin diğer bir sorun ise, bu kurumların varoluşsal olarak açlık ve yetersiz beslenme sorununun itirafı niteliğinde olmalarıdır. Daha açık deyişle, bireylerin gıda hakkının korumakla yükümlü olan devletlerin üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirmemeleri nedeniyle toplum içerisinde gıdaya muhtaç bireyler bulunmakta ve bu toplumsal sorun gıda bankalarına duyulan ihtiyacı tetiklemektedir. Bu bağlamda, gıda bankaları devletin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmediğinin bir kanıtı olmakla beraber, ihtiyaç sahiplerini doyurma görevinin sivil toplum tarafından üstlenilmesi gibi istenmeyen bir sonuç doğurmaktadır. Oysa gıda hakkına ilişkin olarak tüm toplumun farklı şekil ve derecelerde sorumlulukları olmakla birlikte, hakkın hayata geçirilmesi öncelikli olarak devletlerin görevidir. Tüm bu nedenlerle, ülkesel bazda gıda bankası kurulması fikrinin, gıda hakkının gerçekleştirilmesi bakımından çözüm sunduğunu söylemek güçtür.

Bununla birlikte, dünya genelinde gıda bankası kurulması fikri, temel gerekçeleri ve kurumsal özellikleri bakımından ulusal düzeydeki gıda bankalarından ayrılmaktadır.

²⁴ Horst, H./ Pascucci, S./ Bol. W.: *The “dark side” of food banks? Exploring emotional responses of food bank receivers in Netherlands*, British Food Journal 2014, Vol. 116, Issue. 9, s. 1506-1520.

Ulusal düzeyde kurulan gıda bankalarına baktığımızda, bu kurumların temel olarak ülkede açlık ve yetersiz beslenme koşullarında yaşayan gelir seviyesi düşük kimselere gıda temin etmeyi hedeflediği görülmektedir. Gıda bankasının kurulduğu ülkenin silahlı çatışma, iç savaş veya doğal afet gibi nedenlerden kaynaklanan bir insani kriz içinde bulunması gerekmemektedir. Aksine hayat standardı ve refah düzeyinin yüksek olduğu ABD, Birleşik Krallık, Kanada ve Yeni Zelanda gibi gelişmiş ülkelerde dahi gıda bankaları hızla yaygınlaşmaktadır.²⁵ Dolayısıyla ulusal düzeyde kurulan bir gıda bankası çoğu zaman gelişmiş bir devletin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmemesi nedeniyle süregelen kronik açlık ve yetersiz beslenme sorunu ile mücadele ederken, dünya genelinde kurulacak bir gıda bankası temel olarak insani kriz nedeniyle acil insani yardım ihtiyacı içinde bulunan bireylere yardım ulaştıracaktır.

Bununla birlikte, ulusal gıda bankaları genellikle, devletin yükümlülüklerini yerine getirmeyi gönüllü olarak üstlenen bir işleve sahipken; dünya genelinde kurulacak türdeşi, insani kriz nedeniyle yükümlülüklerini yerine getirmekte acizyet içinde bulunan devletin yükümlülüklerinin, uluslararası hukukun amaçlarına uygun olarak diğer devletler tarafından yerine getirilmesine imkân verecektir. Bir başka deyişle, ulusal gıda bankaları, gıda hakkını sağlamak için yeterli kapasiteye sahip olmasına rağmen uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmeyen devletlerin konuya ilişkin irade ve niyet eksikliklerini farkında olmayarak kamufle ederken, olası bir Dünya Gıda

²⁵ Gelişmiş ülkelerdeki gıda bankaları örnekleri ve bu bankaların işlevlerine ilişkin değerlendirmeler için bkz. Riches, G.: *Food Banks and Welfare Crisis*, Canadian Council on Social Development, Ottawa 1986; Riches, G.: *Food Banks and Food Security: Welfare Reform, Human Rights and Social Policy. Lessons from Canada?*, Social Policy and Administration 2002, Vol. 36, No. 6, s. 648-663; Tarasuk, V./ Eakin, J. M.: *Charitable food assistance as a symbolic gesture: an ethnographic study of food banks in Ontario*, Social Science and Medicine 2003, Vol. 56, Issue. 7, s. 1505-1515; Tarasuk, V./ Dachner, N./ Loopstra, R.: *Food Banks, welfare, and food insecurity in Canada*, British Food Journal 2014, Vol. 116, Issue. 9, s. 1405-1417; Loopstra, R.: *Austerity, sanctions and the rise of food banks in the UK*, BMJ, 2015, <https://doi.org/10.1136/bmj.h1775>, s.e.t 03.05.2019.

Bankası, gıda hakkını sağlamakta acziyet içinde bulunan veya hakkı engellemekte ısrarcı olan devletlerin karşısında, hakkın uluslararası toplum vasıtasıyla sağlanması bakımından hayati bir işlevi yerine getirmiş olacaktır.

Dünya Gıda Bankası kurulması fikri, günümüzde yaşanan insani kriz durumlarında, gıda yardımında bulunan kurumların eksikliklerini gidermek bakımından da önem taşımaktadır. İnsani kriz durumlarında en temel besin maddelerinden yoksun kalan bireylere gıda yardımında bulunan kurumların hepsi maddi kaynaklarını bağışlardan sağlamakta olup gönüllülük esasına göre hareket etmektedir.

Bu kurumlardan, yardım kapasitesi bakımından en geniş imkâna sahip olan WFP²⁶ dahi kaynak sıkıntısı içinde bulunmaktadır. WFP'nin gıda yardımı harcamaları 2009 ile 2016 yılları arasında 2.2 milyar dolardan 5.3 milyar dolara çıkarak iki katından fazla bir artış göstermiş olmasına rağmen, günümüzde yaşanan insani krizlerden kaynaklanan ihtiyaçları karşılamak için halen 3 milyar dolara varan bir açık söz konusudur.²⁷ Bu durum acil yardım ihtiyacı içinde bulunan bazı coğrafyalara ulaşılamaması veya sınırlı biçimde ulaştırılması sorununu beraberinde getirmektedir. Öyle ki kaynak sıkıntısı çekilen bazı durumlarda, yapılan yardımlarda kısıtlamaya gidilmekte, bu durum ilgili bölgelerdeki ihtiyaç sahiplerinin durumunu güçleştirmektedir.²⁸ Sonuç itibarıyla, mevcut tablo, yeterli kaynakla desteklenmiş bir Dünya Gıda Bankası'nın kurulması gerektiğini göstermektedir.

²⁶ Dünya Gıda Programı, BM sisteminin bir parçası olup 1961 yılında BM Genel Kurulu ve FAO'nun birbirine paralel şekilde aldıkları kararlar ile kurulmuştur. Gönüllü bağışlar ile kaynak sağlayan WFP en büyük insani yardım kurumu olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Kurum, her yıl ortalama 80 milyon ihtiyaç sahibine yardım sağlamaktadır. World Food Programme, About, <http://www.wfp.org/about>, s.e.t. 15.05.2019.

²⁷ Elver Report- Right to food in the context of national disasters s. 3, par. 8.

²⁸ WFP'nin yardım programlarında kaynak sıkıntısı nedeniyle kesintiye gitmesi Ziegler tarafından da dikkat çekilen bir husustur. Sahra Altı Afrika'da yardımların, bir insanın ihtiyaç duyduğu günlük kalori ihtiyacının yarısından daha azını sağlamaya yetecek kadar düşürülmüş olduğunu ifade eden Ziegler, bu durumun kabul edilemez olduğunu dile getirmiştir. Ziegler Report- Children and their right to food, s. 10, par. 25; Ayrıca bkz. UN News Center, "Starvation looms over refugees in Zambia as lack of funds

Dünya Gıda Bankası'nın maddi kaynağını nasıl elde edeceği sorusu ise hayati önem arz etmektedir. Uluslararası kuruluş olarak devletlerin uluslararası bir antlaşma ile kuracakları Dünya Gıda Bankası'na antlaşmaya taraf devletlerin ekonomik gelişmişlik seviyelerine uygun olarak sürekli ve belli miktarda ödeme yapmaları öngörülebileceği gibi çok uluslu şirketlerin yıllık düzenli katkı sağlamaları karşılığında vergi indiriminden yararlanabilecekleri bir sistem geliştirilmesi önerilebilir. Banka'ya kaynak sağlanmasının bir başka yolu ise iklim değişikliği ile mücadelede olduğu gibi uluslararası bir fonun kurulması olabilir.²⁹

C. Çok Uluslu Şirketlerin ve Uluslararası Finans Kuruluşlarının Gıda Hakkına İlişkin Sorumluluklarının Güçlendirilmesi

Küreselleşen dünyamızın en güçlü aktörleri olarak karşımıza devletlerden ziyade, uluslararası finans kuruluşları ve çok uluslu şirketler çıkmaktadır. Günümüz dünyası, küreselleşen dünya pazarı ve güçlü birer oligarşiye dönüşen çok uluslu şirketler ile devletlerin giderek güç kaybettiği bir hal almıştır.³⁰ Kendi karları üzerinde yükselen şirketler ise açları dışlayan bir sistem üzerinden gelişmekte ve bu sistemi teşvik etmektedir.

Ziegler'a göre, BM sisteminin kurmaya çalıştığı yapı bu haliyle, temel hedefleri bakımından birbirine zıt düşen kurumların varlığı nedeniyle bir nevi şizofrenik bir nitelik

forces aids cut", 6 January 2006. <https://news.un.org/en/story/2006/01/165382-starvation-looms-over-refugees-zambia-lack-funds-forces-aid-cuts-un>, s.e.t. 30.07.2018.

²⁹ Gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere, iklim değişikliği ile mücadelede finansal destek sağlaması yükümlülüğü, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin ve Paris Anlaşması'nın en önemli hükümlerindendir. Yeşil İklim Fonu (*Green Climate Fund*) bu amaçla kurulmuş bir fondur. Benzer bir fon, küresel açlıkla mücadele için kurulabilecek Dünya Gıda Bankası için de oluşturulabilir. Yeşil İklim Fonu hakkında detaylı bilgi için bkz. Green Climate Fund, About the Fund, <https://www.greenclimate.fund/who-we-are/about-the-fund>, s.e.t. 05.07.2019.

³⁰ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 24, par. 82.

göstermektedir.³¹ Bir taraftan insan haklarının korunması ve güçlendirilmesi BM'nin temel hedefleri arasında sayılıp bu hedefe yönelik olarak birçok koruma mekanizması kurulurken, diğer taraftan Bretton Wood kurumları,³² WTO ve uluslararası hukukun oluşumunda başı çeken ve bu kurumların pek çoğuna ev sahipliği yapan ABD'nin izlemiş oldukları politikalar, sistemin ulaşmak istediği hedeflere birbirine zıt düşmektedir. Bu yapıların özelleştirme, serbest ticaret, yapısal uyum programları gibi uygulamaları, insan haklarının korunması üzerinde olumsuz etkiler doğurmakta olup devletlerarasındaki eşitsizlikleri daha da arttırmaktadır.³³

Devletlerin bir taraftan uluslararası antlaşmalara taraf olarak insan haklarının korunmasına ilişkin yükümlülükler altına girerken, diğer taraftan uluslararası finansal kuruluşlara üye olmak suretiyle uluslararası antlaşmalardan kaynaklanan yükümlülüklerini ihlal etmeleri bir çelişki oluşturmaktadır.³⁴ Bu çelişkinin ortadan kaldırılabilmesi, için var olan şizofrenik sistemin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Gıda hakkına ilişkin yedi temel sorunu sıraladığı raporunda Ziegler, mevcut sistemin, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki gıda güvencesi durumu üzerinde yarattığı olumsuz etkiler nedeniyle, öncelikli olarak dünya ticareti ve uluslararası borçlanmadan kaynaklanan sorunlara dikkat çekmiştir.³⁵ Ziegler'a göre; WTO tarafından da tasdik

³¹ International Press Service, "FOOD: Rights Rapporteur Says UN System is 'Schizophrenic'", by Gustavo Capdevila, Geneva, 15 October 2002, <http://www.ipsnews.net/2002/10/food-rights-rapporteur-says-un-system-is-schizophrenic/>, s.e.t. 30.07.2018.

³² Özellikle WB'nin izlemiş olduğu politikalarda insan haklarını gözetmeyen yaklaşımına ilişkin Aşırı Yoksulluk ve İnsan Hakları Özel Raportörü Philip Alston'ın değerlendirmeleri için bkz. UNGA, Extreme Poverty and Human Rights, A/70/274, 4 August 2015.

³³ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 12, par. 39.

³⁴ Devletlerin yatırım ve ticaret antlaşmaları akdederken insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini göz ardı etmemelerine ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. UNGA, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Guiding principles on human rights impact assessment of trade and investment agreements, A/HRC/19/59/Add.5, 19 December 2019.

³⁵ Ziegler'ın ilgili raporunda ortaya konan bu temel yedi sorundan diğerleri ise sırasıyla şu şekilde ifade

edilen, özellikle gelişmiş ülkelerin tarım politikaları başta olmak üzere, dünya ticaretinde yaşanan gelişmeler, yarım kürenin güneyinde kalan ülkelerdeki kötü beslenme ve açlık sorununu kalıcı hale getirmektedir.³⁶

Diğer taraftan, IMF tarafından yürütülen yapısal uyum programları dahil olmak üzere, dış-borçlanma servisi borçlu devletlerdeki gıda güvencesi durumunu olumsuz biçimde etkilemekte olup açlık ve yetersiz beslenme sorununu şiddetlendirmektedir.³⁷

Bir devletin gıda hakkının koruyabilmesi için öncelikli olarak yeterli kaynaklara sahip güçlü bir devlet olması gerekmektedir. Günümüzdeki tablo ise, finansal pazarın küreselleşmesi ve yaygınlaşan serbest ticaret anlayışı ile güçsüz olan devletlerin daha da güçsüzleştiği ve var olan kısıtlı kaynakları üzerindeki kontrollerini kaybettiğini göstermektedir. Bu nedenle dünya ticaretini ve para kaynaklarını yöneten küresel aktörlerin, yoksul devletlerdeki gıda hakkı ihlallerini yaygınlaştıran ve gıda güvencesi durumunu kötüleştiren faaliyetlerine ve buna ilişkin sorumluluklarına dikkat çekmek büyük önem arz etmektedir.

edilmektedir. (i) Biyo-teknolojide yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin gıdaya erişim, gıdanın sağlanabilirliği ve gıda güvencesi üzerindeki etkisi, (ii) Dış borçlanma servisi ve bunun gıda güvencesi üzerindeki etkisi, (iii) Dünya ticaretinde yaşanan gelişmelere bağlı problemler, (iv) Silahlı çatışmalar ve bunların gıda güvencesi üzerindeki yıkıcı etkileri (v) Yolsuzluk sorunu (vi) Arazi ve krediye erişim sorunu (vii) Kadına yönelik ayrımcılık ve bunun gıda hakkının gerçekleştirilmesi üzerindeki olumsuz etkileri. Bkz. Ziegler Report- Definition and History of the right to food, s. 20-21, par. 69.

³⁶ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 21, par. 70.

³⁷ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 21, par. 71. Bu olumsuz örneklerden biri, dünyanın en fakir ülkelerinden biri olan Nijer'dir. IMF'nin sıkı bir biçimde uyguladığı yapısal uyum programları, ülkedeki yoksulluk oranını daha da arttırmak suretiyle yerel halkın gıda güvencesi durumunu kötüleştirmiştir. Nijer halkının büyük bir kısmının geçim kaynağı olan hayvancılık, uygulanan bu yanlış politikalardan olumsuz biçimde etkilenmiştir. IMF'nin baskıları sonucunda Veterinerlik Ofisi özelleştirilmiş olup aşı, ilaç ve vitamin gibi ihtiyaçlar, aşırı pahalı olmaları nedeniyle erişilemez bir hale gelmiştir. Benzer şekilde, toplu taşıma sisteminin özelleştirilmesi neticesinde ise özel şirketlerin kar-zarar mantığı ile hareket etmesi nedeniyle, kıtlık dönemlerinde ulaşılması güç olan bölgelere gıda ulaştırılması imkânsız hale gelmiştir. Bu durum pek çok köyün yardımsız kalması sonucunu doğurmuştur. Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 7, par. 15.

Bu bağlamda, gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak IMF, WB ve WTO gibi yapıların da sorumlulukları büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür. Gerek WTO'nun gerekse IMF'nin borç verme ve kredi anlaşmalarında veya borç krizlerine yönelik aldıkları tedbirlerde gıda hakkının korunmasına daha çok önem vermeleri gerekmektedir.³⁸ Öyle ki bu uluslararası kuruluşların uygulamış olduğu politikalar, toplum içindeki en zayıf kesimlerin gıda haklarına zarar verir sonuçlar doğurmaktadır.³⁹

Yaşadığımız dünyayı, ticaret kurallarının ihlalinin, insan haklarının ihlalinde daha çok ciddiye alındığı bir dünyadan, insan haklarının ticarete üstün geldiği bir dünyaya çevirebilmek için bahsi geçen uluslararası finansal kuruluşların gıda hakkı üzerindeki etkilerinin ortaya konulmasını ve ihlale neden olanların, faaliyetlerinden dolayı hesap sorma mekanizmalarının devreye girdiği bir sistemin kurulmasını gerekli kılmaktadır.

Diğer taraftan, çok uluslu şirketlerin, gıda hakkı başta olmak üzere, sosyo-ekonomik haklar üzerindeki etkileri doktrinde tartışılan bir konudur.⁴⁰ Kontrolsüz bir şekilde kendi karları için hareket eden bu ekonomik aktörler, tüketici tercihleri üzerinde⁴¹ uluslararası hukukunun şekillendirilmesinde, devlet politikalarının belirlenmesinde ve hatta BM sistemi içerisinde bazı devletlere kıyasla çok daha etkin bir güce sahiptirler.⁴²

³⁸ Genel Yorum 12, par. 41. WTO'nun aldığı kararların gıda hakkı üzerindeki etkilerine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. UNGA, Human Rights Council, Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, Including the Right to Development, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, A/HRC/10/5/Add.2, 4 February 2009.

³⁹ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 7, par. 15.

⁴⁰ Gerek uluslararası finans kuruluşlarının gerekse çok uluslu şirketlerin gıda hakkı üzerine etkilerine ilişkin olarak bkz. Narula, S.: *Reclaiming the Right to Food as a Normative Response to the Global Food Crisis*, Yale Human Rights and Development Journal 2014, Vol. 13, Issue. 2, s. 407-415.

⁴¹ Gıda şirketleri reklam ve pazarlama stratejileri ile bireylerin beslenme alışkanlıklarının şekillendirilmesinde de ciddi bir etkiye sahiptir. Bu şirketler, ürünlerin etiketlenmesi ve reklamlara ilişkin bazı gönüllü taahhütlerde bulunmuş olsalar da bu konuya ilişkin bağlayıcı düzenlemelerin yapılmasına şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Gıda şirketlerinin, kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında beslenme ve sağlık programlarına sponsor olmanın dışında konuya ilişkin sorumluluk almaktan kaçan bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Elver Report- Right to food and nutrition, s. 18, par. 72.

⁴² Mevcut durumu eleştiren ve çok uluslu şirketlerin sebep oldukları insan hakları ihlallerinden dolayı

Çok uluslu şirketlerin gerek gıdanın üretimi ve dağıtımı konusunda, gerekse yatırım yaptıkları ülkelerde ve hatta BM’de kuralların ve politikaların oluşumu sürecinde sahip oldukları güce karşın, doğrudan veya dolaylı olarak sebep oldukları gıda ihlallerinden dolaylı sorumlu tutulmamaları küresel açlıkla mücadelede büyük bir sorun teşkil etmektedir.⁴³ Ekonomik açıdan pek çok devletten daha güçlü olan çok uluslu şirketlerin, bu güçlerinin sorumluluğu da beraberinde getirdiği bir sistemin kurulması insan haklarının küresel ölçekte etkin bir şekilde korunabilmesi için büyük önem arz etmektedir.⁴⁴

İnsan hakları hukukunun devlet ile birey arasındaki ilişkileri düzenleyen klasik yapısı nedeniyle, uluslararası finansal kuruluşlarının ve çok uluslu şirketlerin sebep oldukları gıda hakkı ihlalleri karşısında hesap sorma mekanizmaları kimi zaman bulunamamakta,⁴⁵ var olan bazı mekanizmlar ise yetersiz kalmaktadır. Günümüzde halen, uluslararası finans kuruluşlarının ve çok uluslu şirketlerin, insan haklarına ilişkin hesap sorulabilirliği net olmayan gri bir alan niteliğindedir.⁴⁶ Bu gri alanda, çok uluslu şirketlerin yürütmüş oldukları faaliyetler nedeniyle, bireylerin su, arazi gibi gıda kaynaklarına erişimlerine engel olmaları veya bireylerin sahip oldukları araziden tahliye edilmeleri gibi dolaylı olarak neden oldukları gıda hakkı ihlallerinden sorumlu tutulabilmeleri

sorumluluklarına gidilmesi gerektiğine ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. Grear, A./ Weston, B. H.: *The Betrayal of Human Rights and the Urgency of Universal Corporate Accountability: Reflections on a Post-Kiobel Landscape*, Human Rights Law Review 2015, Vol. 15, s. 21-44; Duruigbo, E.: *Corporate Accountability and Liability for International Human Rights Abuses: Recent Changes and Recurring Challenges* Spring 2008, Northwestern Journal of International Human Rights Law, Vol. 6, Issue. 2, s. 222-261; Zubizarreta, J. H.: “The New Global Corporate Law” içinde State of Power- An annual anthology of on global power and resistance, (Ed: Nick Buxton/ Madeleine Bélenger Dumontier), The Transnational Institute, Amsterdam 2015, https://www.tni.org/files/download/tni_state-of-power-2015.pdf, s.e.t. 15.05.2019.

⁴³ Narula, Reclaiming the Right to Food as a Normative Response to the Global Food Crisis, s. 410.

⁴⁴ Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization, s. 9, par. 20.

⁴⁵ Narula, The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law, s. 693

⁴⁶ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 19, par. 67.

bakımından, devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerinin önemi daha da belirgin hale getirmektedir.⁴⁷

Küresel aktörlerin sebep oldukları ihlaller karşısında bireyleri ve toplulukları korumasız bırakan hesap sorulabilirlik açığı ortadan kaldırılarak bu gri alan netleştirilmedikçe, küresel açıklıkla mücadelede gerek ulusal gerekse BM düzeyinde başlatılan girişimlerin başarıya ulaşması mümkün görülmemektedir.⁴⁸

Bu bağlamda, çok uluslu şirketlerin insan haklarına saygı yükümlülüklerinin bağlayıcı bir belge ile güçlendirilmesi için BM nezdinde atılan adımlar büyük önem taşımaktadır. Bu konuda atılan ilk adımlardan biri, BM Küresel Taahhüt'ün 10 İlkesi (*The Ten Principles of the UN Global Compact*) olup ilgili düzenleme ile şirketlerin insan haklarına saygılı ve çevre dostu politikalar belirlemeleri teşvik edilmiştir.⁴⁹ Ayrıca şirketlerin faaliyetlerini yürütmüş oldukları ev sahibi ülkelerde işçi haklarına ve insan haklarına saygı duymaları tavsiye edilmiştir.⁵⁰

Yine yol gösterici nitelikte olmak üzere BM bünyesinde kabul edilen İşletme ve İnsan Hakları Hakkında Rehber İlkeler (*Guiding Principles on Business and Human Rights*) konuya ilişkin olarak hazırlanan önemli düzenlemelerden bir diğeridir. İlgili düzenleme, şirketlerin insan haklarına ilişkin sorumluluklarına ve devletlerin buna karşılık

⁴⁷ Devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülükleri BM antlaşma organları ve özel usuller tarafından da pek çok kez dikkat çekilmiş bir husustur. Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 17, par. 59-60. Ayrıca antlaşma organları tarafından hazırlanan genel yorumlarda da bu hususun dile getirildiği görülmektedir. Örneğin; Çocuk Hakları Komitesi tarafından hazırlanan iş sektörünün çocuk hakları üzerindeki etkisi hakkında devlet yükümlülüklerine ilişkin Genel Yorum 16'da devletlerin çocuk haklarına ilişkin sınır ötesi yükümlülüklerine dikkat çekilmektedir. Bkz. Committee on the Rights of Child, General Comment No.16 (2013) on State obligations regarding the impact of business sector on children's rights, 17 April 2017, CRC/C/GC/16.

⁴⁸ Narula, *The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law*, s. 694.

⁴⁹ The Ten Principles of the UN Global Compact, Principles 1, 2, 7, 8, 9. <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, s.e.t. 05.04.2019.

⁵⁰ The Ten Principles of the UN Global Compact, Principles 3, 4, 5, 6.

gelen yükümlülüklerine ilişkin olarak BM bünyesinde hazırlanan en buyurucu nitelikteki düzenleme olarak kabul edilmektedir.⁵¹ İlgili İlkelerde, devletlerin kendi ülkelerinde bulunan ve/veya yargı yetkisine tabi olan ticari girişimlerin yürütmüş oldukları faaliyetlerinde insan haklarına saygı duymalarına ilişkin gerekli düzenlemeleri yapmaları beklenmektedir.⁵² Bu İlkelerde, ayrıca şirketlerin insan haklarına saygı yükümlülüğünün, devletlerin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirme kabiliyetleri ve istekliliklerinden bağımsız olarak var olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁵³ Böylece, devletlerin koruma yükümlülüklerinin bir parçası olan şirketlerin faaliyetlerini düzenleme yükümlülüklerini yerine getirmedikleri durumlarda dahi şirketlerin insan hakları ihlallerinden kaçınmaları gerektiği ifade edilmektedir.

İşletme ve İnsan Hakları Hakkında Rehber İlkeler, çok uluslu şirketlerin insan haklarına ilişkin saygı duyma, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerini detaylı bir şekilde ele almış olmasına karşın, bu düzenlemelerin bağlayıcı olmaması ve pratikte şirketlerin sebep olduğu ihlallerden dolayı hesap sorulabilirliklerine imkân veren mekanizmaların eksikliği konuya ilişkin büyük bir sorun olarak süregelmektedir. Bu

⁵¹ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 18, par. 62. İlgili düzenleme, devletlerin insan haklarına ilişkin sınır-ötesi yükümlülüklerine ilişkin uluslararası standartların oluşması bakımından önem arz etmekte olup konuya ilişkin bölgesel düzenlemeler için de referans niteliğindedir. Örneğin; OECD tarafından hazırlanan OECD Çok Uluslu Şirketler için Rehber İlkeler’de (*OECD Guidelines for Multinational Enterprises*), güncellenmiş Uluslararası Finans Kurumu Performans Standartları’nda (*International Finance Corporation Performance Standards*) ve Avrupa Birliği tarafından hazırlanan İşletmelerin Sosyal Sorumluluğu Stratejisi’nde BM İşletme ve İnsan Hakları hakkında Rehber İlkeler’e atıfta bulunulduğu görülmektedir.

⁵² OHCHR, Guiding Principles on Business and Human Rights, II. Corporate Responsibility to Respect Human Rights, I. State Duty to Respect Human Rights, s. 3-12. https://www.ohchr.org/documents/publications/GuidingprinciplesBusinesshr_eN.pdf, s.e.t. 03.06.2019.

⁵³ OHCHR, Guiding Principles on Business and Human Rights, II. Corporate Responsibility to Respect Human Rights, s. 13-16.

İlkelerin uygulanırlığını arttırmak ve mağdurlar için başvuru mekanizmaları öngörülmesi çözüm adına önem taşımaktadır.⁵⁴

Halen süregelmekte olan bu hesap sorulabilirlik açığının, konuya ilişkin düzenlemelerin yumuşak hukuk düzenlemesi düzeyinde kalmasından ve bu nedenle bağlayıcı nitelik taşınamamasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Yine de bu düzenlemelerin, şirketlerin insan haklarına ilişkin yaklaşımları üzerinde tesir gücü olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca uluslararası düzeyde bağlayıcı nitelikte olmayan bu düzenlemeler, ulusal hukuk düzeyinde konuya ilişkin olarak rekabet hukuku ve tüketicinin korunması hukuku alanlarında yapılacak düzenlemelerle bağlayıcı hale getirilmesi için itici bir güç olabilir.⁵⁵

Tüm bu hususlarla birlikte, çok uluslu şirketler başta olmak üzere işletmelerin faaliyetleri nedeniyle sorumlu tutulabilmeleri için BM bünyesinde bağlayıcı bir düzenleme yapılmasına yönelik çalışmaların devam ettiğini ifade etmek gerekir.⁵⁶ Bu bağlamda, İHKon.'in almış olduğu 26/9 sayılı karar ile konuya ilişkin olarak bağlayıcı nitelikte bir belge hazırlamak üzere, hükümetlerarası bir çalışma grubu kurulmuştur.⁵⁷ İlk kez, 2015 yılında bir araya gelen çalışma grubu, çok uluslu şirketlerin, bireylerin ve

⁵⁴ Bu bağlamda, OECD bünyesinde kurulmuş olan Ulusal Temas Noktaları (*National Contact Points*), şirketlerin sebep olduğu insan hakları ihlallerinin gündeme getirilmesi bakımından iyi bir örnektir. Ancak OECD bünyesindeki düzenlemenin de rehber ilkeler düzeyinde kalması, hesap sorulabilirlik açısından var olan açığın kapanması için yeterli değildir. OECD bünyesindeki Ulusal Temas Noktaları hakkında detaylı bilgi için bkz. OECD, National Contact Points for the OECD Guidelines for Multinational Enterprises, <http://www.oecd.org/daf/inv/mne/ncps.htm>, s.e.t. 05.05.2019.

⁵⁵ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 18, par. 64-65.

⁵⁶ Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Deva, S.: *Regulating Corporate Human Rights Violations: Humanizing Business*, Routledge, Oxon 2012.

⁵⁷ UNGA Human Rights Council, Resolution adopted by the Human Rights Council, 26/0 Elaboration of an internationally legally binding instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights, 14 July 2014, A/HRC/RES/26/9.

toplulukların insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini uluslararası antlaşma ile düzenlemek üzere çalışmalarını sürdürmektedir.

İnsan hakları hukukunda yaşanan gelişmelere paralel olarak, insan hakları ihlalleri karşısında cezasız kalan durumları ortadan kaldırmak üzere, İHKon. tarafından sürdürülen bu çalışmalar memnun edici gelişmelerdir. Bağlayıcı nitelikteki bu belgenin hazırlanması sürecinde, çok uluslu şirketlerin gıda hakkı başta olmak üzere, insan haklarına ilişkin yükümlülüklerinin ve devletlerin sınır-ötesi yükümlülüklerinin açık bir şekilde ortaya konulması için UAD'dan konuya ilişkin danışma görüşü alınması da bu minvalde atılacak yerinde bir adım olacaktır.⁵⁸ Böyle bir adımın, konuya ilişkin olarak bağlayıcı nitelikte olmayan kuralların bağlayıcı hale getirilmesi sürecinin daha etkin ve hızlı bir şekilde tamamlanmasına katkı sunacağını söylemek mümkündür.

II. Ulusal Hukuk Kapsamında Çözüm Önerileri

Herkes için yeterli gıda hakkının etkin bir biçimde sağlandığı bir dünya için uluslararası hukuk kapsamında yapılması gerekenler tez çalışmamızın odak noktasını oluşturmaktadır. Bu anlamda, devletlerarası iş birliğinin artırılması, devletlerin sınır ötesi yükümlülükleri ve çok uluslu şirketler ile uluslararası finans kuruluşlarının gıda hakkına ilişkin sorumlulukları üzerinden çözüm mekanizmaları önerilmiştir.

Bununla birlikte, açlık ve yetersiz beslenme ile mücadelede uluslararası mekanizmaların güçlendirilmesi gerektiğinin savunulması, devletlerin konuya ilişkin olarak ulusal hukuk kapsamında yapabileceklerinin değersiz olduğu anlamına

⁵⁸ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 19, par. 70; s. 21, par. 72(l).

gelmemektedir. Aksine, iddiamız, çözüm için uluslararası veya ulusal mekanizmaların tek başına yetersiz kaldığına dikkat çekmek ve uluslararası mekanizmalarca desteklenen –*vice versa*- ulusal mekanizmaların varlığını savunmaktır.

Açlık ve yetersiz beslenme ile mücadele sorununun çok boyutlu ve çoğu zaman bir devletin tek başına üstesinden gelemeyeceği kadar kompleks yapısı, bir taraftan uluslararası toplumun iş birliğini ve uluslararası hukukun etkin çözüm mekanizmaları üretmesini gerekli kılarken, diğer taraftan, uluslararası hukukun uygulama gücünün zayıf kaldığı alanlarda, çözüm için devletlerin ulusal hukuk düzenlerinde gerekli ve etkin adımlar atmalarını gerektirmektedir. Böylece uluslararası hukuk ile ulusal hukukun sağlamış olduğu çözüm mekanizmaları bir yapbozun parçaları gibi birbirini tamamlayarak retorik ile pratik arasındaki büyük uçurumun kapanmasına katkı sağlayacaktır.

Tüm bu hususlarla birlikte, ulusal hukuk kapsamında yapılması gerekenleri, uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerden tamamıyla ayrı düşünmek mümkün değildir. Daha açık ifadesiyle, devletlerin bir uluslararası antlaşmaya taraf olmak suretiyle yükümlülük altına girmeleri, ulusal hukuk kapsamında birtakım adımlar atmalarını gerektirmektedir ki bu anlamda, ulusal hukuk kapsamında atılması gereken adımların, uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Bu bölümde, uluslararası mekanizmalarla birleşerek onları tamamlayan ve çoğu zaman çözüm için daha etkin olan ulusal hukuk kapsamında neler yapılabileceği üzerinde durulacaktır.

A. İnsan Haklarına Bütüncül Yaklaşım

İnsan haklarının medeni ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar olmak üzere sınıflandırılması, bu iki hak grubu arasındaki nitelik itibariyle var olan

birtakım farklılıklardan ileri gelse de, günümüz itibarıyla her iki gruptaki haklar arasında karşılıklı ve bağımlı bir ilişki olduğu kabul edilmektedir.⁵⁹ İnsan haklarına bütüncül bir yaklaşım sergileyen bu anlayışa göre, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar olmaksızın - *vice versa*- medeni ve siyasal hakların gerçekleştirilmesi mümkün değildir.

Gıda hakkı özelinde insan haklarına bütüncül yaklaşımın gerekliliğini değerlendirecek olursak, özellikle kıtlık ve gıdanın sivil halka karşı politik araç olarak kullanıldığı durumlarda basın özgürlüğünün, siyasal hayata katılma hakkının korunmamış olması veya muhalif partilerin fonksiyonlarını yerine getirebilecek özgürlüğe sahip olmamaları nedeniyle mevcut durumun iyileştirilmesi için hiçbir adım atılmadığı görülmektedir. Tüm bu örnekler göstermektedir ki, ulusal hukukta insan haklarını korumaya yönelik düzenlemeler yapılırken ve koruma mekanizmaları oluşturulurken insan hakları arasında yapay bir ayrıma gidilmemeli, bunun yerine bütüncül bir yaklaşımla medeni ve siyasal haklar ile desteklenmiş –*vice versa*- bir şekilde ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tanınması gerekmektedir. Böylece, devletlerin gıda hakkının korunmasına ilişkin yanlış politikalarına veya işledikleri ihlallere karşı bireylerin, seçme ve seçilme hakkı veya muhalif partiler vesilesiyle karşı koyabilmeleri mümkün olacaktır.⁶⁰

⁵⁹ Vienna Declaration.

⁶⁰ Bu bağlamda, her ne kadar insan hakları hukukun ortaya çıkışı sürecinden önce yaşanmış olmakla birlikte, medeni ve siyasal hakların mevcut olmadığı bir demokraside devlet gücünün nasıl kontrolsüzce hareket edebileceğini göstermesi bakımından İngiltere ve Kanada örneklerine değinilmesi yerinde olacaktır. Yakın geçmişte yaşanan İngiltere'nin İrlanda'da sebep olduğu kıtlık örneğinde, demokratik bir devletin kolonyal egemenliği altında bulunan İrlandalıların hükümet politikalarını ancak çok sınırlı ölçüde protesto etme ve basın kanalıyla eleştirme haklarının bulunduğu görülmektedir. İrlanda halkının sadece toprak sahibi ve orta sınıf erkeklerinin seçme ve seçilme hakkına sahip olmaları, İngiliz politikalarının muhalif partiler kanalıyla eleştirilememesine ve nihayetinde yüz binlerce İrlandalının açlık nedeniyle ölmesine neden olmuştur. Bkz. Howard-Hassmann, State Food Crimes, s. 42-46. Yine 1870'li yıllarda Kanada'da aborijinlerin toprak, mülkiyet ve gıdadan yoksun bırakılmalarına karşı sahip oldukları hiçbir hakkın olmaması neticesinde devlet eliyle ortaya çıkan kıtlık yüz binlerce aborjinin ölümüne neden olmuştur Bkz. Howard-Hassmann, State Food Crimes, s. 50-56.

Medeni ve siyasal haklardan vatandaşlık hakkı ve hareket etme özgürlüğü gibi haklar da özellikle devletlerin kendi ülkelerinde veya etkin kontrol sağladıkları topraklarda belli grupları gıda hakkından mahrum bırakmalarını engellemek açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu hakların yanı sıra, çalışma hakkı ve sosyal güvenlik hakkı gibi sosyo-ekonomik haklar da gıda hakkının gerçekleştirilebilmesi için büyük önem taşımaktadır. Bir başka deyişle, bu haklar olmaksızın gıda hakkının kâğıt üzerinde olsa bile, pratikte var olabilmesi mümkün değildir. Bu anlamda gıda hakkının, insan haklarının birbirine karşılıklı olarak bağımlı olma özelliğini en net şekilde gösteren insan hakkı olduğu söylenebilir.

Devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlülüklerini açıklığa kavuşturan Genel Yorum 3'te de ESKHK tarafından bu hususun teyit edildiği görülmektedir. Komite'ye göre, ESKHUS, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması bakımından kapitalist, sosyalist, serbest piyasa, merkezi planlı veya karma ekonomiler karşısında tarafsız bir tutum sergilemekte olup bu hakların sağlanabilmesi bakımından tek bir önkoşul olarak Sözleşme'ye taraf devletin hangi ekonomik sistemi veya hükümet sistemini benimsemiş olursa olsun, insan haklarına saygı ve insan haklarının birbirine bağlılığı ve bölünmezliği ilkelerini benimsemiş olmasını beklemektedir.⁶¹

Yine günümüzde yaşanan gıda hakkı ihlallerini gerçekleştiren devletlerin hukuk devleti ilkesini benimsemedikleri görülmektedir. Bu nedenle, insan haklarına bütüncül yaklaşımın gerçek anlamda hayat bulabilmesi için ilgili devletlerin hukukun üstünlüğünü benimsemiş, yani kendisini de hukuk kuralları ile bağlı sayan hukuk devleti niteliğini

⁶¹ Genel Yorum 3, par. 8.

taşıyor olması gerekmektedir. Aksi halde kendini hukukla bağı saymayan devlet örneklerinde olduğu gibi, ihlali gerçekleştiren devletlerin sorumluluğuna gidebilmek mümkün olmayacaktır. Bu totaliter veya diktatör rejimler bireylerin medeni ve siyasi haklarını yok sayarak veya işlevsizleştirerek bireylerin sahip oldukları diğer hakları da anlamsızlaştırmaktadır.

B. Gıda Hakkının Yasal Düzenlemelerle Güçlendirilmesi

Gıda hakkının yasal düzenlemelerle güçlendirilmesi, hak uluslararası hukukta tanınmış olsa bile, hakkın ulusal hukukun bir parçası olabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu noktada, uluslararası hukukun doğrudan doğruya ulusal hukukun bir parçası olup olmadığına dair açıklama yapmak yerinde olacaktır. Bu açıklamalar, gıda hakkının ulusal hukukta yapılacak yasal düzenlemelerle koruma altına alınmasının neden önem arz ettiğini de ortaya koymamızı sağlayacaktır.

Uluslararası antlaşmaların, ulusal hukukun bir parçası olarak kabul edilmesi ve doğrudan uygulama alanı bulabilmesi ilgili devletin benimsemiş olduğu sisteme göre değişiklik arz etmektedir. Monist sistemi benimseyen Fransa, Hollanda gibi ülkelerde, devletin taraf olmuş olduğu uluslararası antlaşmalar, ulusal hukukta başka herhangi bir işleme gerek olmaksızın doğrudan doğruya ulusal hukukun bir parçası haline gelmektedir. Böylece bir uluslararası antlaşma hükmü, ulusal hukukta başkaca bir işleme gerek olmaksızın, doğrudan uygulama alanı bulabilmektedir. Gıda hakkını güvence altına alan ESKHUS'nin de ulusal hukukta doğrudan uygulama alanı bulabilmesi, söz konusu devletin monist sistemi benimsemiş olmasına bağlı bulunmaktadır.

Bununla birlikte, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ulusal hukukta uygulama alanının, monist sistemi benimseyen ülkelerde bile sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu

hakların, kendiliğinden uygulanan niteliğe sahip olmamaları veya devletlere yükledikleri yükümlülüklerin esnek bir dille kaleme alınmış olması nedeniyle, ulusal mahkemelerin önlerine gelen davalarda, bu hakları ulusal hukukun bir parçası saymaktan kaçındıkları örneklere rastlanmaktadır. Örneğin, Hollanda monist sistemi benimseyen bir ülke olmasına rağmen, ulusal mahkemeler ekonomik, sosyal ve kültürel hakların kendiliğinden uygulanan niteliğe sahip olmadıkları gerekçesiyle önlerine gelen davalarda bu hakları dikkate almamaktadır.⁶²

Benzer bir şekilde bu hakların içeriklerinin yeteri kadar açık olmadıkları gerekçesiyle ulusal hukukta uygulama alanı bulamadıkları görülmektedir. Lahey Bölge Mahkemesi'nin mültecilerin gıda hakkına ilişkin kararı bu yaklaşımın somut bir örneği olup, Mahkeme, gıda hakkının kavram olarak muğlak olduğu ve bu nedenle doğrudan uygulanamayacağı gerekçesiyle davayı reddetmiştir.⁶³

Monist sistemi benimseyen diğer bir ülke olan Arjantin'de ise, uluslararası antlaşmalara ulusal hukuk düzeninde yasalardan üstün bir konum tanınmış olmasına ve hatta ESKHUS dahil olmak üzere bazı uluslararası antlaşmalar Anayasa'nın bir parçası olarak kabul edilmesine rağmen,⁶⁴ Arjantin mahkemelerinin de önlerine gelen davalarda doğrudan uygulanabilen antlaşma hükümlerini uyguladıkları, buna karşın daha esnek bir biçimde kaleme alınan antlaşma hükümlerini uygulamaktan imtina ettikleri görülmektedir.⁶⁵

⁶² Vlemminx, F.: *The Netherlands and the ICESCR: Why Didst Thou Promise Such a Beautiful Day?* içinde Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems, (Ed: Fons Coomans), Intersentia, Antwerp 2006, s. 43-65.

⁶³ District Court of The Hague, 6 September 2000, Rawb. 2001. Vlemminx, s. 55'ten naklen.

⁶⁴ The Constitution of the Argentine Nation, Chapter IV, Section 75 (22). <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ar/ar075en>, s.e.t. 04.04.2019.

⁶⁵ Courtis, C.: *Socio- Economic Rights before the Courts of Argentina* içinde Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems, (Ed: Fons Coomans), Intersentia, Antwerp 2006, s. 309, 314.

Düalist sistemi benimseyen İngiltere ve Avusturalya gibi ülkeler bakımından ise bir uluslararası antlaşmanın ulusal hukukun parçası olabilmesi için ulusal hukukta yapılacak işlemlerle ulusal hukukun parçası haline getirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan, gıda hakkını düzenleyen uluslararası antlaşmalara taraf olmalarına rağmen, düalist sistemi benimseyen ülkeler bakımından gıda hakkının ulusal hukuk kapsamında ayrıca koruma altına alınması ayrı bir önem arz etmektedir.

Tüm bu gerekçelerle, gıda hakkı uluslararası antlaşmalarla uluslararası hukukta korunmuş olsa bile, hakkın ulusal hukuk düzenlemeleri ile koruma altına alınması sorunların çözümü için atılacak önemli bir adımdır. Gıda hakkının ulusal hukukta yasal düzenlemelerle güçlendirilmesi gerek Gıda Hakkına İlişkin Rehber İlkelerde kabul edilen,⁶⁶ gerekse Gıda Hakkı Özel Raportörleri tarafından da vurgulanan bir husustur.⁶⁷

Gıda hakkının yasal düzenlemelerle güçlendirilmesi gıda hakkının ulusal anayasalarda tanınması, gıda hakkına ilişkin ulusal hukukta çerçeve yasa hazırlanması ve/veya gıda hakkının çok boyutlu özelliği dikkate alınmak suretiyle sektörel yasaların hazırlanması suretiyle gerçekleştirilebilir.

Bu bölümde gıda hakkının ulusal hukukta ne şekilde koruma altına alınabileceği bu konuda yasal düzenleme yapan devletlerin örnek uygulamaları ışığında

⁶⁶ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 7.

⁶⁷ Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to Food-I, par. 11, p. 5. Ayrıca bkz. De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 6, par. 10.

değerlendirilecektir.⁶⁸ Devletlerin konuya ilişkin iyi uygulamalarının uluslararası toplum nezdinde paylaşılarak yaygınlaştırılması da çözüm adına büyük bir önem taşımaktadır.⁶⁹

1. Gıda Hakkının Ulusal Anayasalarda Tanınması

Anayasalar bir hukuk düzeninde normlar hiyerarşisinde en üstte yer almakta ve buna bağlı olarak ilgili hukuk düzeninde yapılan diğer tüm yasal düzenlemelerin anayasaya uygun olmaları beklenmektedir. Buna bağlı olarak, bir hakkın ilgili devletin anayasasında tanınması, hakkın yasal olarak korunması bakımından zirveyi teşkil etmektedir.

Bu anlamda, gıda hakkının, ulusal anayasalarda tanınması, hakkın etkin bir biçimde korunması bakımından büyük önem arz etmektedir.⁷⁰ Gıda hakkının anayasada tanınmış olması, ilgili devletin ulusal mevzuatındaki diğer tüm yasal düzenlemelerin gıda hakkını koruyan anayasa kuralına aykırı olmamasını gerektireceği için, yasal düzenlemelerin yapımında gıda hakkının ihlaline neden olabilecek düzenlemelerden kaçınılması gerekecektir.⁷¹ Ayrıca, herhangi bir yasal düzenleme ile gıda hakkına ilişkin anayasa hükmünün çatışması durumunda, anayasa hükmü üstün gelecektir.

Anayasa yargısının kabul edildiği ülkelerde, gıda hakkının ihlaline neden olabilecek bir yasa hükmünün anayasa mahkemesinin önüne taşınması ve iptali mümkün

⁶⁸ Gıda hakkına ilişkin ulusal hukuk düzenlerinde yaşanan gelişmeler için bkz. Vidar M./ Kim Y. J./ Cruz L.: Legal Developments in the Progressive Realization of the Right to Food, Thematic Study 3, FAO, Rome 2014, <http://www.fao.org/3/a-i3892e.pdf>, s.e.t. 17.05.2019. Daha detaylı olarak, devletlerin gıda ve tarım alanında yapmış oldukları güncel yasal düzenlemelere ulaşmak için bkz. online veritabanı FAOLEX, <http://www.fao.org/faolex/en/>, s.e.t. 08.04.2019.

⁶⁹ Elver Report- Interim report of the Special Rapporteur on the right to food-I, s. 5, par. 12, 13.

⁷⁰ Gıda hakkının ulusal anayasalarda tanınmasının önemine ilişkin yol gösterici bir çalışma için bkz. Right to Food Handbooks-1, The right to food within the international framework of human rights and country constitutions.

⁷¹ Right to Food Handbooks-1, The right to food within the international framework of human rights and country constiutions, s. 11.

olabileceği gibi, anayasa mahkemesine bireysel başvuru hakkının tanındığı ülkelerde hakkı ihlal edilen bireyler hak ihlali iddiasını mahkeme önüne taşıyabileceklerdir.

Burada dikkat çekilmesi gereken husus, gıda hakkının anayasa yargısının denetiminin dışında tutulmaması gerektiğidir. Aksi takdirde, anayasa ile yasal anlamda en üst düzeyde koruma altına alınmış gıda hakkının, bu yargı denetiminin dışında tutulması, arzu edilen korumanın sağlanamaması neden olacaktır.

Gıda hakkının anayasada tanınmadığı durumlarda, meydana gelen bir ihlali, sadece ESKHUS'ye veya yumuşak hukuk belgelerine dayanarak, uluslararası hukuk alanında bilgi donanımı açısından az veya yetersiz olan ulusal mahkemeler önünde ileri sürebilmek çok güçtür.⁷² Bu nedenle, gıda hakkının ulusal anayasalarda koruma altına alınması, hakkın pratikte anlam kazanabilmesi için büyük bir önem taşımaktadır.⁷³

Gıda hakkının anayasada tanınması açık tanıma, zımni tanıma ve devlet politikalarına yol gösteren ilke olarak tanıma olmak üzere üç farklı biçimde gerçekleşebilir.

a. Açık Tanıma

Günümüzde devletlerin büyük bir kısmının, gıda hakkını anayasalarında açık bir şekilde tanımadıkları görülmektedir.⁷⁴ Pek çok devletin böyle bir yaklaşım benimsemesinin temel gerekçelerinden biri, anayasada çalışma hakkı ve sosyal güvenlik

⁷² Curtis, The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies, s. 323.

⁷³ Gıda hakkının ulusal anayasalarda düzenlenmesine ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Knuth L./ Vidar, M.: Constitutional and Legal Protection of the Right to Food, FAO, Rome 2013. <http://www.fao.org/docrep/016/ap554e/ap554e.pdf>, s.e.t. 08.04.2019.

⁷⁴ ESKHUS'de tanınan sağlık hakkı, eğitim hakkı, çalışma hakkı ve sosyal güvenlik hakkı gibi haklar ulusal anayasaların pek çoğunda açık olarak tanınmış olmasına karşın, gıda hakkının ulusal anayasada ayrı bir hak olarak tanınmış olması bakımından örnekler daha kısıtlıdır. Curtis, The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies, s. 322.

hakkına ilişkin hükümlerin yer almasının gıda hakkının korunması bakımından yeterli olacağı yönündeki kanaattir. Daha açık ifadesiyle, bireylerin çalışma haklarının korunması durumunda gıdaya erişmek için gerekli olan maddi kaynaklara sahip olacakları; çalışmayan veya artık çalışamayacak durumda olanlar içinse sosyal güvenlik hakkının aynı maddi imkânı sağlayacağı düşünülmektedir.⁷⁵ Ancak bu sınırlı yaklaşım, gıda hakkının güçlü bir şekilde korunması için yeterli olmayıp dünya üzerinde her iki hakka sahip olmadıkları için açlık içinde yaşamlarını sürdürmek durumunda kalan insanların varlığını görmezden gelmektedir.

Devletlerin gıda hakkını anayasalarında açık bir şekilde tanımaktan kaçınmalarının diğer bir nedeni ise, bu hakkı tanımış olmanın kendileri bakımından bir tehdiye dönüşerek hakkın sağlanmaması durumunda ortaya çıkabilecek gıda ayaklanmalarını meşru kılacağı yönündeki endişeleridir.⁷⁶ Bu endişe devletlerin insan hakları retoriği ile pratiği arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmakta olup⁷⁷ insan hakları konusunda samimi olan bir devletin böyle bir endişe taşımaması gerekir.

Gıda hakkının, diğer insan hakları bakımından taşıdığı önem, hakkın anayasalarda açık bir şekilde tanınmasını gerekli kılar niteliktedir. Gıda hakkının anayasada açık bir biçimde tanınması hakkın ulusal düzeydeki en yüksek hukuk normu ile korunması anlamına gelecektir. Böylelikle, gıda hakkına ilişkin diğer yasal düzenlemelerin, ilgili anayasa normuna aykırı nitelikte olmaması gerekecektir. Ayrıca

⁷⁵ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 17; Courtis, *The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies*, s. 321-322.

⁷⁶ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 17.

⁷⁷ Alston, *International Law and the Human Right to Food*, s. 17.

hakkın anayasada açık bir biçimde tanınması, gıda hakkı konusunda hazırlanacak çerçeve yasa bakımından da açık bir hukuki dayanak oluşturacaktır.⁷⁸

Tüm bu hususlarla birlikte, ilgili ulusal hukukta insan haklarına ilişkin ihlallere karşı başvurulabilecek mekanizmalar kurulmuş ise gıda hakkı ihlallerinin de doğrudan doğruya bu yargısal veya yarı-yargısal koruma mekanizmaları önünde ileri sürülmesi mümkün olacaktır. Bu noktada önemli olan husus, başvuru mekanizmalarının konu bakımından yetkilerinin, gıda hakkı da dahil olmak üzere sosyo-ekonomik hakların ihlallerini de kapsıyor olmasıdır. Böylelikle anayasal düzeyde korunan gıda hakkı pratikte de anlam kazanabilecektir.

Günümüzde gıda hakkı otuz ulusal anayasada açık bir şekilde tanınmıştır.⁷⁹

b. Zımnî Tanıma

Gıda hakkının, ulusal hukukta tanınmasının bir başka yolu ise, hakkın anayasada tanınan diğer insan haklarının geniş yorumlanması suretiyle tanınmış olmasıdır. Yaşam hakkı, insan onuruna saygı, sağlık hakkı, arazi hakkı, etnik ve kültürel haklara saygı, tüketici hakları, asgari ücret hakkı gibi diğer hakların geniş yorumlanması ile gıda hakkının korunması mümkün olabilmektedir. Ancak bu koruma, yargı organlarının bu

⁷⁸ Right to Food Handbooks-1, The right to food within the international framework of human rights and country constiutions, s. 13.

⁷⁹ Gıda hakkının ulusal hukukta korunmasına ilişkin en önemli adımların Latin Amerika ülkeleri tarafından atıldığı görülmektedir. Gıda hakkının açık bir şekilde anayasada tanındığı örneklerin başında da Latin Amerika ülkeleri gelmektedir. Gıda hakkını ulusal anayasalarında açık bir şekilde tanıyan ülkeler şu şekilde sıralanabilir: Beyaz Rusya, Bolivya, Brezilya, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Dominik Cumhuriyeti, Ekuador, Mısır, Fiji, Filipinler, Guatemala, Guyana, Güney Afrika, Haiti, Honduras, Kenya, Malavi, Maldivler, Meksika, Moldova Cumhuriyeti, Nepal, Nikeragua, Nijer, Panama, Paraguay, Surinam, Ukrayna, Zimbabve. Bu anayasaların bazılarında gıda hakkının tüm halk için güvence altına alındığı görülürken, bazılarında toplumun belli bir grubu için koruma altına alındığı görülmektedir. Gıda hakkını anayasalarında açık bir şekilde tanıyan ülkelerin ilgili hakkı anayasalarının hangi maddelerinde ve ne şekilde tanıdıkları için bkz. FAO, The Right to Food around the Globe, Explicit protection of the right to adequate food, <http://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/level-of-recognition/en/>, s.e.t. 08.04.2019.

konuda geliştirecekleri yoruma bağılı bulunmakta olup, açık tanımaya nazaran daha sınırlı bir etki gücüne sahiptir.

Günümüzde gıda hakkı yetmiş dört ulusal anayasada zımni olarak tanınmıştır.⁸⁰

c. Devlet Politikalarına Yol Gösteren İlke Olarak Tanıma

Gıda hakkının, anayasalarda tanınmasının bir diğeri yolu ise devlet politikalarına yol gösteren bir ilke olarak tanınmasıdır. Bu durumda, gıda hakkı devlet politikasının temel amaçlarını ve hedeflerini belirleyen ilkeler arasında benimsenmektedir. Bu ilkeler, devletlerin özellikle sosyo-ekonomik alanda alacağı tedbirler bakımından yol gösterici nitelik taşımaktadır.⁸¹

Gıda hakkının, yol gösterici ilke olarak kabul edilmesi, gıda hakkına anayasada hiçbir şekilde yer verilmemesine kıyasla tercih edilir olmakla beraber, hakkın açık veya zımni olarak tanınmasına kıyasla sınırlı bir etki gücüne sahiptir.

Günümüzde gıda hakkının yüz ülkede devlet politikalarına yol gösterici bir ilke olarak tanındığı görülmektedir.⁸²

2. Gıda Hakkına İlişkin Çerçeve Yasa Hazırlanması

Bir hakkın anayasada tanınmış olması, hakkın korunması bakımından tek başına yeterli değildir. Gıda Hakkı Özel Raportörlerinden De Schutter'in de dile getirdiği üzere

⁸⁰ Gıda hakkını, anayasalarında zımni olarak tanıyan ülkelerin tam listesi ve gıda hakkının, ilgili ülkenin anayasasında hangi insan hakkı kapsamında dolaylı olarak tanındığına ilişkin detaylı bilgi için bkz. FAO, The Right to Food around the Globe, Implicit protection of the right to adequate food, <http://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/level-of-recognition/en/>, s.e.t. 08.04.2019.

⁸¹ Right to Food Handbooks-1, The right to food within the international framework of human rights and country constitutions, s. 12.

⁸² Gıda hakkının yol gösterici ilke olarak kabul edildiği anayasaların tam listesi ve ilgili düzenlemelerin detayı için bkz., FAO, The Right to Food around the Globe, Directive principles of state policy, <http://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/level-of-recognition/en/>, s.e.t. 08.04.2019.

gıda hakkı başta olmak üzere, ESKHUS’de tanınan hakların pratikte anlam kazabilmesi ulusal hukukta bu haklara ilişkin detaylı yasal düzenlemelerin yapılması⁸³ ile mümkündür.⁸⁴

Anayasal hükümler, hukuk düzenindeki en üst norm olma ve diğer yasalara göre daha zor değiştirilmeleri bakımından değerli iken, konuya ilişkin hazırlanacak çerçeve yasa ise daha açık ve kesin olması bakımından değer taşımaktadır. Bu anlamda, çerçeve yasa ile hakkın içerik ve kapsamı detaylı bir şekilde ortaya konulabileceği gibi, devletin yükümlülükleri de daha somut bir biçimde ifade edilebilecektir. Çerçeve yasa ile, şirketler gibi özel hukuk kişilerine de gıda hakkına ilişkin birtakım yükümlülükler yüklemek mümkün olabilecektir.

Açlık ve kötü beslenme ile mücadelede ilgili yasanın, başarı sağlayabilmesi için yasanın hazırlanması sürecine sivil toplum kuruluşları ve küçük çiftçilerin katılımının sağlanması büyük önem taşımaktadır. Böylece toplumsal talepler ve beklentiler yasaya yansımış olacağı için sorunun çözümü kolaylaşacaktır.

Bununla birlikte, konuya ilişkin yasal düzenlemenin çözüme katkı sunabilmesi, yasanın etkin bir şekilde uygulanıyor olmasına bağlıdır. Bu nedenle, yasanın etkin bir biçimde uygulanmasını sağlamak için, devletin farklı organlarının ve özel hukuk kişilerinin yasaya uygunluğunu izleyecek mekanizmalarının kurulması gerekmektedir.

⁸³ Ulusal hukuk düzeninde yasal düzenlemelerin ne şekilde yapılabileceği konusunda devletlere yol göstermesi bakımından FAO tarafından hazırlanan rehber detaylı ve yol gösterici bir kaynaktır. Bkz. FAO, Guide on Legislating for the Right to Food, (Prepared by Dubravka Bojic Bultrini), Rome, 2009. http://www.fao.org/fileadmin/templates/righttofood/documents/RTF_publications/EN/1_toolbox_Guide_on_Legislating.pdf, s.e.t. 08.04.2019.

⁸⁴ De Schutter, O.: A Rights Revolution: Implementing the Right to Food in Latin America and the Caribbean: Briefing Note 6, 2012, Special Rapporteur the Right to Food, s. 4-5, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Food/SRRTF%20BN06_LAC_en.pdf, s.e.t. 08.04.2019.

Gerek devletin gerekse sivil toplum kuruluşlarının bu mekanizmaya dahil edilebileceği nitelikte ulusal gıda güvencesi konseylerinin kurulması bazı devletlerde var olan iyi uygulamalara örnek olarak gösterilebilir.⁸⁵ Ulusal gıda güvencesi konseylerinin oluşumuna dahil edilen sivil toplum kuruluşu üyeleri, danışma işlevi görmekte olup ulusal gıda güvencesinin sağlanmasına ilişkin olarak tavsiyelerde bulunmaktadır. Ayrıca ilgili konseylerin, ülkedeki gıda hakkı ihlallerini tespit etme işlevleri de bulunmaktadır.⁸⁶

Gıda hakkını çerçeve yasa ile koruma altına alan devlet sayısı, gıda hakkının uluslararası toplumun gündeminde taşıdığı önemle paralel bir şekilde gün geçtikte artmaktadır. Ulusal hukukta gıda hakkının korunmasına ilişkin çerçeve yasa hazırlanmasında, örnek verilen devlet uygulamalarından hareket edilmesi, gıda hakkı raportörleri tarafından da tavsiye edilen bir husus olup⁸⁷ çözüm adına bu örneklerin dikkate alınması yerinde olacaktır.

Bu konuda Latin Amerika ülkelerinin öncü nitelikte gıda hakkını temel alan gıda ve beslenme güvencesine ilişkin çerçeve yasalar çıkardıkları görülmektedir. Gıda hakkına ilişkin çerçeve yasa kabul eden Latin Amerika ülkeleri arasında Arjantin, Bolivya, Guatemala, Brezilya,⁸⁸ Ekvador, Venezuela, Kolombiya, Honduras ve Nikaragua örnek verilebilir.

⁸⁵ De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 15, par. 39.

⁸⁶ Brezilya, Ekvador ve Guatemala’da ulusal gıda ve beslenme güvencesi konseyi uygulamaları örnek uygulamalardandır. Ekvador ve Guatemala’da, ilgili konseylerin bağlayıcı karar verme yetkileri de bulunmaktadır. De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 15, par. 39.

⁸⁷ De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 21, par. 58(a); ElverReport- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 20, par. 72(c).

⁸⁸ Brezilya’nın hazırlamış olduğu çerçeve yasa FAO başta olmak üzere, gıda hakkına ilişkin çalışmalarda örnek olarak gösterilmektedir. Bu örnek yasa hükmünün temel hükümleri FAO tarafından şu şekilde özetlenmiştir: “1. Gıda hakkı, insan onurunun doğasında var olan ve Federal Anayasa’da tanınan diğer hakların sağlanması için zorunlu olan, temel bir haktır. Devlet, nüfusun gıda ve beslenme güvencesini geliştirmek ve güvence altına almak için gerekli olan politikaları ve eylemleri benimsemek yükümlülüğündedir.

2. Devlet, yeterli gıda hakkının sağlanmasına saygı duymak, [bu hakkı] korumak, ilerletmek, sağlamak,

Gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak gelişen bu yasalaştırma hareketi, Bolivya, Kosta Rika, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Haiti, Paraguay, Panama ve Peru’da da benzer yasalaştırma faaliyetlerinin gündeme gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda 2012 yılında Latin America Parlamentosu (*PARLATINO*) tarafından hazırlanan ve devletlerin gıda hakkına ilişkin saygı, koruma ve yerine getirme yükümlülüklerine dikkat çeken ve gıda hakkı ihlallerinin yargı önüne taşınabilmesi için gereken mekanizmaların kurulmasını öngören Gıda Hakkı, Gıda Güvencesi ve Gıda Egemenliği Hakkında Çerçeve Yasa dikkat çekici bir örnektir.⁸⁹

Ayrıca Endonezya ve Hindistan da benzer niteliklere sahip çerçeve yasalar yer almaktadır. Özellikle Hindistan tarafından kabul edilen, Ulusal Gıda Güvencesi Yasası (*National Food Security Act*), konuya ilişkin olarak hazırlanmış en önemli örneklerden

[hakkın sağlanması için] bilgilendirmek, denetlemek, rehberlik etmek ve değerlendirmek yükümlülüklerinin yanı sıra, hakkın ihlali durumunda] iddia ve başvuru mekanizmaları sağlamak yükümlükleri altındadır.

3. Milli gıda ve beslenme güvencesi sistemi, gıda ve beslenme güvencesi politika ve planları formüle etmek ve uygulamak, devlet ve sivil toplum arasındaki çabaların birbirine entegre edilmesini özendirme yanısıra, Brezilya’nın gıda ve beslenme güvencesinin incelenmesi, denetlenmesi ve değerlendirilmesini teşvik etmek amaçlarını taşır.” Yasal düzenlemenin aslı için bkz. Brazil’s Lei Organica de Segurança Alimentar e Nutricional. İngilizce metin için FAO çalışmalarından yararlanılmıştır. Metnin Türkçe çevirisi yazara aittir. Bkz. FAO, Right to Food: Making it Happen Progress and Lessons Learned through Implementation, Rome, 2011, s. 65-66. <http://www.fao.org/3/a-i2250e.pdf>, s.e.t. 16.10.2018. Söz konusu yasal düzenlemenin yanı sıra, Brezilya’da gıda hakkının korunmasına ilişkin olarak diğer ülkelere örnek olacak nitelikte bazı kurumların kurulduğu da görülmektedir. Bu kurumlardan biri, Yeterli Gıda Hakkı Hakkında Durum Komisyonu (*Standing Commission on Human Right to Adequate Food*) olup ilgili Komisyon, kamu politika ve planlarını gıda hakkı bakımından değerlendirmekte ve hükümete konuya ilişkin tavsiyelerde bulunmaktadır. Komisyon, ayrıca hükümetin bu tavsiyelere uyup uymadığını denetleyebilmektedir. Diğer bir kurum ise, Yeterli Gıda Hakkı İhlallerini Denetlemek İçin Özel Komisyon’dur (*Special Commission to Monitor Violations of the Human Right to Adequate Food*). Ayrıca, Gıda, Su ve Kırsal Arazi Hakkı Ulusal Raportörü de (*National Rapporteur on the Right to Food, Water and Rural Land*) BM Gıda Hakkı Özel Raportörlüğüne benzer bir işlevi ülke içerisinde yürütmektedir. Raportör, ülkedeki farklı bölgelere ziyaretler gerçekleştirerek gıda hakkına ilişkin durumu değerlendirmektedir. Ayrıca raportörün, gıda hakkı ihlallerine ilişkin olarak bireysel ve toplu başvuruları kabul etme yetkisi bulunmaktadır. Başvurulara ilişkin değerlendirmeleri neticesinde Raportör, ihlalleri yargı önüne taşıyabilmektedir. Brezilya’nın çözüme katkı sunabilecek örnek uygulamaları hakkında detaylı bilgi için bkz. FAO, Right to Food: Lessons Learned in Brazil, FAO Rome 2007, <http://www.fao.org/3/a-a1331e.pdf>; Valente, F.L. S./ Beghin, N.: Realization of the Human Right to Adequate Food and the Brazilian Experience: Inputs for Replicability, Brasilia 2006, http://www.fao.org/docs/eims/upload/217329/DOC_ING_final.pdf, s.e.t. 16.10.2018.

⁸⁹ De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 14, par. 35;

biridir.⁹⁰ Yasa kapsamlı bir gıda güvencesi programı öngörmek suretiyle ülke genelinde yetersiz beslenmeyi azaltma ve gıda güvencesi durumunu geliştirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, ilgili yasada kadınların sosyal hayata katılımları gibi hususlara değinilmekle birlikte, izleme ve başvuru mekanizmaları da teşvik edilmektedir.

3. Gıda Hakkının Sektörel Yasalarda Korunması

Gıda hakkının ulusal mevzuatta koruma altına alınmasının bir başka yöntemi ise gıda hakkının, sektörel düzenlemelere konu olmasıdır. Gıda güvencesi üzerinde etkili olan farklı sektörlerin faaliyetlerinin düzenlemesi, devletlerin gıda hakkını koruma yükümlülüğünün de bir uzantısı niteliğinde olup bu düzenlemelerin taşıdığı önem gıda hakkı raportörleri tarafından da dile getirilmiştir.⁹¹

Sektörel düzenlemeler, gıda hakkının anayasada tanınması veya kapsamlı bir çerçeve yasa ile korunması kadar etkili bir yöntem olmasa da gıda güvencesi bakımından önemli alanların hak temelli bir yaklaşımla regüle edilmesi, devletlerin gıda hakkını etkin bir şekilde sağlamalarına katkı sunacaktır. Örneğin; gıda hakkı açısından önem arz eden tarım, balıkçılık, çevre, gıda güvenliği, tüketicinin korunması, tekelleşmeyle mücadele gibi alanlarda yasal düzenlemeler yapılması hakkın korunması bakımından önem arz etmektedir.

Bu bağlamda, bazı devletlerin yapmış oldukları sektörel düzenlemelerde doğrudan doğruya gıda hakkına atıfta bulunmaları dikkat çekicidir. Örneğin, Mali Tarım Politikası

⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. FIAN India, National Food Security Act: A long road towards the realization of the Right to Food, Right to Food Journal 2013, Vol. 8, No. 1, s. 8-9.

⁹¹ Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 5, par. 15.

Kanunu’nda gıda hakkı, gıda güvencesi ve gıda egemenliği kavramlarına açık bir şekilde atıf yapıldığı görülmektedir.⁹²

C. Kadına Karşı Ayrımcılıkla Mücadelenin Güçlendirilmesi

Açlıktan özellikle etkilenen grupları ele aldığımız tezin ilk bölümünde örnekler ve verilerle ortaya koyulduğu üzere, günümüzde kadınlara karşı süregelen ayrımcı gelenek, uygulama ve politikalar nedeniyle, kadınlar erkeklere oranla açlık ve yetersiz beslenme sorunundan daha çok etkilenmektedir.

ESKHUS’de tanınan haklardan yararlanma bakımından kadınlara karşı hiçbir ayırım yapılmaması gerektiği Sözleşme’nin gerek 2. Maddesinin 1. Fıkrasında, gerekse kadın-erkek eşitliğine vurgu yapan 3. Maddesinde hüküm altına alınmıştır. Ayrıca CEDAW’da kadınların farklı alanlarda karşı karşıya kaldıkları ayrımcılıkla devletlerin mücadele etmeleri uluslararası hukuktan kaynaklanan bir yükümlülüktür.

Kadının gıda hakkının korunması, yasal bir yükümlülük olmanın yanı sıra, açlıkla mücadele konusunda pratikte de olumlu sonuçlar elde edebilmek için atılması gereken bir adımdır. FAO verilerine göre, tarım alanında cinsiyet ayrımının kapatılması, gelişmekte olan ülkelerde tarımsal üretimi %2.5 ile %4 arasında arttıracaktır. Böylece dünyadaki aç nüfusun %12 ila %17 civarında azaltılması mümkün olabilecektir ki bu da 100 ila 150 milyon civarında insanın açlıktan kurtulması anlamına gelmektedir.⁹³

⁹² İlgili Kanunun aslı için bkz. Mali’s 2006 Loi d’orientation agricole. İlgili yasa ile ilgili olarak detaylı bir inceleme için bkz. Djiré, M.: *The Agricultural Policy Act (LOA) of Mali- Great Potential for Realizing the Right to Food through Equitable Access to Land and Natural Resources* içinde The Right to Food and Access to Natural Resources: Using Human Rights Arguments and Mechanisms to Improve Resource Access for the Rural Poor, (Ed: Lorenzo Cotula), FAO Right to Food Studies 37, FAO, Rome 2009 s. 36-49.

⁹³ FAO, *The State of Food and Agriculture Women in Agriculture- Closing the Gender Gap for Development*, Rome, 2011, s. vi, <http://www.fao.org/3/a-i2050e.pdf>, s.e.t. 08.04.2019.

Bununla birlikte, erkeklerin çocukların beslenmesi, sağlığı ve eğitimi hususlarında kadınlara kıyasla daha az duyarlı olmaları nedeniyle, kadının aile bütçesi üzerinde söz sahibi olma gücünün artmasıyla çocuklar adına daha iyi kararlar alınabildiği araştırmalarla ortaya konmuştur.⁹⁴ Yapılan araştırmalar, kadınların aile bütçesi üzerinde söz sahibi olmasının, çocukların hayatta kalma şansını %20 arttırdığını göstermektedir.⁹⁵ Bir diğer araştırma ise, Nikaragua’da kadınların aile ekonomisine katkıda bulunmalarının orta ve şiddetli gıda güvencesizliği durumunu %34 azalttığını, eğer kadınlar aile bütçesi üzerinde asıl karar veren durumunda ise orta ve şiddetli gıda güvencesizliğinin %60 oranında azaldığını tespit etmiştir.⁹⁶

Bu rakamlar, kadınların, açlıkla mücadele konusunda taşımış oldukları önemi sayısal verilerle göstermekte olup kadına karşı ayrımcılıkla mücadelenin, açlıkla mücadele ile birlikte yürütülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu açıklamalara bağlı olarak, devletlerin gıda hakkına ilişkin yükümlölüklerini yerine getirirken, kadına karşı ayrımcı uygulamaları ortadan kaldırmayı ve cinsiyetlerarası eşıtlığı sağlamayı bir öncelik meselesi olarak ele almaları gerektiğini söylemek mümkündür.⁹⁷ Bu bağlamda, gıda hakkının etkin bir biçimde sağlanabilmesi için politikalar belirlenirken, kadının nesilden nesile sağlıklı bireylerin yetiştirilmesi

⁹⁴ De Schutter Report- Women’s rights and the right to food, s. 4, par. 5.

⁹⁵ M. Walsh: Women in Food Aid Interventions: Impacts and Issues, Time for Change: Food Aid and Development, WFP, Rome 23-24 October 1998. De Schutter Report- Women’s rights and the right to food, s.5, dipnot 3’ten naklen.

⁹⁶ İlgili araştırmanın sonuçları için bkz. Schmeer K. K./ Piperata B. A./ Rodríguez A. H./ Torres V. M. S./ Cárdenas F. J. C: *Maternal resources and household food security: evidence from Nicaragua*, Public Health Nutrition 2015, Vol. 18, Issue. 16, s. 1-10.

⁹⁷ Gıda ve gıda hakkı konusunu cinsiyetlerarası eşıtlık boyutuyla ele alan detaylı bir çalışma için ayrıca bkz. Bellow, A.C./ Valente, F.L.S./ Lemke, S./ Lara, M.D.N.B. (ed.): *Gender, Nutrition, and the Human Right to Adequate Food Toward an Inclusive Framework*, Routledge, New York 2016. Farklı ulusal hukuk örneklerinde kadınların gıda hakkı bağlamında sahip olduğu hakların ele alındığı detaylı bir çalışma için ayrıca bkz. Cotula, L.: *Gender and Law – Women’s Rights in Agriculture*, FAO Legislative Study 76, FAO, Rome 2002.

bakımından taşıdığı önem göz önünde bulundurularak kadının gıda hakkının korunmasına ayrı bir ehemmiyet verilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, kadının gıda hakkı ele alınırken, sadece kadının annelik rolüne odaklanılmamalı ve cinsiyetlerarası eşitliğin bir gereği olarak kadınların gıda hakkından erkeklerle eşit bir şekilde faydalanmasına imkân veren mekanizmaların kurulmasına önem verilmelidir.⁹⁸ Böyle bir yaklaşım, devletler açısından uluslararası hukuktan doğan bir yükümlülük olup CEDAW’da açık biçimde ortaya konulmuştur.⁹⁹

Ayrıca, gıda hakkı dahil olmak üzere, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanma bakımından cinsiyetlerarası eşitliğin sağlanması için alınması gereken tedbirlere ilişkin olarak, ESKHK’nin genel yorumları da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, kadın-erkek eşitliğine ilişkin olarak Genel Yorum 16¹⁰⁰ ve ayrımcılık yasağına ilişkin olarak Genel Yorum 20¹⁰¹ devletlerin yükümlüklerini açığa kavuşturan kaynaklardır.

Kadına karşı ayrımcılık hususunda ulusal ve uluslararası düzeyde düzenlemeler bulunmasına rağmen, bu düzenlemelerin pratikte anlam taşıması pek çok ülkede süregelen bir problemdir. Hukuki eşitliğin gerçek anlamda bir eşitlik getirmediği ve

⁹⁸ Kadının gıda hakkına ilişkin uluslararası antlaşmaların da özel olarak kadının annelik rolüne odaklandıkları görülmektedir. Her ne kadar Genel Yorum 12’de konuya ilişkin düzeltme yapılmış olsa da İHEB ve ESKHUS’nin gıda hakkına ilişkin ilgili maddelerinin İngilizce metinlerinde halen “*himself and his family*” ifadelerinin yer alması kadınlara yönelik ayrımcı ve arkaik dili göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kadının gıda hakkının korunması için kadına biçilen geleneksel rollerin ötesinde bütüncül bir yaklaşım gösterilmesi, çözüm adına büyük önem taşımaktadır. Konuya ilişkin detaylı tartışmalar için bkz. Bellow ve diğerleri, s. 58-108.

⁹⁹ CEDAW Md. 3: “*Taraf Devletler kadınların tam olarak gelişmelerini ve ilerlemelerini sağlamak üzere, erkeklerle eşitlik temeline dayanan insan haklarını ve temel özgürlüklerini güvence altına almak ve kullanmalarını sağlamak amacıyla, mevzuat çıkarmak da dahil her alanda ve özellikle siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda gerekli her türlü tedbiri alır.*”

¹⁰⁰ Bkz. CESCR, General Comment No. 16: The Equal Right of Men and Women to the Enjoyment of All Economic, Social and Cultural Rights, (Art. 3 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 11 August 2005, E/C. 12/2005/4.

¹⁰¹ Bkz. Genel Yorum 20.

kadına yönelik ayrımcılığın *de facto* olarak devam ettiği görülmektedir. *De facto* ayrımcılığın ortadan kaldırılması ise ancak devletlerin cinsiyetlerarası eşitsizlik ortadan kaldırılincaya kadar pozitif ayrımcılık önlemleri almasıyla mümkündür.

Kadına karşı ayrımcılıkla mücadele ile açlıkla mücadelenin birbirini tamamlar biçimde sonuçlar verebilmesi için, çözüm adına beş temel noktaya odaklanılması gerektiği söylenebilir.

Bunlardan ilki, kız çocuklarının ve kadınların eğitim hakkının korunmasına ayrı bir önem verilmesidir. Eğitim hakkının, gıda hakkının korunması bakımından birincil önem arz ettiği söylenebilir. Zira eğitim hakkında mahrum kalan bir kız çocuğunun, ilerleyen dönemde vasıflı bir işe sahip olabilmesi ve gıdaya erişim kaynaklarından istifade edebilmesi mümkün değildir. Eğitimsiz bir kadın, vasıfsız ve düşük ücretli işlerde çalışmak durumunda kalacak ve yoksulluk ve açlık kısır döngüsünü bir sonraki nesle aktarmış olacaktır. Bu bağlamda, bu kısır döngünün kırılabilmesinin, “eğitim hakkı ile güçlendirilmiş çalışma hakkı” ile mümkün olabileceğini söylemek mümkündür. Daha açık ifadesiyle, kızların eğitim hakkına yapılacak yatırımın, ilerleyen dönemde daha vasıflı kadın işgücüne dönüşeceği ve böylece yoksulluk ve açlık kısır döngüsünün bir sonraki nesle aktarımının önüne geçilebileceği söylenebilir.¹⁰²

Ayrıca, eğitim düzeyi yüksek kadınların, gıda konusundaki bilgi ve bilinç düzeyleri daha yüksek olacağı için gerek kendi gerekse ailelerinin beslenmeleri konusunda daha doğru tercihler yapmaları mümkün olacaktır. Bu nedenle, kız çocuklarının eğitim hayatına dahil edilmesi, devletin birincil hedeflerinden olmalıdır. Bunun için, kız çocuklarının yaygın bir biçimde okula gönderilmediği ülkelerde, gıda

¹⁰² De Schutter Report, Women’s right and the right to food, s. 18, par. 41.

yardım programlarının bu çocukların okula devamlarını arttırmaya yönelik bir araç olarak kullanıldığı örnekler, çözüm adına dikkate alınmalıdır. Kız çocuklarının, okula devamlarına göre, ailelerine yapılan gıda yardım programları hem çocukların okula devam etmelerini hem de ihtiyaç halinde bulunan ailelere gıda desteği sağlamaları bakımından büyük önem taşımaktadır.¹⁰³

Kadına karşı ayrımcılıkla mücadelede gıda hakkının korunması bakımından dikkate alınması gereken ikinci önemli husus ise, kadınların çalışma hayatına atılmaları önündeki engellerin ve çalışma hayatında karşı karşıya kaldıkları eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasıdır. Kadınların iş hayatından dışlanmalarının en büyük nedenlerinden biri, kadınların birincil görevlerinin çocuk bakımı, ev işleri olması gibi toplumsal rolleri olup ataerkil toplum yapısından kaynaklanan bu kalıp yargılarla devletin mücadele etmesi ve aile hayatından kaynaklanan bu sorumlulukların her iki cins arasında paylaştırılmasına yönelik önlemlerin alınması, uluslararası hukuktan kaynaklanan bir yükümlülüktür.¹⁰⁴

¹⁰³ Yapılan araştırmalar, kız çocuklarının okula devam oranlarının, gıda yardım programları ile %19 ila %38 arasında arttığını göstermektedir. Khera, R.: *Mid-day Meals in Primary Schools: Achievements and Challenges*, Economic and Political Weekly 2006, Vol. 41, No. 46, 2006, s. 4742-4750. Okul gıda programlarının kız çocuklarının okula devamı üzerindeki olumlu etkilerine ilişkin Bangladeş, Pakistan, Hindistan, Afganistan, Malavi örneklerinin detayları için bkz. De Schutter Report- Women's right and the right to food, s. 8-9, par. 16-19. Bu programların kadınların güçlendirilmesine ilişkin bir başka işlevi ise Hindistan örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Hindistan'da okul beslenme programlarında, Dalit kadınları gibi özellikle dezavantajlı gruplardan gelen kadınların yemek pişirme işinde istihdam edildiği görülmektedir. Böylece okul beslenme programları bir yandan kız çocuklarının okula devamını arttırırken, diğer yandan da dezavantajlı kadınlar için iş olanağı sunmaktadır. De Schutter Report- Women's right and the right to food, s. 9, par. 19.

¹⁰⁴ CEDAW'ın giriş bölümünde "*Erkeklerle kadınlar arasında tam bir eşitliğin gerçekleşmesi için kadınlar ile erkeklerin toplumdaki geleneksel rollerinde bir değişiklik ihtiyacı bulunduğu*" dikkat çekilmiştir. Ayrıca bkz. CEDAW, Madde 5: "*a. Her İki cinsten birinin aşağılığı veya üstünlüğü fikrine veya kadın ile erkeğin kalıplaşmış rollerine dayalı ön yargıların, geleneksel ve diğer bütün uygulamaların ortadan kaldırılmasını sağlamak amacıyla kadın ve erkeklerin sosyal ve kültürel davranış kalıplarını değiştirmek, b. Anneliğin sosyal bir görev olarak anlaşılmasını ve çocukların yetiştirilmesi ve gelişiminde kadın ve erkeğin ortak sorumluluğunun tanınmasını öngören ve herhâlikârda çocukların menfaatlerini herşeyden önce gözetilen anlayışa dayanan bir aile eğitimi sağlamak.*" Detaylı değerlendirmeler için bkz. CEDAW Komitesi'nin konuya ilişkin kararları Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/USR/CO/7, 16 August 2010, par. 21-22; Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/MUS/CO/6-7, 8 November 2011, par. 18; Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women,

Ayrıca kadının aile hayatından kaynaklanan bu tür sorumluluklarının, devletin sağlayacağı imkânlarla hafifletilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, kadının iş hayatına katılımı önündeki engellerin kaldırılması, annelik izni, süt izni ve kadınların çalıştıkları kurumlarda çocuk bakım hizmetlerinin sağlanmasını gerekli kılmaktadır. Özellikle tarım alanında çalışan kadınlara doğum yardımı yapmamak için kısa süreli veya mevsimlik sözleşme imzalanması gibi ayrımcı uygulamaların önüne geçilmesi için adımlar atılması gerekmektedir.¹⁰⁵

Tüm bu hususlarla birlikte, iş hayatında eşit işe karşı eşit ücret verilerek aynı iş kolundaki kadınların da erkeklerle aynı maddi gelire sahip olmaları sağlanmalıdır. İşçi sendikalarının, çoğunlukla erkek temsilciler tarafından temsil edildikleri dikkate alındığında, kadınların talep ve sorunlarının işverenlere yeterli düzeyde taşınmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle, işçi sendikalarında kadın temsilini arttırmaya yönelik önlemlerin alınması da çözüm adına atılan önemli bir adım olacaktır.¹⁰⁶

Kadına karşı ayrımcılıkla mücadelede, gıda hakkı bağlamında atılması gereken üçüncü adım ise, gıda hakkı raportörlerinin de dikkat çektiği üzere, kadınların kaynaklara, arazi sahipliğine ve kullanımına,¹⁰⁷ su ve tohum, finansal ve teknolojik yardımlara eşit erişime sahip olmaları için cinsiyete duyarlı politikalar geliştirilmesidir.¹⁰⁸

CEDAW/C/SGP/CO/4/Rev.1, 16 January 2012, par. 21-22.

¹⁰⁵ Kadın tarım işçilerinin maruz kaldıkları ayrımcı uygulamalara için bkz. FIAN, Women agricultural workers and the Right to food and nutrition, 2014, https://www.tni.org/files/download/women_agricultural_workers.pdf, s.e.t. 09.04.2019.

¹⁰⁶ Uluslararası Gıda ve Tarım İşçileri Sendikası'nın (*International Union of Food and Agricultural Workers*) cinsiyetlerarası eşitlik rehberi çıkararak tüm komitelerinde en az %40 kadın temsilci bulundurmaya hedeflemesi konuya ilişkin önemli bir örnektir. FAO, IFAD, ILO, Gender dimensions of agricultural and rural employment: Differentiated pathways out of poverty- Status, trends and gaps, Rome, 2010, <http://www.fao.org/3/i1638e/i1638e.pdf>, s. 15, s.e.t. 17.05.2019.

¹⁰⁷ De Schutter kadınların araziye erişimin küçük tarım işçileri ve özellikle bu konuda ayrımcılıkla karşı karşıya kalan kadınlar bakımından hayati öneme sahip olduğunu ifade etmektedir. Konuya ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. De Schutter Report- Access to land and the right to food.

¹⁰⁸ De Schutter Report, Women's right and the right to food, s. 14-17, par. 30-38; Elver Report, Integrating

Kadınların bu kaynaklara erişimlerinin sağlanması, tarımsal üretimi arttırmanın yanı sıra, kadınların ekonomik olarak güçlenmesini sağlayacağı için gerek aile içinde gerekse toplumsal hayatta karar alma mekanizmalarındaki pozisyonlarını da güçlendirecektir. Bununla birlikte, kadına karşı ayrımcılığın sistematik bir hal aldığı ülkelerde, araziye erişim ve arazi kullanım hakları kısıtlanmış veya tamamen hiçe sayılmış kadınların önlerindeki engellerin kaldırılması gerekmektedir.¹⁰⁹

Ayrıca, günümüzde çalışan kadınların halen büyük bir kısmının tarım sektöründe çalışması dikkate alınmak suretiyle, tarımsal araştırma ve kalkınma programlarında kadınların öncelikleri ve beklentilerinin karşılanması büyük önem taşımaktadır.¹¹⁰

Kadına karşı ayrımcılıkla mücadelede dikkate alınması gereken diğer bir husus; kadınların gıda hakkından etkin bir şekilde yararlanabilmeleri için hakları konusunda bilinçlendirilmeleri gerekliliğidir. Günümüzde pek çok toplumda kadınların erkeklere bağımlı bir durumda olmaları ve kendi hakları hakkında bilgi sahibi olmamaları nedeniyle, hukuken belli bir hakka sahip olsalar dahi pratikte bu haktan yararlanamadıkları görülmektedir.¹¹¹

Özellikle, kırsal alanda yaşayan kadınlar, cezalandırılma veya toplum tarafından dışlanma korkuları nedeniyle gerek arazi paylaşımı konusunda uğradıkları haksızlıklar gerekse maruz kaldıkları şiddet karşısında sessiz kalmaktadırlar.¹¹² Kadınların hakları konusunda bilinçlendirilmeleri ve uğradıkları haksızlıklar karşısında, adalete erişimlerinin

a gender perspective in the right to food, s. 6-7, par. 21- 23.

¹⁰⁹ Bkz. Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security, 3B Principles of implementation: 3. Equity and justice, 4. Gender equality; 4. Rights and responsibilities related to tenure, 4.6; 5. Policy, legal and organizational framework related to tenure, 5.4; 7. Safeguard, 7.1, 7.4.

¹¹⁰ De Schutter Report, Women's right and the right to food, s. 16-17, par. 36-38.

¹¹¹ Elver Report- Access to justice and the food: the way forward, s. 10, par. 33; Elver Report- Integrating gender perspective in the right to food, s. 20, par. 88-89.

¹¹² Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward, s. 10, par. 33.

önündeki engellerin kaldırılması kadına karşı ayrımcılıkla mücadelenin güçlendirilmesinde büyük önem arz etmektedir.

Kadına karşı ayrımcılıkla mücadeleyi güçlendirilmesinde vurgulaması gereken son husus ise iklim değişikliğinin kadınların gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alınmak suretiyle, iklim değişikliği ile mücadelede cinsiyetlerarası eşitliğin sağlanması yönünde adımlar atılması gerektiğidir. Nasıl ki açlıkla mücadele ile kadına karşı ayrımcılıkla mücadelenin eşgüdümlü bir şekilde yürütülmesi gerekiyorsa, günümüzde açlık sorunun ortadan kaldırılamamasının başlıca nedenlerinden bir olan iklim değişikliği ile mücadele ile kadına karşı ayrımcılıkla mücadelenin de eşgüdümlü ve birbirini tamamlar nitelikte yürütülmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, iklim iklim değişikliği uyarlama stratejileri¹¹³ belirlenirken kadınların araziye, kaynaklara, ulaşım araçlarına, teknolojiye ve sonuç itibarıyla karar verme mekanizmalarına erişimde karşı karşıya kaldıkları engeller göz önünde bulundurularak, cinsiyete duyarlı politika ve önlemlerin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır.¹¹⁴ İklim değişikliği uyarlama ve hafifletme politikaları ve stratejilerinin belirlenmesi sürecine kadınların aktif katılımlarının sağlanması da bu bağlamda dikkate alınması gereken önemli bir husustur.¹¹⁵ Böyle bir yaklaşım, uyarlama konusunda kadın ve erkeklerin beklenti ve tercihlerinin farklı olması gerçeğine de uygun olup sorunların çözümüne katkı sağlayacak niteliktedir.¹¹⁶ Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken

¹¹³ İklim değişikliği uyarlama stratejileri, iklim değişikliğinin fiili ve olası etkilerine karşılık ekolojik, sosyal ve ekonomik sistemlerde yapılan düzetme ve düzenlemeleri ifade etmektedir.

¹¹⁴ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food, s. 17, par. 74; s. 18, par. 76.

¹¹⁵ Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food, s. 18, par. 79.

¹¹⁶ Farklı ülkelerden elde edilen veriler, uyarlama stratejileri ile ilgili olarak kadınların erkeklerden farklı beklenti ve tercihleri olduğunu göstermekte olduğu gibi, kadınların erkeklere oranla gıda güvencesini arttırmayı sağlamak üzere toprağın verimini arttırmaya yönelik bazı uygulamaları daha kolaylıkla benimsediklerini göstermektedir. Bryan, E./ Kristjanson, P./ Ringler, C.: *Why paying attention to gender matters for climate change adaptation*, International Food Policy Research Institute, 12

diğer bir husus, kadınların iklim değişikliğine ilişkin bilgilerini arttıracak önlemlerin de alınması gerektiğidir. Zira kadınların iklim değişikliği ile mücadelede erkeklere oranla daha duyarlı oldukları görülmekle birlikte, konuya ilişkin yetersiz bilgi düzeyinin, bu durumu engellediği bilinmektedir.¹¹⁷

Kadınların iklim değişikliği ile mücadelede güçlendirilmesine ilişkin değinilmesi gereken diğer bir husus ise iklim değişikliği ile ilgili olarak yapılan mali yardımların da ayrımcı nitelikte olmalarıdır. Kadınların iklim değişikliğinin yarattığı olumsuz sonuçlardan erkeklere oranla daha çok etkilenmelerine rağmen, bu yardımlardan faydalanamamaları, kadınların ve hanehalkının gıda güvencesini olumsuz yönde etkilemektedir.¹¹⁸ Bu bağlamda, mali yardım programları hazırlanırken, kadınların çiftçilik, hayvancılık ve doğal kaynakların yönetimi konularında oynadıkları rol dikkate alınmak suretiyle güçlendirilmeleri gerekmektedir.¹¹⁹

İklim değişikliği ile mücadelede kadına karşı ayrımcılıkla mücadelenin güçlendirilmesi, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile de teyit edilmiş bir husus olup iklim değişikliğine ilişkin kalkınma hedeflerinde kadınların arazi sahipliği ve arazi üzerinde kontrol yetkisine sahip olması, yeni teknolojilere erişiminin sağlanması,¹²⁰ küçük ölçekli kadın gıda üreticileri¹²¹ ile su ve sağlık hizmetleri¹²² konularında cinsiyete özgü hedefler belirlenmiş olması ümit verici bir gelişmedir. Bununla birlikte, sistemin

November 2015, <http://www.ifpri.org/blog/why-paying-attention-gender-matters-climate-change-adaptation>, s.e.t. 21.05.2018.

¹¹⁷ Elver Report-Integrating a gender perspective in the right to food, s. 19, par. 83.

¹¹⁸ OECD-DAC Network on Gender Equality, Making Climate Change Finance Work for Women: Overview of the integration of gender equality in aid to climate change, November 2015. <https://www.oecd.org/dac/gender-development/Making-Climate-Finance-Work-for-Women.pdf>, s.e.t. 09.04.2019.

¹¹⁹ Elver Report-Integrating a gender perspective in the right to food, s. 19, par. 85.

¹²⁰ Sustainable Development Goals, SDG1, Targets, 1.4.

¹²¹ Sustainable Development Goals, SDG2, Targets, 2.3.

¹²² Sustainable Development Goals, SDG6, Targets, 6.2.

güçlendirilmesi için, insan hakları temelli bir yaklaşımın benimsenmesi suretiyle, standartları izleyecek bir denetim sisteminin kurulması ve hakları ihlal edilen kadınlara başvuru mekanizmalarının sağlanması gerektiği söylenebilir.¹²³

Sonuç itibariyle, kadına karşı ayrımcılıkla mücadelenin, açlık sorununun çözümünde taşıdığı önem dikkate alınmak suretiyle kadınların karşı karşıya kaldıkları sosyal, kültürel, ekonomik, hukuki ve ekolojik ayrımcılıklarla bir bütün olarak mücadele edilmesi gerektiğini söylemek mümkündür. Böylesi kapsamlı bir yaklaşım, kadının güçlendirilmesinin sadece kadının gıda hakkının güvence altına alınması bakımından değil, aynı zamanda açlık ve yetersiz beslenmenin herkes açısından azaltılması bakımından da en düşük maliyetli yol olduğu dikkate alınarak,¹²⁴ gıda güvencesine ilişkin politika ve stratejilerin merkezinde yer almalıdır. Bu kapsamlı ve dönüştürücü yaklaşımın başarıya ulaşması ise tarım ve hayvancılık, eğitim, sağlık, adalet ve iş ve sosyal güvenlik bakanlıklarının çözüm adına ortak ve koordineli adımlar atmalarını gerekli kılmaktadır.¹²⁵

D. Gıda Hakkına Demokratik ve Adalet Temelli Bir Yaklaşımın Benimsenmesi

Açlık ve yetersiz beslenme sorunun temelinde nüfus artışı ve kaynaklar arasındaki dengesizliğin olduğunu savunan yazarlara göre gıda sorunu tamamen teknik bir mesele olup ancak tarım ve nüfus bilimlerinin çözüm önerileri ile çözülebilecek niteliktedir. Oysa gıda hakkına ilişkin ihlallerin büyük ölçüde, sistem içerisindeki adaletsizlikler ve

¹²³ Elver Report- Integrating gender perspective in the right to food, s. 15, par. 61.

¹²⁴ De Schutter Report- Women's right and the right to food, s. 6, par. 7.

¹²⁵ De Schutter, Report- Women's right and the right to food, s.18-19, par. 44. Konuya ilişkin olarak De Schutter'in dikkat çekici diğer önerisi ise kamu idarelerinde cinsiyetler arası eşitliği sağlamaya yönelik birtakım hedefler belirlenmesi ve bu hedeflere ulaşan kamu idarelerinin ödüllendirilmesidir. Ayrıca gıda güvencesinin sağlanmasına yönelik olarak çok-sektörlü ve çok-yıllık strateji programlarında cinsiyet analizine yer verilerek kadınlarının sorun ve önceliklerinin ortaya konulması da bu bağlamda dikkat çekilen bir husustur. De Schutter, Women's right and the right to food, s.20, par. 50.

kökleşmiş eşitsizliklerden kaynaklandığı görülmektedir. Kaynaklar yeterli olmasına rağmen, toplum içerisindeki belli kesimlerin kronik olarak gıdaya erişimden yoksun olmaları, gıda sorununun ancak daha adil bir toplum düzeni ile çözülebileceğini göstermektedir.

Ulusal hukuk kapsamında atılması gereken en önemli adımlardan biri de gıda hakkına ilişkin sorunların adalet-temelli bir yaklaşımla çözülmeye çalışılmasıdır.¹²⁶ Adalet temelli yaklaşımın, açlığın temelinde yetkisizliğin olduğunu ileri süren Sen'in bir adım daha ötesine gittiğini söylemek mümkündür. Daha açık ifadesiyle, adalet temelli yaklaşım; açlığın temelinde, kaynak yetersizliğinden ziyade, yetkisizliğin (*disempowerment*) olduğunu kabul etmekle birlikte, bu yetkisizliğin kronik bir sorun olarak toplum içinde kökleşmiş bir eşitsizlik doğurduğunu ileri sürmektedir.

Teorik olarak baktığımızda, insan hakları hukukunun en temel amaçlarından biri, toplum içerisinde özellikle zayıf ve dezavantajlı durumda bulunan bireylerin haklarının korunmasına hizmet etmektedir. Pratikte ise, hakları ihlal edilen bu bireylerin çoğu zaman, bilgisizlik ve maddi imkânlarının yetersizliği gibi nedenlerle bu ihlallere karşı koyma kapasiteleri bakımından çok zayıf oldukları görülmektedir. Baldry ve McCausland'ın veciz bir şekilde ifade ettiği üzere, *“insan hakları sistemi kapsamında var olan başvuru mekanizmaları, büyük ölçüde bu sistemi anlamayı ve hakların ihlali durumunda, hak arayabilmek için yeterli kaynak ve imkâna sahip olabilmeyi gerektirmektedir. İronik bir biçimde görülmektedir ki hakları en çok ihlal edilen ve yardıma ihtiyaç duyan bireyler ve gruplar, insan haklarının kurduğu sisteme ulaşma imkânı en az olanlardır.”*¹²⁷

¹²⁶ Ramanujam, N./ Caivano, N./ Abebe, S.: *From Justiciability to Justice: Realizing the Human Right to Food*, McGill International Justice and Sustainable Development Law & Policy 2015, Vol.2. Issue.1, s. 5.

¹²⁷ Bkz. Baldry, E./ McCausland, R.: *Social Justice in Development*, 2008, [yayımlanmamış eser] National

Hakları ihlal edilen bireylerin, bu ihlaller karşısında çoğu zaman savunmasız kalması toplum içerisindeki eşitsizlikleri derinleştirmekte ve bu durum yetkisizliğin doğurduğu eşitsizlik ve eşitsizliğin doğurduğu sosyal ve siyasal dışlanma şeklinde bir zincirin halkaları şeklinde süregelmektedir. Bu durum, Brezilyalı aktivist Josué de Castro tarafından çok çarpıcı bir şekilde şu sözlerle dile getirilmiştir: *“Açlık dışlanma- topraktan, gelirden, işten, ücretten, hayattan ve vatandaşlıktan dışlanma- anlamına gelmektedir. Bir insanın yiyecek hiçbir şey bulamayacak duruma düşmesi, sayılan her şeyin engellenmesinden kaynaklanmaktadır.”*¹²⁸

Gıdaya erişim noktasında yetkisiz kılınmış bu bireylerin böyle bir duruma karşı durabilmelerinin ön şartı, daha adil bir toplum düzeninin kurulmasına bağlıdır. Bir başka deyişle, teoride korunmaları hedeflenen bireylerin, pratikte de korunabilmeleri için ulusal hukukta gıda hakkına ilişkin adalet-temelli bir yaklaşımın benimsenmesini gerekli kılmaktadır.

Adalet temelli yaklaşım; gıda güvencesizliği ile sistematik eşitsizlik arasında doğrudan bir bağ olduğuna vurgu yapmak suretiyle,¹²⁹ çözüm için (i) kurumların güçlendirilmesi, (ii) adalete erişimin güçlendirilmesi, (iii) hak sahiplerinin güçlendirilmesi ve (iv) gıda egemenliğinin desteklenmesi olmak üzere atılması gereken dört temel adım üzerinde durmaktadır.¹³⁰

Pro Bono Resource Centre, “Occasional Paper No:1 What is Social Justice”, October 2011, s. 3, sonnot 5’ten naklen. http://probonocentre.org.au/wp-content/uploads/2015/09/Occ_1_What-is-Social-Justice_FINAL.pdf, s.e.t. 18.10.2018.

¹²⁸ FAO, Achieving the right to food, the human rights challenge of the twenty- first century, World Food Day, Rome, 16 October 2007, <http://www.fao.org/fileadmin/templates/wfd2007/pdf/WFDLeaflet2007E.pdf>, s.e.t. 09.04.2019.

¹²⁹ Ramanujam ve diğerleri, s. 6.

¹³⁰ Ramanujam ve diğerleri, s. 4-5.

Bu dört adımın ortak özelliklerine baktığımızda her birinin de demokrasinin güçlendirilmesine hizmet ettiği görülmektedir. Bu bağlamda her bir başlık altında neler yapılması gerektiğini ortaya koymadan önce, adalet temelli yaklaşım ile açıklıkla mücadelede demokrasinin taşıdığı öneme vurgu yapan yazarların ortak bir paydada buluştuklarını söylemek yerinde olacaktır. Bu payda, demokratik bir toplumun olmazsa olmazları olarak nitelendirebileceğimiz, insan haklarını koruma mekanizmalarının güçlendirilmesi ve yönetici olanların sorumluluğunun arttırılması paydasıdır.

Adalet temelli yaklaşım, açıklık sorunun temelinde toplumsal hayattaki kökleşmiş eşitsizliklere vurgu yaparak bu eşitsizliklerin giderilmesinin altını çizerken, açıklığın anti-demokratik uygulamaların bir sonucu olduğunu öne süren görüşler¹³¹ ise çözüm için demokrasinin ve demokratik kurumların güçlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Sonuç olarak her iki yaklaşımın da çözüm önerileri ortak paydanın aynı olması nedeniyle birbirleriyle örtüşmektedir. Her iki yaklaşımın ortak çözüm önerileri ise şu şekilde sıralanabilir.

- Demokratik kurumların ve hesap verilebilirliğin güçlendirilmesi
- Adalet erişimin güçlendirilmesi
- Hak sahiplerinin güçlendirilmesi
- Gıda egemenliğinin desteklenmesi
- Sivil toplum kuruluşlarının güçlendirilmesi

¹³¹ Lappé, s. 4-6. Demokratik bir yönetimin insan haklarının korunması ve güçlendirilmesi için taşıdığı önem için ayrıca bkz. Hafner-Burton, E. M.: Making Human Rights a Reality, Princeton University Press, Princeton 2013, s. 71, 85; Sen, A.: Development as Freedom, Oxford University Press, Oxford 1999; Creswell Riol, s. 15-16.

1. Demokratik Kurumların ve Hesap Verilebilirliğin Güçlendirilmesi

Demokrasi, karar alma mekanizmasına halkın dahil olduğu bir yönetim biçimi olarak yönetenlerin yönetilenlere karşı sorumlu oldukları bir anlayış üzerine inşa edilmiştir. Demokrasi ile insan hakları arasındaki ilişki BM tarafından da vurgulanmakta olup bu iki kavram bir diğ erinin varlık garantisi olarak görülmektedir.

Bu bağlamda, İHKon.'un 2012 yılında almış olduğu 19/36 sayılı Kararında demokrasi ile insan hakları arasında birbirine bağlı ve karşılıklı bir ilişki olduğuna vurgu yapılarak,¹³² insan haklarının güçlendirilmesi ve korunması bakımından demokratik bir yönetimin hayati bir önem taşıdığı ifade edilmiştir.¹³³

İnsan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünün gıda hakkının etkin bir biçimde sağlanması bakımından taşıdığı önem, Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanması ve Desteklemesi Hakkında Rehber İlkelerde de vurgulanan bir husustur.¹³⁴

Günümüzde yaşanan insan hakları ihlalleri de demokratik bir yönetimin, insan hakları açısından taşıdığı önemi teyit eder niteliktedir. Zira demokratik bir yönetimin olmadığı ülkelerde insan hakları, birer hak olma vasıflarını kaybederek baskıcı hükümetler tarafından stratejik amaçlarla kullanılan araçlara ve standartlara dönüşmüşlerdir.¹³⁵

¹³² UNGA Human Rights Council, Resolution adopted by the Human Rights Council, Human Rights, Democracy and the Rule of Law, A/HRC/RES/19/36, 19 April 2012. (Bundan sonra Human Rights Council Resolution, Human Rights, Democracy and the Rule of Law, par. 5.

¹³³ Human Rights Council Resolution, Human Rights, Democracy and the Rule of Law, par. 5.

¹³⁴ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 1.

¹³⁵ Creswell Riol, 16.

Demokrasinin, açlık sorunun çözümü için taşıdığı önem ise en net biçimde Sen'in görüşlerinde kendini göstermektedir. Gıda hakkı ihlallerinin en şiddetli formu olarak ortaya çıkan kıtlığın demokratik bir toplumda olamayacağını belirten Sen'e göre, demokratik bir rejim bazı özellikleri ile diğer yönetim biçimlerinden ayrılarak insan haklarının garantörü haline dönüşmektedir. Bu bağlamda, Sen demokratik bir rejimim siyasal ve sosyal katılımı savunan bir rejim olması nedeniyle doğası itibarıyla değerli olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶ Siyasal ve sosyal katılım, bireylerin gıda politikaları ve sorunları üzerine kendi fikir ve taleplerini ifade edebilecekleri karar alma mekanizmalarına dahil olmalarına imkân tanımaktadır.

Sen bu tespitlerinden hareketle, açlığın sona erdirilebilmesi ve kalkınma için demokrasinin hayati bir ehemmiyet taşıdığını belirtmekte olup demokratik olmayan bir yönetimin, bireylerin haklarının ve toplumsal hayattaki etkilerinin eşitsizliği sonucunu doğuracağını ifade etmektedir.

Demokrasinin açıklıkla mücadele açısından taşıdığı önem, bireylerin karar alma mekanizmalarına katılabilme ve uygulanan politikalara karşı muhalefet edebilmelerinin yanı sıra, gıda hakkı ihlalleri karşısında sorumlulara hesap sorabilme hakkına sahip olmaları bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Küresel açlık sorununun çözümü için, demokratik kültürün, en küçük toplumsal yapı olan aileden başlayarak, uluslararası toplumu kuşacatacak şekilde geniş bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde, aile içinde başlayan kadın veya kız çocuklarına yapılan ayrımcılıktan başlayarak, uluslararası toplumda gelişmiş devletlerin, çok uluslu şirketlerin veya IMF gibi uluslararası finans kuruluşlarının gelişmekte olan

¹³⁶ Sen'in konuya ilişkin kapsamlı çalışması için bkz. Sen, Development as Freedom.

devletlere karşı uyguladıkları olumsuz politikalara kadar mücadele imkânı geliştirebilecektir. Aksi halde, demokratik kurumların ve demokrasi kültürünün güçlenmediği en küçük toplumsal yapıdan en geniş anlamda uluslararası topluma kadar, karar alma mekanizmalarının hesap verme sorumluluğu taşımayan kişilerin elinde bulunması, açlık sorununu derinleştiren bir faktör olarak varlığını sürdürecektir.¹³⁷

Hesap verme sorumluluğu ise demokrasinin en temel ilkelerinden biridir. İnsan haklarının uygulamada anlam kazanabilmesinin ön şartlarından biri de insan hakları ihlalleri karşısında sorumlulardan hesap sorulabilecek mekanizmaların varlığıdır. Aksi halde, insan hakları soyut bir kavram olmanın ötesine geçemeyecektir. Gıda hakkının anlam kazanması da ancak bireylerin bu haktan yararlanabilmeleri, yararlanamadıkları durumlarda da söz konusu ihlaller karşısında sorumlulardan hesap sorabilecekleri mekanizmalara sahip olabilmeleri ile mümkündür. Ancak bu şekilde, insan hakları akademik tartışmaların ve uluslararası antlaşmaların konusu olmanın ötesinde, bireylerin günlük hayatlarında fark yaratan gerçek bir anlama kavuşabilecektir.

Bu tespitlerimizden hareketle, günümüzde yaşanan gıda hakkı ihlallerinin yaygın bir şekilde ve kimi durumlarda şiddetlenerek süregeliyor olmasının, bu ihlalleri gerçekleştirenlerin, sorumluluktan neredeyse tamamen bağışık olmalarından kaynaklandığı söylemek mümkündür.¹³⁸ Bu durum göstermektedir ki, gıda hakkı ihlalleri hesap verme mekanizmaları ile desteklenmediği müddetçe, açlıkla mücadele konusunda uluslararası toplum tarafından atılan adımlar başarısız kalacaktır. Bu minvalde, Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanması Desteklemesi Hakkında Rehber İlkeler'de de gıda hakkı ihlallerine karşı yeterli, etkin ve

¹³⁷ Lappé, s. 4-6.

¹³⁸ Creswell Riol, s. 14-15.

hızlı çareler sunan ve özellikle zayıf gruplar tarafından da erişilebilir nitelikte olan idari, yargısal ve yarı-yargısal başvuru mekanizmalarının kurulması gerektiğine dikkat çekildiği görülmektedir.¹³⁹

Hesap verme sorumluluğu, serbest ve adil seçimlerle güvence altına alınan siyasal sorumluluk başta olmak üzere, parlamentonun, yürütme organının faaliyetleri üzerindeki denetleme yetkisi olmak üzere farklı şekillerde tezahür edebilir. Yürütme organının hesap verme sorumluluğunun bir başka boyutu ise idari sorumluluk olup idarenin yaptığı işlem ve eylemlerin denetime tabi olması hukuk devleti ilkesinin en temel özelliklerinden biridir.

Hesap sorulabilirlik, hükümetin izlemekte olduğu yanlış politikalar neticesinde gıda hakkından mahrum kalan bireylerin gerek idari sorumluluk mekanizmalarına başvurmak gerekse seçimler vasıtasıyla memnun olmadıkları siyasal iktidarı değiştirmek imkânına sahip olmalarını gerektirmektedir.

Örneklerle ortaya konulduğu üzere, gıda hakkı ihlallerinin, genellikle otoriter ve totaliter rejimlerle yönetilen ülkelerde vuku bulması, demokratik kurumların güçlendirilmesi gerekliliğini göstermektedir. Öyle ki demokratik bir ülkede, siyasal özgürlüğün sorumlu bir hükümet anlayışı doğuracağını ve bunun sonucu olarak bireylerin ekonomik özgürlüklerinin sağlanabileceğini söylemek mümkündür. Buna bağlı olarak, açlığın ortadan kaldırılmasında katılımcı demokrasi büyük bir önem arz etmektedir.

Bununla birlikte, siyasal ve idari sorumluluk mekanizmalarının yargısal sorumluluk mekanizmalarıyla desteklenmesi de gıda hakkının etkin bir biçimde korunması bakımından dikkate alınması gereken bir husustur. Bu husus, insan haklarının

¹³⁹ Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Guideline 7.

sadece siyasal iktidarın korumasına bırakılamayacak kadar hassas bir mesele olmasının bir sonucu olduğu kadar, özellikle demokratik sürecin sağlıklı işlemediği ülkelerde büyük bir gerekliliktir. Daha açık ifadesiyle, özellikle demokratik kurumların güçlü olmadığı, zayıf ve yoksul kesimlerin siyasal karar alma mekanizmalarını etkileme güçlerinin bulunmadığı ülkelerde gıda hakkını koruma görevi büyük ölçüde yargıya düşmektedir.¹⁴⁰

Daha önce detaylı bir şekilde izah edildiği üzere, ulusal hukuk düzeninde, gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olarak tanınması önünde hukuki hiçbir engel olmadığı gibi,¹⁴¹ devletlerin bu yönde adım atmaları uluslararası hukukun icra mekanizmalarının zayıflığından kaynaklanan boşluğu doldurmuş olacaktır. Bu bağlamda, yargısal sorumluluğun, özellikle gıda hakkının sağlanamamasının önündeki en büyük engel olan siyasal irade eksikliğinin denetlenmesi için olmazsa olmaz bir şart olduğunu söylemek mümkündür. Yargısal sorumluluğun sağlanmadığı bir hukuk düzeninde, gıda hakkı uygulamada bir anlam taşımayacak, sadece kâğıt üzerinde tanınmış olacaktır.

Bununla birlikte, hakkın pratikte de anlam kazanabilmesi için, hakkı ihlal edilen mağdurların da tazminat, eski hale getirme veya ihlalin tekrar etmeyeceğine dair garanti verilmesi gibi yollar vasıtasıyla mağduriyetlerinin giderilmesi gerekir.¹⁴²

¹⁴⁰ Demokratik kurumların güçlendirilmesinin ve özellikle gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak (*justiciable right*) olarak tanınmasının Hindistan örneğinde nasıl olumlu sonuçlar doğurduğuna ilişkin detaylı bir değerlendirme için bkz. Dréze, J.: *Democracy and Right to Food* içinde Human Right and Democracy, (Ed: Philip Alston/ Mary Robinson), Oxford University Press, Oxford 2005, s. 45- 64. Dréze ilgili çalışmada, toplum içindeki belli grupların ekonomik güvencesizlik, eğitimsizlik ve sosyal sınıf nedeniyle uğramış oldukları ayrımcılık gibi nedenlerden dolayı demokratik karar alma süreçlerinde etkili olamadıklarına vurgu yapmakta ve grupların haklarının ancak yargı eliyle korunup sağlanabileceğine dikkat çekmektedir.

¹⁴¹ Konuya ilişkin detaylı değerlendirmeler için bkz. tezin “Gıda Hakkının “Yargı Önüne Taşınabilir” Olup Olmadığı Üzerine Tartışmalar” başlıklı bölümü.

¹⁴² Genel Yorum 12, par. 32.

Ayrıca gıda hakkı ihlallerine karşı yarı-yargısal veya yargısal nitelik taşımayan ulusal insan hakları kurumlarına¹⁴³ başvurma olanaklarının tanınması da gıda hakkının korunması bakımından büyük önem arz etmektedir.¹⁴⁴ Ulusal insan hakları kurumları, mahkemeler gibi yürütme organından bağımsız bir şekilde çalışmakta olup, gıda hakkı ihlallerini inceleme yetkisi ile donatılabilecekleri gibi, bu ihlalleri yargı organları önüne taşıma yetkisine de haiz kılınabilirler.¹⁴⁵ Her ne kadar, ilgili kurumların vermiş oldukları kararlar bağlayıcı nitelik taşımasalar da daha sonraki yasal düzenlemeleri olumlu yönde değiştirebilecek etkiye sahip olabilmektedir.

Tüm bu hususlarla birlikte, ulusal insan hakları kurumlarının, gıda hakkı konusunda yürütecekleri eğitim faaliyetleri ile toplumsal farkındalık oluşturmaya katkı sunmaları da mümkündür. Bu anlamda, ulusal insan hakları kurumları bir yandan hesap verilebilirliğin güçlendirilmesine, diğer yandan ise hak sahiplerinin bilgi ve bilinç düzeylerini arttırmak suretiyle hak sahiplerinin güçlendirilmesine hizmet edeceklerdir.

¹⁴³ Ulusal insan hakları kurumları, ulusal hukuk düzenlerinde farklı biçimlerde karşımıza çıkabilir. Bu kurumlara insan hakları komisyonları, ombudsmanlık (*ombudsperson*), kamu avukatlığı (*public defenders*) örnek olarak gösterilebilir. Ulusal insan hakları kurumları hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Genel Yorum 10; OHCHR, Fact Sheet 19: National Institutions for the Promotion and Protection of Human Rights, 1993, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet19en.pdf>, s.e.t. 15.05.2019; OHCHR, National Human Rights Institutions: History, Principles, Roles and Responsibilities, Professional Training Series No. 4 (Rev.1), 2010, https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf, s.e.t. 15.05.2019.

¹⁴⁴ Genel Yorum 12, par. 32.

¹⁴⁵ Arjantin ve Kolombiya Anayasalarına göre bir ulusal insan hakları kurumu olan ombudsmanın insan hakları ihlallerini yargı önüne taşımak yetkileri de bulunmaktadır. Konuya ilişkin örnekler için bkz. tez çalışmasının “Uluslararası Hukukun Ulusal Hukuka Yansıması ve Ulusal Mahkemelerin Örnek Kararları” başlıklı bölümünde ele alınan Arjantin ve Kolombiya mahkemelerinin önüne bu usulle taşınmış olan davalar.

2. Adalete Erişimin Güçlendirilmesi

Gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olarak kabul edilerek, ulusal hukuk sisteminde hakkı ihlal edilen kişilere bu ihlale karşı başvuru hakkının tanınması ve ihlali gidermek üzere hukuki çarelerin öngörülmüş olması büyük önem taşımakla birlikte, sorunun çözümü için tek başına yeterli değildir.

Gıda hakkı ihlaline maruz kalan mağdurların büyük bir kısmı toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı kimseler olup en temel ihtiyaçları olan gıdayı dahi temin etmekte zorlanan bu bireylerin adalete erişimde büyük bir zorluk içinde olacaklarını söylemek mümkündür. Bu anlamda, gıda hakkının yargı önüne taşınabilir kabul edildiği durumlarda, mevcut mekanizmaların hak sahipleri tarafından etkin bir biçimde kullanılabilmesi için bireylerin adalete erişimlerinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde, gıda hakkı sadece kâğıt üzerinde değil, pratik anlamda da yargı önüne taşınabilir kılınmış olacaktır. Böylece, uzun süredir dışlanmış ve ayrımcılığa uğramış grupların adalete olan inançlarının tesisi de sağlanmış olacaktır.

Adalete erişimin güçlendirilebilmesi için sunulabilecek çözüm önerilerini üç başlık altında ele almak yerinde olacaktır. Bunlar sırasıyla; bireylerin bir hak ihlalinin yargı önüne taşınmaları için sahip olmaları gereken taraf ehliyetinin genişletilmesi, adalete erişim sürecinde var olan hukuki formalitelerin azaltılması ve kurumsal ve yapısal engellerin kaldırılmasıdır.

a. Taraf Ehliyetinin Genişletilmesi

Gıda hakkı dahil olmak üzere, insan hakları ihlalleri söz konusu olduğunda genel kural, söz konusu ihlalin, ihlalden mağdur olan birey tarafından yargı önüne taşınmasına

imkân vermektedir. Daha açık deyişle, birçok hukuk düzeninde, insan hakkı ihlali söz konusu olduğunda taraf ehliyeti sadece ihlal nedeniyle mağdur olan kişiye tanınmaktadır.

Taraf ehliyetine ilişkin bu dar kapsamlı uygulamanın, mağdurların adelete erişimleri önündeki en büyük engellerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Sahip olduğu insan hakları ve bu hakların ihlali durumunda başvurabileceği mekanizmalar hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan bireylerin bu ihlalleri yargı önüne taşınmaları her zaman mümkün olamamakta, bu da insan hakları ihlallerinin yaptırımsız kalmasına neden olmaktadır.

Gıda hakkı, bireyin yaşamının idamesi için gereken gıdadan veya bu gıdaya erişebilmesi için gereken kaynaklardan yoksun bırakılması veya daha şiddetli hali ile açlıktan ölmek durumunda bırakılması gibi durumlarda ihlal edilmiş olmaktadır. Böylesi bir durumda bulunan mağdurların, sadece kendilerinin taraf ehliyetine sahip olmaları, ihlallerin yargı önüne taşınabilmesini büyük ölçüde güçleştirmektedir.¹⁴⁶

Bu noktada çözüm adına yapılması gereken, gıda hakkı ihlalleri bakımından taraf ehliyetinin genişletilmesidir. Gıda hakkı ihlalleri karşısında, aşırı yoksulluk¹⁴⁷ veya toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı konumları nedeniyle kendi adına hareket edebilme kapasitesine sahip olmayan kişiler adına hareket eden kişilere, belli bir grup veya sınıfın üyesi olarak veya ilgili grup veya sınıf yararına hareket eden kişilere, kamu menfaati adına hareket eden kişilere veya belli bir dernek adına hareket eden kişilere taraf ehliyeti

¹⁴⁶ Sepulveda, C. M./ Donald, K.: Access to Justice for Persons Living in Poverty: A Human Rights Approach, Elements for Discussion, Ministry of Foreign Affairs of Finland, s. 28-29, https://um.fi/doc/human_rights_approach/files/assets/common/downloads/files/Ministry_of_Foreign_Affairs_Human_Rights_Approach.pdf, s.e.t. 18.10.2018.

¹⁴⁷ Aşırı yoksulluk içinde bireylerin adalet erişim bakımından karşılaştıkları güçlüklerin detaylı bir analizi için bkz. United Nations Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights, Access to Justice by People Living in Poverty, UN Doc. A/67/278, 9 August 2012.

tanınması adalete erişimi güçlendirmek için atılacak önemli bir adım olacaktır. Böylece uğramış olduğu ihlali yargı önüne taşıyamayan mağdur adına, söz konusu ihlali başka bir kişi, grup veya dernek yargı önüne taşıyabilecektir.

Bu bağlamda, pek çok Latin Amerika ülkesinde benimsenmiş olan “*amparo usulü*” (*amparo procedure*)¹⁴⁸ adalete erişimi güçlendirici bir özellik göstermesi bakımından önemli bir örnektir.¹⁴⁹ *Amparo* usulüne göre, anayasada tanınan veya anayasal statüye haiz olan¹⁵⁰ bir hakkın ihlali durumunda, herhangi bir kimse¹⁵¹ anayasa mahkemesi de dahil olmak üzere ilgili ulusal düzendeki mahkemelere ihlalin durdurulması veya engellenmesi talebi ile başvurabilmektedir. *Amparo* usulünün en temel özelliklerinden biri mağdurların veya potansiyel mağdurların hızlı bir şekilde adalete erişimlerini sağlamaktır.¹⁵²

Amparo usulünü benimseyen ülkelerin uygulamalarında farklılıklar olsa da adalete erişimi kolaylaştırmak paydasında bireleşen belli başlı özelliklerin ön plana çıktığı söylenebilir. Bu özelliklerden ilki *amparo* usulünün, vakıaların basit bir usülle yargı önüne taşınmasına imkân veriyor olmasıdır. Bir başka deyişle, hukuki formaliteler, bu usulde en

¹⁴⁸ “*Amparo*” kelimesinin sözlük anlamı İspanyolca- İngilizce sözlükte “*protection, shelter, refuge, guardianship*” olmak verilmiştir. Termbank, İspanyolca-İngilizce Sözlük, <https://termbank.com/tr/ispanyolca-ingilizce/amparo> Bu kelimeler dilimize “*destek, barınak, himaye*” olarak çevrilebilir. İspanyolca- Türkçe sözlükte ise “*amparo*” kelimesinin anlamı, “*himayesi altında*” olarak verilmiştir. Bkz. dict.com, İspanyolca-Türkçe Sözlük, <https://www.dict.com/ispanyolca-turkce/amparo>, s.e.t. 18.10.2018.

¹⁴⁹ *Amparo* usulünü kabul eden ülkeler arasında Arjantin, Bolivya, Brezilya, İspanya, Kolombiya, Kosta Rika, Ekuador, El Salvador, Guatemala, Honduras, Meksika, Nikaragua, Panama, Paraguay, Şili ve Venezüella yer almaktadır.

¹⁵⁰ Anayasal hak olarak kabul edilen diğer haklar uluslararası bir antlaşma ile tanınan haklardır.

¹⁵¹ Hakkın korunması bakımından adalete erişimin son derece sadeleştirildiği ve kolaylaştırıldığı *amparo* usulünde çocukların dahi yargı organına başvurabilmesinin önünün açıldığı bir örnek için Kosta Rika uygulamasına bakılabilir. Eğitim hakkı kapsamında okul müdürlerinin vermiş olduğu kararın öğrenci tarafından yargı önüne taşınması örneği için bkz. Courtis, Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights Comparative Experiences of Justiciability, s. 96.

¹⁵² Golay, The Right to Food and Access to Justice, s. 50.

aza indirgenmiş olup, ihlale ilişkin dilekçede başka formel şartlar aranmaksızın sadece olaylara yer verilmesi yeterli görülmüştür.¹⁵³

Bu usulün önemli özelliklerinden bir diğeri ise yargı önüne taşınan başvuruların kısa bir zaman içinde çözüme kavuşturulmasıdır. Böylece *amparo* usulü ile hem adalete erişim kolaylaştırılmakta hem de süreç hızlı bir şekilde tamamlanmaktadır.

Amparo usulünde dikkat çeken bir başka özellik ise, hakkın ihlali durumunda sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra, ombudsman gibi ulusal insan hakları kurumlarına da taraf ehliyeti tanınmış olmasıdır.¹⁵⁴ Böylece insan hakları konusunda bilgi donanımına ve farkındalığa sahip olan kurumlar vasıtasıyla ihlallerin giderilmesi talep edilmektedir.

Ulusal hukukta adalete erişimin güçlendirilmesine yardım eden bir başka müessese ise kamu yararı yargılamasıdır (*public interest litigation*). Bu müessese ile hem bireysel hem de toplu iddialar kamu yararı temelinde, yargı önüne taşınmaktadır.¹⁵⁵

Kamu yararı yargılamasında da taraf ehliyetinin genişletilmesi söz konusu olup, ihlali yargı önüne taşıyan kişinin hakkın ihlalinden mağdur olan veya mağdur olan kişileri temsil eden kişi olması şart koşulmamaktadır. Özellikle Hindistan’da adalete erişimin önündeki engelleri azaltmak amacıyla mahkemeler tarafından geliştirilen kamu yararı

¹⁵³ *Amparo* usulünün herkese açık ve kolay bir yöntem olmasının göstermesi bakımından başvurularda kullanılmak üzere hazırlanmış bir dilekçe örneği için bkz. QTips: How to file a Recurso Amparo, <https://qcostarica.com/qtips-how-to-file-a-recurso-amparo/>, s.e.t. 09.04.2019.

¹⁵⁴ Kolombiya ve Arjantina Anayasalarında *amparo* usulü ile ombudsmanın hak ihlallerini yargı önüne taşımasına imkân verilmektedir. Bkz. The Constitution of the Argentine Nation, Chapter II, Section. 43, par. 2; Colombia’s Constitution of 1991 with Amendments through 2005, Article 118, Article 282. https://www.constituteproject.org/constitution/Colombia_2005.pdf, s.e.t. 11.04.2019.

¹⁵⁵ Hindistan başta olmak üzere Bangladeş, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka mahkemeleri kamu yararı yargılamasını geliştirmek suretiyle bireylerin adalete erişimlerini güçlendirmişlerdir. Gıda hakkı bakımından kamu yararı yargılamasının taşıdığı önemi ortaya koyan en somut örneklerden biri Hindistan Yüksek Mahkemesi tarafından karara bağlanan ve tez çalışmasının “Uluslararası Hukukun Ulusal Hukuka Yansıması ve Ulusal Mahkemelerin Örnek Kararları” başlıklı bölümünde detaylı bir şekilde ele alınan *PUCL* davasıdır.

yargılamasına göre, benzer ihlalden mağdur olan belirsiz sayıda kişi adına herhangi bir başka kişi davayı Yüksek Mahkeme önüne taşıyabilmektedir.¹⁵⁶

Kamu yararı yargılaması usulünün en önemli özelliklerinden biri de *amparo* usulüne benzer biçimde hukuki formalitelerin en aza indirilmiş olmasıdır. Öyle ki mahkemeye başvuru için mektup veya telgraf gönderilmesi yeterli görülmekte olup resmi dilekçe ile başvuru zorunluluğu bulunmamaktadır. Ayrıca kamu yararı başvurularından herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

Hakkı ihlal edilenlerin dışındaki kişilerin de yargı sürecine dahil edilmesine imkân veren bir başka usul ise, yargılama sürecinde *amicus curiae* atanmasıdır. *Amicus curiae* (mahkeme arkadaşı)¹⁵⁷ atanması doğrudan doğruya adalete erişimin kolaylaştırılması ile alakalı olmamakla birlikte, özellikle karışık ve teknik meseleler karşısında yetersiz kalan yargıçlara destek sağlamak ve verilecek kararların adalete daha uygun olmasına hizmet etmesi bakımından önem taşımaktadır.

b. Hukuki Formalitelerin Azaltılması

Daha önce bahsedildiği üzere, toplum içerisinde gıda hakkı ihlal edilen bireylerin büyük bir kısmı yaşamını idame ettirebilmek için gereken yeterli gıdaya erişim imkânından yoksun olan veya kadın, çocuk, yaşlı, engelli, tutuklu olmaları nedeniyle zayıf

¹⁵⁶ Muralidhar, S.: *Judicial Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights: the Indian Scenario* içinde Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems, (Ed: Fons Coomans) Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems, Intersentia, Antwerp 2006, 239-240.

¹⁵⁷ *Amicus curiae*, Latince bir terim olup dilimize “mahkeme arkadaşı” (*friend of the court*) olarak çevirilmiştir. *Amicus curiae*, “dava ile ilgili olmadığı halde duruşmada hazır olup da mahkemenin dikkatini maddi veya hukuki bir meseleye celbeden kimse” olarak tanımlanabilir. Tureng, English-Turkish Dictionary, <https://tureng.com/en/turkish-english/amicus%20curiae>, s.e.t. 11.04.2019. *Amicus curiae* hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Cornell Law School, Legal Information Institute, https://www.law.cornell.edu/wex/amicus_curiae, s.e.t. 11.04.2019; Samuel Krislov, *Amicus Curiae Brief: From Friendship to Advocacy*, Yale Law Journal, Vol. 72, No. 4, 1963, s. 694-721.

ve dezavantajlı olan bireylerdir. Bu bireylerin adalete erişimlerinin önündeki engellerden en büyüğü de bir davanın mahkeme önüne taşınabilmesi için var olan hukuki formaliteler ve yargılamadan kaynaklanan masraflardır. Ayrıca, yargı sisteminin karmaşık yapısı ve hak ihlallerinde ispat yükünün mağdurun üzerinde olması gibi etkenler, mağdurların yargıya başvurmaktan çekinmelerine neden olabilmektedir.

Toplum içinde zayıf ve dezavantajlı bulunan bu kesimlerin adalete erişimlerinin güçlendirilebilmesi için yargısal masrafların düşürülmesi ve bu masrafları karşılamakta zorluk çeken bireylerin adli yardımla desteklenmeleri, gıda hakkı ihlallerinin yargı önüne taşınabilmesi için büyük önem taşımaktadır.

Bir başka husus ise birden çok mağdurun olması durumunda, bu kişilerin toplu bir şekilde yargıya başvuru yapıp yapamayacakları sorunudur. Mevcut hukuk sisteminde her bir bireyin ayrı ayrı başvurması gibi prosedürler kaldırılarak, bir ihlalden topluca mağdur olan bireylerin yargıya birlikte başvurabilmelerine imkân tanınması da adalete erişimin kolaylaştırılması bakımından yararlı olacaktır.

c. Kurumsal ve Yapısal Engellerin Kaldırılması

Hakları ihlal edilen bireylerin adalete erişimleri önündeki engellerden bir diğeri de kurumsal ve yapısal engellerin varlığıdır. Gıda Hakkı Özel Raportörü Elver'in de dikkat çektiği üzere, özellikle kırsal, sapa veya şehrin dışındaki alanlarda yaşayanlar için mahkemeye erişimin kendisi ciddi bir zorluk arz etmektedir.¹⁵⁸ Bazı ülkelerde şehir mahkemelerinin (*municipal courts*) bulunmaması ve hukukun merkezüssünün sadece

¹⁵⁸ Elver Report- Access to justice and the right to food, s. 10, par. 34.

başkentte toplanması, başkent dışında yaşayanlar açısından adalete erişimi çok güç kılmaktadır.¹⁵⁹

Adalete erişim imkânı bulanlar bakımından ise yine kurumsal yapıdan kaynaklanan eksiklikler, adaletin etkin bir şekilde tecelli etmesini engellemektedir. Bu eksikliklerden en önemlilerinden biri hâkimlerin insan hakları ihlalleri karşısındaki tutumlarıdır. Bazı ülkelerde yargı mensuplarının yürütme organı olan ilişkileri ve genel olarak insan hakları konusundaki yetersiz bilgileri ihlaller karşısında etkin çözümler üretememelerine neden olmaktadır.¹⁶⁰ Bu sorunun aşılabilmesi için, yargı bağımsızlığının güçlendirilmesi ve hâkimlerin insan hakları konusunda eğitimlerine ayrı bir özen gösterilmesi gerektiği söylenebilir.

3. Hak Sahiplerinin Güçlendirilmesi

Gıda hakkı ihlallerinden en çok etkilenen bireyler, daha önce detaylı şekilde ele alındığı üzere, toplum içindeki en zayıf ve dezavantajlı gruplardır. Bu bireyler, gıdanın temel bir ihtiyaç olduğunu biliyor olsalar da gıda için verdikleri mücadelenin insan hakları ile ilişkili olduğunun farkında değillerdir.¹⁶¹ Gıda hakkının sadece kâğıt üzerinde soyut bir hak olmaktan çıkarak pratikte anlam kazanarak sofraya taşınan somut bir gıda hale dönüşebilmesi, ancak hak sahiplerinin güçlendirilmesi ile mümkündür.

Hak sahiplerinin güçlendirilmesi için atılması gereken adımlardan ilki, hak sahiplerinin, gıda hakkı konusunda bilgi ve bilinç düzeylerinin artırılmasıdır. Bu bağlamda, hak sahiplerinin, gıdanın bir hak olduğu, bu hakkın devlete yüklediği

¹⁵⁹ Elver Report- Access to justice and the right to food, s. 10, par. 34.

¹⁶⁰ Elver Report- Access to justice and the right to food, s. 10, par. 34.

¹⁶¹ FIAN, Advancing the Right to Adequate Food at the National Level, Some Lessons Learned, March 2009, s. 7, https://www.fian.org/fileadmin/media/publications_2015/2010_03_Advancing_rtf_nationallevel.pdf, s.e.t. 11.04.2019.

yükümlülükler ve hak ihlali durumunda başvuru mekanizmaları hakkında bilgilendirilmeleri gerekmektedir.

Bir önceki bölümde ifade edilen adalet erişiminin güçlendirilmesinin de ancak hak sahiplerinin güçlendirilmesi ile anlam kazanabileceği söylenebilir. Zira adalet erişiminin önündeki engellerin azaltıldığı bir sistemden istenen sonuçların alınabilmesi de ancak hak sahiplerinin hakları hakkında bilgilili ve bilinçli olmalarına bağlı bulunmaktadır.

Genel olarak insan hakları, özel olarak ise gıda hakkı konusunda hak sahiplerinin bilgi ve bilinç düzeylerinin artırılması devletlerin kolaylaştırma yükümlülüklerindendir. Bu yükümlülük, devletlerin gıda hakkı konusunda yapılan yeni yasalar veya yasal değişiklikler hususunda halkı bilgilendirmesini gerekli kılmaktadır. Bu bilgilerin toplum içinde ayrımcılığa yer vermeyecek biçimde herkes için kolayca bulunabilir ve erişilebilir nitelikte olması gerekmektedir.¹⁶² Ayrıca devletlerden, bu bilgilerin, engelliler, tutuklular gibi toplum içinde zayıf durumda bulunan kişiler açısından da erişilebilir olması için özel bir çaba sarf etmeleri beklenmektedir.¹⁶³

Hak sahiplerinin güçlendirilmesi bakımından azınlıkların veya mültecilerin durumları ayrı bir önem arz etmektedir. Bu kişilerin dil engeli gibi nedenlerle bilgiye erişimleri önündeki engellerin kaldırılması gerekmektedir. Kırsal alanda yaşayan ve yoksulluk içinde bulunan bireylerin de hakları hakkında bilgiye erişimlerinin sağlanması devletlerin görevleri arasında yer almaktadır.

Tüm bu hususlarla birlikte, zayıf ve dezavantajlı grupların kalkınma ve gıda güvencesine yönelik olarak hazırlanan programların ve stratejilerin hazırlanması sürecine

¹⁶² Elver Report- Access to justice and the right to food, s. 10, par. 31.

¹⁶³ Elver Report- Access to justice and the right to food, s. 10, par. 31.

dahil edilmeleri de hak sahiplerinin güçlendirilmesi için atılması gereken adımlardandır. İlgili kişilerin, kendilerini doğrudan etkileyecek olan kararların alınması sürecine dahil olmaları gerek ilgililerin beklentilerinin dikkate alınması gerekse daha sonradan oluşabilecek ihlallerin önüne geçilmesi açısından önem arz etmektedir.

Hak sahiplerinin güçlendirilmesi bakımından, en çok mücadeleyi gerektiren husus ise, zayıf ve dezavantajlı grupların toplum içinde uzun süredir süregelen sosyal dışlanma ve ayrımcı tutumlar gibi nedenlerle kendilerinin mağdur olmaktan ziyade, hak sahibi oldukları inancının ve adalete olan güvenlerinin yeniden tesis edilmesidir.¹⁶⁴

4. Gıda Egemenliğinin Desteklenmesi

Gıda hakkının sağlanması önündeki engellerin kaldırılması bakımından gıda egemenliğinin¹⁶⁵ desteklenmesi çözüm adına ele alınması gereken bir diğer önemli husustur.

Gıda egemenliği, içerik bakımından gelişmekte olan bir kavram olup, en temel iddiası, gıda üretiminde, gıda pazarı ve şirketlerin taleplerini esas alan politikaların yerine, gıda üreticileri ve tüketicilerinin talep ve beklentilerini önceleyen bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğidir. Bu bağlamda, gıda egemenliği hareketi, büyük şirketlerin söz sahibi olduğu gıda sistemine karşı bir strateji belirlemek suretiyle gıda, çiftçilik, balıkçılık ve hayvancılık sistemlerinin yerel üreticiler tarafından alınan kararlarla işletilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.¹⁶⁶

¹⁶⁴ FIAN, Advancing the Right to Adequate Food at the National Level, Some Lessons Learned, s. 9.

¹⁶⁵ Gıda egemenliği kavramının içeriği hakkında detaylı açıklamalar için bkz. tez çalışmasının “Gıda Egemenliği” başlıklı bölümü.

¹⁶⁶ Declaration of Nyéléni, par. 3.

Günümüzde yaşanan gıda hakkı ihlallerinde gıda pazarının işleyişinde var olan sorunların ve büyük şirketlerin pay sahibi oldukları düşünüldüğünde gıda egemenliğinin, gıda hakkı ile birlikte oluşturacağı sinerjinin sorunların çözümüne katkı sağlayacağı açıktır. Bu bağlamda, gıda egemenliği hareketi ile gıda hakkının ortak paydası olan insan haklarının, gıda egemenliğinin vurgu yaptığı demokrasi ve siyasi özerklik talepleri ile güçlendirilmesi günümüzde yaşanan sorunların çözümüne katkı sağlayacak niteliktedir.¹⁶⁷

Gıda egemenliği hareketi, açlığın ortadan kaldırılması önündeki engellerden biri olan endüstriyel gıda sistemlerinin neden olduğu tahribatın, agroekoloji ile ortadan kaldırılmasına da imkân verecek niteliktedir. Zira yerel kaynakların optimum düzeyde kullanılmasını savunmakla birlikte, gelecek nesillerin ekonomik, sosyal ve çevresel ihtiyaçlarını da görmezden gelmeyen gıda egemenliği hareketi ve agroekoloji birbirini tamamlamaktadır. Her iki yaklaşımın devletler tarafından desteklenmesi insanlar için daha sağlıklı gıda ürünlerinin üretimi ile birlikte bu üretimin, sürdürülebilir nitelikte olmasını sağlayacaktır.¹⁶⁸

Gıda egemenliğinin desteklenmesinin gıda hakkı üzerindeki olumlu etkisini gösteren en iyi örneklerden biri Etiyopya'dır. Etiyopya'da gıda egemenliğini destekleyen pek çok program ve girişim sayesinde, devletin BKH'den birincisi olan yoksulluk oranın yarıya indirme hedefine ulaştığı gözlenmektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Alkon, A.H.: Food Justice, Food Sovereignty and the Challenge of Neoliberalism, Food Sovereignty: A Critical Dialogue, International Conference, Conference Paper 38, Yale University, September 14-15, 2013, https://www.tni.org/files/download/38_alkon_2013.pdf, s.e.t. 15.05.2019; Creswell Riol, s. 21-22, s. 194-196.

¹⁶⁸ Elver Report- Right to food and nutrition, s. 24, par. 99(h).

¹⁶⁹ Ethiopian Embassy Brusells, News Release, "Ethiopia Cuts Extreme Poverty, Hunger by Half", 14 October 2014, <https://ethiopianembassy.be/2014/10/14/ethiopia-cuts-extreme-poverty-hunger-by-half/>, s.e.t. 11.04.2019.

5. Sivil Toplum Kuruluşlarının Desteklenmesi

Küreselleşen dünyada sivil toplum kuruluşlarının önemi giderek artmaktadır. Bu önem uluslararası hukuk alanında da küresel sivil toplumun daha çok dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır.

Gıda hakkının tanındığı ilk yıllarda, insan hakları örgütleri tarafından uzun bir süre ihmal edildiği gözlemlenmiştir. İnsan hakları örgütleri, daha ziyade medeni ve siyasi hakların ihlallerine yoğunlaşırken, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ihlalleri ancak yaygın ve sistematik bir boyuta ulaştığında gündeme taşınmıştır. İnsan haklarının savunuculuğu görevini üstlenen örgütlerin dahi insan hakları sorunlarına seçici bir yaklaşımla önem vermeleri, gıda hakkı ihlallerinin uzun süre ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Bununla birlikte, gıda hakkının korunması hususunda, 1990'lı yıllarda uluslararası düzeyde yaşanan gelişmelere paralel olarak, sivil toplum alanında da gelişmeler yaşanmış olup spesifik olarak gıda hakkına ve açlıkla mücadele meselesine odaklanan sivil toplum kuruluşları yaygınlık kazanmıştır.¹⁷⁰ Bu sivil toplum kuruluşları, gıda hakkı ihlallerini uluslararası toplumun gündeminde tutma yönünde ciddi bir rol oynamışlardır. Ayrıca ulusal düzeyde, yasal düzenlemelerin yapılması yönünde de sivil toplumun itici bir güç

¹⁷⁰ Bu kuruluşlardan, Action Against Hunger (Fransa), FoodFirst Information Network-FIAN (Almanya), World Alliance for Nutrition and Human Rights- WANAHR (Norveç), International Project on the Right to Food in Development (Oslo Üniversitesi, Norveç), International Service for Human Rights (İsviçre) ve International Jacques Maritain Institute (İtalya) yaptıkları çalışmalarla öne çıkan isimlerdir. Özellikle, FIAN, WANAHR ve International Jacques Maritain Institute 1997 yılında hazırlamış oldukları Yeterli Gıda Hakkı Hakkında Uluslararası Davranış Kuralları (*International Code of Conduct on the Human Right to Adequate Food*) ile bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Hazırlanmış olan bu kurallar, günümüze kadar sekiz yüzyü aşkın sivil toplum kuruluşu tarafından imzalanmıştır. Sivil toplum kuruluşlarının gıda hakkının korunması bakımından taşıdıkları önem hakkında bkz. Windfuhr, M.: "NGOs and the right to adequate food" içinde *The Right to Food in Theory and Practice*, FAO, Rome 1998, <http://www.fao.org/3/w9990e/w9990e00.htm#TopOfPage>, s.e.t. 11.04.2019.

oluşturduğunu söylemek mümkündür. Örneğin; Kolombiya’da sivil toplum örgütleri, ülkede süregelen silahlı çatışmaların gıda hakkı üzerindeki olumsuz etkilerini ortaya koymak ve bu konuda bilinç düzeyini arttırmak üzere bir araya gelmiştir.¹⁷¹ Benzer şekilde Hindistan, Brezilya, Haiti ve Nepal’de ulusal hukukta gıda hakkının korunmasına ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması hususunda sivil toplum kuruluşlarının itici güç oldukları görülmektedir.¹⁷²

Sivil toplumun diğer bir önemi ise, daha bilinçli ve duyarlı bir toplumun oluşmasına yardımcı olmaktır.¹⁷³ Açlık, yetersiz ve kötü beslenme hususlarında bilgi sahibi olan bir kamuoyu, kendi hak ve sorumluluklarını bilmekle birlikte, yükümlülüklerini yerine getirmeyen devlet mekanizmalarının harekete geçmesini sağlayacaktır. Özellikle ulusal düzeyde gıda hakkının korunmasına ilişkin parlamento düzeyinde itici bir gücün oluşması, ancak bu konu hakkında bilinçli ve duyarlı bir toplumun talepleriyle mümkün olabilecektir. Bu noktada, başta insan hakları dernekleri olmak üzere konu üzerine faaliyetler yürüten sivil toplum kuruluşlarının rolü büyük önem taşımaktadır. Sivil toplum kuruluşları ayrıca, küresel aktörlerin keyfi tutumları karşısında devletin yetersiz kaldığı durumlarda, bu keyfi güce karşı koyabilecek tek güç olma özelliği taşımaktadır.¹⁷⁴

Sivil toplumun kuruluşlarının diğer bir önemi ise, her beş yılda bir devletler tarafından ESKHK’ye sunulan raporlara alternatif olarak sundukları gölge raporlar ile ilgili ülkedeki insan haklarının durumunu ortaya koymalarıdır. Bu raporların iki önemli işleve sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu işlevlerden ilki, bu raporlar ile ilgili

¹⁷¹ Ziegler Report- Children and their right to food, s. 8, par. 18.

¹⁷² De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food, s. 20, par. 53-54.

¹⁷³ Gıda hakkının etkin bir biçimde tanınması bakımından sivil toplum kuruluşlarının taşıdığı öneme ilişkin bkz. Creswell Riol, s. 192-194.

¹⁷⁴ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 25, par. 83.

ülkede ESKHUS’de tanınan haklara ilişkin ihlallerin ve yaşanan gelişmelerin somut örnekler ile ortaya konulmasıdır. İkinci olarak ise, bu raporlar ulusal düzeyde konuya ilişkin bilgi ve bilinç düzeyinin artırılmasına katkı sunmaktadır.

Sonuç itibarıyla, uluslararası düzeyde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarını desteklenmesi de gıda hakkının uluslararası toplumun gündeminde kalması ve bu alanda yürütülen faaliyetlerin ivme kazanması bakımından önem arz etmektedir. Örneğin, çözüm önerileri kısmında dile getirilen gıda hakkına ilişkin özel konulu bir antlaşmanın imzalanabilmesi, bu konunun sivil toplum kuruluşları tarafından gündemde tutulması ile mümkündür. Devletler üzerinde etki sağlamak üzere konuya ilişkin olarak yürütülecek kampanyalar, bağlayıcı bir metnin ortaya çıkmasına katkı sağlayacak niteliktedir.

Yürüttükleri faaliyetlerin bu farklı işlevleri nedeniyle, devletlerin sivil toplum kuruluşlarını faaliyetlerine saygı duyması ve sundukları çözüm önerilerini dikkate alması gıda hakkının gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde daha etkin bir şekilde korunmasına katkı sağlayacak niteliktedir.¹⁷⁵

E. Gıda Hakkının Eğitim Müfredatına Dahil Edilmesi

Bireylerin sahip oldukları haklardan yararlanabilmeleri ve ihlal durumunda sorumlulardan hesap sorabilmeleri bu konuda sahip oldukları farkındalık ile doğru orantılıdır. İnsan Hakları ve Demokrasi Hakkında Uluslararası Kongre’de de ifade edildiği üzere, insan hakları eğitimi, sosyal adaletin, barış ve kalkınmanın tam olarak sağlanabilmesinin ve insan hakları ihlallerinin önlenbilmesinin ön şartıdır.¹⁷⁶ Bu

¹⁷⁵ Genel Yorum 12, par. 35.

¹⁷⁶ World Plan of Action for Education on Human Rights and Democracy (The Montreal Declaration) Adopted by the International Congress on Education for Human Rights and Democracy, Montreal, Canada 8-11 March 1993, [https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/10.WorldPlanofActiononEducationforHumanRightsandDemocracy\(TheMontrealDeclaration\)\(1993\).aspx](https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/10.WorldPlanofActiononEducationforHumanRightsandDemocracy(TheMontrealDeclaration)(1993).aspx), s.e.t. 11.04.2019.

nedenle, insan hakları hukuku sadece hukuk, uluslararası ilişkiler veya siyasal bilgiler alanında eğitim gören bireyleri değil, toplumun her bir ferdi ilgilendiren bir branş olarak eğitim hayatının ilk yıllarından itibaren eğitim müfredatında yer almalıdır.

Gıdanın insanın temel ihtiyaçlarından biri olması, gıda hakkını, diğer insan haklarından yararlanabilmenin bir önkoşulu kılmaktadır. Gıda hakkı konusunda bilgi sahibi olmayan bir bireyin devlet veya üçüncü kişiler eliyle gerçekleşen bir ihlal durumunda hesap sorma yoluna gideceğini ummak anlamsızdır. Bu nedenle, bireylerin sahip oldukları haklar bakımından bilinçlendirilmesi, gıda hakkı başta olmak üzere, insan haklarının eğitim müfredatına dahil edilmesinin gerekli kılmaktadır.

Ayrıca, gıda güvencesinin sağlanması, gıda israfı ve obezite gibi günümüzde büyük birer sorun olarak yüzleşmek durumunda olduğumuz sorunların çözümünde toplumun her bir bireyinin rolünün olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu sorunların, çözümünde bugüne kadar uygulanan politikaların yetersiz kaldığı görülmekte olup çözüm için toplumun her bir bireyini kapsayıcı yeni bir yaklaşımın benimsenmesinin gerekli olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, bireylerin ilköğretimden itibaren, sağlıklı beslenme, gıda israfı ile mücadele ve aşırı tüketimin zararları gibi konular başta olmak üzere insan hakları konusunda bilgilendirilmeleri çözüm adına atılacak önemli adımlardandır.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Çocukların gıda hakkı konusunda bilgilendirilmelerine yönelik olarak FAO tarafından hazırlanan “The Right to Food: A Window on the World” isimli çalışma bu anlamda örnek niteliğindedir. Kitapta açlık ve gıda hakkı konusu, hikayeler resimlenerek ele alınmak suretiyle uluslararası toplumun çözüm aradığı bu önemli sorun çocuklar için anlaşılır bir hale getirilmiştir. Bkz. FAO, The Right to Food: A Window on the World, Rome, 2006, <http://www.fao.org/3/a1300e/a1300e.pdf>, s.e.t. 26.06.2018. Çocukların konuya ilişkin bilgilerini kalıcı hale getirmek üzere, kitabı tamamlayıcı nitelikte bir de aktivite kitabı bulunmaktadır. Bkz. FAO, The Right to Food: A Window on the World Resource and Activity Guide, Rome, 2006, <http://www.fao.org/3/a-a1301e.pdf>, s.e.t. 26.06.2018.

Benzer biçimde, gıda hakkının yargı organları önüne etkin bir biçimde taşınabilmesi gerek avukatların gerekse hâkimlerin bu konuda bilgiye ve duyarlılığa sahip olmalarına bağlı bulunmaktadır. Gıda hakkının etkin bir şekilde korunabilmesi için, avukatların gıda hakkına ilişkin iddialarını yargı makamı önünde etkin bir şekilde sunabilmeleri beklenirken; hâkimlerin de gıda hakkına ilişkin çok çeşitli şekillerde tezahür edebilen ihlalleri tespit edebilmeleri ve gerekli olduğu hallerde de aktivist bir tutum sergileyerek yasama organına yol gösterici bir rol üstlenmeleri gerekmektedir. Bu beklentinin gerçekleşebilmesi, hukukçuların genel olarak insan hakları, özel olarak ise gıda hakkının diğer insan hakları ile ilişkisi ve önemi hususunda yeterli bilgi ve donanımına sahip olmaları ile mümkündür.

Gıda hakkı ihlallerinin uzun yıllar önde gelen insan hakları dernekleri tarafından dahi dikkate alınmadığı düşünüldüğünde, bu konudaki bilinç düzeyinin, kendisini insan haklarının korunmasına ve güçlendirilmesine adanmış çevrelerde dahi ne kadar zayıf olduğunu göstermektedir. Tüm bu gerekçelerle, insan hakları eğitiminin, özellikle hukuk fakültesi müfredatında ayrı bir titizlikle verilmesi gıda hakkı ihlallerinin önüne geçilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, gıda hakkının sağlanması konusunda yetkili pozisyonlarda bulunan yasama, yürütme ve yargı organlarındaki kamu çalışanlarının da konuya ilişkin eğitime tabi tutulmaları, hak ihlallerinin azaltılmasında etkili olacaktır.¹⁷⁸

İnsan hakları eğitiminin yanı sıra, bireylerin yeterli ve sağlıklı beslenme konusunda bilinçlendirilmeleri de yine eğitim vasıtası ile sağlanmalıdır. Bunun için,

¹⁷⁸ FIAN, Advancing the Right to Adequate Food at the National Level, Some Lessons Learned, s. 9. Kamu çalışanlarının gıda hakkı konusunda bilgilendirilmelerine yönelik olarak kapsamlı bir çalışma için bkz. Rosales M./ Oshaug, A./ Immink, M./ Ghiardini, B.: Right to Food Curriculum Outline, FAO, Rome 2009, <http://www.fao.org/3/a-i0851e.pdf>, s.e.t. 04.07.2018.

beslenme eğitiminin okul müfredatına dahil edilmesi çözüm adına atılacak önemli bir adım olacaktır.

Tüm bu hususlarla birlikte, gıda hakkının yüksek öğretimin farklı disiplinlerinde ayrı bir ders olarak müfredata dahil edilmesi 2030 SKH'nin gerçekleştirilmebilmesi için de gerekli görülmektedir.¹⁷⁹ Zira 2030 SKH'den biri de 2030 yılı itibariyle yeryüzündeki aç insan sayısını ortadan kaldırmaktır. Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin bu hedefin, ancak insan hakları temelli bir yaklaşımla mümkün olabileceği gerçeğinden hareketle, farklı disiplinlerde üniversite eğitimi gören öğrencilerin genel olarak insan hakları, özel olarak ise gıda hakkı konularında bilgilendirilmeleri, daha sonra devletin farklı kademelerinde görev alacak bu kişilerin 2030 SKH ile uyumlu karar almalarına katkı sağlayacaktır.

¹⁷⁹ Konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Rae, I./ Bellows, A./ Lemke, S./ Mischler, F./ Nunez, D.: Introducing the Right to Food in University Curricula, Heinrich Böll Foundation, August 2016, <https://www.boell.de/sites/default/files/right-to-food-paper-2016.pdf>, s.e.t. 15.05.2019.

SONUÇ

Açlık sorununun uluslararası toplumun gündemine taşındığı günden bu yana çözüm adına atılan adımlar, hedeflenen sonuçlara ulaşılmasını tam olarak mümkün kılmamıştır. Günümüzde halen 820 milyonu aşkın insan, açlığın yarattığı fiziksel, zihinsel ve ruhsal sorunlara mahkum bir hayat sürdürmektedirler. Dünya üzerinde herkese yetecek kadar gıda bulunmasına ve özellikle uluslararası hukuk alanında gıda hakkının tanınması ve gerçekleştirilmesi yönünde atılan adımlara rağmen, bu acı tablonun halen sürüyor olması, “utanç verici bir durum” olarak nitelendirilmektedir.¹ Bu utancı daha da ağır kılan husus, açlığın doğal bir durum değil, insan-yapımı bir sorun olması ve çözüm adına etkin adımlar atılmadığı müddetçe SKH ile belirlenen 2030 yılı itibariyle açlık ve kötü beslenmeyi sona erdirmeye hedefine ulaşılabilmesinin mümkün olamayacağı gerçeğidir.²

Araştırmada, sorunun ve temel kavramların ortaya konması, gıda hakkını uluslararası hukukta garanti altına alan uluslararası hukuk düzenlemelerinin ve bu düzenlemelerin devletlere yüklediği yükümlülüklerin değerlendirilmesi, gıda hakkı ihlallerinin ve ihlallere karşı başvurulabilecek hukuk mekanizmalarının ele alınması ve gıda hakkının herkes için etkin bir şekilde sağlandığı bir dünya için çözüm önerileri sunulması olmak üzere dört aşamalı bir çalışma yürütüldü.

Herkesin sağlıklı bir yaşam için ihtiyaç duyduğu güvenli ve yeterli gıdaya erişime sahip olması, ulaşılması gereken siyasal bir hedef olmanın ötesinde, devletlere somut hukuki yükümlülükler getiren bir temel insan hakkıdır. Açlık sorununun çözümü için gıda güvencesine hak temelli yaklaşımın önemi, gıda hakkının diğer insan haklarıyla olan

¹ Ziegler Report- The responsibilities of international organizations concerning the right to food, s. 4, par. 5.

² Elver Report- Right to food in the context of natural disasters, s. 3, par. 1.

ilişkisi ve diğer insan haklarının sağlanabilmelerinin bir ön koşulu olmasından kaynaklanmaktadır.

Araştırma, öncelikle açlık sorununun günümüzde ulaştığı boyutu, konuya ilişkin temel kavramları ve sorunun çözümü önündeki engelleri ortaya koydu. Gıda hakkı, 1966 yılında imzalanıp 1976 yılında yürürlüğe giren ESKHUS ile tanınmış olmasına rağmen, uzun bir süre uluslararası toplum tarafından ihmal edilen bir hak olarak kalmıştır. 1996 Dünya Gıda Zirvesi, gıda hakkını uluslararası toplumun gündemine taşıyan ve küresel açlık sorununun çözümüne yönelik çabalara ivme kazandıran bir dönüm noktası olmakla birlikte, Zirve'den günümüze kadar geçen yirmi yılı aşkın süredir sorunun çözümü için atılan adımlar yetersiz kalmıştır.

Günümüzde süregelen silahlı çatışmalar, iklim değişikliğine bağlı problemler, endüstriyel gıda sisteminin ve gerek ülkeler arasında gerekse ülkelerin kendi içlerinde var olan kaynaklara erişim ve yoksulluk sorunları, açlığın ortadan kaldırılması önündeki en büyük engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Açlık ve yetersiz beslenme sorunu, kaynak yetersizliği sorunu değil, fakat gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde kaynakların bölüşümü ve kaynaklara erişim sorunu niteliğindedir.

Aslında sorunun temelinde, uygulanan yanlış politikaların yanı sıra, devletlerin gıda hakkının korunması bakımından uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini yerine getirmekteki isteksizliklerinin ve uluslararası toplumun sorunun çözümüne ilişkin olarak iş birliği yükümlülüğünü yerine getirmedeki yetersizliklerinin bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte, açlık sorununun en çok kadınlar, çocuklar, yerli haklar, tarım işçileri, küçük çiftlik sahipleri, yaşlılar ve engelliler gibi toplum içindeki zayıf ve dezavantajlı grupları etkilediği görülmektedir ve bu grupların dezavantajlı durumlarının ortadan kaldırılması için özel ve acil önlemler alınmasının gerekliliği vurgulanmalıdır.

Gıda hakkının uluslararası hukuk kaynaklarında ne şekilde düzenlendiğinin el alındığı çalışmanın ikinci bölümünde görüldüğü gibi, devletlerin gerek kendi sınırları içerisinde gerekse sınırları ötesinde gıda hakkının sağlanmasına yönelik olarak uluslararası hukuktan kaynaklanan belirli yükümlülükleri bulunmaktadır. Gıda hakkını koruyan genel nitelikli uluslararası antlaşmalar, özel konulu uluslararası antlaşmalar, bölgesel antlaşmalar ve faaliyetler mevcuttur. Ayrıca uluslararası hukukta, temel bir insan ihtiyacı olan gıdayı korumaya yönelik hükümler, sadece uluslararası insan hakları hukukunda değil, aynı zamanda uluslararası insancıl hukuk düzenlemelerinde de yer almaktadır. Bununla birlikte, gıda hakkını korumaya yönelik deklarasyonlar, rehber ilkeler ve uluslararası toplum tarafından belirlenen hedefler gibi yumuşak hukuk belgelerinde gıda hakkına yer verilmektedir. Nihayetinde, örf-adet hukukunun delili olarak kabul edilen yumuşak hukuk belgelerinden hareket edildiğinde, gıda hakkının, örf-adet hukuku kuralı olduğu ve bu nedenle hakkı koruyan herhangi bir uluslararası antlaşmaya taraf olunup olunmamasına bakılmaksızın, tüm devletler bakımından birtakım yükümlülükler doğurduğu görülmektedir.

Araştırmanın üçüncü bölümünde görüldüğü gibi, gıda hakkını korumaya yönelik pek çok uluslararası düzenleme bulunmasına karşın, gıda hakkı yaygın bir şekilde ihlal edilmektedir. Gıda hakkı ihlallerinin, günümüzde tekrar gündeme gelen kıtlık başta olmak üzere, bireylerin gıdaya erişim kaynaklarından mahrum bırakılması, açlığın sivil halka karşı silah olarak kullanılması, insani yardımın engellenmesi, zayıf ve dezavantajlı grupların gıda hakkından mahrum bırakılması şeklinde tezahür ettiği görülmektedir.

Öte yandan, bu ihlallerin halen devam etmesi, uluslararası hukuk alanında düzenlemeler yapmak bakımından gösterilen iradenin, bu hukuku uygulamak bakımından gösterilmemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Gıda hakkı ihlallerinin büyük

ölçüde cezasız kalmasının, gıda hakkına ilişkin sorunların devam etmesinin en önemli nedenlerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle, gıda hakkı ihlallerine karşı mağdurların başvurabilecekleri mekanizmaların ve ihlale neden olan gerçek ve tüzel kişilerin hesap verme sorumluluklarının güçlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Yine bu bağlamda, gıda hakkı ihlallerine neden olanların hukuken sorumlu tutulmalarına imkân veren mekanizmaların kurulması önem taşımaktadır. Ayrıca gıda hakkının yargı önüne taşınabilir bir hak olduğu gerçeği gerek ulusal gerekse bölgesel koruma mekanizmalarının vermiş olduğu kararlar ile açıkça görülmektedir. Gıda hakkı ihlallerine karşı başvurulabilecek uluslararası hukuk mekanizmalarının var olduğu gerçeğinden de hareketle, bu mekanizmaların etkin kullanımının sağlanması gerekmektedir.

Çözüm önerilerinin ortaya konulduğu araştırmanın son bölümünde, günümüzde hem ulusal hem de uluslararası düzeyde oluşturulması gereken yenilikçi politikalara ve hukuki düzenlemelere ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Uluslararası hukuk alanında var olan bağlayıcı nitelikteki birçok düzenlemeye karşın sorunun çözümsüz kalması, devletlerin gıda hakkına ilişkin ulusal hukukta atılması gereken adımları atmaktaki yetersizliklerinden ve sınır-ötesi yükümlülüklerini yerine getirmedeki ilgisizliklerinden kaynaklanmaktadır. Küresel anlamda güvenlik ve barışın sağlanması ve sürdürülebilmesi, açlık sorunun çözümüne bağlı olup devletlerin, uluslararası iş birliği başta olmak üzere sınır-ötesi yükümlülüklerini yerine getirmelerini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, konuya ilişkin yeni bir uluslararası antlaşmanın imzalanması teklif edilmiştir. Zira böyle bir antlaşmanın, kıtlık, mülteciler, insani yardım gibi konularda mevcut uluslararası hukuk düzenlemelerinin yetersiz kaldığı hususlarda daha açık ve kapsamlı düzenlemeler yapmak suretiyle, devletlerin gıda hakkını sağlamaya yönelik yükümlülüklerini daha net bir şekilde ortaya koyacağı düşünülmektedir. Ayrıca,

böyle bir antlaşmanın devletlerin sorumluluklarını güçlendiren mekanizmalarla desteklenerek gıda hakkı ihlallerinin cezasız kalmasının önüne geçmesi büyük oranda sağlanabilir.

Uluslararası hukuk alanında atılması gereken diğer bir adım ise, Dünya Gıda Bankası'nın kurulmasıdır. Günümüzde WFP de dahil olmak üzere, insani yardım sağlayan kurumların kaynak yetersizliği nedeniyle, silahlı çatışma, iç savaş ve doğal afet gibi nedenlerle açlık içinde bulunan bireylerin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldıkları görülmektedir. Mevcut tablonun düzeltilebilmesi amacıyla, yeterli kaynak ile desteklenmiş ve acil insani yardım içinde bulunan coğrafyalardaki bireylerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Dünya Gıda Bankası'na duyulan ihtiyaç büyüktür.

Tüm bu hususlarla birlikte, günümüzde pek çok devletten daha güçlü olan çok uluslu şirketlere ve uluslararası finans kuruluşlarına, bu güçlerinin beraberinde bu meselede sorumluluklar yüklenmesi de gerekir. İnsan hakları hukukunun devlet ile birey arasındaki ilişkiyi düzenleyen klasik yapısı nedeniyle, bu kuruluşların sebep olduğu gıda hakkı ihlallerine karşı sorumluluklarına başvurulamamakta, var olan sınırlı düzenlemeler de bu konuda yetersiz kalmaktadır. Uluslararası hukuk çerçevesinde var olan düzenlemeler bağlayıcı nitelikte olmadığından, konuya ilişkin bağlayıcı nitelikte bir düzenlemeye ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Ulusal hukuk kapsamındaki önemlerin uluslararası hukuktan ayrı düşünülmemesi gerektiği belirtilmelidir. Ulusal hukuk, devletlerin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmenin bir aracı olarak görülür. Bu bağlamda, ulusal hukukun insan haklarını koruma ve uygulama mekanizmalarının, uluslararası hukuk mekanizmaları karşısında birincil ve bu mekanizmaların zayıf kalan yönlerini de tamamlayacak nitelikte

olduğu gerçeğinden hareketle, ulusal hukuk düzeninde atılması gereken adımların büyük önem taşıdığı bilinmelidir.

Ulusal hukukta atılması gereken en önemli adımlardan biri, gıda hakkı meselesinde demokrasi ve adalet temelli bir yaklaşımın benimsenmesidir. Böyle bir yaklaşım, demokratik kurumların ve hesap verilebilirliğin güçlendirilmesini, mağdurların adalete erişimlerinin önündeki engellerin kaldırılmasını, hak sahiplerinin güçlendirilmesini, gıda egemenliğinin desteklenmesini ve sivil toplum kuruluşlarının güçlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Ayrıca ulusal hukukta, insan haklarının bu nitelikte bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasının, gıda hakkı başta olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel hakların marjinalleştirilmesinin önüne geçilmesinde önemli katkıları olacaktır.

Ulusal hukuk kapsamında, gıda hakkının yasal düzenlemelerle güçlendirilmesi de bir gerekliliktir. Ulusal hukuk düzeninde, gıda hakkının anayasada tanınması başta olmak üzere, konuya ilişkin çerçeve yasa veya sektörel yasalar hazırlanması, hakkın korunması bakımından büyük önem taşımaktadır. Açlık sorunundan en çok etkilenen gruplar arasında yer alan kadınların dezavantajlı durumlarının giderilmesi için, ulusal hukuk düzeninde kadına karşı ayrımcılıkla mücadelenin güçlendirilmesi de gereklidir.

Gıda hakkı meselesinde gerek toplumsal düzeyde gerekse hakkın sağlanması hususunda rol oynayan meslek dallarında yeterli bilgi birikiminin olmadığı da görülmektedir. Bu tespitten hareketle, gıda hakkı ihlallerini azaltmak, ihlallerin vuku bulması durumunda mağdurlarda hak arama konusunda bilinç oluşturmak, konuya ilişkin karar verme konumunda olan hâkimlerin bu konudaki duyarlılıklarını arttırmak için, insan haklarının ve daha özelde ise gıda hakkının genel eğitim ve hukuk eğitimi süreçleri içerisine dâhil edilmesi gerekir. Hatta gıda hakkının yüksek öğretimin farklı disiplinlerindeki eğitim müfredatına dâhil edilmesi de gerekir. İnsan hakları ve gıda

hakkına ilişkin eğitimin, sadece yargı için değil, konuya ilişkin yetkili pozisyonlarda yer alan yasama ve yürütme organlarında görev alanlar için de büyük önem taşıdığı belirtilmelidir. Gıda hakkı konusunda bilgi sahibi olan kamu çalışanlarının, gıda hakkının korunmasına önemli katkılar sağlayacakları unutulmamalıdır.

Ziegler'in ifade ettiği üzere, *“Zaman sadece soyut bir kavram değildir. İnsanlar açlıktan ölürlen, zaman insan hayatı demektir.”*³ Uluslararası toplumun dünya genelinde aç nüfus oranını 2015 yılına kadar yarıya indirmeye yönelik olarak belirlediği hedefe ulaşamadığını ve elimizdeki mevcut verilerle 2030 SKH'den ikinci hedef olan açlığı ortadan kaldırma hedefine ulaşılmasının da büyük zorluklar taşıdığını düşündüğümüzde, zamanın hızla insanlık aleyhine işlediğini söylemek mümkündür.

Clapham'ın ifade ettiği üzere: *“İnsan hakları birbirleriyle yarışan menfaatler ile dünyanın nasıl bir yer olması hakkındaki farklı görüşler arasındaki gerilimi gerçekten çözemez; bundan ziyade insan hakları, birbirleriyle yarışan menfaatlardan hangisinin üstün gelmesi gerektiğini ve seçtiklerimiz bakımından en iyi sonuca nasıl ulaşabileceğimizi iddia edebileceğimiz kelime hazinesini bize sunar.”*⁴ Bu kelime hazinesinin son tahlilde bize söyleteceği şey; kimi zaman yarışan menfaatler arasındaki yanlış tercihlerin, kimi zamansa doğuştan var olan dezavantajlı şartların bir sonucu olarak, en temel haklarından biri olan gıda hakkından mahrum kalan insanlar için açlığın ortadan kaldırılmasının ahlaki bir sorumluluk olmanın yanı sıra hukuki bir yükümlülük olduğudur. Bu yükümlülük, yarışan menfaatler arasında en üstün ve korunmaya en layık olan insan

³ Ziegler Report- Definition and history of the right to food, s. 25, par. 87.

⁴ Clapham, A.: Human Rights A Very Short Introduction, Oxford University Press, New York 2007, s. Preface.

onurunun korunmasının bir gereği olup bir bütn olarak uluslararası toplumun ve ferdi olarak devletlerin en büyük devlerinden biridir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Aguirre, E. K.: *The Importance of the Right to Food for Achieving Global Health*, Global Health Governance Spring/ Fall 2015, Vol. IX, No. 1, s.164-178.

Ainley, K.: *Individual Agency and Responsibility for Atrocity, Confronting Evil in International Relations* içinde Ethical Responses to Problems of Moral Agency, (Ed: Renée Jeffrey) Palgrave, New York 2008, s. 37-60.

Akande, D. G./ Gillard, E-C.: Oxford Guidance on the Law Relating to Humanitarian Relief Operations in Situations of Armed Conflict, OCHA 2016. (Oxford Guidance on the Law Relating to Humanitarian Relief Operations in Situations of Armed Conflict).

Akande, D.: Gillard, E-C.: *Arbitrary Withholding of Consent to Humanitarian Relief Operations in Armed Conflict*, International Law Studies 2016, Vol. 92, s. 482-511. (Arbitrary Withholding of Consent to Humanitarian Relief Operations in Armed Conflict).

Akbulut Peerzada, R. İ.: *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak “Aşamalı Sağlama Kavramı”*, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi 2018, S. 2018/1, s. 1-40.

Akbulut Peerzada, R. İ.: *The Protection of the Right to Food during Armed Conflicts: The Scope of International Law and the Case of Syria*, Galatasaray Hukuk Fakültesi Dergisi 2019, S. 2019/1, s. 113- 162.

Akkutay, A. İ.: *Diplomatik Koruma ve İnsan Hakları İlişkisi*, Adalet Yayınevi,

Ankara 2013.

Algan, B.: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin, Ankara 2007.

Alston, P.: *The United Nations specialized agencies and the implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Columbia Journal of Transnational Law 1979-1980, Vol. 18, No. 1, s. 79-118.

Alston, P.: *International Law and the Human Right to Food* içinde The Right to Food, (Ed: Philip Alston/ Katarina Tomaševski), Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 1984. (International Law and the Human Right to Food), s. 9-68.

Alston, P./ Quinn, G.: *The Nature and Scope of State Parties' Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Quarterly 1987, Vol. 9, s. 156-229.

Alston, P./ Tomaševski, K.: The Right to Food, Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 1984.

Andersen, P.P./ Nygaard, D./ Ratta, A.: *The Right to Food: Widely Acknowledged and Poorly Protected*, 2020 Vision Brief, 22 June 1995

Arlene S. Kanter: *The United Nations Convention on the Rights of Disabilities and Its Implications for the Rights of Elderly People under International Law*, Georgia State University Law Review 2009, Vol. 25, Issue. 3, s. 527-573.

Azarkan, E./ Benzer, E.: *Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin Haklarına Dair Sözleşme ve Türkiye'de Engelli Hakları*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2018, C. 23, S. 38, s. 3-29.

Atak Erden E.: Genel Kamu Hukuku Yönünden Beslenme Hakkı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Anabilim Dalı, Ankara 2018.

Bartels, R.: *Denying Humanitarian Access as an International Crime in times of Non-International Armed Conflict: The Challenges to Prosecute and Some Proposals for the Future*, Israel Law Review 2015, Vol. 48. No. 3, s. 281-307.

Başlar, K.: Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar, Nobel, Ankara 2005.

Batur Yamaner, M.: Silahlı Çatışmalarda Sivillerin Korunması, Arıkan, İstanbul 2007.

Bellow, A.C./ Valente, F.L.S./ Lemke, S./ Lara, M.D.N.B. (ed.): Gender, Nutrition, and the Human Right to Adequate Food Toward an Inclusive Framework, Routledge, New York 2016.

Birchfield, L./ Corsi, J.: *The Right to Life is the Right to Food: People's Union for Civil Liberties v. Union of India & Others*, Human Right Brief 2010, No.3, <http://www.jessicalynncorsi.com/wp-content/uploads/2014/06/The-Right-to-Life-Is-the-Right-to-Food.pdf>

Blank, L. R./ Noone, G. P.: International Law and Armed Conflict Fundamental Principles and Contemporary Challenges in the Law of War, Wolters Kluwer Law &Business, New York 2013.

Brett, R./ Specht, I.: Young Soldiers: Why They Choose to Fight?, Lynne Rienner, Bolder 2004.

Bryan, E./ Kristjanson, P./ Ringler, C.: *Why paying attention to gender matters for climate change adaptation*, International Food Policy Research Institute, 12 November 2015, <http://www.ifpri.org/blog/why-paying-attention-gender-matters-climate-change-adaptation>

Buckingham, D.E.: *A Recipe for Change: Towards an Integrated Approach to Food Under International Law*, Pace International Law Review 1994, Vol. 6, Issue.2, s. 285-321.

Buckingham, D.E.: *Right to Food and Food Fights: A Preliminary Legal Analysis of the Result of the World Food Summit*, Canadian Journal of Development Studies 1998, Vol. 19, Issue. 4: The Quest for Food Security in the 21st Century, s. 209-236.

Burke, M.; Gong, E.; Jones, K.: *Income Shocks and HIV in Africa*, The Economic Journal 2015, Vol. 125, s. 1157-1189.

Chapman, A.: *A 'Violations Approach' for Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Quarterly 1996, Vol. 18, No.1, s. 23-66.

Chapman, A.R./ Russell S. (ed.): *Core Obligations: Building a Framework for Economic, Social and Cultural Rights*, Intersentia, Antwerp 2002.

Chapman, A.R.: Carbonetti, B.: *Human Rights Protection for Vulnerable and Disadvantaged Groups: The Contributions of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Quarterly 2011, Vol. 33, No. 3, s. 682-732.

Chen, Y.: *The Right to Food*, European Journal of Law Reform 2010, Vol. 12, Issue 3-4, s. 158-208.

Clapham, A.: *Human Rights A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York 2007

Coomans, F. / Kamminga, M.T. (ed.): *Extraterritorial Application of Human Rights*, Intersentia, Oxford 2004.

Coomans, F.: *The Extraterritorial Scope of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Human Rights Law Review 2011, Vol. 11, No. 1, s. 1-35.

Cotula, L.: *Gender and Law – Women’s Rights in Agriculture*, FAO Legislative Study 76, FAO, Rome 2002, http://www.fao.org/tempref/docrep/fao/005/y4311e/y4311e00_.pdf

Cotula, L./Vidar, M.: *The Right to Adequate Food in Emergencies*, FAO Legislative Study 77, FAO, Rome 2002, <http://www.fao.org/docrep/016/y4430e/y4430e.pdf>

Courtis, C.: “Socio- Economic Rights before the Courts of Argentina” içinde *Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems*, (Ed: Fons Coomans), Intersentia, Antwerp 2006.

Courtis, C.: *The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies*, Max Planck Yearbook of United Nations Law 2007, Vol. 11, s. 317-337. (The Right to Food as a Justiciable Right: Challenges and Strategies).

Courtis, C.: *Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights Comparative Experiences of Justiciability*, Human Rights and Rule of Law Series,

No. 2, International Commission of Jurists, Geneva 2008, <https://www.refworld.org/pdfid/4a7840562.pdf> (Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights Comparative Experiences of Justiciability).

Craven, M. C. R.: The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights- A perspective on its Development, Oxford University Press, Oxford 2002.

Creswell Riol, K. S. E.: The Right to Food Guidelines, Democracy and Citizen Participation: Country Case Studies, Routledge, London 2017.

Çağlı, P.: *Eyvensel Periyodik Gözden Geçirme Usulü ve Türkiye İncelemesi*, Public and Private Law Bulletin 2012, Vol. 31, Issue 1, s. 153-189.

DeFalco R. C.: *Accounting for Famine at the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia: The Crimes Against Humanity of Extermination, Inhumane Acts and Persecution*, International Journal of Transnational Justice 2011, Vol. 5, s. 142-158.

Dennis, M.J./ Stewart, D.P.: *Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Should There be and Interantional Complaints Mechanism to Adjudicate the Rights to Food, Water, Housing and Health?*, AJIL 2004, , Vol. 98, No. 3, s. 462-515.

Deva, S.: Regulating Corporate Human Rights Violations: Humanizing Business, Routledge, Oxon 2012.

Devereux, S.: *Introduction: From 'old famines' to 'new famines' içinde The New Famines: Why Famines Persist in an Era of Globalization.* (Ed: Stephen Devereux) Routledge, New York 2007. (Introduction: From 'old famines' to 'new famines')

Devereux, S.: *Why Does Famine Persist in Africa?*, Food Security 2009, Vol. 1, s. 25-35.

De Waal, A.: *Mass Starvation, The History and Future of Famine*, Polity Press, Cambridge 2018.

Djiré, M.: *The Agricultural Policy Act (LOA) of Mali- Great Potential for Realizing the Right to Food through Equitable Access to Land and Natural Resources* içinde *The Right to Food and Access to Natural Resources: Using Human Rights Arguments and Mechanisms to Improve Resource Access for the Rural Poor*, (Ed: Lorenzo Cotula), FAO Right to Food Studies 37, FAO, Rome 2009, s. 36-49.

Dréze, J.: *Democracy and Right to Food* içinde *Human Right and Democracy*, (Ed: Philip Alston/ Mary Robinson), Oxford University Press, Oxford 2005, s. 45- 64.

Duruigbo, E.: *Corporate Accountability and Liability for International Human Rights Abuses: Recent Changes and Recurring Challenges* Spring 2008, Northwestern Journal of International Human Rights Law, Vol. 6, Issue. 2, s. 222-261.

Dutta, G.: *Justitiability of Right to Food*, International Journal of Scientific and Research Publications 2015, Vol. 5, Issue. 1, s. 1-5.

Edkins, J.: *Mass Starvations and the Limitations of Famine Theorising*, IDS Bulletin 2002, Vol. 33, No. 4, s. 12-18.

Eide, A.: *Right to Adequate Food as a Human Right*, Human Rights Study Series No. 1, United Nations Publication, New York 1989.

Eide, A.: *Strategies for the Realization of the Right to Food* içinde Human Rights in the Twenty-First Century: A Global Challenge (Ed: Kathleen E. Mohaney), Springer, New York 1993, s. 459-472.

Eide, A.: *The Right to an Adequate Standard of Living including the Right to Food* içinde Economic, Social and Cultural Rights, (Ed: Eide Asbjørn/ Catarina, Krause/ Allan Rosas), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1995. (The Right to an Adequate Standard of Living including the Right to Food), s. 89-106.

Eide, A.: *Economic and Social Rights* içinde Human Rights: Concepts and Standards, (Ed: Janusz Symonides), Ashgate, Hampshire 2000, s. 109-175.

Elver, H.: *The Challenges and Developments of the Right to Food in the 21st Century: Reflections of the United Nations Special Rapporteur on the Right to Food*, UCLA Journal of International Law & Foreign Affairs 2016, Vol. 20 Issue. 1, s. 1-44.

Gardiner, R.: Treaty Interpretation, Oxford University Press, Oxford 2015.

Gemalmaz, M. S.: Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, Legal Yayınları, İstanbul 2010.

Germann, J.: *The Human Right to Food: “Voluntary Guidelines” negotiations* içinde Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism, (Ed: Yıldız Atasoy), Routledge, London 2009, s. 140-158.

Giacca, G.: *The Relationship between Economic, Social and Cultural Rights and International Humanitarian Law* içinde Economic, Social and Cultural Rights:

Contemporary Issues and Challenges, (Ed: Eibe Riedel/ Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014, s. 308-342.

Giacca, G.: Economic, Social and Cultural Rights in Armed Conflict, Oxford University Press, Oxford 2014.

Gibney, M./ Tomasevski, K./ Vedsted-Hansen, J.: *Transnational State Responsibility for Violations of Human Rights*, Harvard International Law Journal 1999, Vol. 12, s. 267-295.

Golay, C.: The Right to Food and Access to Justice: Examples at the national, regional and international levels, Right to Food Studies, FAO, Rome 2009, <http://www.fao.org/3/a-k7286e.pdf>

Golay, C./ Biglino, I.: *Human Rights Responses to Land Grabbing: a right to food perspective*, Third World Quarterly 2013, Vol. 34, No. 9, s. 1630-1650.

Gomez, M.: *Social Economic Rights and Human Rights Commissions*, Human Rights Quarterly 1995, Vol. 17, No. 1, s. 155-169.

Göztepe, E.: *Türkiye’de Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Hakkının (Anayasa Şikâyeti) 6216 Sayılı Kanun Kapsamında Değerlendirilmesi*, TBB Dergisi 2011, S: 95, s. 13-40.

Grear, A./ Weston, B. H.: *The Betrayal of Human Rights and the Urgency of Universal Corporate Accountability: Reflections on a Post-Kiobel Lawscape*, Human Rights Law Review 2015, Vol. 15, s. 21-44.

Gustavasson, J./ Cederberg, C./ Sonesson, U. / Otterdjick, R./ Meybeck A.: Global Food Losses and Food Waste: extent, causes and prevention, FAO, Rome 2011, <http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e00.pdf>

Güngör, G.: Tabiiyet Hukuku, Yetkin, Ankara 2018.

Hafner-Burton, E. M.: Making Human Rights a Reality, Princeton University Press, Princeton 2013.

Hallagatte, S./ Banglore, M./ Bonzanigo, L./ Fay, M./ Kane, T./ Narloch, U./ Rozenberg, J./ Treguer, D. / Vogt-Schilb, A.: Shock Waves, Managing the impacts of climate change on poverty, Climate Change and Development Series, World Bank, Washington, D.C. 2016, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/22787/9781464806735.pdf>

Hannum H.: *The Status of the Universal Declaration on Human Rights in National and International Law*, Georgia Journal of International and Comparative Law 1995, Vol. 25, s. 287-397.

Haugen, H. M.: *Food Sovereignty—An Appropriate Approach to Ensure the Right to Food?*, Nordic Journal of International Law 2009, Vol. 78, s. 263-292.

Herik, L.: *Economic, Social and Cultural Rights International Criminal Law's Blind Spot?* içinde Economic, Social and Cultural Rights: Contemporary Issues and Challenges, (Ed: Eibe Reidel/ Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014, s. 343-366.

Horst, H./ Pascucci, S./ Bol. W.: *The “dark side” of food banks? Exploring emotional responses of food bank receivers in Netherlands*, British Food Journal 2014, Vol. 116, Issue. 9, s. 1506-1520.

Howard-Hassmann, E.R.: *State-Induced Famine and Penal Starvation in North Korea*, Genocide Studies and Prevention 2012, Vol. 7, Issue. 2, s. 147-165.

Howard-Hassmann, E.R.: *North Korea: A Case for a New International Treaty on the Right to Food*, Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law 2014, Vol. 15, Issue. 1-2, s. 31-50. (North Korea: A Case for a New International Treaty on the Right to Food)

Howard-Hassmann, R.E.: *State Food Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2016. (State Food Crimes).

Hutter, S.: *Starvation as a Weapon, Starvation as a Weapon Domestic Policies of Deliberate Starvation as a Means to an End under International Law*, Brill-Nijhoff, Leiden 2015.

Karimova, T.: *The Nature and Meaning of “International Assistance and Cooperation” under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* içinde *Economic, Social and Cultural Rights: Contemporary Issues and Challenges*, (Ed: Eibe Reidel/ Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014, s. 163-192.

Kearns III, A. P.: *The Right to Food Exists Via Customary International Law*, Suffolk Transnational Law 1998, Vol. 22, s. 223-257.

Kearney, D.: *Food Deprivations as Crimes Against Humanity*, International Law and Politics 2013, Vol. 46, s. 253-290.

Kent, G.: *The Political Economy of Hunger: The Silent Holocaust*, Praeger Publishers, New York 1984.

Khera, R.: *Mid-day Meals in Primary Schools: Achievements and Challenges*, Economic and Political Weekly 2006, Vol. 41, No. 46, 2006, s. 4742-4750.

Knuth L./ Vidar, M.: *Constitutional and Legal Protection of the Right to Food*, FAO, Rome 2013. <http://www.fao.org/docrep/016/ap554e/ap554e.pdf>

Koch, I. E./ Vedsted-Hansen, J.: *Judicialised Protection of International Human Rights and the Issue of Power Balance içinde Welfare State and Constitutionalism - Nordic Perspectives* (Ed: Martin Scheinin), The Nordic Council of Ministers, Copenhagen 2001, s. 175-217.

Koch, I. E.: *Dichotomies, Trichotomies or Waves Duties?*, Human Rights Law Review 2005, Vol. 5, Issue. 1, s. 81-103.

Koç, E.: *Gıda Güvenliği ve İdarenin Yetkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Programı, Doktora Tezi, İzmir 2014.

Koç, G./ Uzmay, A.: *Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye*, Tarım Ekonomisi Dergisi 2015, C. 21, S. 1, s. 39-48.

Kong, K.: *The Right to Food for All: A right-based approach to hunger and social inequality*, Suffolk Transnational Law Review 2009, Vol. 32, No. 3, s. 525-566.

- Künnemann, R.:** *Twelve Reasons to Strengthen Extraterritorial Human Rights Obligations*, FIAN International, Hiedelberg 2015, https://www.etoconsortium.org/nc/en/main-navigation/library/documents/?tx_drblob_pi1%5BdownloadUid%5D=85
- Langford, M.:** *Domestic Adjudication and Economic, Social and Cultural Rights*, Sur International Journal on Human Rights December 2009, Vol. 6, No. 11, s. 91-121.
- Lappé, F.M./ Collins J./ Kinley, D.:** *Aid as Obstacle: Twenty Questions about Our Foreign Aid and Hungry*, Institute for Food and Development Policy, San Francisco, CA 1980.
- Lappé, F. M./ Collins, J./ Rosset, P.: Esparza, L.:** *World Hunger Twelve Myths*, Grove Press, New York 1998.
- Leckie, S.:** *Violations of ESCR*, Human Rights Quarterly 1998, Vol.1, s. 81-124.
- Leibenberg, S.:** *The Right to Social Assistance: The Implications of Grootboom for Policy Reform in South Africa*, South African Journal for Human Rights 2001, Vol. 17, s. 232-257.
- Loopstra, R.:** *Austerity, sanctions and the rise of food banks in the UK*, BMJ, 2015, <https://doi.org/10.1136/bmj.h1775>
- Lowder, S. K./ Skoet, J./ Singh S.:** *What do we really know about the number and distribution of farms and family farms in the world*, Backround paper for the State of Food and Agriculture, ESA Working Paper No. 14-02, April 2014, <http://www.fao.org/3/i3729e/i3729e.pdf>

Lubell, N.: *Parallel Application of International Humanitarian Law and International Human Rights Law*, Israel Law Review 2007, Vol. 40, No. 2, s. 648-660.

Macalister- Smith, P.: *Protection of civilian population and the prohibition of starvation as a method of warfare: Draft Texts on International Humanitarian Assistance in Disaster Situations*, Review of the International Red Cross October 1991, Vol.31, Issue. 284, s. 440-459.

Malthus, T. R.: *An Essay on the Principle of Population*, London 1798. (E-kitap)
<http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>

Mander, H.: *Food from the Courts: The Indian Experience*, IDS Bulletin July 2012, Vol. 43, No. 1, s. 15-24.

Mapulanga-Hulston, J. K.: *Examining the Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights*, The International Journal of Human Rights 2002, Vol. 6, No. 4, s. 29-48.

Marcus, D.: *Famine Crimes in International Law*, AJIL 2003, Vol. 97, Issue. 2, s. 245-281. (Famine Crimes in International Law).

Marcus, D.: *The Normative Development of Socioeconomic Rights through the Supranational Adjudication*, Stanford Journal of International Law 2006, Vol. 42, s. 53-102.

Marx, K.: Capital: *A Critique of Political Economy*, Vol. I: *The Process of Capitalist Production*, 1867. (E-Kitap) <http://oll.libertyfund.org/titles/marx-capital-a-critique-of-political-economy-volume-i-the-process-of-capitalist-production>

- Matheson, M. J.:** *International Civil Tribunals and Armed Conflict*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, Boston 2012.
- McKeon, N.:** *Food Security Governance: Empowering Communities, Regulating Corporations*, Routledge, Oxon, New York 2015.
- Mechlem, K.:** *Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations*, *European Law Journal* 2004, Vol. 10, No. 5, s. 631-648.
- Melzer, N.:** *International Humanitarian Law A Comprehensive Introduction*, ICRC, Geneva 2016.
- Meule, B. & Rătescu, I.:** *Food Prints on Human Rights Law Paradigms*, *EFFL* 2014, Vol. 9, Issue. 6, s. 372-381.
- Muralidhar, S.:** *Judicial Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights: the Indian Scenario* içinde *Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems*, (Ed: Fons Coomans) *Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems*, Intersentia, Antwerp 2006, s. 239-240.
- Müller, A.:** *Limitations to and Derogations from Economic, Social and Cultural Rights*, *Human Rights Law Review* 2009, Vol. 9, No. 4, s. 557-601.
- Narula, S.:** *The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law*, *Columbia Journal of Transnational Law* 2006, Vol. 44, No. 3, s. 691-800. (The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law).

Narula, S.: *Reclaiming the Right to Food as a Normative Response to the Global Food Crisis*, Yale Human Rights and Development Journal 2014, Vol. 13, Issue. 2, s. 403-420. (Reclaiming the Right to Food as a Normative Response to the Global Food Crisis).

Narula, S./ Scholes, J./ Simon, M./ Zureick, A.: *Nourishing Change: Fulfilling the Right to Food in the United States*, International Human Rights Clinic of N.Y.U. School of Law, New York 2013, s. 25-26, https://chrgj.org/wp-content/uploads/2016/09/130527_Nourishing-Change.pdf

Neier, A.: *Social and Economic Rights: A Critique*, Human Rights Brief 2006, Vol. 13, Issue. 2, s. 1-3.

Nestle, M.: *Food Politics: How the Food Industry Influences Nutrition and Health*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, California 2013.

Niada, L.: *Hunger and International Law: Far-Reaching Scope of the Human Right to Food*, Connecticut Journal of International Law 2006-2007, Vol. 22, s. 131-201.

Nolan, A./ Porter B./ Langford, M.: *The Justiciability of Social and Economic Rights: An Updated Appraisal*, Centre for Human Rights and Global Justice Working Paper No. 15, August 2007, <http://socialrightscura.ca/documents/publications/BP-justiciability-belfast.pdf>

Nolan, A./ Dutschke, M.: *Article 2 (1) ICESCR and state parties obligations: whiter the budget?*, European Human Rights Law Review 2010, Vol. 3, s. 280-289.

Nolan, A.: *Budget Analysis and Economic, Social and Cultural Rights içinde Economic, Social and Cultural Rights: Contemporary Issues and Challenges*, (Ed: Eibe Riedel/

Gilles Giacca/ Christophe Golay), Oxford University Press, Oxford 2014, s. 369-390.

Nwobike, J.C.: *The African Commission on Human and Peoples' Rights and the Demystification of Second and Third Generation Rights under the African Charter: Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and the Center for Economic and Social Rights (CESCR) v. Nigeria*, African Journal of Legal Studies 2005, Vol. 2, s. 129-146.

Oberleitner, G.: *Human Security: A Challenge to International Law?*, Global Governance 2005, Vol. 11, No. 2, s. 185- 203.

Ó Gráda, C.: *Famine: A Short History*, Princeton University Press, Princeton 2009.

Orakhelashvili, A.: *The Interaction between Human Rights and Humanitarian Law: Fragmentation, Conflict, Parallelism, or Convergence*, The European Journal of International Law 2008, Vol. 19, No. 1, s. 161-182.

Pazarıcı, H.: *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara 2014.

Pejic, J.: *The Right to Food in Situations of Armed Conflict: The Legal Framework*, Revue Internationale de la Croix-Rouge 2001, Vol. 83, No. 844, s. 1097-1109.

Power, S.: *Siege Warfare in Syria: Prosecuting the Starvation of Civilians*, Amsterdam Law Forum 2016, Vol. 8, Issue. 2, s. 1-22.

Provost, R.: *Starvation as a Weapon: Legal Implications of the United Nations Food Blockade against Iraq and Kuwait*, Columbia Journal of Transnational Law 1992, Vol. 30, s. 577-630.

Rae, I.: Women and the Right to Food, International Law and State Practice, FAO, Rome 2008, <http://www.fao.org/3/a-ap549e.pdf> (Women and the Right to Food, International Law and State Practice).

Rae, I./ Bellows, A./ Lemke, S./ Mischler, F./ Nunez, D.: Introducing the Right to Food in University Curricula, Heinrich Böll Foundation, August 2016, <https://www.boell.de/sites/default/files/right-to-food-paper-2016.pdf>

Ragazzi, M.: The Concept of International Obligations of *Erga Omnes*, Oxford Monographs in International Law, Clarendon Press, Oxford 1997.

Ramajunam, N./ Caivano, N./ Abebe, S.: *From Justiciability to Justice: Realizing the Human Right to Food*, McGill International Justice and Sustainable Development Law & Policy 2015, Vol. 2. Issue. 1, s. 1-38.

Ramcharan, G.B.: The Content of Legal Obligation to Implement Economic, Social and Cultural Rights içinde Judicial Protection of Economic, Social and Cultural Rights: Cases and Materials, (Ed: Bertrand G. Ramcharan), Martinus Nijhoff, Leiden 2005.

Rapsomanikis, G.: The economic lives of smallholder farmers, An analysis based on household data from nine countries, FAO, Rome 2015, <http://www.fao.org/3/a-i5251e.pdf>

Riches, G.: Food Banks and Welfare Crisis, Canadian Council on Social Development, Ottawa 1986.

Riches, G.: *Food Banks and Food Security: Welfare Reform, Human Rights and Social Policy*. Lessons from Canada?, *Social Policy and Administration* 2002, Vol. 36, No. 6, s. 648-663.

Ritchie, H./ Roser, M.: *Micronutrient Deficiency*, *Our World in Data*, 2017, <https://ourworldindata.org/micronutrient-deficiency>

Robertson, R. E.: *Measuring State Compliance with the Obligation to Devote the "Maximum Available Resources" to Realizing Economic, Social and Cultural Rights*, *Human Rights Quarterly* 1994, Vol. 16, s. 693-714.

Rosales M./ Oshaug, A./ Immink, M./ Ghiardini, B.: *Right to Food Curriculum Outline*, FAO, Rome 2009, <http://www.fao.org/3/a-i0851e.pdf>

Rosenberg, G. N.: *The Hollow Hope: Can Courts Bring About a Social Change?*, The University of Chicago, Chicago, London 1991.

Sage, C.: *Food Security içinde Human Security and the Environment- International Comparisons*, (Ed: Edward A. Page/ Michael R. Redclift), Edward Elgar, Cheltenham 2002, s. 128-153.

Sanchez, P./ Swaminathan, M.S./ Dobie, P./ Yuksel, N.: *Halving Hunger: It Can Be Done*, Earthscan, London 2005.

Saul B./Kinley, D./ Mowbray, J.: *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Commentary, Cases, and Materials*, Oxford University Press, Oxford 2015.

Schmeer K. K./ Piperata B. A./ Rodríguez A. H./ Torres V. M. S./ Cárdenas F. J. C:

Maternal resources and household food security: evidence from Nicaragua, Public Health Nutrition 2015, Vol. 18, Issue. 16, s. 1-10.

Schmid, E.: *War Crimes Related to Violations of Economic, Social and Cultural Rights*,

ZaöRV 2011, Vol. 71, s. 523-541.

Schmid, E.: Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International

Criminal Law, Cambridge University Press, Cambridge 2015. (Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously in International Criminal Law).

Schultz, J.: Promises to Keep: Using the Public Budgets as Advance Economic, Social

and Cultural Rights, Fundar, Mexico 2002.

Sen, A.: Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation, Oxford

University Press, Oxford 1981. (Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation).

Sen, A.: Development as Freedom, Oxford University Press, Oxford 1999. (Development

as Freedom).

Sepulveda, M.: The Nature of the Obligations under the International Covenant on

Economic, Social and Cultural Rights, Intersentia, Antwerp 2003. (The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

Sepulveda, C. M./ Donald, K.: Access to Justice for Persons Living in Poverty: A Human

Rights Approach, Elements for Discussion, Ministry of Foreign Affairs of Finland,

https://um.fi/doc/human_rights_approach/files/assets/common/downloads/files/Ministry_of_Foreign_Affairs_Human_Rights_Approach.pdf

Shaw, D.J.: *World Food Security A History since 1945*, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York 2007.

Shelton, D.: *The Duty to Assist Famine Victims*, Iowa Law Review 1985, Vol. 70, s. 1309-1319.

Shue, H.: *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1980.

Simon, M.: *Food Security: a Post-modern Perspective*, Food Policy 1996, Vol. 21, No.2, s. 155-170.

Skinner, G./ McCorquodale, R./ De Schutter, O.: *The Third Pillar: Acces to Judicial Remedies for Human Rights Violations by Transnational Business*, International Corporate Accountability Roundtable (ICAR), CORE and the European Coalition for Corporate Justice (EECJ), 2013, http://corporatejustice.org/documents/publications/eccj/the_third_pillar_access_to_judicial_remedies_for_human_rights_violation.-1-2.pdf

Skogly, S.: *Crimes Against Humanity- Revisited: Is There a Role for Economic, Social and Cultural Rights?*, The International Journal of Human Rights Spring 2001, Vol. 5, No. 1, s. 58-80.

Skogly, S.: *The Human Rights Obligations of the World Bank and IMF*, Cavendish Publishing, London 2001.

Skogly, S.I./ Gibney, M.: *Transnational Human Rights Obligations*, Human Rights Quarterly 2002, Vol. 24, No. 3, s. 781-798.

Skogly, S.: *The obligation of international assistance and co-operation in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights içinde Human Rights and Criminal Justice for the Downtredden: Essays in Honour of Asbjorn Eide*, (Ed: Morten Bergsmo), Kluwer Law International, Dodrecht 2003, s.403-420.

Skogly, S.I.: *Beyond National Borders: States' Human Rights Obligations in International Cooperation*, Intersentia, Antwerp 2006. (Beyond National Borders: States' Human Rights Obligations in International Cooperation).

Skogly, S. I.: *Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations*, Max Plank Yearbook of United Nations Law 2007, Vol. 11, 339-358. (Right to Adequate Food: national implementation and extraterritorial obligations).

Söllner, S.: *The Breakthrough of the Right to Food: The Meaning of General Comment No. 12 and the Voluntary Guidelines for the Interpretation of the Human Right to Food*, Max Planck Yearbook of United Nations Law 2007, Vol. 11, s. 391-415.

Spitz, P.: *The Right to Food for Peoples and for the People: a Historical Perspective*, Philip Alston; Katarina Tomaševski (ed.), *The Right to Food*, Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 1984, s. 169-186.

Sur, M.: *Sosyal Hakların Uluslararası Alanda Korunma Sistemleri*, İnsan Hakları Yıllığı 1997-1998, C. 19-20, s. 65-91.

Tarasuk, V./ Dachner, N./ Loopstra, R.: *Food Banks, welfare, and food insecurity in Canada*, British Food Journal 2014, Vol. 116, Issue. 9, s. 1405-1417.

- Tarasuk, V./ Eakin, J. M.:** *Charitable food assistance as a symbolic gesture: an ethnographic study of food banks in Ontario*, Social Science and Medicine 2003, Vol. 56, Issue. 7, s. 1505-1515.
- Tayar, M.:** Gıda Güvenliği, T.C. Marmara Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2010.
- Teton, J.:** *The Armless Hand: The Call for Anti-Hunger Law and the International Food Security Treaty*, Yale Journal of International Affairs 2012, Vol. 7, Issue.2, s. 87-94.
- Teton, J.:** *On the Origin of a Hunger-Free Species By Means of Enforcable Natural Law*, Harvard International Review 2016, Vol. 37, No. 3, s. 38- 43. (On the Origin of a Hunger-Free Species By Means of Enforcable Natural Law).
- Thomas, C.:** *Civilian Starvations: A Just Tactic of War?*, Journal of Military Ethics 2005, Vol. 4, Issue. 2, s. 108-118.
- Thorat, S./ Lee, J.:** *Dalits and the Right to Food: Discrimination and Exclusion in Food related Government Programmes*, Indian Institute of Dalit Studies Working Paper Series 2006, Vol. 1. No.3, <http://www.dalitstudies.org.in/download/wp/0603.pdf>
- Titche, A.:** *Land Grabs & Food Security: The International Community Should Adopt a Code of Conduct to Protect Local Communities and Improve Global Food Security*, UC Irvine Law Review 2017, Vol. 7, s. 473- 503.
- Tomaševski, K.:** *The Right to Food Guide through Applicable International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1987.
- Trindade, A. A. C.:** *International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium*,

Recueil des Cours, Collected Courses of the Hague Academy of International Law, 2005, Vol. 316, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2006.

Turns, D.: *The Law of Armed Conflict (International Humanitarian Law)* içinde International Law, (Ed: Malcolm D. Evans), Oxford University Press, Oxford 2010, s. 821-851.

United Nations Children's Fund (UNICEF), The State of World's Children 1998, Focus on Nutrition, Oxford University Press, New York 1998.

Valente, F.L. S./ Beghin, N.: Realization of the Human Right to Adequate Food and the Brazilian Experience: Inputs for Replicability, Brasilia 2006, http://www.fao.org/docs/eims/upload/217329/DOC_ING_final.pdf

Van Hoof, G. J. H.: *Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: A Rebuttal of Some Traditional Views* içinde The Right to Food, (Ed: Philip Alston/ Katarina Tomaševski), Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 1984, s. 97-111.

Verma, S.: *Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights Relevant Case Law*, The International Council on Human Rights Policy, Review Meeting, Rights and Responsibilities of Human Rights Organizations, Geneva, 15 March, 2005, <https://tr.scribd.com/document/188225243/108-Justiciability-of-Economic-Social-and-Cultural-Rights-Relevant-Case-Law-Verma-Shivani-2005-Background>

Vierdag, E. W.: *The legal nature of the rights granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Netherlands Yearbook of International Law 1978, Vol. 9, 69-105.

Vidar M./ Kim Y. J./ Cruz L.: Legal Developments in the Progressive Realization of the Right to Food, Thematic Study 3, FAO, Rome 2014, <http://www.fao.org/3/a-i3892e.pdf>

Vivero Pol, J. L.: *Hunger for Justice in Latin America, Justiciability of Social Rights in Hungry Democracies* içinde New Challenges to the Right to Food (Ed: Miguel Angel Lopez Martin/ Jose Luis Vivero Pol), CEHAP, Barcelona 2011, s. 15-55.

Vlemminx, F.: *The Netherlands and the ICESCR: Why Didst Thou Promise Such a Beautiful Day?* içinde Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights: Experiences from Domestic Systems, (Ed: Fons Coomans), Intersentia, Antwerp 2006, s. 43-65.

Wallerstein, M.B.: *Food for War- Food for Peace: United States Food Aid in a Global Context*, MIT Press, Cambridge, MA 1980.

Watts, S.: *Under Siege: International Humanitarian Law and Security Council Practice concerning Urban Siege Warfare*, Research and Policy Paper Harvard Law School, May 2014, s. 1-22.

Whelan, D. J. / Donnelly, J.: *The West, Economic and Social Rights and the Global Human Rights Regime: Setting the Record Straight*, Human Rights Quarterly, Vol. 29, s. 908-949.

Windfuhr, M.: *NGOs and the right to adequate food* içinde The Right to Food in Theory and Practice, FAO, Rome 1998, <http://www.fao.org/3/w9990e/w9990e00.htm#TopOfPage>.

Wittman, H.; Desmerais, A.A.; Wiebe, N. (ed.): Food Sovereignty: Reconnecting Food, Nature and Community, Pambazuka, Oxford 2011.

Yeshanew, S. A.: Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights in the African Regional Human Rights System- Theory, Practice and Prospect, Intersentia, Antwerp 2013.

Yeshanew, S.: Assesment of International Labour Standards that Apply to Rural Employment, FAO Legal Papers, No. 100, FAO, Rome 2016, <http://www.fao.org/3/a-i5957e.pdf>.

Yeshanew, S./ Franz, N./ Westlund, L.: Exploring the human rights-based approach in the context of the implementation and monitoring of the SSF Guidelines, FAO, Rome 2017, s. 83-84, <http://www.fao.org/3/a-i6933e.pdf>

Yigzaw, A. D.: *Hunger and the Law: Freedom from Hunger as a Freestanding Right*, Houston Journal of cIntrenational Law 2014, Vol. 36, No. 3, s. 655-713.

Young, K.: *The Minimum Core Obligation of Economic and Social Rights: A Concept in Search of Content*, Yale Journal of International Law 2008 Vol. 33, s. 113-175.

Ziegler, J./ Golay, C., Mahon, C./ Way, S.A.: The Fight for the Right to Food, Palgrave Macmillan, Hampshire 2011.

Zubizarreta, J. H.: *The New Global Corporate Law içinde State of Power-* An annual anthology of on global power and resistance, (Ed: Nick Buxton/ Madeleine

Bélenger Dumontier), The Transnational Institute, Amsterdam 2015,
https://www.tni.org/files/download/tni_state-of-power-2015.pdf.

Avrupa Birliği Belgeleri

Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, An EU policy framework to assist developing countries in addressing food security challenges, SEC(2010)379, Brussels, 31.3.2010, COM(2010)127 final.

DIRECTIVE (EU) 2018/851 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 30 May 2018 amending Directive 2008/98/EC on waste. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L0851&from=EN>

European Commission, Food Waste, https://ec.europa.eu/food/safety/food_waste_en

European Commission, International Cooperation and Development, Food and nutrition security, <https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/food-and-agriculture/food-and-nutrition-security>

European Commission, International Cooperation and Development, Food and nutrition security-resilience, https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/food-and-agriculture/food-and-nutrition-security/resilience_en.

European Commission, International Development and Cooperation, Sustainable Agriculture and Rural Development, https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/food-and-agriculture/sustainable-agriculture-and-rural-development_en.

European Commission, MEMO, The fight against food waste: Where are we now? Questions and Answers, Brussels, 6 May 2019,

https://ec.europa.eu/food/sites/food/files/safety/docs/fs_eu-actions_fwm_qa-fight-food-waste.pdf.

European Commission- Press Release, The Commission and the agencies team up to fight food insecurity, <https://reliefweb.int/report/world/commission-and-un-agencies-team-fight-food-insecurity>.

European Commission, International Development and Cooperation, The Sustainable Development Goals, <https://ec.europa.eu/europeaid/policies/sustainable-development-goals>.

European Union, European Food Safety Authority, https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/efsa_en#structure-.

MEMO/11/453, Brussels, 24 June 2011, Examples of EU actions to address food insecurity and EU cooperation with FAO, IFAD and WFP.

REGULATION (EC) No. 178/2002 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002R0178&from=EN>.

Birleşmiş Milletler Belgeleri

BM Antlaşma Organlarına Ait Belgeler

CERD, General Recommendation No. 23 Indigenous Peoples, 18/08/1997.

Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, General Recommendation No.34 on the rights of rural women, 4 March 2016, CEDAW/C/GC/34.

Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 15 (2013) on the right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health (art. 24), 17 April 2013, CRC/C/GC/15.

Committee on the Rights of Child, General Comment No.16 (2013) on State obligations regarding the impact of business sector on children's rights, 17 April 2017, CRC/C/GC/16.

Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/USR/CO/7, 16 August 2010.

Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/MUS/CO/6-7, 8 November 2011.

Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/SGP/CO/4/Rev.1, 16 January 2012.

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Belgeleri

CESCR, Concluding Observations the Netherlands, E/1999/22, 27 April-15 May 1998, 16 November-4 December 1998.

CESCR, Concluding Observations Switzerland E/1999/22, 27 April-15 May 1998, 16 November-4 December 1998.

CESCR, General Comment No. 1: Reporting by States Parties, 27 July 1981, E/1989/22.

CESCR, General Comment No. 3: The Nature of State Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant), Adopted at the Fifth Session of the Committee on the Economic, Social and Cultural Rights, 14 December 1990, E/1991/23.

CESCR, General Comment No. 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant) Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 13 December 1991, E/1992/23.

CESCR, General Comment No. 5: Persons with disabilities, 9 December 1994, E/1995/22.

CESCR, General Comment No. 6: The Economic, Social and Cultural Rights of Older Persons, 8 December 1995, E/1996/22.

CESCR General Comment No. 8: The relationship between economic sanctions and respect for economic, social and cultural rights, 12 December 1997, E/C. 12/1997/8.

CESCR, General Comment No. 9: The domestic application of the Covenant, 3 December 1998, E/C.12/1998/24.

CESCR, General Comment No. 10: The role of national human rights institutions in the protection of economic, social and cultural rights, 14 December 1998, E/C.12/1998/25.

CESCR, General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11), 12 May 1999, E/C.12/1999/5.

CESCR, General Comment No. 13: Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, The right to education (Art. 13 of the Covenant), 8 December 1999, E/C. 12/1999/10.

CESCR, General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 11 August 2000, E/C.12/2000/4.

CESCR, General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant) Adopted at the Twenty-ninth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 20 January 2003, E/C.12/2002/11.

CESCR, General Comment No. 16: The Equal Right of Men and Women to the Enjoyment of All Economic, Social and Cultural Rights, (Art. 3 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 11 August 2005, E/C.12/2005/4.

CESCR, General Comment No. 18: The Right to Work (Art. 6 of the Covenant), 6 February 2006, E/C.12/GC/18.

CESCR, General Comment No. 19, The right to social security (Art. 9), 4 February 2008, E/C.12/GC/19.

CESCR, General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (Art. 2, Para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 2 July 2009, E/C.12/GC/20.

Statement by the Committee: An Evaluation of the Obligation to Take Steps to the “Maximum of Available Resources” Under an Optional Protocol to the Covenant: Statement, UN ESCOR, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/2007/1, 10 May 2007.

BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi Kararları

ECOSOC Resolution 1985/17, 28 May 1985, Review of the composition, organization and administrative arrangements of the Sessional Working Group of Governmental Experts on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by state parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted 18 November 2008, UN Economic and Social Council, E/C.12/2008/224.

Review of the composition, organization and administrative arrangements of the Sessional Working Group of Governmental Experts on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, ECOSOC Resolution 1985/17, 28 May 1985.

UN Economic and Social Council, Situation of Human Rights in Sudan, E/CN.4/1999/38/Add.1, 17 May 1999.

UN Economic and Social Council, Working Paper on The Adeverse Consequences of Economic Sanctions on the Enjoyment of Human Rights, E/CN.4/Sub.2/2000/33, 21 June 2000.

BM Genel Kurul Kararları

UNGA resolution 421(V) International Covenant on Human Rights and measures of implementation: future work of the Commission on Human Rights, 4 December 1950, A/RES/421.

UNGA resolution 543 (VI) Preparation of two Draft International Covenants on Human Rights, 5 February 1952, A/RES/543.

UNGA Third Committee, A/C.3/SR.742, 25 January 1957.

UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1264, 15 November 1963.

UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1266, 18 November 1963.

UNGA Third Committee, A/C.3/SR.1267, 18 November 1963.

UNGA Res. 2675 (XXV) on Basic Principles for the Protection of Civilian Populations in Armed Conflicts, 9 December 1970.

UNGA Res. 2676 (XXV) on Respect for Human Rights in Armed Conflicts, 9 December 1970.

UNGA Res. 2677 (XXV) on Respect for Human Rights in Armed Conflicts, 9 December 1970.

UNGA, World Food Conference, 17 December 1974, A/RES/3348.

UNGA, Strengthening of the coordination of humanitarian emergency assistance of the United Nations, 19 December 1991, A/RES/46/182.

UNGA United Nations Millennium Declaration, Resolution adopted by the General Assembly on 8 September 2000, A/Res/55/2.

UNGA Resolution 57/226, The Right to Food, 26 February 2003, A/RES/57/226

UNGA Resolution 58/186 The Right to Food, 18 March 2004, A/RES/58/186.

UNGA Res. 68/182. Situation of human rights in Syrian Arab Republic, Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2013, A/RES/68/182.

UNGA, Resolution adopted, by the General Assembly on 17 December 2003, Strengthening of the coordination of emergency humanitarian assistance of the United Nations, 5 February 2004, A/RES/58/114.

UNGA Resolution, adopted by the General Assembly on 16 December 2005, 60/165. The right to food, 2 March 2006, A/RES/60/165.

UNGA Resolution 60/251 Human Rights Council, Resolution adopted by the General Assembly on 15 March 2006, A/RES/60/251.

UNGA Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2006, 60/163. The right to food, 21 February 2007, A/RES/60/163.

UNGA Human Rights Council, Resolution adopted by the Human Rights Council, Human Rights, Democracy and the Rule of Law, 19 April 2012, A/HRC/RES/19/36.

UNGA Res., Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1.

UNGA Resolution adopted by the General Assembly on 1 April 2016, 70/259. United Nations Decade of Action on Nutrition (2016– 2025), A/RES/70/259.

BM Gıda Hakkı Özel Raportörlerinin Raporları/ Bilgi Notları ve Röportajları

De Schutter, O.: Countries Tackling with a Right to Food Approach: Briefing Note 01, 2010,
http://www2.ohchr.org/english/issues/food/docs/Briefing_Note_01_May_2010_EN.pdf.

De Schutter, O.: A Rights Revolution: Implementing the Right to Food in Latin America and the Caribbean: Briefing Note 6, 2012, Special Rapporteur the Right to Food,
https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Food/SRRTF%20BN06_LAC_en.pdf.

De Schutter, O.: From Charity to Entitlement- Implementing the Right to Food in Southern and Eastern Africa, briefing note, 5 June 2012,
https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Food/SRRTF%20BN%2005_SouthernEasternAfrica_en.pdf.

EKOIQ, “BM Gıda Hakkı Raportörü Hilal Elver: “Sorun Kıtılık Değil, Kaynaklara Erişim””, 12 Haziran 2015, <http://ekoIQ.com/2015/06/12/bm-gida-hakki-raportoru-hilal-elver-sorun-kitlik-degil-kaynaklara-erisim/>.

Economic and Social Council, Economic, Social and Cultural Rights The right to food Report by the Special Rapporteur on the right to food (Mr. Jean Ziegler), submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2001/25 Addendum Mission to Niger, E/CN.4/2002/58/Add.1 23 January 2002.

Economic and Social Council, Economic, Social and Cultural Rights The right to food Report of the Special Rapporteur, Jean Ziegler Addendum Mission to Bangladesh, E/CN.4/2004/10/Add.1 29 October 2003.

Economic and Social Council, Economic, Social and Cultural Rights The right to food
Report of the Special Rapporteur on the right to food, Jean Ziegler Addendum
Mission to Ethiopia, E/CN.4/2005/47/Add.1 8 February 2005.

UN Economic and Social Council, Report by the Special Rapporteur on the right to food,
Mr. Jean Ziegler, submitted in accordance with Commission on Human Rights
resolution 2000/10, E/CN.4/2001/53, 7 February 2001. (Ziegler Report- Definition
and history of the right to food).

UN Economic and Social Council, Report by the Special Rapporteur on the right to food,
Mr. Jean Ziegler, submitted in accordance with Commission on Human Rights
resolution 2000/10, E/CN.4/2002/58, 10 January 2002. (Ziegler Report-
Justiciability of the right to food).

UN Economic and Social Council, Report Submitted by the Special Rapporteur on the
right to food, Jean Ziegler, in accordance with Commission on Human Rights
resolution 2003/25, E/CN.4/2004/10, 9 February 2004. (Ziegler Report- Food
security and sovereignty).

UNGA The Right to Food, Jean Ziegler, E/CN.4/2005/47, 24 January 2005. (Ziegler
Report- Extraterritorial Obligations of States to the Right to Food).

UNGA, The Right to Food, A/60/350, 12 September 2005. (Ziegler Report- The
responsibilities of international organizations concerning the right to food).

UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights, The right to food, Report by the
Special Rapporteur for the right to food, Jean Ziegler, E/CN.4/2006/44, 16 March
2006. (Ziegler Report- Defining the right to food in an era of globalization).

UNGA, Implementation of General Assembly Resolution 60/251 of 15 March 2006 Entitled “Human Rights Council”, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Jean Ziegler, A/HRC/4/30, 19 January 2007. (Ziegler Report- Children and their right to food).

UNGA, The right to food, A/62/289, 22 August 2007.

UNGA, Human Rights Council, Promotion and Protection of All Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, Including the Right to Development, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, A/HRC/10/5/Add.2, 4 February 2009.

UNGA, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Agribusiness and the right to food, A/HRC/13/33, 22 December 2009. (De Schutter Report- Agribusiness and the right to food).

UNGA, Human Right Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Large-scale land acquisition and leases: A set of minimum principles and measures to address the human rights challenge, A/HRC/13/33/Add.2, 28 December 2009.

UNGA, Access to Land and The Right to Food: Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Olivier De Schutter, 2010, UN Doc. A/65/281, 11 August 2010. (De Schutter Report- Access to land and the right to food).

UNGA, Human Rights Council, Report submitted by the Special Rapportuer on the right to food, Olivier De Schutter, A/HRC/16/49, 20 December 2010.

UNGA, The Right to Food, A/66/262, 4 August 2011.

UNGA, Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, A/HRC/19/59, 26 December 2011. (De Schutter Report- The right to an adequate diet: the agriculture-food-health nexus).

UNGA, Human Right Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Guiding Principles on human rights impact assessments of trade and investment agreements, A/HRC/19/59/Add.5, 19 December 2011.

UNGA, Fisheries and The Right to Food: Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Olivier De Schutter, UN Doc. A/67/268, 8 August 2012. (De Schutter Report- Fisheries and the right to food).

UNGA, Human Rights Council, Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food Olivier De Schutter, A/HRC/22/50, 24 December 2012. (De Schutter Report- Women's right and the right to food).

UNGA, Right to Food, Olivier De Schutter, A/68/288, 7 August 2013. (De Schutter Report- Assessing a decade of progress on the right to food).

UNGA Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Final Report: The transformative potential of the right to food, A/HRC/25/57, 24 January 2014.

UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Hilal Elver, Access to justice and the right to food: the way forward, A/HRC/28/65, 12 January 2014. (Elver Report- Access to justice and the right to food: the way forward).

UNGA, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Hilal Elver, A/69/275, 7

August 2014. (Elver Report-Interim Report of the Special Rapporteur on the Right to Food-I).

UNGA Right to Food, A/70/287, 05 August 2015. (Elver Report- Impact of climate change on the right to food).

UN General Assembly, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the right to food Hilal Elver, A/HRC/31/51, 14 December 2015. (Elver Report- Integrating a gender perspective in the right to food).

UNGA, Right to Food, A/71/282, 3 August 2016. (Elver Report- Right to food and nutrition).

UNGA Report of the Special Rapporteur on the right to food, A/HRC/34/, 24 January 2017. (Elver Report- Effects of pesticides on the right to food).

UNGA, Right to Food, A/72/188, 21 July 2017. (Elver Report- Interim report of the Special Rapporteur on the right to food- II).

UNGA, Report of the Special Rapporteur on the right to food, A/HRC/37/61, 25 January 2018. (Elver Report- Right to food in the context of national disasters).

UNGA Report of the Special Rapporteur on the right to food on her mission to Zambia, A/HRC/37/61/Add. 1, 25 January 2018.

UNGA, Right to Food, A/73/164, 16 July 2018. (Elver Report- Agricultural workers and the right to food).

Yeşil Gazete, “Hilal Elver: “Türkiye kendi tarımını ve çiftçisini korumalı. Biz hala kurtarabiliriz.”, 20.07.2015, <https://yesilgazete.org/blog/2015/07/20/hilal-elver->

turkiye-kendi-tarimini-ve-ciftcisini-korumali-biz-hala-kurtulabiliriz/.

BM Güvenlik Konseyi Kararları

UN Security Council Resolution 237 on the situation in Middle East, UN/S/RES/237 (1967) Adopted unanimously at the 1361st meeting, on 14 June 1967

UN President of Security Council, Statement by the President of Security Council, UN. Doc. S/PRST/2013/15 (2013).

UN/S/RES/6112(2005) on Children and armed conflict, S/RES/1612 (2005), Adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005.

UN/S/RES/2139 (2014) Adopted by the Security Council at its 7116th meeting, on 22 February 2014.

UN/S/RES/2165 (2014), Adopted by the Security Council at its 7216th meeting, on 14 July 2014.

UN/S/RES/2191 (2014), Adopted by the Security Council at its 7344th meeting, on 17 December 2014.

UN/S/RES/2216 (2015), Adopted by the Security Council at its 7426th meeting, on 14 April 2015.

UN/S/RES/2417(2018), Adopted by the Security Council at its 8267th meeting on 24 May 2018.

BM İnsan Hakları Komitesi Karar ve Raporları

CCPR General Comment No. 6: Article 6 (The Right to Life), Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, on 30 April 1982.

General Comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. Human Rights Committee, 30. October. 2018, CCPR/C/GC/36.

UN Human Rights Committee Concluding Observations on the Fourth Periodic Report of the Sudan, 8(f), 19 August 2014, UN Doc. CCPR/C/SDN/CO/4.

BM İnsan Hakları Konseyi Kararları

Human Rights Council, A/HRC/5/21, HRC Res. 5/1. Institution Building of the United Nations Human Rights Council, 18 June 2007.

Human Rights Council, Resolution 6/2, Mandate of the Special Rapporteur on the right to food, Adopted in the 20th meeting 27 September 2007.

Human Rights Council Resolution 7/14, The right to food, 27 March 2008.

Human Rights Council Resolution 8/7 Mandate of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, 18 June 2008.

Human Rights Council Resolution 10/12, The right to food, 26 March 2009.

Human Rights Council, Tenth Session, Resolution 10/4. Human rights and climate change, 25 March 2009.

Human Rights Council, Eighteenth Session, Resolution 18/22. Human rights and climate change, 17 October 2011.

Human Rights Council Res. 29/13, 1, 23 July 2013, UN. Doc. A/HRC/ Res/29/13.

Human Rights Council, Twenty-sixth session, Resolution 26/27, Human rights and climate change, 25 June 2014.

Human Rights Council, Twenty-ninth session, Resolution 29/15, Human rights and climate change, 30 June 2015. Human Rights Council, Climate change and poverty, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, A/HRC/41/39, 25 June 2019. (Report on climate change and poverty).

UN Human Rights Council, Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic, A/HRC/31/68.

UN Human Rights Council, Protect, respect and remedy: a framework for business and human rights: report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises, John Ruggie, A/HRC/8/5, 7 April 2008.

UNGA, Human Rights Council, Study of the Human Rights Council Advisory Committee on discrimination in the context of the right to food, A/HRC/16/40, 16 February 2011.

UNGA Human Rights Council, Decision adopted by the Human Rights Council at its seventh organizational meeting, Non-cooperation of a state under review with the universal periodic review mechanism, A/HRC/OM/7/1, 29 January 2013.

UNGA Rights to freedom of peaceful assembly and of association, A/71/385, 14 September 2016.

BM İnsan Hakları Yüksek Hakları Yüksek Komiserliği Belgeleri ve Raporları

OHCHR, Fact Sheet 19: National Institutions for the Promotion and Protection of Human Rights, 1993, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet19en.pdf>.

OHCHR, Frequently Asked Questions on Economic, Social and Cultural Rights, UN Fact Sheet 33, <https://www.refworld.org/docid/499176e62.html>.

OHCHR, Human Rights Treaty Bodies –General Comments, <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/TBGeneralComments.aspx>.

OHCHR, International Humanitarian Law and International Human Rights Law relevant to Siege Warfare, January 2017, https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/sieges_legal_note_-_final_-_en_1.pdf.

OHCHR, Living under Siege, The Syrian Arab Republic, February 2014, s. 2; <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/SY/LivingUnderSiege.pdf>.

OHCHR, Manual on Human Rights Monitoring, Chapter 20 Monitoring Economic, Social and Cultural Rights, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Chapter20-48pp.pdf>.

OHCHR, National Human Rights Institutions, History, Principles, Roles and Responsibilities, Professional Training Series No:4 (Rev.1), United Nations, New

York and Geneva 2010, https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf.

OHCHR, Report of the High Commissioner for Human Rights on the Implementation of Economic, Social and Cultural Rights, (June 8, 2009), UN. Doc. E/2009/90.

OHCHR, Seventeen frequently asked questions about United Nations special rapporteurs, UN Fact Sheet 27, <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet27en.pdf>.

OHCHR, The Right to Adequate Food, UN Fact Sheet 34, 2010, <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf>.

OHCHR, The United Nations Human Rights Treaty System, Fact Sheet No. 30 Rev. 1., United Nations, New York & Geneva, 2012, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet30Rev1.pdf>.

United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Annual Reports, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Annual.aspx>.

United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Country Visits. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Visits.aspx>.

Diğer BM Belgeleri

Annotations on the text of the draft International Covenants on Human Rights: prepared by the Secretary General, UN doc. A/2929, (1955).

Handbook and Guidelines on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status Under the 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of

Refugees, UNCHR, Geneva 2011,
<https://www.refworld.org/docid/4f33c8d92.html>.

Initial Report by Eide, E/CN.4.Sub.2/1984/22; An interim report submitted to the Sub-Commission at its 50th session, E/CN.4/Sub.2/1998/9.

Updated study on the right to food, submitted by A. Eide (28 June 1999), E/CN.4/Sub.2/1999/12.

UN Economic and Social Council, Integration of the Human Rights of Women and the Gender Perspective Violence Against Women Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2001/49 Cultural practices in the family that are violent towards women, E/CN.4/2002/83 31 January 2002.

Report of the World Summit on Sustainable Development, 26 August-4 September 2002, Johannesburg, South Africa, UN Doc. A/CONF.199/20.

UN Commission on Human Rights, *Commission on Human Rights resolution 2000/10 The right to food*, 17 April 2000, E/CN.4/RES/2000/10.

UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, Under-Secretary General for Humanitarian Affairs and Emergency Coordinator, Stephan O'Brien Statement to the Security Council on Missions to Yemen, South Sudan, Somalia and Kenya and an Update on the Oslo Conference on Nigeria and the Lake of Chad Region, 10 March 2017, <https://reliefweb.int/report/yemen/under-secretary-general-humanitarian-affairsemergency-relief-coordinator-stephen-o>.

United Nations, *Report of the World Food Conference, Rome 5-16 November 1974*. New York 1975, Resolution XVII, s.14, https://digitallibrary.un.org/record/701143/files/E_CONF.65_20-EN.pdf.

United Nations Special Rapporteur on Extereme Poverty and Human Rights, Access to Justice by People Living in Poverty, UN Doc. A/67/278, 9 August 2012.

Yearbook of the International Law Commission, 1977, Vol. 2, A/CN.4/SER.A./1977/Add.1 (Part 1).

BM Uzmanlık Kuruluşları, Fon ve Programlarına Ait Belgeler ve Raporlar

BM Kalkınma Programı (UNDP) Belgeleri

Human Development Report 1994, United Nations Development Programme, Oxford University Press, New York, Oxford 1994.

UNDP, Support the Implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development, [SDG%20Implementation%20and%20UNDP_Policy_and_Programme_Brief.pdf](#).

Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) Belgeleri, Eğitici Çalışmaları ve Raporları

FAO, Achieveing the right to food, the human rights challenge of the twenty- first century, World Food Day, Rome, 16 October 2007, <http://www.fao.org/fileadmin/templates/wfd2007/pdf/WFDLeaflet2007E.pdf>.

FAO, Agriculture and Food Security, <http://www.fao.org/docrep/x0262e/x0262e05.htm>.

FAO, A Primer to the Right to Adequate Food, Human Rights Based Approach to Development Learner Notes, Rome, 2007.

FAO, A Primer to the Right to Adequate Food, The Concept of the Right to Adequate Food, Learner Notes, Rome, 2007.

FAO, Assuring Food Safety and Quality, Food and Nutrition Paper 76, Rome 2003, <http://www.fao.org/3/a-y8705e.pdf>.

FAO, Biofuels and Food Security, Committee on World Food Security, <http://www.fao.org/3/a-av033e.pdf>.

FAO, CEDAW, A Tool for Gender Sensitive Agriculture and Rural Development Policy and Program Formulation, Guidelines for Ministries of Agriculture and FAO, Rome, 2013, <http://www.fao.org/docrep/017/i3153e/i3153e.pdf>.

FAO, Climate Change and Food Security, a Framework Document, Rome, 2008. <http://www.fao.org/forestry/15538-079b31d45081fe9c3dbc6ff34de4807e4.pdf>.

FAO Committee on World Food Security, Twenty-Seventh Session, Fostering the Political Will to Fight Hunger, FAO, Rome, 2001.

FAO, ‘Council Resolution I/64’, Report of the Council of FAO Sixty- Fourth Session, Rome 18-29 November 1974.

FAO, Counting the cost, Agriculture in Syria after six years of crisis, 2017, <http://www.fao.org/3/b-i7081e.pdf>.

FAO, Early Warning Early Action report on food security and agriculture 2019 January-March, Rome, 2019, <http://www.fao.org/3/CA2892EN/ca2892en.pdf>.

FAO + European Union A Report on Partnership 2016-2017, FAO, Rome 2018,
<http://www.fao.org/3/ca1472en/CA1472EN>.

FAO, Guide on Legislating for the Right to Food, (Prepared by Dubravka Bojic Bultrini),
Rome, 2009.
[http://www.fao.org/fileadmin/templates/righttofood/documents/RTF_publications/
EN/1_toolbox_Guide_on_Legislating.pdf](http://www.fao.org/fileadmin/templates/righttofood/documents/RTF_publications/EN/1_toolbox_Guide_on_Legislating.pdf).

FAO, Hunger and food insecurity, <http://www.fao.org/hunger/en/>

FAO, IFAD, ILO, Gender dimensions of agricultural and rural employment:
Differentiated pathways out of poverty- Status, trends and gaps, Rome, 2010,
<http://www.fao.org/3/i1638e/i1638e.pdf>.

FAO, IFAD and WFP, The State of Food Insecurity in the World: Meeting the 2015
International Hunger Targets: Taking Stock of Uneven Progress, FAO, Rome, 2015,
<http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf>

FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, The State of Food Security and Nutrition in the
World Building 2017, Resilience for Peace and Food Security, FAO, Rome, 2017,
<http://www.fao.org/3/a-i7695e.pdf>.

FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. The State of Food Security and Nutrition in the
World 2018, Building climate resilience for food security and nutrition, FAO,
Rome, 2018, <http://www.fao.org/3/i9553en/i9553en.pdf>

FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, The State of Food Security and Nutrition in the World 2019, Safeguarding against economic slowdowns and downturns, FAO, Rome, 2019, <http://www.fao.org/3/ca5162en/ca5162en.pdf>

FAO, International Year of Family Farming 2014 Master Plan (final version), 30 May 2013,
http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/iyff/docs/Final_Master_Plan_IYFF_2014_30-05.pdf.

FAO, Peace and Food Security, Investing in resilience to sustain rural livelihoods amid conflict, Rome, 2016, <http://www.fao.org/3/a-i5591e.pdf>.

FAO, “Protracted conflicts causing alarming spikes in severe hunger”, Joint FAO-WFP news release, 29 July 2016, Rome, <http://www.fao.org/news/story/en/item/427423/icode/>.

FAO, Report of the World Food Summit, World Food Summit, Rome, 13-17 November 1996, <http://www.fao.org/3/w3548e/w3548e00.htm>.

FAO, Report of the World Food Summit, World Food Summit, Rome, 13-17 November 1996, Annexes II Reservations, Interpretative Statetements, Interpretative Statements for the Record by the Government of the United States of America, <http://www.fao.org/3/w3548e/w3548e00.htm>.

FAO, Right to Food Handbooks 1, The right to food within the international framework of human rights and country constitutions, Rome 2014.

FAO, Right to Food: Lessons Learned in Brazil, FAO Rome 2007.
<http://www.fao.org/3/a-a1331e.pdf>.

FAO, Right to Food: Making it Happen Progress and Lessons Learned through Implementation, Rome, 2011, <http://www.fao.org/3/a-i2250e.pdf>.

FAO, Seeking end to loss and waste of food along production chain, <http://www.fao.org/in-action/seeking-end-to-loss-and-waste-of-food-along-production-chain/en/>.

FAO, The future of food and agriculture Trends and Challenges, Rome 2017, <http://www.fao.org/3/a-i6583e.pdf>.

FAO, The Developing World's New Burden: Obesity, <http://www.fao.org/FOCUS/E/obesity/obes1.htm>.

FAO, The Right to Food: A Window on the World, Rome, 2006, <http://www.fao.org/3/a1300e/a1300e.pdf>.

FAO, The Right to Food: A Window on the World Resource and Activity Guide, Rome, 2006, <http://www.fao.org/3/a-a1301e.pdf>.

FAO, The Right to Food around the Globe, Directive principles of state policy, <http://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/level-of-recognition/en/>.

FAO, The Right to Food around the Globe, Explicit protection of the right to adequate food, <http://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/level-of-recognition/en/>.

FAO, The Right to Food around the Globe, Implicit protection of the right to adequate food, <http://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/level-of-recognition/en/>.

FAO, The Right to Food Guidelines Information Papers and Case Studies, Rome, 2006, http://www.fao.org/docs/eims/upload/214344/rtfg_eng_draft_03.pdf

FAO, The State of Food and Agriculture Women in Agriculture- Closing the Gender Gap for Development, Rome 2010-2011, <http://www.fao.org/3/a-i2050e.pdf>.

FAO, The State of Food and Agriculture Women in Agriculture- Closing the Gender Gap for Development, Rome, 2011, <http://www.fao.org/3/a-i2050e.pdf>.

FAO, The State of Food and Agriculture Innovation in Family Farming, Rome, 2014, <http://www.fao.org/3/a-i4040e.pdf>.

FAO, The State of Food Insecurity in the World, Food insecurity: when people live with hunger and fear starvation, Rome 2001, <http://www.fao.org/3/a-y1500e.pdf>.

FAO, The State of Food Insecurity in the World 2004, monitoring progress towards the World Food Summit and Millennium Development Goals, Rome, 2004, <http://www.fao.org/3/a-y5650e.pdf>.

FAO, The State of Food Insecurity in the World, High food prices and food security- threats and opportunities, Rome, 2008, <http://www.fao.org/3/i0291e/i0291e00.pdf>.

FAO, The State of Food Insecurity in the World, Economic Crises- impacts and lessons learned, Rome, 2009, <http://www.fao.org/3/i0876e/i0876e.pdf>.

FAO, The State of Food Insecurity in the World 2013, Rome, 2013, s. 46-50, <http://www.fao.org/docrep/018/i3434e/i3434e.pdf>.

FAO, The State of Food Security and Nutrition in Europe and Central Asia, Rome, 2017, <http://www.fao.org/3/I8194EN/i8194en.pdf>.

FAO, Women's right to land: a human right, <http://www.fao.org/News/2002/020302-e.htm>.

FAO, World Food Security: a Reappraisal of the Concepts and Approaches, Director General's Report, Rome, 1983.

Monitoring food security in countries with conflict situations, A joint FAO/WFP update for the United Nations Security Council (January 2018), <http://www.fao.org/3/I8386EN/i8386en.pdf>

Dünya Bankası (WB) Belgeleri ve Raporları

A World Bank Policy Study, Poverty and Hunger: Issues and Options for Food Security in Developing Countries, Washington DC, 1986, <http://documents.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/pdf/multi-page.pdf>.

The World Bank, Disability Inclusion, <https://www.worldbank.org/en/topic/disability>.

The World Report on Disability, The World Health Organization and The World Bank, 2011, <http://documents.worldbank.org/curated/en/665131468331271288/pdf/627830WP0World00PUBLIC00BOX361491B0.pdf>.

The World Bank, Population ages 65 and above, total. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.65UP.TO?page=3>.

The World Bank, Poverty, <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>.

World Development Report 2010: Development and Climate Change, World Bank, Washington, D.C. 2010, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/4387>.

Dünya Gıda Programı (WFP) Belgeleri ve Raporları

World Food Programme, About, <http://www.wfp.org/about>.

World Food Programme and Met Office Hadley Centre, Climate impacts on food security and nutrition, A review of existing knowledge, https://documents.wfp.org/stellent/groups/public/documents/communications/wfp258981.pdf?_ga=2.191498476.798339677.1531309681-116116578.1531309681.

World Food Programme, News, “WFP says hunger kills more than AIDS, malaria, tuberculosis combined”, 4 June 2009. <https://www.wfp.org/content/wfp-says-hunger-kills-more-aids-malaria-tuberculosis-combined>.

World Food Programme, 10 Facts About Women And Hunger, 5 March 2013. <https://www.wfp.org/stories/10-facts-about-women-and-hunger>.

World Food Programme, Hunger Statistics, 2015, <http://www.wfp.org/hunger/stats>.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Belgeleri ve Raporları

Global Strategy on Infant and Young Child Feeding, Geneva, 2003, World Health Organization, UNICEF, <http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42590/9241562218.pdf;jsessionid=D4C0B75F495C034BFB2DE969F88B631D?sequence=1>.

Global Action Plan for the Prevention and Control of Noncommunicable Diseases 2013-2020. World Health Organization, Geneva 2013,

http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/94384/9789241506236_eng.pdf?sequence=1.

Global Nutrition Monitoring Framework Operational Guidance for Tracking Progress in Meeting Targets for 2025, World Health Organization- UNICEF, December 2017.
<http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/259904/9789241513609-eng.pdf?sequence=1>.

Guideline: Daily iron supplementation in infants and children, World Health Organization, Geneva 2016,
http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/204712/9789241549523_eng.pdf;jsessionid=B6A50C2374A49B2F0EDA7709A7EBA66E?sequence=1.

International Code of Marketing of Breast-milk Substitutes, World Health Organization, Geneva, 1981, http://www.who.int/nutrition/publications/code_english.pdf.

World Health Organization, Ageing and Health, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>.

World Health Organization, Children: reducing mortality, 31 October 2017.
<http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/children-reducing-mortality>.

World Health Organization, Facts and figures on child obesity, <http://www.who.int/end-childhood-obesity/facts/en/>, 13. October. 2017.

World Health Organization (WHO), Obesity and Overweight, 16. February. 2018.
<http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight>.

World Health Organization, Increasing breastfeeding could save 800.000 children and US
300 billion every year,
https://www.who.int/maternal_child_adolescent/news_events/news/2016/exclusive-breastfeeding/en/.

World Health Organization, Zinc supplementation and growth in children,
https://www.who.int/elena/bbc/zinc_stunting/en/.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Belgeleri

99 No’lu Asgari Ücret Tespit Mekanizması (Tarım) Sözleşmesi, 131 No’lu Asgari Ücret
Tespiti (Gelişmekte Olan Ülkelere Özel Referanslı) Sözleşmesi.

102 No’lu Sosyal Güvenlik (Asgari Standartlar) Sözleşmesi, 117 No’lu Sosyal Politikanın
Temel Amaçları ve Standartları Sözleşmesi.

105 No’lu Zorla Çalıştırmanın Kaldırılması Sözleşmesi.

107 No’lu Bağımsız Ülkelerdeki Yerli ve Diğer Kabile ve Yarı-Kabile Topluluklarının
Korunması ve Entegrasyonu Sözleşmesi, 169 No’lu Bağımsız Ülkelerdeki Yerli ve
Kabile Hakları Hakkında Sözleşme.

138 No’lu Asgari Yaş Sözleşmesi, 182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin
Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi.

182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması Sözleşmesi (*ILO
Convention No. 182 on the Worst Forms of Child Labour*).

ILO Covention No. 169 concerning Indigenous and Tribal People in Independent
Countries.

ILO, Global Estimates of Child Labour: Results and Trends, 2012-2016, Geneva 2017,
[https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---
dcomm/documents/publication/wcms_575499.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_575499.pdf).

FIAN Belgeleri

Brot für die Welt, FIAN, EED: Globalising economic, social and cultural rights by strengthening extraterritorial state obligations, Germany's extraterritorial human rights obligations, Introduction and six case studies, s. 7.
http://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/humanrights/documents/FIAN_Oct06_Casestudies.pdf.

FIAN, Advancing the Right to Adequate Food at the National Level, Some Lessons Learned, March 2009,
https://www.fian.org/fileadmin/media/publications_2015/2010_03_Advancing_rtf_nationallevel.pdf.

FIAN, Land Grabbing- Impact on the Right to Food, The Yala Swamp Case in Kenya, V.U.G.S. Symposium on Landgrabbing and Food Security, 10 May 2011,
https://fian.nl/wpcontent/uploads/2011/04/2011_05_10%20Landgrabbing%20RtF%20V.U.G.pdf.

FIAN India, National Food Security Act: A long road towards the realization of the Right to Food, Right to Food Journal 2013, Vol. 8, No. 1, s. 8-9.

FIAN, Women agricultural workers and the right to food and nutrition, 2014,
https://www.tni.org/files/download/women_agricultural_workers.Pdf.

FIAN International Union of Food, Agricultural, Hotel, Restaurant, Catering, Tobacco and Allied Workers' Associations and the Right to Food Campaign in India and Paschim Banga Khet Majoor Samity, Fact Finding Mission Report, A life without dignity-price for your cup of tea- Abuses and Violations of Human Rights in Tea Plantations in India, Global Network for the Right to food and nutrition, Heidelberg, Germany, 2016,

https://www.righttofoodandnutrition.org/files/IndiaFFMReport_June_2016.pdf.

FIAN/ Hands on the Land for Food Sovereignty Alliance, Land Grabbing and Human Rights, The Role of EU Actors Abroad, Heidelberg, April 2017, https://www.tni.org/files/publication-downloads/web_eng.pdf.

FIAN, Colombia, Las Pavas, <https://www.fian.org/what-we-do/case-work/colombia-las-pavas/>.

Uluslararası Kızılhaç Örgütü (ICRC) Belgeleri

ICRC Commentary of 2016 Article 3: Conflicts Not of an International Character,

<https://ihldatabases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=59F6CDFA490736C1C1257F7D004BA0EC>.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 1, The Principle of Distinction between Civilians and Combatants, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule1.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 7. The Principle of Distinction between Civilian Objects and Military Objectives, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule7.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 14. Proportionality in Attack, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule14.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 15. Precautions in Attack, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule15.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 18. Assessment of the Effects of Attacks, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule18.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 19. Control during the Execution of Attacks, <https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=IHL+RULE+19&ie=UTF-8&oe=UTF-8>.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 53. Starvation as a Method of Warfare, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule53.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 55. Access for Humanitarian Relief to Civilians in Need, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule55.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 103. Collective Punishments, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule103.

ICRC, IHL Database, Customary IHL Rule 140. Principle of Reciprocity, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule140.

Statement made by the ICRC to the Commission on Human Rights. 57th Annual Session
the United Nations Commission on Human Rights- Agenda item- 10-27 April 2001,
<https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/statement/57jr49.htm>.

Deklarasyonlar, Eylem Planları ve Rehber İlkeler

Declaration of *Atitlán, Indigenous People's Consultation on the Right to Food: A Global Consultation*, Atitlán, Sololá, Guatemala, 17 – 19. April. 2002.

Declaration of Nyéléni, Sélingué, Mali, 27. February. 2007,
<https://nyeleni.org/spip.php?article290>.

Declaration on the Right to Development, Adopted by General Assembly resolution
41/128 of 4 December 1986.

Declaration of the World Food Summit: Five Years Later, Rome, 2002,
<http://www.fao.org/3/Y7106E/Y7106E09.htm>.

Final Draft of the Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights Submitted
by the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights, Magdelana
Sepulveda Carmona, UN Doc. A/HRC/21/39, 18 July 2012.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Resmi Gazete, Tarih: 27 Mayıs 1947, Sayı: 7217.

Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant of Economic,
Social and Cultural Rights of 1986, U.N. Doc. E/CN4/1987/17. (Limburg
Principles).

Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights, Maastricht, 22-26 January 1997. (Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine ilişkin Maastricht Rehber İlkeleri).

Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights, 2013, https://www.etoconsortium.org/nc/en/main-navigation/library/maastricht-principles/?tx_drblob_pi1%5BdownloadUid%5D=23 (Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Devletlerin Sınır-Ötesi Yükümlülüklerine İlişkin Maastricht İlkeleri).

Major Goals for Child Survival, Development and Protection, 1990 World Summit for Children, <https://www.unicef.org/wsc/goals.htm#Major>.

Rome Declaration on World Food Security and the World Food Summit Plan of Action, 13-17 November 1996, Rome, Italy.

Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, Adopted by the World Food Conference, Rome, 5-16 November 1974, UN Doc. E/CONF.65/20.

UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, A/RES/295, 13 September 2007.

United Nations Decade of Action on Nutrition 2016-2025, Towards Country-Specific Commitments for Action on Nutrition, FAO, WHO, 2016. <http://www.fao.org/3/a-i6130e.pdf>.

United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, 1998.

UN Principles for Older Persons, Adopted by the General Assembly resolution 46/91 of 16 December 1996.

Vienna Declaration and Programme of Action, Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993.

Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security, Adopted by the 127th Session of the FAO Council, November 2004.

Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security, CFS- FAO, Rome, 2012.

World Plan of Action for Education on Human Rights and Democracy (The Montreal Declaration) Adopted by the International Congress on Education for Human Rights and Democracy, Montreal, Canada 8-11 March 1993, [https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/10.WorldPlanofActiononEducationforHumanRightsandDemocracy\(TheMontrealDeclaration\)\(1993\).aspx](https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/10.WorldPlanofActiononEducationforHumanRightsandDemocracy(TheMontrealDeclaration)(1993).aspx).

World Summit on Food Security, Declaration of the World Summit on Food Security, Rome, 16-18 November 2009, <http://www.fao.org/tempref/docrep/fao/Meeting/018/k6050e.pdf>.

Basın Açıklamaları ve Haberler

Ethiopian Embassy Brussels, News Release, “Ethiopia Cuts Extreme Poverty, Hunger by Half”, 14 October 2014, <https://ethiopianembassy.be/2014/10/14/ethiopia-cuts-extreme-poverty-hunger-by-half/>.

FAONewsroom, FAO Council adopts Right to Food Guidelines seen as a landmark commitment to human rights, 24 November 2004, <http://www.fao.org/newsroom/en/news/2004/51653/index.html>.

Huffington Post, “These 10 Companies Control the World’s Food”, 18 August 2014, https://www.huffingtonpost.com/2014/08/17/companies-control-food_n_5684782.html.

International Press Service, “FOOD: Rights Rapporteur Says UN System is ‘Schizophrenic’”, by Gustavo Capdevila, Geneva, 15 October 2002, <http://www.ipsnews.net/2002/10/food-rights-rapporteur-says-un-system-is-schizophrenic/>.

The Economist, “Farming in Africa, Africa has plenty of lands. Why is it so hard to make a living from out of it?”, 28 April 2018. <https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2018/04/28/africa-has-plenty-of-land-why-is-it-so-hard-to-make-a-living-from-it>.

Food Insecurity in War-Torn Syria: From Decades of Self-Sufficiency to Food Dependence, Carnegie Endowment for International Peace, 04 June 2015; <https://carnegieendowment.org/2015/06/04/food-insecurity-in-war-torn-syria-from-decades-of-self-sufficiency-to-food-dependence-pub-60320>.

Forgotten War Crime: Starvation in Syria, Food (Policy) for Thought, 21 January 2016;
<http://foodpolicyforthought.com/2016/01/21/the-forgotten-war-crime-starvation-in-syria/>.

UN News Center, “Starvation looms over refugees in Zambia as lack of funds forces aids cut”, 6 January 2006. <https://news.un.org/en/story/2006/01/165382-starvation-looms-over-refugees-zambia-lack-funds-forces-aid-cuts-un>.

UN News, “From droughts to floods in Somalia; displacement and hunger worsen, says UN”, 8 June 2018; <https://news.un.org/en/story/2018/06/1011741>.

UN News, “Nigeria: Famine averted but millions still at risk, stresses top UN relief official”, 13 September 2018; <https://news.un.org/en/story/2017/09/564812-nigeria-famine-averted-millions-still-risk-stresses-top-un-relief-official>.

UN News, “Yemen: ‘Time is running out’ to head off devastating famine, warns UN food agency chief”, 19 September 2018;
<https://news.un.org/en/story/2018/09/1019752>.

UN News, “South Sudanese facing famine in all but name, warns UN food agency”, 14 June 2019, <https://news.un.org/en/story/2019/06/1040491>

U.S. News, “Food Insecurity in America Tied to Prices, Poverty”, 01 May 2019,
<https://www.usnews.com/news/healthiest-communities/articles/2019-05-01/food-insecurity-in-america-tied-to-food-prices-poverty>

Diğer İnternet Kaynakları

Agriculture in Africa, Transformation and Outlook, NEPAD Transforming Africa,
<http://www.un.org/en/africa/osaa/pdf/pubs/2013africanagricultures.pdf>.

Alliance Against Hunger and Malnutrition, <http://www.fao.org/in-action/right-to-food-global/global-level/aahm/en/>.

Amnesty International, “Starvation of civilians as a method of warfare is a war crime”, 11 January 2016, <http://www.amnesty.ca/blog/starvation-civilians-method-warfare-war-crime>.

Carnegie Endowment for International Peace, “Food insecurity in war-torn Syria: from decades of self-sufficiency to food dependence”, 4 June 2015, <https://carnegieendowment.org/2015/06/04/food-insecurity-in-war-torn-syria-from-decades-of-self-sufficiency-to-food-dependence-pub-60320>.

Committee on World Food Security, Connecting Smallholders to Market, <http://www.fao.org/cfs/home/activities/smallholders/en/>.

Cornell Law School, Legal Information Institute, https://www.law.cornell.edu/wex/amicus_curiaei.

Çiftlikten Çatala Gıda Güvenliği, Türkiye Gıda ve İçecek Sanayi Dernekleri Federasyonu, <http://www.tgdf.org.tr/wp-content/uploads/2016/06/gida-guvenligi-raporu-2011.pdf>.

EFSA, Bilim Sofradan Tarlaya Tüketicileri Koruyor, https://www.efsa.europa.eu/sites/default/files/corporate_publications/files/efsacorporatebrochure_tr.pdf.

ESCR-Net, Celebration of the Entry into Force of the OP-IECSR, 13 December 2013,
<https://www.escr-net.org/news/2013/celebration-entry-force-op-icescr-0>.

European Court of Human Rights, Factsheet- Extra-territorial Jurisdiction of States Parties
to the European Convention on Human Rights, July 2018,
https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Extra-territorial_jurisdiction_ENG.pdf.

FAOLEX, <http://www.fao.org/faolex/en/>.

FUSIONS, Estimates of European food waste levels, Stockholm, 31 March 2016, s. 4.
<http://www.eu-fusions.org/phocadownload/Publications/Estimates%20of%20European%20food%20waste%20levels.pdf>.

dict.com, İspanyolca-Türkçe Sözlük, <https://www.dict.com/ispanyolca-turkce/amparo>

EFSA's Scientific Process, A step-by-step guide,
https://www.efsa.europa.eu/interactive_pages/scientificprocess/ScientificProcess.

General Assembly of the United Nations, Social, Humanitarian and Cultural Issues (Third
Committee), <http://www.un.org/en/ga/third/index.shtml>.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Stratejik Plan 2013-2017, Ankara 2013,
http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/3wMDY+Stratejik_Plan_2013-2017.pdf.

Global Report on Food Crisis 2019, FSIN, 2019,
<https://docs.wfp.org/api/documents/WFP->

0000104035/download/?_ga=2.118019849.1499390701.1562041725-
1073196132.1550659286.

Global Report on Internal Displacement, Internal Displacement Monitoring Centre/
Norwegian Refugee Council, 2018, <http://www.internal-displacement.org/global-report/grid2018/downloads/2018-GRID.pdf>.

Green Climate Fund, About the Fund, <https://www.greenclimate.fund/who-we-are/about-the-fund>.

Handbook for the Internally Displaced Persons, Global Protection Cluster Working
Group, March, 2010,
<https://cms.emergency.unhcr.org/documents/11982/44794/Global+Protection+Cluster%2C+Handbook+for+the+Protection+of+Internally+Displaced+Persons%2C+2010/132e17d4-b3bc-4bcf-b6cc-eb499b1864f8>.

Help Age International, <https://www.helppage.org>.

Hunger Notes, 2018 World Hunger and Poverty Facts and Statistics,
<https://www.worldhunger.org/world-hunger-and-poverty-facts-and-statistics/>.

International Food Security Treaty, <https://www.treaty.org>.

International Food Security Treaty, The Treaty, <https://www.treaty.org/pages/treaty.php>.

International Food Security Treaty, Law as Catalyst in the Eradication of Hunger- The
Five Phases of IFST Evolution, <https://www.treaty.org/pages/Catalyst.php>.

Intergovernmental Panel on Climate Change. Assessment Report, Impacts, Adaptation and Vulnerability, Fifth Assessment Report, Working Group II, 2014, <https://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>.

La Via Campesina International Paesant's Voice, <https://www.viacampesina.org/en/index.php/organisation-mainmenu-44>.

Migration Data Portal, <https://migrationdataportal.org/themes/labour-migration>.

OECD, National Contact Points for the OECD Guidelines for Multinational Enterprises, <http://www.oecd.org/daf/inv/mne/ncps.htm>.

National Pro Bono Resource Centre, "Occasional Paper No:1 What is Social Justice", October 2011, http://probonocentre.org.au/wp-content/uploads/2015/09/Occ_1_What-is-Social-Justice_FINAL.pdf.

OECD-DAC Network on Gender Equality, Making Climate Change Finance Work for Women: Overview of the integration of gender equality in aid to climate change, November 2015. <https://www.oecd.org/dac/gender-development/Making-Climate-Finance-Work-for-Women.pdf>.

Oxford Learner's Dictionary, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/progressive_1?q=progressive.

Oxford Reference, *Ubi jus ibi redium*, <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803110448446>.

QTips: How to file a Recurso Amparo, <https://qcostarica.com/qtips-how-to-file-a-recurso-amparo/>.

Realizing the Right to Food, Legal Strategies and Approaches, IDLO and Irish Aid, 2015, https://www.idlo.int/sites/default/files/pdfs/publications/Realizing%20the%20Right%20to%20Food_Legal%20Strategies%20and%20Approaches_full-report_0.pdf.

Siege Watch, Final Report Out of Sight Out of Mind: The Aftermath of Syria's Sieges, February-May 2018; <https://siegewatch.org/wp-content/uploads/2015/10/pax-siege-watch-final-report-spread.pdf>.

Smallholders, food security and the environment, IFAD, UNEP, 2013, https://www.ifad.org/documents/38714170/39135645/smallholders_report.pdf/133e8903-0204-4e7d-a780-bca847933f2e.

Statement on Visit to the United Kingdom, by Professor Philip Alston, United Nations Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights, London, 16 November 2018, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Poverty/EOM_GB_16Nov2018.pdf.

Supreme Court Orders on the Right to Food, A Tool for Action, October 2005, <http://www.corteidh.or.cr/tablas/27433.pdf>.

Sustainable Development Goals, Knowledge Platform, <https://sustainabledevelopment.un.org>.

Sustainable Development Goals, Knowledge Platform, End hunger, achieve food security and improved nutrition and promote sustainable agriculture, <https://sustainabledevelopment.un.org/sdg2#targets>.

The Global Alliance for the Rights of Older People, <https://www.rightsofolderpeople.org>.

The Guardian, “In modern Britain, hunger has become normal. That’s an outrage”, Shaista Aziz, 21 May 2019, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/may/21/britain-hunger-food-poverty>.

The Ten Principles of the UN Global Compact, <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>.

The United Nations Today, İnsan Hakları, <http://www.unicankara.org.tr/today/4.html>.

Tureng, English-Turkish Dictionary, <https://tureng.com/en/turkish-english/amicus%20curiae>.

United Nations Human Rights Council, Basic Facts about the UPR, <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/BasicFacts.aspx>.

United Nations Special Rapporteur on the Right to Food, Famine Watch, https://hilalelver.org/media_coverage/famine-watch/.

United States Department of Agriculture, Food Security in the U.S. <https://www.ers.usda.gov/topics/food-nutrition-assistance/food-security-in-the-us/>.

USDA, United States Department of Agriculture Economic Research Service, Key Statistics & Graphics, <https://www.ers.usda.gov/topics/food-nutrition-assistance/food-security-in-the-us/key-statistics-graphics.aspx#foodsecure>

What Works for women: proven approaches for empowering women smallholders and achieving food security, joint NGO publication, 2012, http://www.actionaid.org/sites/files/actionaid/what_works_for_women_-final.pdf.

World Bank Fertility Rate, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN>.

1,000 Days, “Why 1,000 Days”, <https://thousanddays.org/the-issue/why-1000-days/>.

Uluslararası Antlaşmalar ve Diğer Mevzuat Kaynakları

Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights “Protocol of San Salvador”, Adopted in San Salvador on November 17, 1988, [https://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20\(Protocol%20of%20San%20Salvador\).pdf](https://www.oas.org/dil/1988%20Additional%20Protocol%20to%20the%20American%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20the%20Area%20of%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights%20(Protocol%20of%20San%20Salvador).pdf).

African Charter on the Rights and Welfare of the Child, http://www.achpr.org/files/instruments/child/achpr_instr_charterchild_eng.pdf.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi (*African Charter on Human and People's Rights*), <http://www.achpr.org/instruments/achpr/>.

African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa (Kampala Convention), <https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-treaty->

0039__kampala_convention_african_union_convention_for_the_protection_and_assistance_of_internally_displaced_persons_in_africa_e.pdf.

Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi (*American Convention on Human Rights*),
<https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Resmi Gazete, 19 Mart 1953, Sayı: 8662.

Avrupa Sosyal Şartı, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>.

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına ilişkin Uluslararası Sözleşme, Resmi Gazete, 16 Haziran 2002, Sayı: 24787.

Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırması Hakkında Sözleşme, Resmi Gazete, 29 Mart 1950, Sayı: 7469.

Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunması Dair Uluslararası Sözleşme, Resmi Gazete, 8 Temmuz 2004, Sayı: 25516.

Colombia's Constitution of 1991 with Amendments through 2005,

https://www.constituteproject.org/constitution/Colombia_2005.pdf.

Constitution of the Federative Republic of Brazil,
<http://english.tse.jus.br/arquivos/federal-constitution>.

Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, Resmi Gazete, Tarih: 27. Ocak. 1995, Sayı: 22184.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, Resmi Gazete, 11 Ağustos 2003, Sayı: 25196.

Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, Resmi Gazete, Sayı: 27288, Tarih: 14 Temmuz 2009.

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi, Resmi Gazete, Tarih: 14. Ekim. 1985, Sayı: 18898 Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, Resmi Gazete, 21 Temmuz 2003, Sayı: 25175.

Milli Eğitim Bakanlığı, 10. Mart. 2016 tarihli Okul Kantinlerinde Satılacak Gıdalar ve Eğitim Kurumlarındaki Gıda İşletmelerinin Hijyen Yönünden Denetlenmesi Konulu Genelgesi. Milli Eğitim Bakanlığı Okul Sağlığı, <http://okulsagligi.meb.gov.tr/index.php?Git=Duyurular&sayfa=DuyuruOku&id=8>.

Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme, Resmi Gazete, Tarih: 05. Eylül. 1961, Sayı: 10898. Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme, http://www.goc.gov.tr/files/files/multecilerin_hukuki_statusune_iliskin_sozlesme.pdf.

Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, The General Assembly adopted resolution A/RES/63/117, on 10 December 2008. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/opcescr.aspx>

Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa. http://www.achpr.org/files/instruments/women-protocol/achpr_instr_proto_women_eng.pdf

Roma Statüsü, https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/mevzuat_CDRS.htm

The Constitution of the Argentine Nation, <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ar/ar075en>

The Constitution of the Republic of South Africa, 1996,
<http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/SACConstitution-web-eng.pdf>

Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunması Dair Uluslararası Sözleşme, Resmi Gazete, Tarih: 09.05.2001, Sayı: 24397.

Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi,
http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/Viyana_69.pdf.

1949 Cenevre ve Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri, (Yayına Hazırlayanlar: Melike Batur Yamaner/ A. Emre Öktem/ Bleda Kurtarcan/ Mehmet C. Uzun), Galatasaray Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.

5179 Sayılı Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun, Kabul Tarihi: 27.05.2004. Resmi Gazete, Sayı: 25483, Tarih: 5 Haziran 2004.

Yarı-Yargısal Organlara Ait Kararlar

ACHPR, *Social and Economic Rights Action Centre (SERAC), Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96.

ACHPR, *Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group International on behalf of Endorois Welfare Council v. Kenya*, Communication No. 276/2003.

ACHPR, Communication No. 155/96, The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria, thirtieth ordinary session, October 2001, ACHPR/COMM/A044/1 of 27 May 2002.

Communication No. 182/1984, U. N. Document CCPR/C/29/D/182/1984, 9 April 1987.

Yargı Kararları

Constitutional Court of South Africa, *Government of the Republic of South Africa and Others v. Irene Grootboom and Others*, (CCT 11/00) [2000] ZACC 19.

Constitutional Court of South Africa, *Minister of Health and others v. Treatment Action Campaign and others*. (CCT 8/02) [2002] ZACC 15.

Constitutional Court of South Africa, *Khosa and Others v. Minister of Social Development and Others*, (CCT12/03) [2004] ZACC 11.

ECHR, *Nevmerzhitsky v Ukraine*, App. no.54825/00, 5 May 2005.

ECHR, *Jacobski v. Poland*, App. no. 18429/06, 7 December 2010.

ECHR, *Vartic v Romania*, App. no. 14150/08, 17 December 2013.

ECHR, *Horoz v. Turkey*, App. no. 1639/03, 31 March 2009.

ECHR, *Pandjigidzé and Others v. Georgia*, App. no. 30323/02, 27 October 2009.

ECHR, *Rappaz v. Switzerland*, App. No. 73175/10, 26 March 2013.

ECHR, *Nencheva and others v. Bulgaria*, Application no. 48609/06, European Court of Human Rights, 18 June 2013.

IACtHR, *Mayagna v. Nicaragua*, Order, 6 Sep. 2002.

IACtHR, *Sanchez v. Honduras*, Judgment, 26 Nov. 2003.

IACtHR, *Sawhoyamaya Indigenous Community v Paraguay*, Judgement, 29 March 2006.

IACtHR, *Yakye Axa Indigenous Community v Paraguay*, Judgement, 17 June 2005.

ICTY, *Prosecutor v. Dusko Tadić* Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, IT-94-1-A, Appeals Chamber, 2 October 1995.

ICJ, *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Albania)*, Judgement, I.C.J. Reports 1949.

ICJ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*, Judgement, I.C.J. Reports 1970.

ICJ, *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, Merits, Judgement, I.C.J. Reports 1986.

ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996.

ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004.

ICJ, *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, I.C.J. Reports 2005.

South Africa, High Court of Cape of Good Province, *Kenneth George and Others v. Minister of Environmental Affairs & Tourism*, 2007.

Supreme Court of India, *S. Jagannath v. Union of India and Ors*, 11 December 1996.

Supreme Court of India, *Samatha v. State of Andhra Pradesh and Ors*, 11 July 1997.

Supreme Court of India, *People's Union for Civil Liberties v Union of India and Others*,
Writ Petition (Civil) No. 196 of 2001, 30 November 2001.

Supreme Court of India, *People's Union for Civil Liberties v Union of India and Others*,
Interim Order of 2 May 2003.

